

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΙΙ

ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ & ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ Μ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΥ ΣΤΑΜΑΤΙΑ

Διδακτορική Διατριβή

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ

ΣΤΗΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

(ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΕΩΣ ΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ)

ΑΘΗΝΑ 2017

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Τομέας II: Χωροταξίας & Πολεοδομίας

Διδακτορική Διατριβή

**Κοινωνιολογικές Συνιστώσες στην Πολεοδομική Ιστορία της Θεσσαλονίκης
(Από την οθωμανική κυριαρχία έως τον μεσοπόλεμο)**

Χαϊδεμένου Σταματία

Επιβλέπων:

Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος, Ομότιμος Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Συμβουλευτική Επιτροπή:

Χαστάογλου-Μαρτινίδη Βίλμα, Ομότιμη Καθηγήτρια Α.Π.Θ.

Σερράος Κωνσταντίνος, Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Εξεταστική Επιτροπή:

Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος, Ομότιμος Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Χαστάογλου-Μαρτινίδη Βίλμα, Ομότιμη Καθηγήτρια Α.Π.Θ.

Σερράος Κωνσταντίνος, Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Γιαννίτσαρης Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Θεοδωρά Παναγιώτα, Επίκουρη Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.

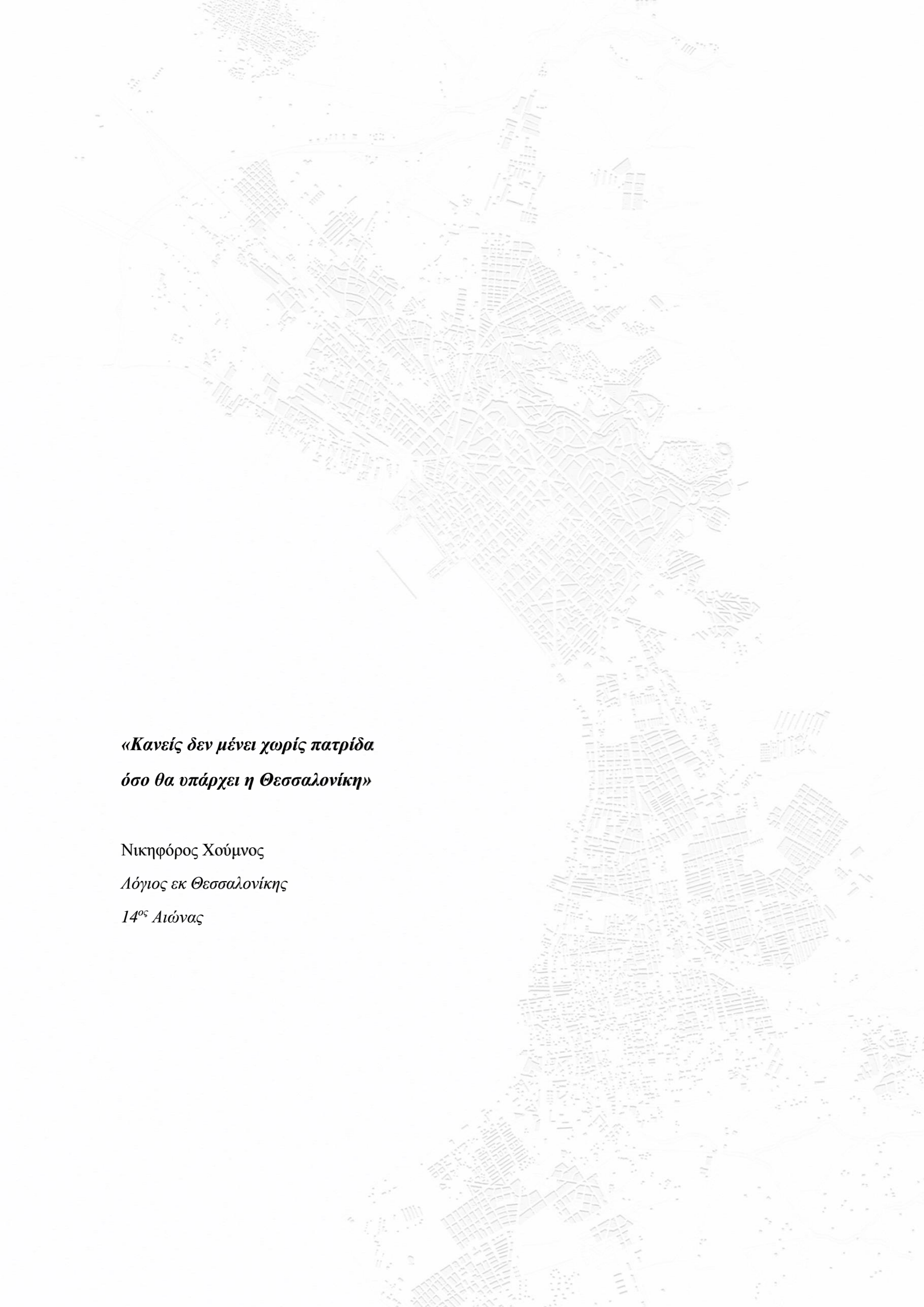
Λυκογιάννη Σταυρούλα, Επίκουρη Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.

Μαρίνου Γεωργία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.

Αθήνα 2017

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2 του Ν.5343/1932.

***«Κανείς δεν μένει χωρίς πατρίδα
όσο θα υπάρχει η Θεσσαλονίκη»***

Νικηφόρος Χούμνος

Λόγιος εκ Θεσσαλονίκης

14^{ος} Αιώνας

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πέρα από τον προσωπικό αγώνα ετών, η ανεκτίμητη υποστήριξη, η παρουσία, η συμπαράσταση, αλλά και η εμπιστοσύνη συγκεκριμένων ανθρώπων είναι κάποια μόνο από τα χαρακτηριστικά που συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής. Τόσο η βοήθεια τους, όσο και η υπομονή τους μου έδωσαν τη δύναμη να προχωρήσω στην έρευνά μου.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Σαρηγιάννη Γεώργιο, Ομότιμο Καθηγητή του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου για την καθοδήγηση, την μεταφορά γνώσεων, τις συμβουλές και την υποστήριξη του καθ' όλη τη διάρκεια διεξαγωγής της διατριβής. Χωρίς την πολύτιμη βοήθεια του δεν θα ήταν εφικτή η ορθή ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας. Ιδιαίτερη μνεία οφείλω στην κα. Χαστάογλου Βίλμα, Ομότιμη Καθηγήτρια του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής, οι κατευθυντήριες οδηγίες της οποίας έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην βελτιστοποίηση της δομής της διατριβής.

Ένα τεράστιο ευχαριστώ χρωστάω στον σύζυγό μου Θανάση Θεοχαρόπουλο, αλλά και στους γονείς μου, χωρίς την ανεκτικότητα, την υπομονή, την εμπιστοσύνη, αλλά και την ψυχολογική στήριξη των οποίων δεν θα είχε ξεκινήσει, προχωρήσει και φυσικά ολοκληρωθεί όλη η δουλειά που παρουσιάζεται στις επόμενες σελίδες. Η συμπαράσταση τους, αλλά και η πολυεπίπεδη βοήθεια που μου παρείχαν καθ' όλη τη διάρκεια των τελευταίων ετών είναι ανεκτίμητη.

Τέλος, το μεγαλύτερο ευχαριστώ το οφείλω στην κόρη μου η οποία ανέχτηκε πιο άμεσα από κάθε άλλο το άγχος, τον κόπο και την αγωνία μου τους τελευταίους μήνες, αφού γεννήθηκε μόλις εβδομάδες μετά την παρουσίαση της διατριβής μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
2. Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ	
2.1 ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΣΗΜΑΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	9
2.2 ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ	
2.2.1 Εμπόριο, Οικονομία και Μεταφορές.....	12
2.2.2 Πληθυσμιακές ανακατατάξεις και κοινωνικές συνθήκες.....	23
• 2.2.2.1 Οι συνθήκες πριν την άλωση της Θεσσαλονίκης.....	24
• 2.2.2.2 Πληθυσμός και κοινωνία της Θεσσαλονίκης κατά την οθωμανική κυριαρχία	26
2.2.3 Πολεοδομικοί μετασχηματισμοί.....	53
3. Η ΠΡΩΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΜΕΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1912-1922)	
3.1 Η ΠΟΛΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ	
3.1.1 Οι κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες.....	68
3.1.2 Οι σιδηροδρομικές συνδέσεις και η σημασία τους.....	72
3.2 ΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΧΡΟΝΙΑ	76
3.3 Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ - Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΟΥ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	
3.3.1 Τα νέα πληθυσμιακά και κοινωνικά δεδομένα.....	95
3.3.2 Η πόλη από πολεοδομική και κοινωνική σκοπιά	102
3.4 Η ΠΥΡΚΑΓΙΑ ΤΟΥ 1917 ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΕΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΠΟΥ ΤΗΝ ΑΚΟΛΟΥΘΗΣΑΝ	
3.4.1 Η πυρκαγιά και οι άμεσες επιπτώσεις της για την πόλη και τον πληθυσμό.....	124
3.4.2 Οι πολεοδομικές και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, αλλά και οι κοινωνικές συνθήκες που τις συνόδευαν	132

4. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

4.1 ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1.1 Η άφιξη των προσφύγων στον Ελλαδικό χώρο.....158

4.1.2 Οι συνθήκες στην Ελλάδα μετά την άφιξη των προσφύγων.....161

4.2 Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ.....167

4.3 Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

4.3.1 Η προσφυγική αστικοποίηση 174

4.3.2 Η κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη.....178

4.3.3 Η συμβολή των προσφύγων στην οικονομία.....181

4.4 ΟΙ ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΙΣΤΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

4.4.1 Η νέα δομή της Θεσσαλονίκης.....188

- 4.4.1.1 Η μεσοπολεμική διάρθρωση του ιστορικού κέντρου και των όμορων σε αυτό περιοχών.....191

- 4.4.1.2 Η εκτός ιστορικού κέντρου δομή.....199

4.4.2 Οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου 210

- 4.4.2.1 Οι συνοικισμοί από πολεοδομικής σκοπιάς.....215

- 4.4.2.2 Ο ρόλος των προσφυγικών συνοικισμών από κοινωνικής σκοπιάς.....235

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....240

6. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 251

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πλειοψηφία των πόλεων όπου κατοικεί σήμερα ο άνθρωπος, μοιάζουν με τόπους που απαξιώνουν την ύπαρξη του. Ωστόσο, το εντυπωσιακό αντικρουόμενο στο γεγονός αυτό δεδομένο είναι ότι δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν από αυτόν και σύμφωνα με τις ανάγκες του ανά χρονική περίοδο. Για έναν πολεοδόμο η διαπίστωση αυτή δεν αποτελεί έκπληξη, για τον μέσο κάτοικο μιας πόλης εντούτοις, δεν ισχύει το ίδιο. Τα παράπονα για το «πώς είναι δυνατό να είναι τόσο μη φιλικές στον άνθρωπο» οι πόλεις μας, αποτελούν σχεδόν καθημερινότητα.

Προσπαθώντας λοιπόν να λύσουμε αυτόν τον «γρίφο», ξεκινάμε από τη δημιουργία των οικισμών, οι οποίοι γεννήθηκαν εξαιτίας κάποιων εκ των βασικότερων αναγκών του ανθρώπου, της κοινωνικοποίησης του, της ομαδικής αναζήτησης του για τροφή και της μεγαλύτερης δυνατής προστασίας του από τον εξωτερικό κίνδυνο. Όλα αυτά σε πρωταρχικό στάδιο επιτεύχθηκαν μέσα από τον προστατευμένο χώρο ενός οικισμού.

Έχοντας επιλύσει αυτά τα βασικά ζητούμενα η ανθρώπινη φύση, που πάντα είχε και έχει την ανάγκη της «εξέλιξης-προόδου», προχώρησε σε άλλες αναζητήσεις, όπως την μεγαλύτερη ασφάλεια, την επέκταση, την εδαφική κυριαρχία και άλλα χαρακτηριστικά βελτιστοποίησης της βιωσιμότητας σε έναν τόπο. Όπου όμως κατοικούν «ανθρώπινες ομάδες» είναι αναπόφευκτη και η παρουσία κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, οι οποίες ουσιαστικά αποτελούν τη βάση της ιστορικής πορείας ενός τόπου, τόσο κοινωνιολογικά, όσο και πολεοδομικά.

Η πορεία της ζωής ενός οικισμού τότε και μίας πόλης αργότερα, καθώς και η ιστορία που γράφει αυτός ο τόπος, επηρεάζεται στο μεγαλύτερο ποσοστό του από τον ανθρώπινο παράγοντα, από τις πράξεις, αντιλήψεις, ανάγκες και τα συμφέροντα αυτού. Εξάλλου, όπως έγραψε και ο Δημήτρης Φατούρος σε ένα άρθρο του για τις μεταμορφώσεις της Θεσσαλονίκης: «Η συζήτηση για την πόλη προϋποθέτει μια συζήτηση για τον άνθρωπο»¹.

---

¹ Φατούρος Α. Δημήτρης, *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης, στον συλλογικό τόμο:* «Μετασηματισμοί του αστικού τοπίου. Αρχιτεκτονικές μελέτες και έργα του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997», **επιμέλεια:** Παπαδόπουλος Λόης, Οργανισμός Θεσσαλονίκης, Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης, Εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη, Θεσσαλονίκη 2001, σελ.40

Επομένως, στην εξέλιξη μιας πόλης συντελούν μια σειρά από ανθρωπογενείς παράγοντες, θρησκευτικοί, πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί, οι οποίοι μαζί με τις τυπολογικές, κλιματικές και παραγωγικές συνθήκες, συνθέτουν τη λειτουργικότητα και την μορφή ενός τόπου. Οι συνθήκες αυτές δεν εμφανίζονται ανεξάρτητες στη αστική δομή, αντιθέτως αλληλοεπιδρούν η μια στην άλλη, δίνοντας με τη σύνθεσή τους την τελική εικόνα του αστικού ιστού μιας πόλης. Η Θεσσαλονίκη είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των αλληλοεπιδράσεων, που εμφανίζονται στην διαχρονική ιστορική της πορεία.

Η ίδρυση της Θεσσαλονίκης έγινε από τον Κάσσανδρο, το 315 π.Χ., ο οποίος με στόχο τη σύνδεση της ενδοχώρας με μία στρατηγικής σημασίας ακτογραμμή, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για μία ακμάζουσα εμπορική κίνηση, σε ένα φυσικά προστατευόμενο από επιδρομές λιμάνι, ένωσε όμορους οικισμούς που βρίσκονταν πάνω στον κόλπο του Θερμαϊκού, δημιουργώντας μια νέα μεγαλύτερη πόλη στην οποία έδωσε το όνομα της γυναίκας του Θεσσαλονίκης. Οι αρχαιολογικές έρευνες θέλουν την περιοχή να κατοικείται από την νεολιθική εποχή. Τον 6^ο π.Χ. αιώνα ιστορικοί μιλάνε για τον ανάμικτο από Θράκες και Έλληνες πληθυσμό της.

Η γεωγραφική τοποθεσία της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την δημιουργία, αλλά και ανάπτυξη της. Στο τέλος της κοιλάδας του Αξιού, αμφιθεατρικά στο Θερμαϊκό κόλπο, ήταν το σταυροδρόμι ανάμεσα στα Βαλκάνια, την Κεντρική Ευρώπη και το Αιγαίο. Μακεδόνες, Πέρσες, Ρωμαίοι, Σαρακηνοί, Νορμανδοί, Φράγκοι, Τούρκοι και Ισραηλίτες, ήταν μόνο κάποιες από τις εθνότητες που άφησαν τα σημάδια τους στην τοπωνυμία, στη γλώσσα, στην αρχιτεκτονική, στους θρύλους της Θεσσαλονίκης, αλλά και στην πολεοδομία, καθώς και στην κοινωνιολογική δομή της, που θα μας απασχολήσουν περισσότερο στην παρούσα διατριβή.

Η οικονομική ανάπτυξη της «νύμφης του Θερμαϊκού» ήταν τόσο μεγάλη που από τον 2^ο π.Χ. αιώνα, -που όπως και όλος ο Ελλαδικός και Μικρασιατικός χώρος πέρασε στην Ρωμαϊκή κυριαρχία- είχε ήδη καταλάβει μια αρκετά μεγάλη χωρικά περιοχή, προστατευόμενη από περιμετρικά τείχη, τα οποία και διατήρησε μέχρι τον 19^ο αιώνα. Τα προστατευτικά τείχη της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν για αιώνες την ασπίδα της απέναντι στους αμέτρητους επίδοξους κατακτητές της, αποτελώντας ωστόσο παράλληλα και το περιοριστικό όριο απέναντι στην περαιτέρω χωρική εξάπλωση της.

Χάρτης της Ελλάδας και του Αιγαίου το 336 π.Χ.

Η Θεσσαλονίκη στον κόλπο του Θερμαϊκού δεν έχει δημιουργηθεί ακόμα

(Πηγή: Ian Mladjov, *Ian Mladjov's Resources*, Department of History, University Of Michigan, <http://sitemaker.umich.edu/mladjov/maps&>)

Χάρτης της Ελλάδας και του Αιγαίου το 200 π.Χ. Η Θεσσαλονίκη έχει πλέον δημιουργηθεί

(Πηγή: Ian Mladjov, *Ian Mladjov's Resources*, Department of History, University Of Michigan, <http://sitemaker.umich.edu/mladjov/maps&>)

Πέρα όμως από την σημαντική γεωπολιτική της θέση και τους διεκδικητές που αυτή επέφερε, η Θεσσαλονίκη υπήρξε η πόλη όπου έβρισκαν πάντοτε καταφύγιο οι κυνηγημένοι πληθυσμοί, οι πρόσφυγες και οι καταδιωγμένοι. Ήταν ένα φυσικό, κομβικής σημασίας λιμάνι, το οποίο φιλοξένησε στην πορεία των αιώνων αμέτρητες εθνότητες. Για το λόγο αυτό στη Θεσσαλονίκη δόθηκαν πολλές ονομασίες από αρκετούς ερευνητές, οι οποίες παρουσίαζαν μέσα σε μια μικρή μόνο φράση την εικόνα της πόλης την κάθε χρονική περίοδο της ζωής της. Μια από αυτές, που αναφέρεται ίσως στην εποχή «σταθμό» για τις μεταμορφώσεις πολεοδομικές και κοινωνικές της πόλης -ανταλλαγή πληθυσμών 1923- ήταν ο χαρακτηρισμός της ως «Η πρωτεύουσα των προσφύγων».²

Για όλους λοιπόν τους προαναφερόμενους λόγους αλλά και για άλλους που θα προκύψουν στην πορεία της διατριβής, η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε το ιδανικότερο παράδειγμα πολυπολιτισμικής-πολυεθνοτικής πόλης για την έρευνά μας. Μέσα από την πολυτάραχη κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά λοιπόν πορεία της «ζωής» της, θα προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε και την πολεοδομική της εξέλιξη.

Το αντικείμενο της παρούσας έρευνας, είναι η μελέτη, συζήτηση και εν τέλει διαπίστωση της πολεοδομικής διάρθρωσης της Θεσσαλονίκης, μέσα από τις κοινωνιολογικές διαχρονικές μεταβολές που αυτή δέχτηκε. Η εικόνα και δομή επομένως της πόλης, μετά από μια σειρά ιστορικών γεγονότων, κοινωνικών, πολιτικών, αλλά και οικονομικών. Η Θεσσαλονίκη εξάλλου, αναμφισβήτητα αποτελεί ένα εξαιρετο παράδειγμα πόλης με την έννοια του «ζωντανού οργανισμού», γεγονός βασισμένο στις αλληπάλληλες μεταμορφώσεις της, κοινωνιολογικές και πολεοδομικές. Αν μη τι άλλο η πολυτάραχη ιστορία της, στην οποία περιλαμβάνονται αμέτρητοι επίδοξοι κατακτητές, πολιτισμική πληθώρα και ποικιλία νέων κατοίκων, αλλά και άλλα γεγονότα που θα δούμε αναλυτικά στην πορεία, δεν θα μπορούσαν παρά να αφήσουν το στίγμα τους στην πρωτεύουσα του βορρά. Μέσα από την μακραίωνη ύπαρξη λοιπόν της Θεσσαλονίκης, επιλέχθηκε η ανάλυση μιας περιόδου που χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα πολλές αναταραχές, καθώς και από πολιτιστικά και κοινωνικά στοιχεία που

² Τα Νέα, Επετειακή έκδοση: ο 20^{ος} αιώνας, *Θεσσαλονίκη, η πόλη, η ιστορία, οι άνθρωποι... και 140 παλιές και καινούργιες φωτογραφίες*, **κείμενα των:** Ιωάννου Γιώργος, Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, Ζαφείρης Χρήστος, Σκαμπαρδόνης Γιώργος και Κουτσούκος Ηλίας, *άγνωστη ημερομηνία και τοποθεσία*, σελ.23

επηρέασαν καθοριστικά το μέλλον της πόλης, αφήνοντας ανεξίτηλα σημάδια στο μέλλον αυτής.

Η χρονική περίοδος που θα μας απασχολήσει στην παρούσα διατριβή, ξεκινάει από τον 19^ο αιώνα, που η πόλη βρισκόταν υπό την οθωμανική κυριαρχία και καταλήγει με τον μεγάλο ερχομό των προσφύγων, από το 1922 και μετά. Ο λόγος που η έρευνά μας θα ξεκινήσει από τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, είναι διότι τότε αποκρυσταλλώθηκαν οι μεγαλύτερες ομαδοποιήσεις στον αστικό ιστό της πόλης. Βούλγαροι, Αλβανοί, Σέρβοι, Φράγκοι, έχουν πάρει τη θέση τους μέσα στη ζωή της πόλης, με τους Ισραηλίτες (Εβραίους), τους Οθωμανούς (Μουσουλμάνους) και τους Έλληνες (Χριστιανούς) να κυριαρχούν σε αριθμό στον γεωγραφικό χώρο της Θεσσαλονίκης. Έτσι, η πόλη μοιράζεται χωρικά σε εθνο-θρησκευτικές ομάδες, δημιουργώντας ουσιαστικά τρεις περιοχές με τα δικά τους μνημεία, τη δική τους προσωπικότητα και τη δική τους φυσιογνωμία. Τρεις πόλεις μέσα σε μία στην οποία όλοι εργάζονταν και συνεργάζονταν σε ένα κοινό κέντρο.

Οι επεμβάσεις στην αστική μορφή της πόλης μετά από καταστροφές, όπως σεισμοί, πυρκαγιές και μάχες, αλλά και κατά τις διάφορες ιστορικές συγκυρίες, πραγματοποιούνταν στην προκαθορισμένη από τα τείχη έκταση της πόλης, μη επιτρέποντας τους αρχαιολόγους σήμερα να μπορούν να διακρίνουν ξεκάθαρα τις διαδοχικές ιστορικές μεταμορφώσεις αυτής. Για το λόγο αυτό, ο 19^{ος} αιώνας αποτελεί ορόσημο στην πολεοδομική πορεία της Θεσσαλονίκης, διότι αυτήν την περίοδο μέρος των τειχών της πόλης γκρεμίστηκε επιτρέποντας την επέκταση της εκτός των τειχών, γεγονός που βοήθησε τόσο στην αραιώση της πυκνοκατοικημένης ιστορικής πόλης, όσο και στην πιο ξεκάθαρη πλέον «ανάγνωση» των ιστορικών πολεοδομικών περιόδων της Θεσσαλονίκης, δεδομένου ότι η πόλη δεν ξαναχιζόταν πάνω στα συντρίμια των καταστροφών, αλλά στις νέες εκτάσεις που της προσέφερε η σταδιακή κατεδάφιση των τειχών.

Ακολουθούν χρονικές περίοδοι ορόσημα για την ιστορία της Θεσσαλονίκης, όπως η απελευθέρωσή της από την οθωμανική κυριαρχία, ο σχεδόν συνεχής ερχομός νέου πληθυσμού, η πυρκαγιά του 1917 και τα αποτελέσματά της, οι αέναες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές και άλλα σημαντικά γεγονότα τα οποία θα αναφερθούν αναλυτικά. Η έρευνα καταλήγει στην εποχή του μεσοπολέμου, την περίοδο με άλλα λόγια που ακολούθησε την Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Μια χρονική περίοδο που επηρέασε πολύ σημαντικά τη Θεσσαλονίκη, φέρνοντας ένα μεγάλο αριθμό νέων κατοίκων και κατά συνέπεια νέα πολιτισμικά,

κοινωνικά αλλά και πολεοδομικά δεδομένα, μεταμορφώνοντας σημαντικά την απροετοίμαστη να δεχθεί αυτές τις αλλαγές πόλη.

Συνεπώς, η επιλογή της μελέτης και ανάλυσης των γεγονότων που διαδραματίστηκαν από τα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας έως την περίοδο του μεσοπολέμου, κάθε άλλο παρά τυχαία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Αντίθετα, αποτελεί ίσως την πιο σημαντική και χαρακτηριστική για την ιστορία της πόλης περίοδο, γεμάτη κατακτητές, «φιλοξενούμενους» λαούς που ενσωματώθηκαν σε αυτήν μαζί με τον πολιτισμό, τα ήθη και έθιμά τους, την οικονομική ακμή και παρακμή της Θεσσαλονίκης, αλλά και την πολυπολιτισμική φιλοσοφία της. Αυτά είναι κάποια μόνο από τα θέματα που θα μας απασχολήσουν στις επόμενες σελίδες, ενδεικτικά ωστόσο για την ποικιλότητα των όσον διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της ιστορικής αυτής διαδρομής που θα μελετήσουμε αναλυτικά στην πορεία, τα οποία όπως ήταν αναμενόμενο δεν θα μπορούσαν παρά να κάνουν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους επάνω στον πολεοδομικό χάρτη της πόλης, προσφέροντάς έτσι την πλούσια από στοιχεία -θετικά και αρνητικά- αστική εικόνα και δομή που μας παρέχει σήμερα.

Ο σκοπός, αλλά και ο βασικότερος στόχος της διατριβής, είναι να γνωρίσουμε σε βάθος την πολεοδομική μορφή της δεύτερης μεγαλύτερης πόλης της Ελλάδας, μέσα από τις κοινωνιολογικές συνθήκες της ιστορικής της πορείας. Αυτό θα προσπαθήσουμε να το πετύχουμε μέσα από τη μελέτη των τοπολογικών, θρησκευτικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, πολιτικών, αλλά και οικονομικών συνθηκών, που άλλωστε αποτελούν κρίκο της αλυσίδας που επηρέαζε πάντα τις πολεοδομικές μεταμορφώσεις κάθε πόλης, πόσο μάλλον της πολυτάραχης Θεσσαλονίκης. Αυτά όλα, με απώτερο σκοπό να γνωρίσουμε την πόλη μας και να «ξετρυπώσουμε» μέσα από τον πυκνοδομημένο σήμερα ιστό της την πολεοδομική και κοινωνιολογική ιστορία που τη συνθέτει, ελπίζοντας πως θα δοθεί το έναυσμα για την δημιουργία ιστορικών διαδρομών στη Θεσσαλονίκη, με στόχο την ανάδειξη του πλούσιου παρελθόντος της, το οποίο σήμερα δυστυχώς δεν παρουσιάζεται στον επισκέπτη με την «ένταση» και το ενδιαφέρον που θα έπρεπε.

Για την επίτευξη του στόχου αυτού **η μεθοδολογία** που ακολουθήθηκε, βασίστηκε στην αναφορά των σημαντικότερων κοινωνιολογικών-πολεοδομικών γεγονότων, ανά περίοδο σταθμό, στην ιστορική πορεία της Θεσσαλονίκης. Οι απαντήσεις που δόθηκαν στα ερωτήματα που γεννήθηκαν, βασίστηκαν στην υποκειμενική αντίληψη που διαμορφώθηκε, μετά την επεξεργασία των στοιχείων που συλλέχθηκαν. Η μεταφορά των στοιχείων αυτών, αλλά και των συμπερασμάτων που

προέκυψαν από την ανάλυση τους, έγινε φυσικά μέσα στο κείμενο που ακολουθεί, στους πίνακες και στα διαγράμματα, αλλά η κύρια αποτύπωσή τους πραγματοποιήθηκε μέσα από τους χάρτες που σχεδιάστηκαν με σκοπό την παρουσίαση και σύνδεση των δύο βασικών χαρακτηριστικών που θα μας απασχολήσουν στην παρούσα έρευνα, την πολεοδομία και την κοινωνία, σε κάθε διαφορετική περίοδο της πόλης. Οι χάρτες αυτοί, είναι ίσως το βασικότερο εκ των συστατικών που προσφέρουν μοναδικότητα στην παρούσα διατριβή. Η μελέτη θα καταλήξει στην σύνδεση όλων των χρονικών σταθμών που θα μας απασχολήσουν μεταξύ τους -*διαδικασία που πιθανώς να φαντάζει αδύνατη με μια πρώτη ματιά, καθώς μιλάμε για διαφορετικές, πλούσιες ωστόσο σε στοιχεία και γεγονότα εποχές*. Ουσιαστικά λοιπόν η διαδρομή που θα συναντήσουμε, είναι μια αλυσιδωτή αλληλουχία γεγονότων, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της πόλης, για να καταλήξουμε έτσι στην πολεοδομική-κοινωνική εικόνα που έδωσαν τα γεγονότα αυτά στη Θεσσαλονίκη πριν την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Κατά συνέπεια και δεδομένου ότι την έρευνα αυτή την απασχολεί μια χρονική περίοδος που ανήκει στο μακρινό παρελθόν, δεν θα μπορούσαν παρά **οι πηγές** να είναι κατά βάση βιβλιογραφικές και αρχειακές, συνεπώς δευτερογενείς. Φυσικά, σε όσες περιπτώσεις ήταν εφικτό, έγινε έρευνα πεδίου, κυρίως με φωτογραφικό υλικό μέρος του οποίου θα παρουσιαστεί στη συνέχεια. Επίσης, οι μαρτυρίες ανθρώπων έστω και δεύτερης ή τρίτης γενιάς αποτέλεσαν ουσιαστικές πηγές της έρευνας. Τέλος, το γεγονός ότι κατάγομαι από τη Θεσσαλονίκη, οι ιστορίες που έχω ακούσει μεγαλώνοντας δεν θα μπορούσαν παρά να αποτελέσουν τις πρωταρχικές πηγές της έρευνάς μου, αλλά και της ανάγκης μου να γνωρίσω σε βάθος την κοινωνικό-πολεοδομική ιστορία του τόπου μου.

Το γεγονός εντούτοις ότι η πλειοψηφία των πηγών ήταν βιβλιογραφικές και αρχειακές αποτέλεσε την ανάγκη της βαθύτερης επεξεργασίας των δεδομένων, καθώς η ποικιλία των αντιλήψεων των συγγραφέων ήταν μεγάλη. Αυτό από μόνο του ως γεγονός είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς παρουσίαζε τις κοινωνιολογικές αντιλήψεις του κάθε συγγραφέα, επηρεαζόμενου από τις συνθήκες της εποχής και των προσωπικών του «πιστεύω». Ο άνθρωπος αν μη τι άλλο και οι ανησυχίες του, κοινωνικές-πολιτικές-οικονομικές, αποτελεί και την αιτία των αλλαγών σε οτιδήποτε σχετίζεται με αυτόν, είτε αυτές οδηγούν στην εξέλιξη, είτε στις ταραχές και στην παρακμή. Βάσει αυτών λοιπόν, δεν θα μπορούσε η σχέση του ανθρώπου με τον τόπο που ζει και κινείται να μην είναι άμεση. Είναι η συνεργασία αυτών των δύο συστατικών που καθορίζει την εικόνα ενός τόπου και τις επιδράσεις που αυτός έχει επάνω στους

κατοίκους του. Αυτή η σχέση αποκτά ακόμα μεγαλύτερη ερευνητική σημασία, όταν πρόκειται για έναν τόπο που κρύβει μέσα του μια μακραίωνη και ανήσυχη ιστορία, με έναν παράλληλα πολυπολιτισμικό πληθυσμό όπως της Θεσσαλονίκης. Άλλωστε όπως γράφει και ο Δημήτρης Φατούρος:³

«Ο άνθρωπος προσδιορίζει τον χώρο του και, αντίστροφα, ο ίδιος προσδιορίζεται από την πόλη. Διαδικασία ιδιαίτερα δυναμική και πολυπρόσωπη σε πόλεις με βαθιά ιστορική διαδρομή, όπου οι άνθρωποι συζούν με την παρούσα ανάμνηση μιας μακράς πολυτάραχης ιστορίας»

---

³ Οπ.Παρ.1, σελ.40

2. Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

2.1 ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΣΗΜΑΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τη Θεσσαλονίκη, σε αντίθεση με την πρωτεύουσα Αθήνα, ακόμα και σήμερα θα μπορούσε να τη χαρακτηρίσει κάποιος σαν μια πόλη που διατηρεί έντονα τα οθωμανικά σημάδια του παρελθόντος. Σύμφωνα με τον Mark Mazower,⁴ η Αθήνα απάλειψε σχετικά γρήγορα τα οθωμανικά ίχνη, χωρίς μεγάλες δυσκολίες. Σε αυτό βέβαια θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε πως υπάρχει μια πληθώρα αιτιών που συνέβαλαν, όπως η απελευθέρωση της Αθήνας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1830, σε σχέση με την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης που ακολούθησε σχεδόν μετά από έναν αιώνα το 1912, ο μεγάλος αρχαίος ιστορικός ελληνικός πλούτος της πρωτεύουσας που κυριαρχούσε πάντα, το μέγεθος της πόλης σε έκταση, οι αμέτρητες επεμβάσεις, η διαδοχική κατεδάφιση συνοικιών για ανακατασκευή, η απότομη αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, η μεγάλη ανοικοδόμηση που την ακολούθησε, καθώς και πολλές άλλες αιτίες. Ο Mark Mazower αποδίδει την απάλειψη των οθωμανικών στοιχείων της πρωτεύουσας, στο γεγονός ότι η Αθήνα:⁵

«Για αιώνες δεν ήταν παρά ένα χωριό μεγάλων διαστάσεων, με αποτέλεσμα όταν κερδήθηκε η ανεξαρτησία το 1830, οι ηγήτορες της Ελλάδας να βρουν εκεί όχι μόνο την πλούσια πολιτιστική πρωτεύουσα, όπως την είχε ντύσει στ' αρχαία της λείψανα ο Δυτικός φιλελληνισμός, αλλά και όλα τα θετικά ενός τόπου που έμοιαζε με άγραφη πλάκα όσον αφορά τις ενδιάμεσες ιστορικές περιόδους».

Το να χαρακτηρίζεται όμως η Αθήνα μετά την απελευθέρωσή της ως «άγραφη πλάκα», όσον αφορά στις ιστορικές περιόδους της, θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι υπερβολή. Ως αναπτυσσόμενο νέο διοικητικό κέντρο του τότε Βασιλείου της Ελλάδας, ήταν επόμενο να προσκαλέσει τις μεγαλύτερες παρεμβάσεις πάνω της, που στηρίζονταν στις κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικές μεταρρυθμίσεις της εποχής. Η Αθήνα δεν ήταν πριν πάρει τον ρόλο της πρωτεύουσας της Ελλάδας ένα χωριό, αν και συχνά έχει χαρακτηριστεί έτσι. Το 1833 αποτελούταν από 12.000 κατοίκους.⁶ Η

⁴ Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση: Κουρεμένος Κώστας*, Αθήνα 2006, σελ.21

⁵ Οπ.Παρ.4, σελ.21

⁶ Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος, *Αθήνα 1830-2000, Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές*, Αθήνα 2000, σελ.54

απότομη πληθυσμιακή αύξησή της, η έντονη αστικοποίηση και κατ' επέκταση η μεγάλη ανοικοδόμηση μετά τη βιομηχανική επανάσταση, σε συνδυασμό με τις κερδοσκοπικές πολεοδομικές «λύσεις» που ακολούθησαν, οδήγησαν στην εικόνα της πόλης σήμερα που δεν θυμίζει σχεδόν καθόλου το οθωμανικό παρελθόν της.

Η πολυεθνική Θεσσαλονίκη, εξίσου εμφανίζει σήμερα τα σημάδια αυτών των κοινωνικό-πολιτικών επιρροών στον αστικό της χάρτη. Ωστόσο, η αργοπορημένη απελευθέρωσή της, σε συνδυασμό με την μεγάλη προσέλευση και εγκατάσταση σε αυτήν κατά περιόδους διαφορετικών εθνοτήτων, η μικρότερη έκτασή της, αλλά και πλήθος άλλων αιτιών που θα συναντήσουμε στη συνέχεια, συντέλεσαν στο να αποκτήσει η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Ελλάδας, μια πολυπολιτισμική φυσιογνωμία για την οποία δεν μπορεί να δοθεί ακόμα και σήμερα ένας ξεκάθαρος χαρακτηρισμός που να αφορά στην προέλευση-μορφή της. Αυτό απεικονίζεται και στις κατά καιρούς μεταξύ ερευνητών διαφωνίες, που αφορούν στο εάν η Θεσσαλονίκη έχει Φράγκικη, Βυζαντινή ή Οθωμανική καταγωγή.

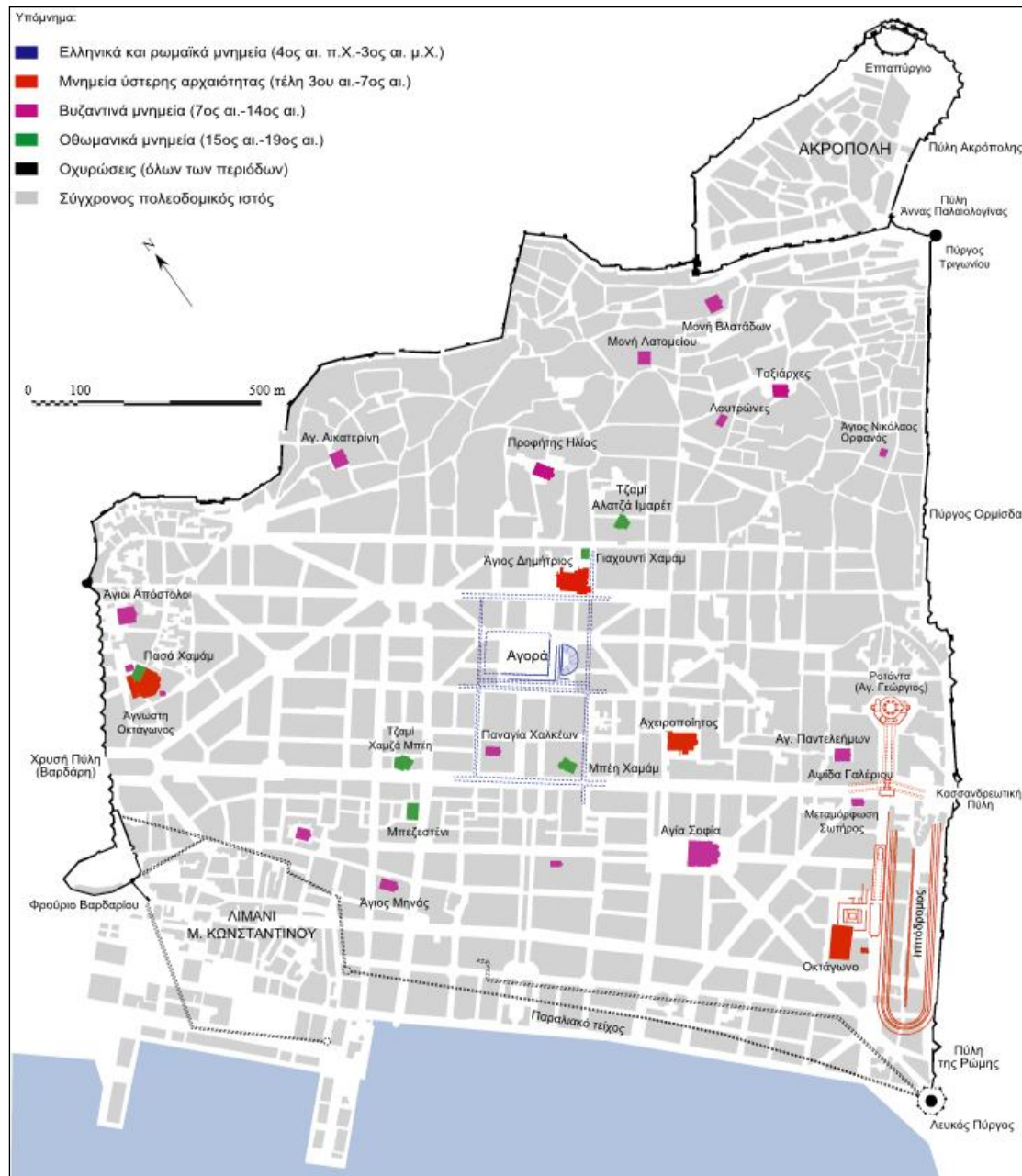
Διαμάχες στο ζήτημα της ταυτότητας της Θεσσαλονίκης μπορούν να προκύψουν ακόμα και σε απλές καθημερινές συζητήσεις σήμερα, που δεν απαιτούν έρευνα και ιδιαίτερη γνώση της ιστορίας, καθώς η συμπρωτεύουσα δεν παρουσιάζει έναν ξεκάθαρο χαρακτήρα, αλλά είναι ένα μείγμα όλων σχεδόν των πολιτισμών που πέρασαν από αυτή. Ωστόσο, ας μην παραβλέπουμε το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε από τους Οθωμανούς μόλις το 1912, συνεπώς είναι πιθανό κάποιες από τις γιαγιάδες στις αυλές, να γεννήθηκαν υπήκοοι αυτών, άρα τα οθωμανικά χαρακτηριστικά είναι ακόμα πολύ «φρέσκα» στην πόλη. Ακόμα και το γεγονός ότι μέχρι και σήμερα χρησιμοποιούνται τούρκικες λέξεις στο καθημερινό λεξιλόγιο των θεσσαλονικέων, μας οδηγεί ακριβώς στο ίδιο συμπέρασμα. Αν μη τι άλλο η οθωμανική «εικόνα» της πόλης, ως πιο πρόσφατη είναι φυσικό να είναι και πιο «ζωντανή» μετά την ελληνική, τόσο στην κοινωνία, όσο και στην πολεοδομία της σύγχρονης Θεσσαλονίκης.

Εντούτοις, το γεγονός αυτό δεν μπορεί να επισκιάσει το ότι ο κάθε επισκέπτης της Θεσσαλονίκης, ανάλογα με την διαδρομή που θα επιλέξει, μπορεί να «δει» μια διαφορετική εικόνα της πόλης και να ορίσει διαφορετικά την ταυτότητα της, χωρίς να μπορεί κάποιος να τον αμφισβητήσει. Αυτό οφείλεται καθαρά στο πλούσιο και ποικίλο παρελθόν της Θεσσαλονίκης, γεμάτο από πολλούς πολιτισμούς, ήθη και έθιμα.

«Μουσείο ιδιωμάτων, αταίριαστων πνευματικών πολιτισμών και θρησκειών»⁷, χαρακτηρίστηκε από τον Ιωσήφ Νεχαμά, οι οποίοι αν και αταίριαστοι θρησκευτικά και πολιτιστικά, θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε, πως κατάφεραν να συμβιώσουν αρκετά αρμονικά για πολλούς αιώνες.

Τα μνημεία του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης
(Πηγή: Marsyas, *Μνημεία Ιστορικού Κέντρου Θεσσαλονίκης*, <http://el.wikipedia.org/wiki/>)

⁷ Ριζάλ Π. (Νεχαμά Ιωσήφ), *Θεσσαλονίκη η περιπόθητη πόλη, μετάφραση: Τομανάς Βασίλης* Θεσσαλονίκη 1997, σελ.12

2.2 ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

2.2.1 Εμπόριο, Οικονομία και Μεταφορές

Η γενικότερη γνώμη που επικρατεί για τους Οθωμανούς-Μουσουλμάνους, είναι πως ήρθαν στην περιοχή των Βαλκανίων σε άγρια και νομαδική κατάσταση, μη έχοντας καμία εμπορική ή οικονομική γνώση και δυνατότητα. Αυτή η άποψη αντιπροσωπεύει εν μέρει μόνο την πραγματικότητα. Είναι αλήθεια πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία οφείλει την ανάπτυξη του εμπορίου της στους έμπειρους Εβραίους εμπόρους, που βρήκαν καταφύγιο στο χώρο της, σε αρκετές εθνότητες της κυριαρχίας της όπως ήταν μεταξύ άλλων οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, των οποίων οι εμπορικές ικανότητες ήταν πολύ καλές και στις κομβικές γεωγραφικές θέσεις των λιμανιών της - Κωνσταντινούπολη - Σμύρνη - Θεσσαλονίκη, αφήνοντας τους κατακτητές Οθωμανούς στην τελευταία μοίρα της εμπορικής δραστηριότητας.

Αυτό όμως δεν σημαίνει πως η παραγωγή και το εμπόριο ήταν άγνωστα τελείως στους Οθωμανούς, καθώς τα είχαν ήδη γνωρίσει από τους Άραβες. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την επιδιόρθωση δρόμων και την κατασκευή γεφυρών που εμφάνισαν οι Οθωμανοί τον 16^ο αιώνα, είχε μεν ως σκοπό την διευκόλυνση της διέλευσης των στρατευμάτων, αλλά η σχεδόν παράλληλη κατασκευή πανδοχείων για την ευκολότερη και ασφαλέστερη στάθμευση των εμπορικών караβανιών, οι αστυνομικές διατάξεις που δημιουργήθηκαν, καθώς και οι νόμοι προστασίας των υποζυγίων, μας δείχνουν πως το Οθωμανικό κράτος είχε μια σχετική γνώση των αναγκών του εμπορίου.⁸

Η αλλαγή των εμπορικών δρόμων και η μετατόπιση του οικονομικού κέντρου δυτικότερα, καθώς και το γεγονός ότι η οθωμανική οικονομία ήταν ένα «κλειστό» κύκλωμα – οργανισμός, ο οποίος σταδιακά μόνο συνδέθηκε με την παγκόσμια αγορά, οδήγησε στην οικονομική κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον 16^ο και 17^ο αιώνα, η οποία έκανε αισθητή την παρουσία της και στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης.⁹ Η οικονομική ανάπτυξη της πόλης ξανάρχισε στα τέλη του 17^{ου} αρχές του 18^{ου} αιώνα, με τους Γάλλους, Άγγλους, Γερμανούς και Αυστριακούς να κάνουν

⁸ Ασδραχάς Ι. Σπύρος (*μετάφραση*), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, (*Τίτλος πρωτότυπου: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris 1956, κεφ. V-VI*), Αθήνα 1979, σελ.385-386

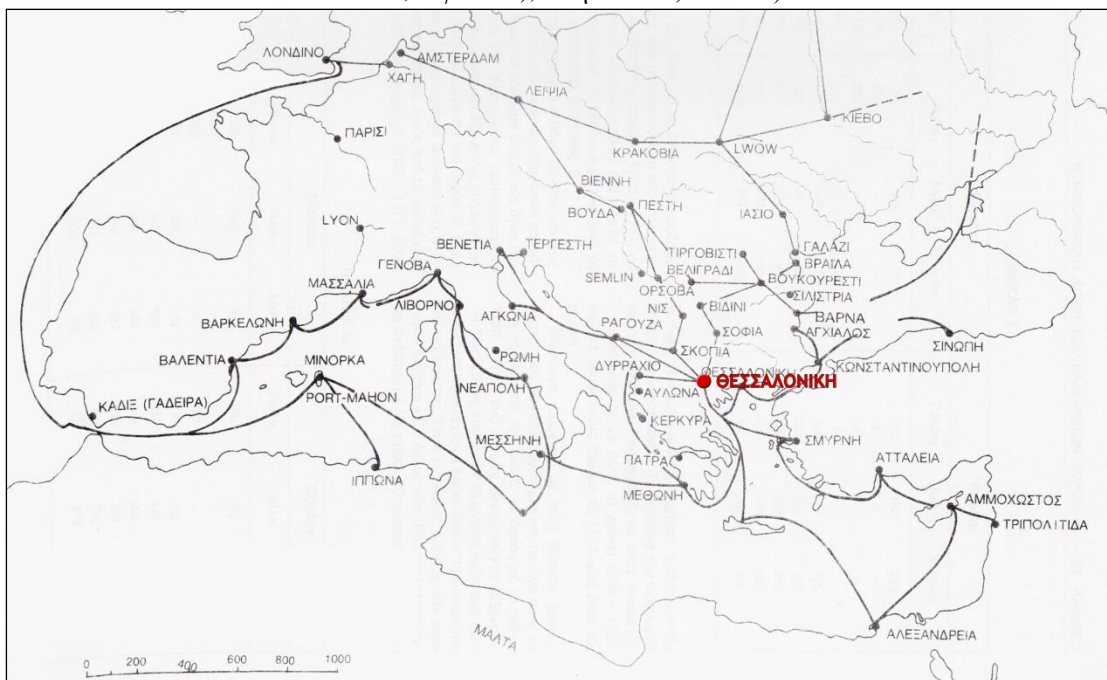
⁹ Κορομπόκης Δημήτρης & Κοτίνης Χρίστος, *Θεσσαλονίκη, πολυπρόσωπη πόλη*, Virtual School, The sciences of Education Online, Τόμος 1, Τεύχος 4, Σεπτέμβριος 1999, <http://www.virtualschool.web.auth.gr/>, Εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια των μαθημάτων της Θ. Ανθογαλίδου, *επιμέλεια-διορθώσεις*: Θ. Ανθογαλίδου

προσπάθειες διείσδυσης στις αγορές της Ανατολικής Μεσογείου, δείχνοντας ιδιαίτερη προτίμηση στα αστικά κέντρα με λιμάνι, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, αλλά και η Θεσσαλονίκη.¹⁰ Αποδεικτικό της εμπορικής ακμής της πόλης από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα αποτελεί η περιγραφή του Ρώσου μοναχού Μπάρσκι, ο οποίος επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη το 1726¹¹:

«Έρχονται στη Θεσσαλονίκη από την Κωνσταντινούπολη, την Αίγυπτο, τη Βενετία, τη Γαλλία, με αγγλικά εμπορικά πλοία και δια ξηράς... Γερμανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Δαλματοί, άνθρωποι απ' όλη τη Μακεδονία κι από την Ουκρανία, έμποροι χονδρικής και λιανικής επισκέπτονται την πόλη για να εισαγάγουν σιτηρά και ότι άλλο εμπόρευμα».

Χάρτης του εξωτερικού εμπορίου της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα

(Πηγή: Ασδραχάς Ι. Σπύρος (μετάφραση), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, (Τίτλος πρωτότυπου: *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956, κεφ. V-VI), Αθήνα 1979, σελ.445)

¹⁰ Οπ.Παρ.9

¹¹ Οπ.Παρ.4, σελ.158

Ο επταετής πόλεμος (1756-1763),¹² που είχε μια γενικότερα αρνητική απήχηση στον παγκόσμιο χώρο, διέκοψε τις σχέσεις του γαλλικού και του αγγλικού εμπορίου με το ελληνικό, δίνοντας όμως τη δυνατότητα ανάπτυξης του με τη Γερμανία, την Αυστρία και την Ιταλία.¹³ Ο Ρώσο-τουρκικός πόλεμος (1787-1792) και ο πόλεμος της Αμερικής, σταμάτησαν την πρόοδο του εμπορίου σε όλη την Ευρωπαϊκή Τουρκία και τη Μεσόγειο,¹⁴ γεγονός που ακολουθήθηκε από την αποδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατά συνέπεια την πτώση της οικονομικής δραστηριότητας των μεγάλων της λιμανιών, ένα από τα οποία ήταν και αυτό της Θεσσαλονίκης. Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης όμως, με τη βοήθεια κυρίως των Γάλλων, οι οποίοι επανήλθαν στο εμπορικό προσκήνιο, ανέκτησε τις δυνάμεις του στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, κάνοντας την πόλη την γενική αποθήκη όλου του ελληνικού εμπορίου.¹⁵

Στους ακόλουθους χάρτες μπορούμε να δούμε την εμπορική σημασία της Θεσσαλονίκης στη Μεσόγειο και την Ευρώπη, σε τέσσερις διαφορετικές χρονικές περιόδους. Από την περίοδο της ακμής του Βυζαντίου, έως τον 18^ο αιώνα. Σημαντικό είναι να παρατηρήσουμε, πως ακόμα και η ονομασία της πόλης χάνεται στον χάρτη των εμπορικών δρόμων στα τέλη του 16^{ου} αρχές 17^{ου} αιώνα, ενώ ξαναεμφανίζεται σε αυτόν του 18^{ου} αιώνα.

¹² Κατά τον Επταετή πόλεμο (1756-1763), οι χώρες που συμμετείχαν κυρίως, ήταν η Πρωσία (ιστορική περιοχή της Γερμανίας), με την Μεγάλη Βρετανία, από τη μια πλευρά και η Γαλλία, η Αυστρία και η Ρωσία από την άλλη. Πολλά μικρότερα κράτη συμμετείχαν στον πόλεμο αυτό, ενώ η εξέλιξή του έφτασε μέχρι την Κεντρική Ευρώπη, την Αμερική, την Ινδία, την Καραϊβική και τις παγκόσμιες θάλασσες.

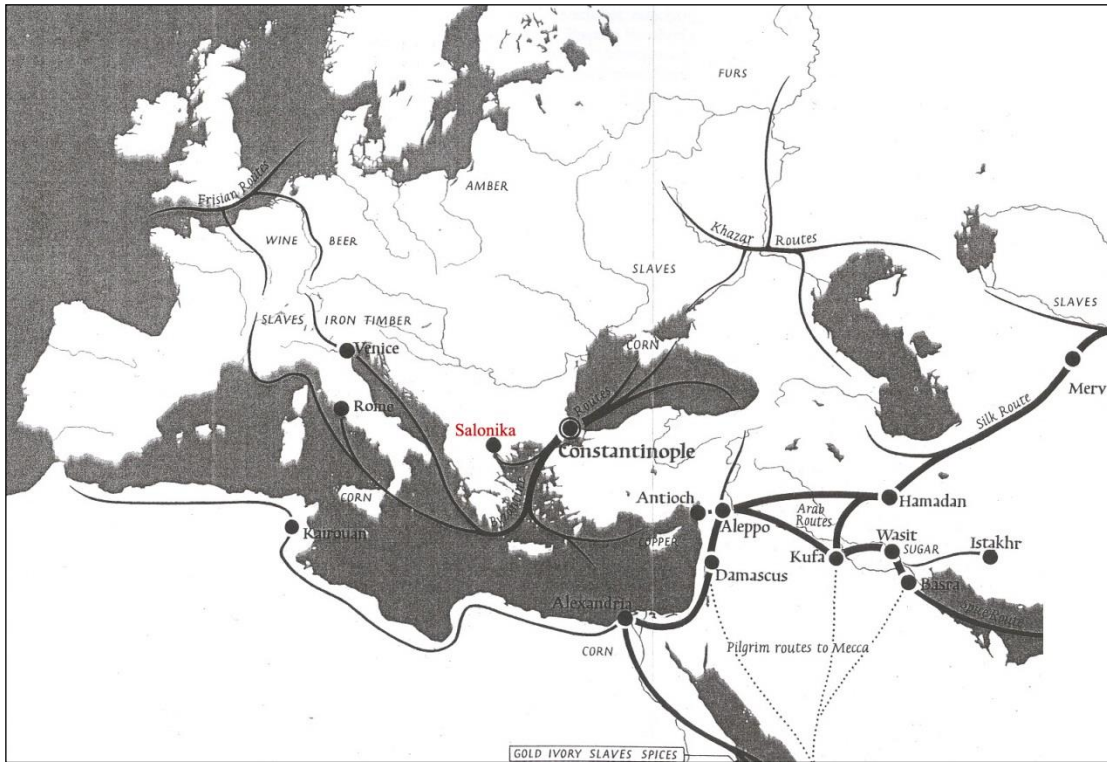
¹³ Οπ.Παρ.8, σελ.431

¹⁴ Thomas, 27 Ιαν. 1739 (A.N. Aff. Etr. B¹ 995), **αναφορά στον:** Ασδραχά Ι. Σπύρο (**Μετάφραση**), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, (Τίτλος πρωτότυπου: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris 1956, κεφ. V-VI)*, Αθήνα 1979, σελ.434

¹⁵ Οπ.Παρ.8, σελ.434-438

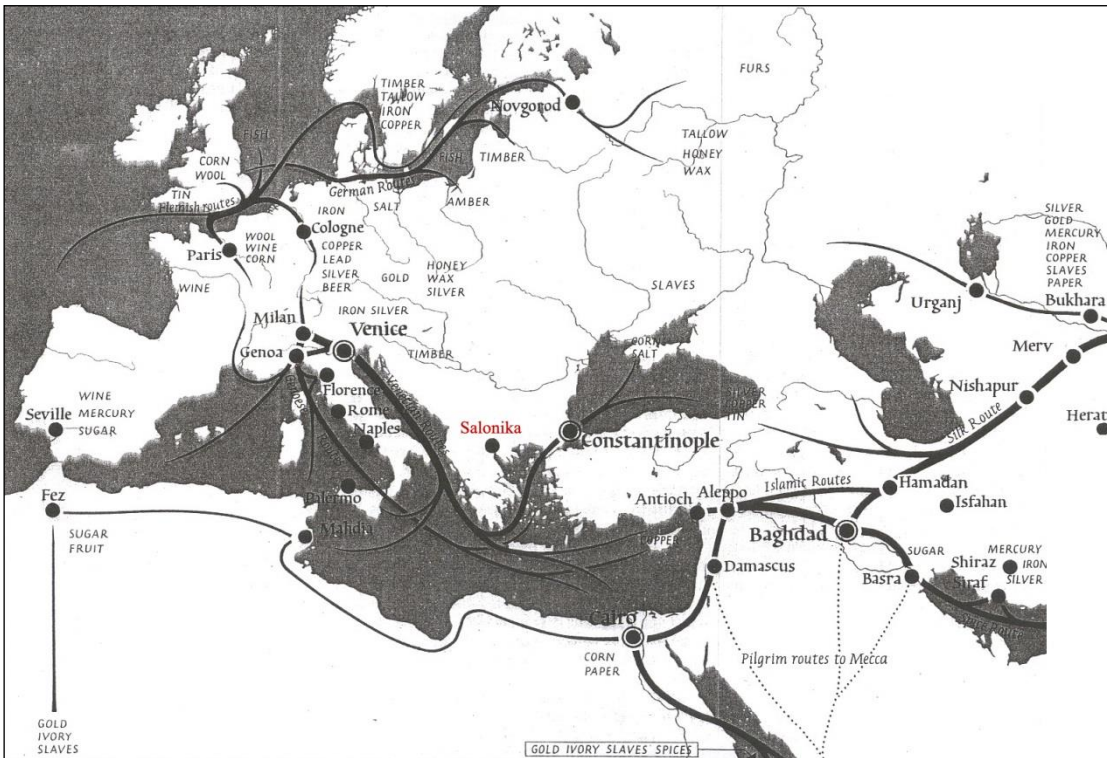
Τα αστικά και εμπορικά κέντρα στην ακμή του Βυζαντίου

(Πηγή: McEvedy Colin, *The penguin Atlas of medieval history*, Manchester 1961, σελ.43)

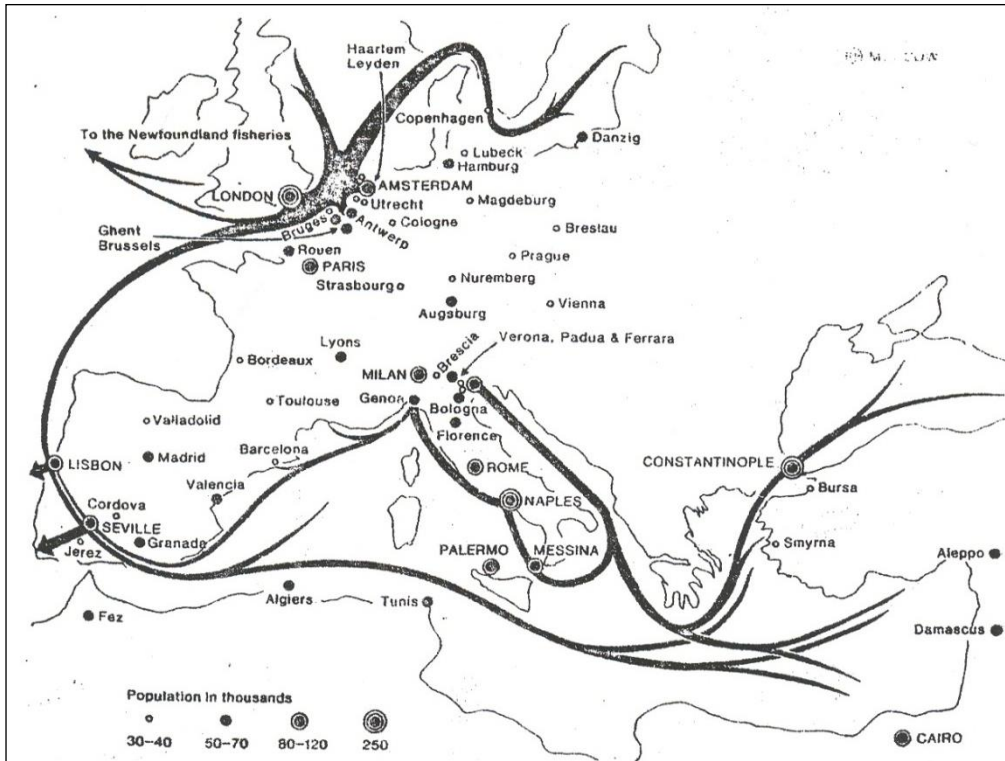
Τα αστικά και εμπορικά κέντρα του Μεσαίωνα (13^{ος} αιώνας)

(Πηγή: McEvedy Colin, *The penguin Atlas of medieval history*, Manchester 1961, σελ.73)

Τα αστικά και εμπορικά κέντρα στα τέλη του 16^{ου} αρχές του 17^{ου} αιώνα

(Πηγή: McEvedy Colin, *The penguin Atlas of modern history (to 1815)*, Norwich 1972, σελ.39)

Τα αστικά και εμπορικά κέντρα του 18^{ου} αιώνα

(Πηγή: McEvedy Colin, *The penguin Atlas of modern history (to 1815)*, Norwich 1972, σελ.59)

Ακολούθησαν οι νομοθεσίες του «Τανζιμάτ»¹⁶ μεταξύ 1839-1876, οι οποίες βοήθησαν στο να δοθεί και στη Θεσσαλονίκη μια εκσυγχρονιστική όψη με μια σειρά έργων υποδομής, καθιστώντας έτσι την πόλη ως το οικονομικό, εμπορικό και διπλωματικό κέντρο των Βαλκανίων.¹⁷ Οι νομοθεσίες αυτές, επέτρεψαν εκτός των άλλων και την εισροή ξένων κεφαλαίων, καθώς και την ανάπτυξη των εξαγωγών. Η Θεσσαλονίκη λοιπόν, αρχίζει να αναπτύσσεται ακόμα περισσότερο εμπορικά και οικονομικά, με αποτέλεσμα να γίνεται πόλος έλξης νέου πληθυσμού.

Καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του εμπορίου και κατά συνέπεια της οικονομίας της Θεσσαλονίκης, έπαιξε τόσο η κατασκευή των σιδηροδρομικών συνδέσεων της πόλης με κομβικής σημασίας τοποθεσίες, όπως θα δούμε στην πορεία, όσο και η κατασκευή του τεχνητού λιμανιού. Βέβαια, στην υλοποίηση αυτών των μεγάλων, πολεοδομικά και οικονομικά έργων, οδήγησε και η ανάγκη της ευκολότερης και γρηγορότερης χερσαίας και θαλάσσιας μεταφοράς των εμπορευμάτων. Η συνύπαρξη επομένως του «αίτιου» και του «αιτιατού» είναι έντονη στη «γέννηση» των κατασκευών αυτών, με τα αποτελέσματά τους να αντανακλούν σε πολλές πολεοδομικές, αλλά και κοινωνικές αλλαγές στην πόλη, που θα συναντήσουμε στην πορεία.

Ο σιδηροδρομικός σταθμός της Θεσσαλονίκης, που κατασκευάστηκε περί το 1895-96
(Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης, Αριθμός Τεκμηρίου: T084/004, Συγγραφέας /Δημιουργός: Edit. Hananel Naar,

Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr/>)

¹⁶ *Τανζιμάτ* θα πει αναδιρθρώσεις, τακτοποιήσεις και συνήθως μεταφράζεται ως «μεταρρυθμίσεις». Οι νομοθεσίες του «Τανζιμάτ», ήταν μια σειρά μεταρρυθμίσεων που έγιναν μεταξύ 1839 και 1876, με στόχο την αναδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε επίπεδο διοίκησης, οικονομίας και σχέσεων μεταξύ των υπηκόων. Τα δύο βασικότερα διατάγματα του «Τανζιμάτ», ήταν το «Γκιουλχανέ Χατ-ι Σερίφ» (Ιερό Διάταγμα) το 1839 και το «Χαττ-ι Χουμαγιούν» (Αυτοκρατορικό Διάταγμα) το 1856, που αφορούσαν στην θρησκευτική ελευθερία των υπηκόων.

¹⁷ Ζαφείρης Χρίστος, *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ.15-16

Έτσι λοιπόν, τα εγκαίνια της σιδηροδρομικής σύνδεσης της Θεσσαλονίκης με τα Σκόπια, έγινε στις 10 Ιανουαρίου 1871. Τα πρώτα 100χλμ τέθηκαν σε λειτουργία τον Ιούνιο του 1872, ενώ τα συνολικά 243χλμ της κατασκευής λειτούργησαν το 1873. Έως το 1888, συνδέθηκε η Θεσσαλονίκη σιδηροδρομικά με το Βελιγράδι,¹⁸ ανοίγοντας έτσι το δρόμο προς την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη και ενδυναμώνοντας το ρόλο της ως εμπορικό και πολιτιστικό σταυροδρόμι των Βαλκανίων. Ακολούθησε η σιδηροδρομική γραμμή σύνδεσης της Θεσσαλονίκης με τη Φλώρινα και το Μοναστήρι, η κατασκευή της οποίας ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1891 και ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 1894,¹⁹ ενώ το 1896 κατασκευάστηκε η γραμμή Θεσσαλονίκης-Αλεξανδρούπολης-Κωνσταντινούπολης.²⁰ Άρχισαν έτσι να καταφθάνουν στην Θεσσαλονίκη πέρα από τους κατοίκους των χωριών που έψαχναν για δουλειά και ευρωπαίοι τραπεζίτες, επιχειρηματίες και διπλωμάτες δίνοντας μια ακόμα μεγαλύτερη αίγλη στην κοινωνική ζωή της πόλης.

(Πηγή υπόβαθρου επάνω στο οποίο έγινε η σχεδίαση από την συγγραφέα: Imbert P., *La renovation de l' Empire ottoman. Affaires de Turquie*, Paris 1909, **αναφορά στον:** Παπαδημητρίου Ι. Δημήτριος, *Οι Σιδηρόδρομοι στον Βορειοελλαδικό Χώρο (1871-1965)*, Υπό την Αιγίδα του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, Καλαμαριά 2005, σελ.44-45)

¹⁸ Παπαδημητρίου Ι. Δημήτριος, *Οι Σιδηρόδρομοι στον Βορειοελλαδικό Χώρο (1871-1965)*, Υπό την Αιγίδα του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, Καλαμαριά 2005, σελ.164-165

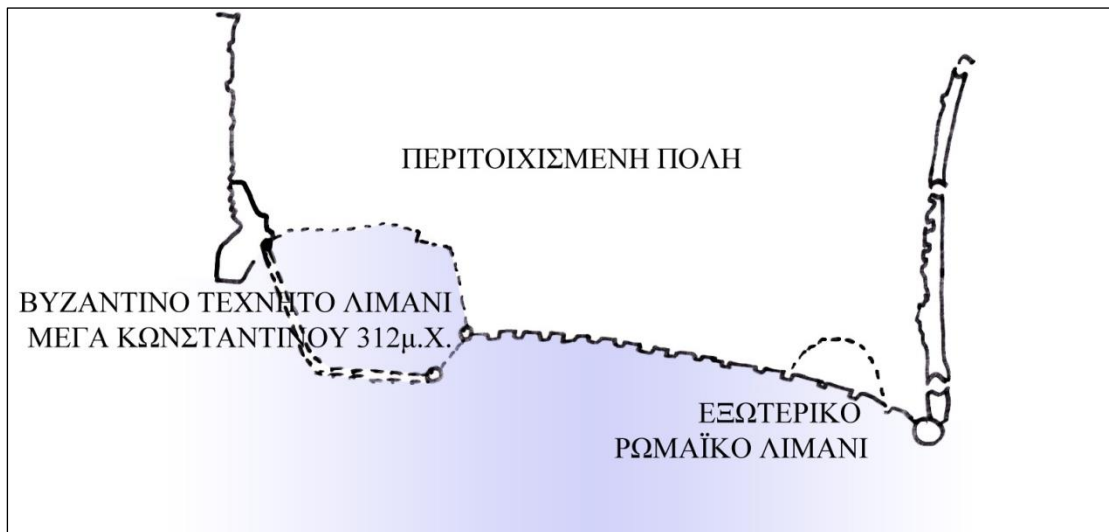
¹⁹ Οπ.Παρ.18, σελ.216-219

²⁰ Οπ.Παρ.18, σελ.256

Όπως είναι ευρέως γνωστό, η γεωγραφική τοποθεσία της Θεσσαλονίκης αποτελεί ένα κομβικό σημείο, γεγονός που βοήθησε και στην μακραίωνη οικονομικά και πολιτιστικά ανάπτυξή της. Είναι ένα φυσικό λιμάνι, που οδήγησε στην πόλη πολλούς επίδοξους κατακτητές ανά τους αιώνες, αλλά της πρόσφερε και μια πλούσια πολιτιστική ταυτότητα και μια πολύ έντονη οικονομική και εμπορική δραστηριότητα. Από την «ίδρυσή» της η πόλη, 315π.Χ., είχε τον ρόλο του σημαντικότερου λιμανιού της περιοχής. Στα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ., έγινε η πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας, αποτελώντας το επίκεντρο των συγκοινωνιών μεταξύ Ανατολής - Δύσης, καθώς και Βορρά – Νότου, τόσο με την διάνοιξη της Εγνατίας Οδού, όσο και με την κατασκευή του λιμανιού, γνωστό και ως εξωτερικό λιμάνι της πόλης. Κατά την Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η Θεσσαλονίκη ήταν το δεύτερο σημαντικότερο λιμάνι μετά την Κωνσταντινούπολη, γεγονός που ενδυναμώθηκε από την κατασκευή του τεχνητού λιμανιού από τον Μέγα Κωνσταντίνο το 312 μ.Χ., στην νοτιοδυτική πλευρά της πόλης.

Το Ρωμαϊκό εξωτερικό και το Βυζαντινό εσωτερικό λιμάνι της Θεσσαλονίκης
 Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2012

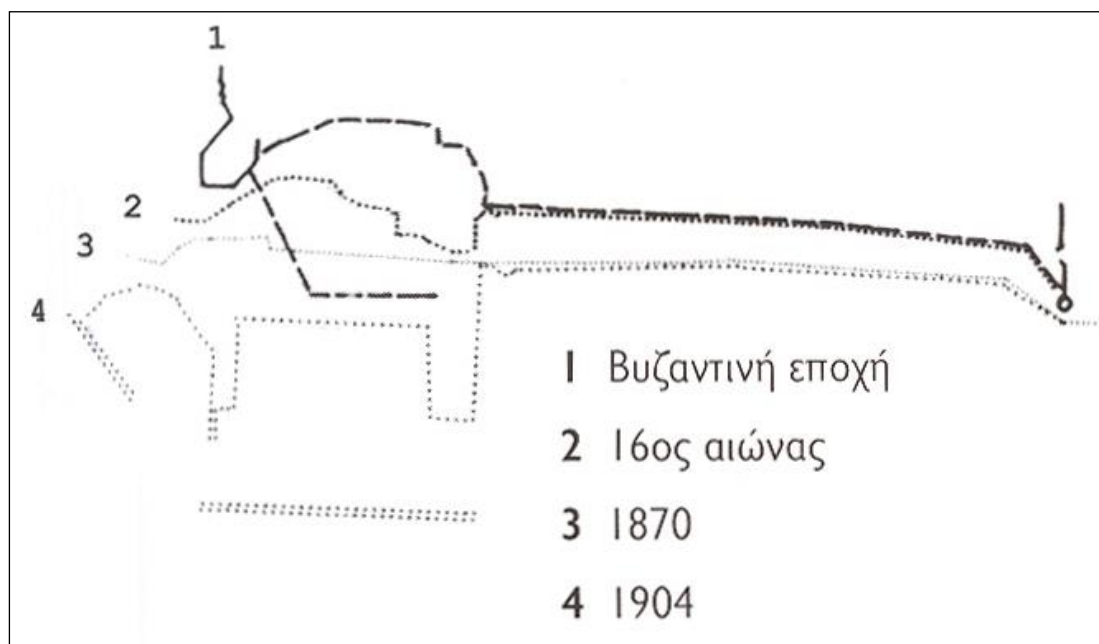

Ακολούθησαν δύο επιχωματώσεις του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, μία τον 16^ο αιώνα και μία μετά την κατεδάφιση των τειχών της πόλης το 1869. Το 1896, κλήθηκε ο Γάλλος εργολήπτης δημοσίων έργων Edmond Bartissol, να κατασκευάσει το νέο τεχνητό λιμάνι της Θεσσαλονίκης, το οποίο έργο ξεκίνησε το 1897. Έτσι, η προκυμαία διαπλατύνθηκε με επιχωμάτωση, κατά 130μ., κατασκευάστηκαν δύο προβλήτες μήκους 200μ., έγινε εκσκαφή τετράγωνης νηοδόχου και κρηπιδωμάτων, δημιουργήθηκε κυματοθραύστης, κατασκευάστηκαν σιδηροδρομικές γραμμές

μεταφοράς των εμπορευμάτων, αποθήκες, νέο τελωνείο και τέλος διαπλατύνθηκε η προκυμαία της πόλης έως τον Λευκό Πύργο.²¹ Έργα που αν μη τι άλλο βοήθησαν τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της εμπορικής κίνησης της πόλης.

**Διάγραμμα που δείχνει τη σταδιακή επιχωμάτωση του λιμανιού,
από την Βυζαντινή εποχή έως το 1904**

(Πηγή: Διάγραμμα της Χαστάογλου Βίλμας, **αναφορά στις:** Κατσαβουνίδου Γαρυφαλλιά, *Αόρατες Παρενθέσεις, 27 πόλεις στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2004, σελ.49)

Ο συνδυασμός λοιπόν, της χερσαίας και θαλάσσιας εκσυγχρονισμένης σύνδεσης της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη και τα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα, την έκανε ακόμα μεγαλύτερο επίκεντρο εμπορίου, προσφέροντάς της πολιτιστική και φυσικά οικονομική άνθηση.

²¹ Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, **κείμενο των:** Παπακώστας Γιώργος, Παπαμίχου Νίκος, Χαστάογλου Βίλμα, «Η ανάπλαση του παλιού τμήματος του λιμανιού της Θεσσαλονίκης», τεύχος 5/6-περίοδος Α, Δεκέμβριος 95/Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1996, Αθήνα, σελ.71

Το τελωνείο και η επιχωμάτωση του λιμανιού
(Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης, Αριθμός Τεκμηρίου: T082/005, Συγγραφέας/Δημιουργός: Edit. Juda M. Bensussan, Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr>)

Άποψη του λιμανιού όπου φαίνονται η προκυμαία, το τελωνείο και κάποιες αποθήκες
(Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης, Αριθμός Τεκμηρίου: T082/010, Συγγραφέας/Δημιουργός: Edit. Baudimere Phototypie, Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr>)

Γενική άποψη του λιμανιού όπου φαίνονται οι σιδηροδρομικές γραμμές
(Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης, Αριθμός Τεκμηρίου: T083/006, Συγγραφέας/Δημιουργός: Edit. Massageries Maritimes, Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr>)

Διαγραμματικός χάρτης του 1923, όπου φαίνονται ο τότε Σιδηροδρομικός Σταθμός της Θεσσαλονίκης και τμήμα του Τεχνητού Λιμανιού
(Πηγή: Παπαδημητρίου Ι. Δημήτριος, *Οι Σιδηρόδρομοι στον Βορειοελλαδικό Χώρο (1871-1965)*,
Υπό την Αιγίδα του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, Καλαμαριά 2005, σελ.162-163)

2.2.2 Πληθυσμιακές ανακατατάξεις και κοινωνικές συνθήκες

Τόσο εξαιτίας της οικονομικής και εμπορικής υπεροχής της Θεσσαλονίκης από την ίδρυση της κιάλας από τον Κάσσανδρο, όσο και της μεγάλης γεωπολιτικής σημασίας της, η πόλη υπήρξε πάντα στόχος αρκετών κατακτητών, αλλά και κέντρο πολιτισμού. Η μεγάλη της οικονομική και εμπορική ανάπτυξη, όταν οι πολιτικές συνθήκες -εσωτερικές και εξωτερικές- το επέτρεπαν, την έκανε εκτός των άλλων και μια πόλη που δεχόταν συνεχώς νέο πληθυσμό. Κατά συνέπεια, όντας σχεδόν σε όλους τους αιώνες ύπαρξής της, μία από της μεγαλύτερες και σημαντικότερες πόλεις, κάθε αυτοκρατορίας -Ρωμαϊκής, Βυζαντινής και Οθωμανικής- αλλά ποτέ το επίκεντρο, της προσέδιδε προνόμια, που μια πρωτεύουσα δεν θα μπορούσε να έχει. Το σημαντικότερο ίσως αυτών των προνομίων ήταν η μεγαλύτερη κοινωνική ελευθερία.

Η Θεσσαλονίκη λοιπόν, υπήρξε κέντρο εμπορίου, κέντρο πολιτισμού, κέντρο εισροής νέων πληθυσμών, από το εσωτερικό και το εξωτερικό. Ωστόσο, το σημαντικότερο πλεονέκτημα της ήταν η παρουσία όλων αυτών, σε συνδυασμό με την απουσία της αστυνόμευσης που θα είχε εάν ήταν πρωτεύουσα. Η οικονομική και εμπορική υπεροχή της Θεσσαλονίκης, που όπως είδαμε είχε μια αμφίδρομη σχέση με τις χερσαίες, θαλάσσιες και στην πορεία σιδηροδρομικές συνδέσεις, ήταν αναπόφευκτο να μην οδηγήσει στην πόλη πληθυσμό που αναζητούσε εργασία, νέους επενδυτές, αλλά κυρίως, από κοινωνικής και πολιτιστικής σκοπιάς, πληθώρα κόσμου των γραμμάτων, των τεχνών και του πνεύματος. Κατά συνέπεια, αναφερόμαστε σε μια πόλη, πνευματικά και πολιτιστικά πλούσια, η οποία αύξανε συνεχώς τον πληθυσμό της και η οποία ήταν αρκετά ελεύθερη ώστε να εκφράσει και να διεκδικήσει τα κοινωνικά της πιστεύω και να δεχθεί νέες επιρροές κοινωνικές και πολιτιστικές. Την πληθυσμιακή και κοινωνική ύπαρξη της πόλης κατά την οθωμανική περίοδο θα αναλύσουμε στη συνέχεια, ξεκινώντας ωστόσο από μια σύντομη περιγραφή των συνθηκών που επικρατούσαν στην πόλη, κάποιους αιώνες πριν την άλωση αυτής, ώστε να γίνει πιο κατανοητή η πορεία της.

2.2.2.1 Οι συνθήκες πριν την άλωση της Θεσσαλονίκης

Από τον 10^ο κιάλας αιώνα, που οι οικονομικές συνθήκες μέσα στην Βυζαντινή αυτοκρατορία άρχισαν να αλλάζουν, γεννιέται μια νέα τάξη που ονομάζεται *αστική*. Η τάξη αυτή παρά τον συνεχώς αυξανόμενο οικονομικά ρόλο της στην αγορά, παραμένει υποδουλωμένη στην φεουδαρχική πολιτική εξουσία.²² Όπως σχεδόν σε κάθε πόλη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, έτσι και στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν οι Φεουδάρχες (άρχοντες και κλήρος) και οι δουλοπάροικοι (το κοινόν, οι πένητες, ο συρφετώδης όγλος, η άσημια μερίς, οι ευτελείς και ο δήμος). Η μεσαία αστική τάξη (έμποροι και βιοτέχνες) έως τον 13^ο αιώνα -και για κάποιους ιστορικούς έως ακόμα και τον 14^ο- αποτελούσε τμήμα της κατώτερης τάξης. Με άλλα λόγια, όποιος δεν ήταν άρχοντας-ευγενής ανήκε στον όγλο που είχε το όνομα *δήμος* ή *κοινόν*.²³ Η ιστορική αποστολή της αστικής τάξης από το τέλος του μεσαίωνα και μετά, ήταν να ρίξει τη φεουδαρχία από το «θρόνο».

Από το τέλος του 13^{ου} αιώνα, στη Θεσσαλονίκη είχε συγκεντρωθεί μεγάλος πλούτος ο οποίος βρισκόταν στα χέρια μικρού αριθμού ευγενών, οι οποίοι πέρα από τον κλήρο, είχαν πάρει στην κατοχή τους και όλη την αστική και αγροτική κτηματική περιουσία. Η αστική τάξη η οποία είχε αποκτήσει ταξική συνείδηση, εκφραζόμενη μέσα από το νεοσύστατο τότε κίνημα των Ζηλωτών, εναντιώθηκε σε αυτήν την κυριαρχία των λίγων ευγενών, απαιτώντας πολιτικά δικαιώματα για όλο το λαό και δίκαιο μοίρασμα του κοινωνικού πλούτου. Βέβαια, αυτή η δημοκρατική κίνηση δεν ήταν άγνωστη στη Θεσσαλονίκη, αλλά ούτε και στις υπόλοιπες πόλεις του Βυζαντίου, καθώς είχαν προηγηθεί ανάλογες μάχες στις Ιταλικές Πολιτείες και τη Γένοβα.²⁴

Έτσι, ξέσπασε μέσα στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ένας εμφύλιος πόλεμος από τα τέλη του 1341, παίρνοντας την μορφή της ταξικής επανάστασης μόνο στην πόλη της Θεσσαλονίκης, με το κίνημα των Ζηλωτών. Τελικά, ο λαός πήρε την εξουσία από τα χέρια της αριστοκρατικής τάξης το 1342.²⁵ Η Θεσσαλονίκη για τα επόμενα οκτώ χρόνια κατέχει την αυτονομία και την αυτοδιοίκηση, η οποία αποτέλεσε τη βάση της πνευματικής και εμπορικής ακμής της. Παρά τις θρησκευτικές διαμάχες, τις κοινωνικές αναταραχές και τους εμφυλίους

²² Κορδάτου Γιάννης, *Η κομμούνια της Θεσσαλονίκης 1342-1349*, επιμέλεια: Θ.Χ. Παπαδοπούλου, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 1975, σελ.30

²³ Οπ.Παρ.22, σελ.34

²⁴ Οπ.Παρ.22, σελ.39-41

²⁵ Μαγριπλής Γ. Δ., *Πολιτική και Θρησκεία στην Κοινωνία του Βυζαντίου: Μια απόπειρα κοινωνιολογικής ανάλυσης του κινήματος των Ζηλωτών (1342-1349μ.Χ.)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1999, σελ.93

πολέμους που συντάρασαν το κράτος την περίοδο αυτή, η Θεσσαλονίκη εμφάνιζε μια συνεχή ανάπτυξη βασισμένη κατά κύριο λόγο στις δικές τις δυνάμεις. Με την βοήθεια των Οθωμανών, η διοίκηση της πόλης επανήλθε σε αυτοκρατορικά χέρια το 1350.²⁶ Η είσοδος των Οθωμανών στην περιοχή, καθώς και η σταδιακή παρακμή του Βυζαντίου, ήταν μια σειρά γεγονότων που οδήγησαν στη Θεσσαλονίκη τους Βενετούς το 1423. Εφτά χρόνια μετά ακολούθησε η άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς, το 1430.

---

²⁶ Οπ.Παρ.9

2.2.2.2 Πληθυσμός και κοινωνία της Θεσσαλονίκης κατά την οθωμανική κυριαρχία

Η πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη, ήδη από τα έτη πριν τον ερχομό των Βενετών, παρουσίαζε σημάδια απώλειας πληθυσμού, κυρίως εξαιτίας της φτώχειας,²⁷ αλλά και των πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών και της αστάθειας που βίωνε η πόλη. Όπως ήταν επόμενο, οι οθωμανικές ληλασίες τις πρώτες μέρες της άλωσης, οδήγησαν στην ακόμα μεγαλύτερη ερήμωση. Οι χριστιανοί άρχισαν να επιστρέφουν μετά τις μεταρρυθμίσεις του σουλτάνου Μουράτ, ο οποίος απελευθέρωσε τους ευγενείς έναντι λύτρων, ενώ έδωσε εντολή να επιστρέψουν στην πόλη όσοι κάτοικοί της είχαν καταφύγει στα χωριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέσα στα χρόνια που ακολούθησαν ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης αυξήθηκε, με την εγκατάσταση σε αυτήν νέου μουσουλμανικού πληθυσμού, κυρίως από τα Γιαννιτσά.²⁸ Στο διάγραμμα και τον πίνακα βλέπουμε την πορεία του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης από το 1050, έως το 1450, που επιβεβαιώνει τα όσα ήδη ελέγχθηκαν.

(Πηγή πληθυσμιακών στοιχείων: Τριανταφυλλίδης Δ.Ι., *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Πληθυσμός* 6, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1966, σελ.19)

²⁷ Μερτζιου Κ. Δ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 71-81, **αναφορά στον:** Δημητριάδη Βασίλη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 - 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.42

²⁸ Δημητριάδης Βασίλης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 - 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.15-16

Το 1478 έγινε μια καταγραφή στην πόλη, για φορολογικούς κυρίως λόγους, στην οποία καταμετρήθηκαν ξεχωριστά οι Μουσουλμάνοι και οι Χριστιανοί. Σύμφωνα με την καταγραφή αυτή, το 1478 οι Μουσουλμάνοι έφταναν τους 4.320 και οι Χριστιανοί τους 6.094.²⁹ Τα πρώτα χρόνια ζούσαν όλοι μαζί ανακατεμένοι, με τους Μουσουλμάνους να καταλαμβάνουν μεγαλύτερη έκταση στο χώρο και τους Χριστιανούς να εμφανίζουν μεγαλύτερες συγκεντρώσεις. Και οι δύο ομάδες ωστόσο, είχαν ως πυρήνα των συνοικιών τους, τους θρησκευτικούς τους ναούς.

Στο χάρτη που σχεδιάστηκε από την συγγραφέα και παρατίθεται στις επόμενες σελίδες, βλέπουμε μία Θεσσαλονίκη στην οποία λίγες δεκαετίες μετά την άλωσή της, οι δύο κυρίαρχες πληθυσμιακά εθνό-θρησκευτικές ομάδες ζούσαν ανακατωμένες στο χώρο. Διαπιστώνουμε πως ούτε η οριοθέτηση των συνοικιών είναι ξεκάθαρη, αλλά ούτε και η μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων ζώνες είναι. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τα νούμερα του πληθυσμού από το Οθωμανικό «τεφτέρι» του 1478, συμπεραίνουμε πως ενώ οι Χριστιανοί υπερτερούν πληθυσμιακά των Μουσουλμάνων, ο χώρος που καταλαμβάνουν οι δεύτεροι είναι κατά πολύ μεγαλύτερος. Η πυκνότητα συνεπώς της πλειοψηφίας των περιοχών όπου κατοικούσαν οι Χριστιανοί ήταν έντονη. Φαινόμενο θα λέγαμε φυσικό, δεδομένου ότι βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Μουσουλμάνων, οπότε ήταν πιο φοβισμένοι και συγκεντρωμένοι γύρω από τους θρησκευτικούς τους ναούς. Ας προσπαθήσουμε όμως να εξηγήσουμε αναλυτικότερα και ανά περίπτωση την εικόνα που μας παρουσιάζει ο χάρτης αυτός του 1478.

Μελετώντας βαθύτερα λοιπόν τον χάρτη και τον πίνακα, παρατηρούμε πως από το σύνολο των συνοικιών στην πόλη, αυτές που ξεχωρίζουν για την πυκνοκατοίκηση των Χριστιανών, είναι η «Χρυσή», των «Ασωμάτων», της «Αχειροποιήτου», του «Αγ. Μηνά» και της «Αγ. Πελαγίας». Η αιτία που αυτές οι συνοικίες ξεχωρίζουν, φαίνεται στη σύγκριση του πίνακα, που συνοδεύει τον χάρτη, στον οποίο εμφανίζονται οι κάτοικοι ανά εθνό-θρησκευτική ομάδα σε κάθε συνοικία, σε σχέση με την έκταση που η κάθε ομάδα καταλάμβανε στο χώρο. Κοιτώντας λοιπόν κάποιος μόνο το χάρτη θα μπορούσε να πει με βεβαιότητα πως οι Μουσουλμάνοι υπερείχαν πληθυσμιακά. Αντιθέτως, οι Χριστιανοί είναι κατά πολύ περισσότεροι και στις πέντε συνοικίες. Στις συνοικίες «Ασωμάτων», «Αχειροποιήτου» και «Αγ. Πελαγίας» οι Χριστιανοί φτάνουν

²⁹ Dr Heath W. Lowry, *Portrait of a city: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478*, Δίπτυχα 2(1980-1981), σελ. 258, **αναφορά στον:** Δημητριάδη Βασίλη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 - 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.24-27

το διπλάσιο και πιο πάνω αριθμό σε σχέση με αυτό των Μουσουλμάνων. Στην περιοχή του «Αγ. Μηνά», αν και οι Χριστιανοί υπερέχουν κατά μόλις 65 άτομα, η εικόνα του χάρτη είναι εντυπωσιακή καθώς οι Μουσουλμάνοι καταλαμβάνουν έκταση πέντε φορές μεγαλύτερη. Αν μη τι άλλο η συνοικία του «Αγίου Μηνά» ήταν η κύρια περιοχή της αγοράς,³⁰ ως εκ τούτου και μία από της σημαντικότερες τοποθεσίες εδαφοκυριαρχίας του κατακτητή. Στην όμορη στον «Άγιο Μηνά» συνοικία «Χρυσή» βλέπουμε το ίδιο φαινόμενο, υπεροχής χωρικά των Μουσουλμάνων, ενώ οι Χριστιανοί υπερτερούσαν αριθμητικά. Αναμφίβολα το παράδειγμα του «Αγίου Μηνά» δεν μπορούσε να συγκριθεί με αυτό της συνοικίας «Χρυσή». Ωστόσο παρουσιάζεται μία επιρροή στη συνορεύουσα συνοικία που δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη.

Η συνοικία της «Καταφυγής» έχει σχεδόν τον ίδιο αριθμό Μουσουλμάνων και Χριστιανών, ωστόσο ακολουθεί στο χώρο την τακτική των προαναφερόμενων πέντε συνοικιών, πυκνοκατοίκηση Χριστιανών και αραιοκατοίκηση Μουσουλμάνων. Σε αντίθεση με την γενικότερη έως τώρα εικόνα, βλέπουμε τις περιοχές του «Ομφαλού» και του «Αγ. Δημητρίου», να παρουσιάζουν κατά πολύ μεγαλύτερο αριθμό σε Μουσουλμάνους, ενώ στο χάρτη η αντιστοιχία αυτή δεν απεικονίζεται ανάλογα. Συνεπώς, οι συνοικίες αυτές αποτελούν την εξαίρεση στον κανόνα, έχοντας μεγαλύτερη πυκνότητα στα Μουσουλμανικά τμήματα.

Οι τρεις συνοικίες που μένουν, είναι οι μόνες που εμφανίζουν μία σχετική ισορροπία μεταξύ πληθυσμού και χώρου. Η «Ίπποδρομίου» έχει διπλάσιους Χριστιανούς από Μουσουλμάνους, πληροφορία που συνάδει με την εικόνα που προσδίδει ο χάρτης, δεδομένου ότι το Χριστιανικό τμήμα είναι σχεδόν διπλάσιο χωρικά από αυτό του Μουσουλμανικού. Επίσης εντυπωσιακό στην «Ίπποδρομίου» είναι και ο μεγάλος αριθμός Χριστιανικών ναών που παρουσιάζονται στον χάρτη, κάτι το οποίο δεν συναντάται σε καμία άλλη συνοικία της πόλης.

Οι περιοχές του «Αγ. Ισαάκ», που ήταν καθαρά Μουσουλμανική και του «Γιάννη Μαύρου Καλη», που κατοικούνταν μόνο από Χριστιανούς, δείχνουν να ακολουθούν επίσης τη σωστή σχέση μεταξύ πληθυσμού και έκτασης. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι οι δύο αυτές συνοικίες είχαν περίπου τον ίδιο αριθμό κατοίκων. Κατά συνέπεια το γεγονός ότι φαίνεται να είχαν και περίπου την ίδια έκταση αποτελεί σημείο

³⁰ Η κύρια περιοχή της αγοράς της πόλης βρισκόταν στη συνοικία του «Αγίου Μηνά», όπου είχε αρχίσει να αναπτύσσεται από τα βυζαντινά χρόνια και παρέμεινε έως το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας στην πόλη. Ωστόσο, δεν ήταν η μόνη τοποθεσία εμπορίου της Θεσσαλονίκης. Υπήρχαν και άλλες διάσπαρτες και μικρές αγορές.

συζήτησης, καθώς η συνοικία «Γιάννη Μαύρου Καλη» εάν ακολουθούσε τον γενικό κανόνα που επικρατούσε στο χάρτη της Θεσσαλονίκης θα έπρεπε να είναι πυκνοκατοικημένη. Αντίθετα, είναι η μόνη ελληνική συνοικία που ακολούθησε την τακτική των Μουσουλμανικών περιοχών.

Η διαφορετική αυτή πυκνότητα της συνοικίας, πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι οι δύο μεγάλοι Χριστιανικοί ναοί της συνοικίας, δεν είχαν μετατραπεί ακόμη σε τζαμιά, γεγονός που δείχνει πως οι Μουσουλμάνοι δεν είχαν επέμβει ιδιαίτερα στην έκταση της περιοχής αυτής. Επίσης, πιθανώς να υπήρχε επιρροή από την συνοικία «Ιπποδρομίου» με την οποία συνόρευε, μπορεί πάλι απλά να διατήρησε την μορφή που είχε η περιοχή πριν το 1478, μη προσελκύνοντας -ακόμη τουλάχιστον- το ενδιαφέρον του κατακτητή. Γενικότερα μπορούμε να συμπεράνουμε πως το νοτιοανατολικό άκρο της πόλης δεν φαίνεται να έλκυε το ενδιαφέρον των Μουσουλμάνων. Αν μη τι άλλο ήταν μακριά από την αγορά που βρισκόταν στη συνοικία του «Αγ. Μηνά» και το λιμάνι, προφανώς χωρίς να προκαλεί κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον κατακτητή, αφήνοντας το έδαφος ελεύθερο στους Χριστιανούς.

Παρά τη μίξη ωστόσο των δύο κυρίαρχων εθνοτήτων στην περιτειχισμένη πόλη, η παρουσία των θρησκευτικών ναών στο χώρο εμφανιζόταν όπως βλέπουμε και στο χάρτη, μόνο στις περιοχές όπου κατοικούσε η αντίστοιχη εθνο-θρησκευτική ομάδα. Οι θρησκευτικοί ναοί την εποχή εκείνη και για πολλούς ακόμα αιώνες, ήταν το σύμβολο που παρουσίαζε την εδαφοκυριαρχία ενός έθνους. Μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430, πολλές εκκλησίες μετατράπηκαν σε τζαμιά,³¹ τα οποία και αποτέλεσαν τον πυρήνα των Μουσουλμανικών συνοικιών. Παρά το γεγονός ότι ήταν αδύνατο να εντοπιστούν και να παρουσιαστούν στο σύνολό τους όλα τα τζαμιά της πόλης στο χάρτη, αυτά που σημειώθηκαν είναι εκείνα που αποτελούσαν τα μεγάλα θρησκευτικά σημεία αναφοράς των συνοικιών. Έως το 1478, βλέπουμε πως αν και ένας πολύ μεγάλος αριθμός εκκλησιών είχε πλέον μετατραπεί σε τζαμιά, οι μεγάλοι Χριστιανικοί ναοί, όπως η Ροτόντα, ο Άγιος Δημήτριος, η Μητρόπολη, η Αγία Σοφία και άλλοι, παρέμεναν ακόμα άθικτοι, αποτελώντας τα αντίστοιχα ορόσημα των Χριστιανικών περιοχών. Επίσης, είναι εντυπωσιακό το πλήθος των εκκλησιών στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, όπως στη συνοικία «Ιπποδρομίου», που ήδη

³¹ Τα τζαμιά της Θεσσαλονίκης κατά την οθωμανική κυριαρχία δεν δημιουργήθηκαν μόνο από την μετατροπή εκκλησιών σε τζαμιά, κατασκευάστηκαν και πολλά από τους Οθωμανούς κατά την παραμονή τους στην πόλη. Η μετατροπή ωστόσο εκκλησιών σε τζαμιά, φαινόμενο που παρουσιάστηκε κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους τρόπους επιβολής των Οθωμανών.

συζητήσαμε. Θα λέγαμε πως είναι η οικιστική εκείνη ζώνη της Θεσσαλονίκης, που εάν κανείς την έβλεπε μεμονωμένη σε χάρτη θα έλεγε πως οι Χριστιανοί ήταν οι κυρίαρχοι και όχι οι Μουσουλμάνοι.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα πως η Θεσσαλονίκη γύρω στο 1478, σχεδόν μισό αιώνα μετά την άλωσή της, είχε διαμορφώσει μια εικόνα στην οποία οι μεν υπόδουλοι Χριστιανοί, των οποίων πολλά θρησκευτικά σύμβολα είχαν καταπατηθεί και λεηλατηθεί, ζούσαν στην πλειοψηφία τους σε πυκνοκατοικημένες περιοχές, ανακατωμένοι ωστόσο με τους κατακτητές τους. Οι Μουσουλμάνοι εγκαταστάθηκαν κυρίως στα στρατηγικής σημασίας τμήματα της Θεσσαλονίκης, όπως την Άνω Πόλη, αλλά και κοντά στην αγορά και το λιμάνι, αφήνοντας σχεδόν ανέπαφο το νοτιοανατολικό άκρο της πόλης. Συναντάμε λοιπόν τη Θεσσαλονίκη, που αν και η χωροθέτηση των δύο εθνοτήτων έως το 1478 δεν είχε εδραιωθεί ακόμα, έχουν τεθεί τα θεμέλια του ρόλου που έχει η κάθε μία εθνότητα στον χώρο. Βλέπουμε λοιπόν τους κατακτητές να κυριαρχούν εδαφικά και τους κατακτημένους να κυριαρχούν πληθυσμιακά. Οι κατακτητές προσπαθούν να δείξουν την κυριαρχία τους με έναν κλασικό τρόπο, δηλαδή την εδαφοκυριαρχία και οι κατακτημένοι προσπαθούν να προσαρμοστούν στα νέα δυσμενή για τους ίδιους δεδομένα υιοθετώντας την ασφάλεια της συσπείρωσης γύρω από τους θρησκευτικούς τους ναούς.

Το γεγονός ωστόσο ότι δεν βρέθηκε πουθενά κάποια αναφορά σε Χριστιανική ή Μουσουλμανική αγορά, σε συνδυασμό με το ότι δεν υπήρχε ξεκάθαρος διαχωρισμός μεταξύ των περιοχών όπου κατοικούσαν οι δύο εθνο-θρησκευτικές ομάδες, μας υποδηλώνει την αρμονική συνύπαρξη που πρέπει να υπήρχε μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων. Φυσικά λέγοντας αυτό, δεν νοείται πως δεν υπήρχαν αντιπαλότητες μεταξύ των δύο εθνοτήτων, προφανώς και θα υπήρχαν. Αλλωστε η φύση της κοινωνικής τους σχέσης δεν θα μπορούσε να είναι απόλυτα αρμονική. Ωστόσο, το ότι ζούσαν ανάμεικτα στο χώρο υποδηλώνει μια ομαλή συνύπαρξη.

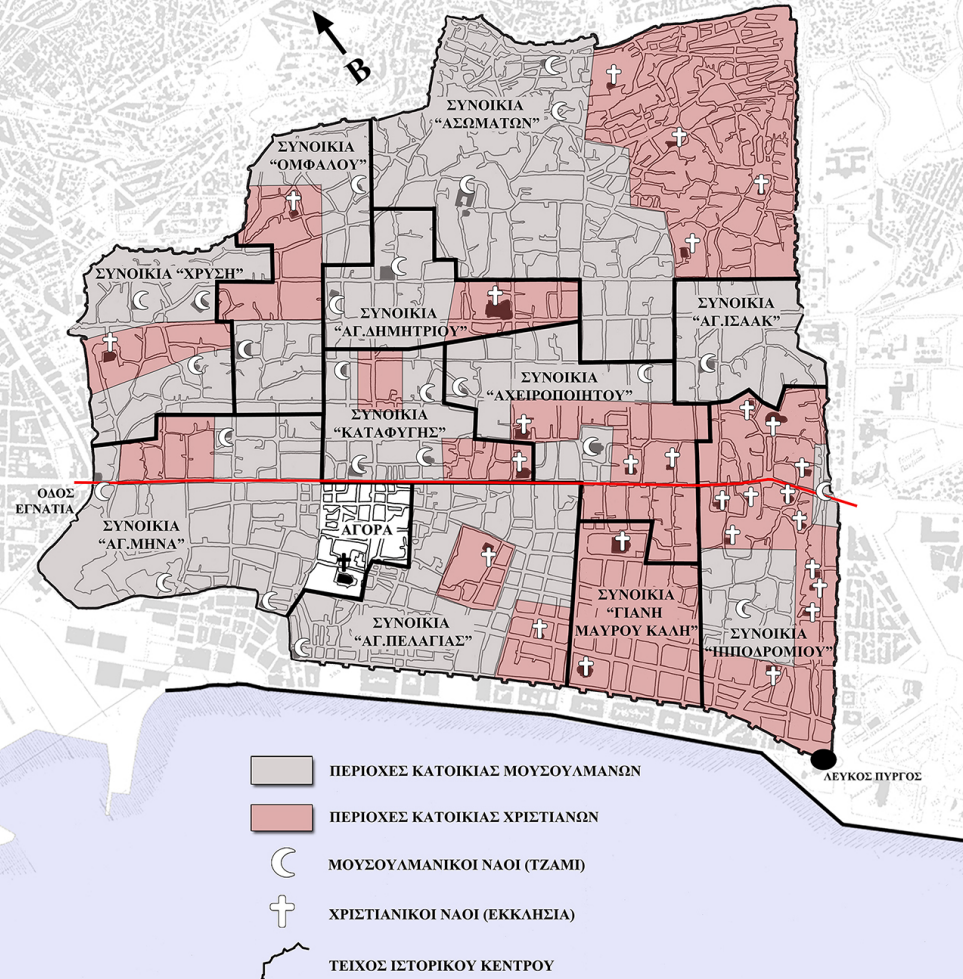
Χάρτης της Θεσσαλονίκης το 1478,
όπου παρουσιάζονται οι χωροθετήσεις των δύο κυρίαρχων
εθνό-θρησκευτικών ομάδων και πίνακας με τον πληθυσμό κάθε ομάδας ανά συνοικία

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2012

Πίνακας πληθυσμού ανά εθνό-θρησκευτική ομάδα και συνοικία,
βάσει της φορολογικής απογραφής του 1478
Επεξεργασία από την συγγραφέα, 2012

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ	ΜΟΥΣΟΥΛΑΜΑΝΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΑΝΑ ΣΥΝΟΙΚΙΑ
ΧΡΥΣΗ	520	712	1.232
ΟΜΦΑΛΟΥ	600	392	992
ΑΣΩΜΑΤΩΝ	405	935	1.340
ΑΓ.ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ	480	263	743
ΚΑΤΑΦΥΓΗΣ	545	530	1.075
ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ	360	663	1.023
ΑΓ.ΜΗΝΑ	425	490	915
ΑΓ.ΙΣΑΑΚ	125	0	125
ΑΓ.ΠΕΛΑΓΙΑΣ	320	950	1.270
ΓΙΑΝΝΗ ΜΑΥΡΟΥ ΚΑΛΗ	0	167	167
ΙΠΠΟΔΡΟΜΙΟΥ	540	992	1.532
ΣΥΝΟΛΑ	4.320	6.094	10.414

Πηγή στοιχείων: Dr Heath W. Lowry, *Portrait of a city: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478*, Δίπτυχα 2(1980-1981), σελ. 258, αναφορά στον: Δημητριάδη Βασίλη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 – 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.24-27

- ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΜΟΥΣΟΥΛΑΜΑΝΩΝ
- ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ
- ΜΟΥΣΟΥΛΑΜΑΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ (ΤΖΑΜΙ)
- ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ (ΕΚΚΛΗΣΙΑ)
- ΤΕΙΧΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

Dr Heath W. Lowry, *Portrait of a city: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478*, Δίπτυχα 2(1980-1981), σελ. 258, αναφορά στον: Δημητριάδη Βασίλη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 – 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.24-27

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσορνή Έκδοση, 1962
Σύνδεση και επεξεργασία μεμονωμένων σκαριφημάτων από την συγγραφέα, 2012

Εβραίοι στην Θεσσαλονίκη δεν φαίνεται να υπήρχαν σύμφωνα με την οθωμανική καταγραφή του 1478. Ωστόσο, γνωρίζουμε πως Εβραίοι κατοικούσαν στην πόλη ήδη από το 513π.Χ.³² Προφανώς, ακολούθησαν την μαζική φυγή του πληθυσμού μετά την άλωση, αλλά και όσοι πιθανώς επέστρεψαν μετά τις μεταρρυθμίσεις του Μουράτ, δεν μπορούσαν να πλησιάσουν σε αριθμό τον πληθυσμό των Χριστιανών ή των Μουσουλμάνων ακόμα. Έως το 1492 αποτελούσαν μόνο μια από της πολλές κοινωνικές ομάδες της Θεσσαλονίκης, χωρίς να κάνουν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους στην πόλη, τουλάχιστον πληθυσμιακά.

Η κατάσταση αυτή άλλαξε μετά το διάταγμα της Αλάμπρας, που εκδόθηκε το 1492 από τους βασιλείς της Ισπανίας, τον Φερδινάνδο και την Ισαβέλλα. Σύμφωνα με το διάταγμα αυτό, υποχρεωνόταν όλος ο μη καθολικός πληθυσμός, αλλά και όσοι εξ αίματος δεν ήταν Ισπανοί, να εγκαταλείψουν τη χώρα.³³ Σε αυτούς προστέθηκαν το 1493 και οι εξόριστοι Εβραίοι από τη Σικελία, την Πορτογαλία και τη Βόρεια Αφρική. Μετά το 1526 ένα νέο κύμα Εβραίων κατέφθασε στην πόλη, αυξάνοντας ακόμα περισσότερο την Εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη.

Ο τόπος διαφυγής των περισσότερων κυνηγημένων Εβραίων, εξαιτίας φανατισμών και προλήψεων, ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία και πιο συγκεκριμένα, η Κωνσταντινούπολη, η Αδριανούπολη και η Θεσσαλονίκη, μετά την άδεια που τους έδωσε ο σουλτάνος Βαγιαζίτ Β'.³⁴ Εξάλλου, η προσέλευση στον οθωμανικό χώρο των έμπειρων σε πρακτικές τέχνες, γράμματα και εμπόριο Εβραίων, δεν θα μπορούσε παρά να ωφελήσει την Αυτοκρατορία.

Το 1520, η Θεσσαλονίκη πλέον είχε πληθυσμό 40.000 άτομα, από τα οποία οι 10.000 ήταν Χριστιανοί, οι 10.000 Μουσουλμάνοι και οι 20.000 Εβραίοι.³⁵ Έτσι, εμφανίζεται στον Μεσαίωνα μια Θεσσαλονίκη πολλών εθνοτήτων με κυρίαρχους πληθυσμιακά τους Εβραίους. Η πόλη γίνεται κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου στην κεντρική Ευρώπη, με τη Μεσόγειο διοικητικό κέντρο της δυτικής Οθωμανικής

³² Molho Rena and Hastaoglou - Martinidis Vilma, *Jewish Sites in Thessaloniki, Brief History and Guide*, Athens 2009, σελ.1

³³ Χρονικά, Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδας, **κείμενο των:** Οικονόμου Φοίβου και Σαρηγιάννη Μαρίνου, «Η Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος», τόμος ΚΔ', αρ. φύλλου 176, κισλεβ-τεβεν 5762, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2001, σελ.4

³⁴ Οπ.Παρ.9

³⁵ Todorov N., *Za demografskoto sastojanie na Balkanskaja polnostrov prez XV-XVIv.*, Godisnik na Sofijskija universitet, tom. LIII, 2, Sofia 1960, σελ.132 και 193, **αναφορά στον:** Μοσκόφ Κωστή, *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Τόμος Α', Β' Έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 1978, σελ.101

Αυτοκρατορίας, στο οποίο κυριαρχούν οι Εβραίοι με την «τέχνη» τους στο εμπόριο, τις γνώσεις τους σε ξένες γλώσσες, αλλά και στην Ιουδαϊκή Νομοθεσία,³⁶ προσδίδοντας έτσι στη Θεσσαλονίκη ένα νέο όνομα-χαρακτηρισμό ως την «πόλη-μητέρα του Ισραήλ».

Οι Εβραίοι, ερχόμενοι στη Θεσσαλονίκη φαίνεται να ακολούθησαν την λογική κατοίκησης των δύο άλλων εθνό-θρησκευτικών ομάδων που προϋπήρχαν στην πόλη. Έτσι, Εβραίοι, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι ζούσαν ανακατωμένοι στο χώρο, για τουλάχιστον ενάμιση αιώνα. Μετά την πυρκαγιά του 1620, σύμφωνα με τον Δημητριάδη, ήταν το ξεκίνημα της διαμόρφωσης της τοπογραφίας των βασικών κοινοτήτων.³⁷ Έτσι, ξεκίνησε το μοίρασμα στο χώρο των εθνό-θρησκευτικών ομάδων, με τη μουσουλμανική κοινότητα να περιορίζεται στο ανηφορικό τμήμα της πόλης, το Μπαϊρ-Μπαϊρι, με εξαίρεση μιας συνοικίας στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, που σήμερα ονομάζεται πλατεία Ναβαρίνου, ενώ οι Εβραίοι και οι Χριστιανοί εγκαταστάθηκαν στο πεδινό τμήμα, τον Κάμπο. Η οδός Εγνατία ήταν το όριο των Εβραϊκών συνοικιών, οι οποίες βρίσκονταν στο κάτω μέρος της προς τη θάλασσα και δυτικά προς το λιμάνι. Ήταν από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές, με μικρά σπίτια,³⁸ μέσω και κατώτερων οικονομικά στρωμάτων, τα οποία ήταν ουσιαστικά δωμάτια γύρω από αυλή. Οι Χριστιανοί είχαν καταλάβει θέσεις πιο διασκορπισμένες στο χώρο και κατά κύριο λόγο κοντά σε θρησκευτικά σύμβολα, όπως η Μητρόπολη, αλλά και κατά μήκος της οδού Εγνατίας, κυρίως προς την πλατεία της Καλαμαριάς, πάντα όμως κάτω από τις μουσουλμανικές συνοικίες.

Όπως ήταν επόμενο, κατά τη συμβίωση των τριών αυτών εθνοτήτων δεν θα μπορούσαν να λείψουν οι αντιπαλότητες, οι οποίες κυρίως εκδηλώθηκαν από την μεριά των Χριστιανών εναντίων των Εβραίων. Πέρα από το γεγονός ότι ο χριστιανισμός στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους ήταν σκληρός απέναντι στις άλλες θρησκείες, η οικονομική αντιζηλία που εξέφραζαν οι Χριστιανοί απέναντι στους Εβραίους φαντάζει να είναι το πιθανότερο αίτιο αυτής της διαμάχης. Η έντονη συνεργασία των κατακτητών Μουσουλμάνων, με τους εμπορικά έμπειρους Εβραίους, άφηνε στο περιθώριο τους Χριστιανούς, για τους οποίους πέρα από το ότι ήταν δύσκολο να

³⁶ Οπ.Παρ.32, σελ.5

³⁷ Οπ.Παρ.28, σελ.16

³⁸ Μοσκόφ Κωστής, *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Τόμος Α', Β' Έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 1978, σελ.137

συνεργαστούν με τους κατακτητές τους, η εμπορική τους δραστηριότητα δεν μπορούσε να συναγωνιστεί -τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια- αυτή των Εβραίων.

Εκτός όμως της στάσης των Χριστιανών προς το πρόσωπό τους, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης του 17^{ου} αιώνα κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν και την γενικότερη μεσσιανική τάση που έκανε έντονη την εμφάνισή της την περίοδο εκείνη στις εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναγνωρίζοντας λοιπόν τον «μεσσία» στο πρόσωπο του Σαμπετάι Σεβή μία μεγάλη μερίδα της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, οδήγησε στην αντίδραση των Εβραίων που δεν ασπάστηκαν τον νέο «μεσσία» και οι οποίοι παρότρυναν την οθωμανική εξουσία να λάβει μέτρα προκειμένου να διατηρήσει την τάξη. Έτσι με την απειλή της εκτέλεσης του ο Σαμπετάι Σεβή, επέλεξε τον εξισλαμισμό του. Το παράδοξο είναι πως αντί να οδηγήσει η πράξη του αυτή στην αποδυνάμωση της «εξουσίας» που είχε επάνω σε όσους τον πίστευαν, αντίθετα οδήγησε στον εξισλαμισμό μερίδας Εβραίων. Η ονομασία που δόθηκε στους πιστούς του Σαμπετάι Σεβή από τους Μουσουλμάνους ήταν «Ντονμέδες».

Η αιρετική αυτή ομάδα όπως χαρακτηριζόταν από τους Εβραίους, αλλά και οι αποστάτες όπως τους θεωρούσαν οι Μουσουλμάνοι, σύμφωνα με τον Δανό Carsten Niebuhr που επισκέφτηκε την πόλη το 1774 αριθμούσαν 600 οικογένειες, ενώ 130 χρόνια αργότερα ο Nehama μιλάει για τουλάχιστον 10.000 άτομα.³⁹ Αναμφισβήτητα πάντως αποτελούσαν ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της πόλης. Θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και σαν την τέταρτη εθνό-θρησκευτική ομάδα της Θεσσαλονίκης η οποία όμως έμεινε θρησκευτικά «κρυφή», καθώς ενσωματώθηκε, τουλάχιστον θεωρητικά στους Μουσουλμάνους, παίζοντας ωστόσο παράλληλα τον δικό της ρόλο στην κοινωνιολογική ζωή της πόλης.⁴⁰ Εξάλλου ουσιαστικά δεν ήταν ούτε Εβραίοι, αλλά ούτε και Μουσουλμάνοι, ζώντας τα 250 χρόνια της παρουσίας τους στην πόλη μία διπλή ζωή μεταξύ των δύο θρησκειών χωρίς ωστόσο να αποδέχονται ή να τους αποδέχεται εξολοκλήρου καμία.⁴¹ Ακόμα και η περιοχή της συνοικίας τους υποδήλωνε αυτήν την ενδιάμεση «θέση» τους στον κοινωνικό-θρησκευτικό χάρτη της πόλης,

³⁹ Ben-Zvi Itzhak, President of Israel, *The exiled and the redeemed*, Philadelphia 1961, σελ.110-111

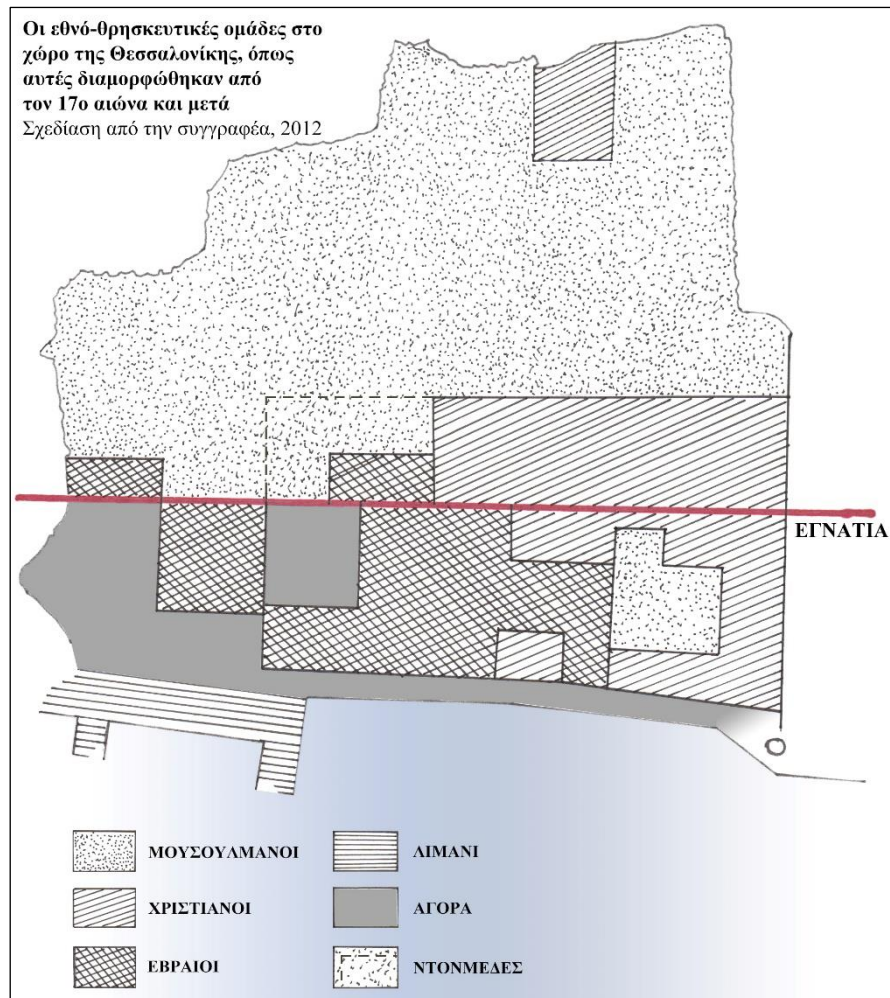
⁴⁰ *Οι «Ντονμέδες» βοήθησαν στη μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, ήταν καλοί στις τέχνες και τα γράμματα, αλλά και στο εμπόριο βοηθώντας την ανάπτυξη της πόλης. Η συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή της πόλης ήταν ισχυρή, με πιο γνωστή την συμμετοχή τους στο κίνημα των Νεότουρκων.*

⁴¹ *Ήταν γύρω στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, που τους Ντονμέδες άρχισαν να τους αποδέχονται οι Μουσουλμάνοι. Έως τότε ακόμα και οι γάμοι των Ντονμέδων γίνονταν αποκλειστικά μεταξύ τους, το ίδιο και οι επαγγελματικές τους συνεργασίες. Αποτελούσαν γενικά μία κλειστή κοινωνική ομάδα της πόλης.*
Αναφορά στον: Marc David Baer, *The Donme, Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford, California 2010, σελ.25-32

βρισκόμενη μεν στο μουσουλμανικό τμήμα, ωστόσο τοποθετημένη ουσιαστικά στο όριο ανάμεσα στις εβραϊκές και τις μουσουλμανικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης, συγκεκριμένα στην περιοχή της σημερινής πλατείας Δικαστηρίων, στον χώρο της ρωμαϊκής αγοράς και μεταξύ των οδών Αγίου Δημητρίου και Εγνατίας.⁴²

Το αξιοσημείωτο ωστόσο στη γενικότερη εικόνα της συνύπαρξης των διαφορετικών εθνό-θρησκευτικών ομάδων της Θεσσαλονίκης, ήταν πως κατάφεραν παρά τις όσες διαφορές τους -φυσικό φαινόμενο κάθε κοινωνίας- να συμβιώσουν ομαλά για πολλούς αιώνες. Αυτό προκύπτει τόσο από το γεγονός της μη ύπαρξης «γκέτο» στη Θεσσαλονίκη, σε αντίθεση με άλλες πόλεις, τόσο της Ελλάδας, όσο και του εξωτερικού που αντιμετώπιζαν παρόμοιες κοινωνικές συνθέσεις, όσο και από αναφορές σε κείμενα που αφορούν στην εποχή αυτή. Αντίθετα, οι συνοικισμοί των τριών εθνό-θρησκευτικών ομάδων, δεν διαχωρίζονταν παρά με νοητά όρια, ενώ όλοι

δούλευαν
μαζί.

⁴² Δημητριάδης Βασίλης, Καθηγητής Τουρκολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, *Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία*, http://ecourse.uoi.gr/pluginfile.php/93953/mod_resource/content/1/Dimitriadis_gr.pdf

Στον διαγραμματικό χάρτη, έχουν σχηματιστεί οι περιοχές που καταλάμβανε η κάθε εθνό-θρησκευτική ομάδα, το λιμάνι και η αγορά. Οι διαχωρισμοί μεταξύ των συνοικιών στο χώρο της πόλης, αντανακλά και τη σχέση μεταξύ τους. Παρόλο το ότι κάθε ομάδα έχει λάβει θέση ανάλογα με την «λειτουργία» της, οι κατακτητές Μουσουλμάνοι στην κορυφή, οι έμποροι Εβραίοι κοντά στο λιμάνι και την αγορά, με τους Ντονμέδες μεταξύ τους και οι Χριστιανοί στο νοτιοανατολικό τμήμα, έχοντας σαν βασικό σημείο αναφοράς τους ναούς τους, οι διαχωριστικές γραμμές είναι νοητές και όχι απόλυτες, ενώ επίσης βλέπουμε πως σε κάποιες περιπτώσεις εισχωρεί η μία ομάδα στην άλλη. Συνεπώς, θα ήταν δύσκολο κανείς να πει, πως αυτές οι εθνό-θρησκευτικές ομάδες δεν συμβίωναν ειρηνικά.

Ο αριθμός του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης όμως, δεν σταμάτησε να επηρεάζεται, όπως ήταν λογικό, μετά τον ερχομό των Εβραίων. Οι οικονομικό-πολιτικές συνθήκες που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν επόμενο να έχουν ανάλογες επιδράσεις επάνω στον πληθυσμιακό χάρτη της πόλης. Κατά συνέπεια, η οικονομική και εμπορική ανάπτυξη στα τέλη του 17^{ου} - αρχές 18^{ου} αιώνα, ήταν αδύνατο να μην οδηγήσει στην αστικοποίηση. Αντίστοιχα, τα εμπόλεμα έτη μέσα στον 18^ο αιώνα, που συνεπάγονταν την παύση της εμπορικής δραστηριότητας, οδήγησαν στην άρση της αυξητικής πληθυσμιακής πορείας, αλλά και στην τάση μείωσης του αριθμού των κατοίκων της Θεσσαλονίκης. Τέλος, η Γαλλική εμπορική βοήθεια, οι μεταρρυθμίσεις και ο εκσυγχρονισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα τέλη του 18^{ου}, αρχές 19^{ου} αιώνα, αλλά και η κατεδάφιση τμήματος των τειχών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα,⁴³ έδωσαν ώθηση στον ερχομό νέου πληθυσμού στην πόλη, αυξάνοντας και πάλι τον αριθμό των κατοίκων της.

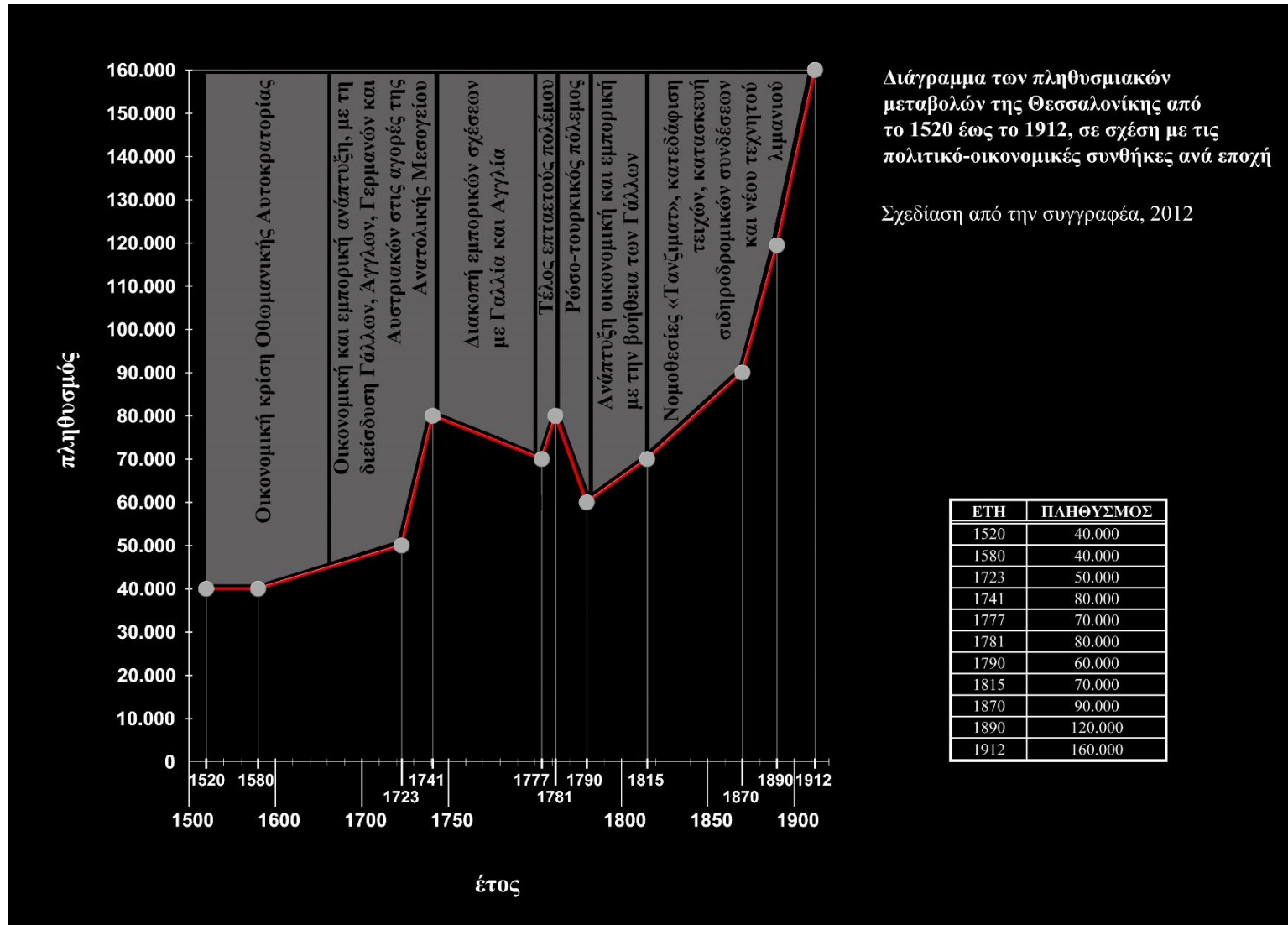
Μελετώντας το πιο κάτω διάγραμμα, στο οποίο σημειώθηκε αναλυτικά ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης, σε συνάρτηση με τις πολιτικό-οικονομικές συνθήκες, δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε τις πληθυσμιακές διακυμάνσεις της Θεσσαλονίκης έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα φυσιολογικές, δεδομένων των συνθηκών που επικρατούσαν στην παγκόσμια αγορά, αλλά και την «κλειστή» οικονομική νοοτροπία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εντούτοις, βλέπουμε μια μεγάλη αύξηση που εμφανίζεται από τα τέλη του 18^{ου}, αρχές του 19^{ου} αιώνα και μετά, η οποία κορυφώνεται στα τέλη του 19^{ου}, αρχές 20^{ου} αιώνα.

⁴³ *Η κατεδάφιση των τειχών ξεκίνησε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Αναλυτικά οι ενέργειες που έγιναν μελετώνται στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί και αφορά στους πολεοδομικούς μετασχηματισμούς που δέχτηκε η Θεσσαλονίκη κατά την οθωμανική κυριαρχία.*

Η μεγάλη λοιπόν οικονομική και εμπορική άνθηση της πόλης, αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της εισροής ξένων κεφαλαίων, είχαν ως φυσικό αποτέλεσμα την εσωτερική μετακίνηση αγροτικού πληθυσμού προς τη Θεσσαλονίκη, αλλά και τον ερχομό σε αυτήν ευρωπαίων επενδυτών, τραπεζιτών, επιχειρηματιών και διπλωματών, φαινόμενο που παρουσιάστηκε εντονότερα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η άφιξη των τελευταίων, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια πνοή εκσυγχρονισμού και κοινωνικής αίγλης της πόλης. Η έντονη ωστόσο τάση αστικοποίησης του αγροτικού πληθυσμού, όπως επισημαίνει και ο Μοσκόφ, οφειλόταν στην πρακτόρευση των οικονομικών δυνάμεων που προέρχονταν από την ανεπτυγμένη Ευρώπη.⁴⁴ Δεν υπάρχει καμία διαφωνία ως προς αυτό. Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε, πως κάτι τέτοιο ήταν αναπόφευκτο στη βιοτεχνικά και εμπορικά αδύναμη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συνεπώς, τάχθηκε η αδύναμη έως ανύπαρκτη ανταγωνιστικότητα των χωριών, απέναντι στην ανεπτυγμένη και εξελιγμένη Ευρώπη. Το αποτέλεσμα δεν θα μπορούσε να είναι παρά η ανεργία στην επαρχία και η «αναγκαστική» εσωτερική μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, στις αρχές κυρίως του 20^{ου} αιώνα.

---

⁴⁴ Οπ.Παρ.38, σελ.90-91

Διάγραμμα των πληθυσμιακών μεταβολών της Θεσσαλονίκης από το 1520 έως το 1912, σε σχέση με τις πολιτικό-οικονομικές συνθήκες ανά εποχή

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2012

(Πηγή στοιχείων για την δημιουργία του διαγράμματος: Todorov N., *Za demografstskoto sastojanie na Balkanskaja polnostrovo prez XV-XVIv.*, Godisnik na Sofijskija universitet, τομ. LIII, 2, Sofia 1960, σελ.132 και 193, Svoronos N., *Salonique et Cavalla (1686-1792), Inventaire des corres-pondances des consuls de France au Levant*, Paris 1951, σελ.7-11, Nehama-Risal, *Histoire des Israelites de Salonique*, τόμ.1-5, Paris Salonique 1935,1939, σελ.135, **αναφορά στον:** Μοσκόφ Κωστή, *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Τόμος Α', Β' Έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 1978, σελ.101 **και** Τριανταφυλλίδης Δ. Ι., *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Πληθυσμός 6*, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1966, σελ.1)

Προτού όμως εμβαθύνουμε περισσότερο στις επιρροές που είχε στο χάρτη της πόλης ο εκσυγχρονισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η αστικοποίηση κυρίως στο τέλος του 19^{ου}, αρχές του 20^{ου} αιώνα, θεωρήθηκε σκόπιμο να μελετήσουμε πρώτα την «εξέλιξη» που παρουσίασε ο χάρτης της Θεσσαλονίκης έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, σε σχέση με τα νέα αυτά οικονομικό-πολιτικά και πληθυσμιακά δεδομένα, αλλά και σε σύγκριση με τα στοιχεία που μας παρουσίασε ο χάρτης του 1478. Ο στόχος αυτής της επιλογής είναι η απεικόνιση της κοινωνικής δομής της πόλης τα πρώτα χρόνια των οικονομικό-πολιτικό-πληθυσμιακών εξελίξεων. Η πόλη ακολουθεί τις αλλαγές αυτές στον χάρτη του 19^{ου} αιώνα, ή θυμίζει περισσότερο τη δομή που είχε το 1478;

Στο χάρτη λοιπόν που σχεδιάστηκε από την συγγραφέα και παρατίθεται στις επόμενες σελίδες, εμφανίζονται τα σημεία που καταδαφίστηκαν τα τείχη από το 1870 και μετά, ενώ η πόλη φαίνεται να διατηρεί ακόμα στο εσωτερικό της τη λογική που είχε και το 1478 και η οποία βασιζόταν στα θρησκευτικά σύμβολα. Άλλωστε, η ευρωπαϊκή νοοτροπία και ο καπιταλισμός, δεν είχαν εισχωρήσει ακόμα «γερά» στη ζωή της πόλης. Η κοινωνική της δομή πλέον, έχει μια πιο ξεκάθαρη μορφή, με την κάθε εθνό-θρησκευτική ομάδα να έχει καταλάβει το δικό της χώρο στην πόλη.

Από τον πίνακα που συνοδεύει τον χάρτη και στον οποίο εμφανίζονται οι πληθυσμιακές μεταβολές από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα –ερχομός των Εβραίων- έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, βλέπουμε τον αριθμό των Εβραίων να υπερέχει των άλλων, έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Στα επόμενα πενήντα χρόνια, κατά τα οποία οι αναταραχές ήταν έντονες και το εμπόριο εμφάνιζε προβλήματα, ο αριθμός των Εβραίων μειώθηκε σημαντικά, δίνοντας στους Μουσουλμάνους την πληθυσμιακή πρωτιά. Η εικόνα αυτή αλλάζει και πάλι τον 19^ο αιώνα, που το εμπόριο παρουσιάζει μεγάλη ανάπτυξη στη Θεσσαλονίκη, κάνοντας και πάλι τους Εβραίους την μεγαλύτερη εθνό-θρησκευτική ομάδα της πόλης. Οι Μουσουλμάνοι, αν και οι προνομιούχοι ως «άρχοντες» της Θεσσαλονίκης, διατηρούν τη δεύτερη θέση όσον αφορά στον πληθυσμό τους καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια των τριών αιώνων, με μια εξαίρεση τα πενήντα χρόνια πτώσης του εμπορίου της πόλης, που αναφέραμε ήδη. Τέλος, οι Χριστιανοί κάτοικοι, φαίνεται να ήταν πάντα οι λιγότεροι στο χώρο, μια εικόνα που παρουσιάζει διαφορά από εκείνη του 1478.

Έχοντας λοιπόν αυτά τα δεδομένα και προσπαθώντας να τα σχετίσουμε με την εικόνα του χάρτη, διαπιστώνουμε πως δεν υπάρχει σχεδόν καμία σύνδεση. Κοιτώντας, κανείς τον χάρτη και μόνο, θα μπορούσε να βγάλει πολύ λανθασμένα συμπεράσματα

όσον αφορά τις πληθυσμιακές σχέσεις των εθνών που κατοικούσαν την πόλη. Βλέπουμε λοιπόν την περιοχή των Μουσουλμάνων, που ως κυρίαρχοι έχουν πλέον καταλάβει το υψηλότερο σημείο της πόλης, που αποτελεί και την μεγαλύτερη έκταση αυτής, να είναι αρκετά αραιοκατοικημένη. Αντίθετα, η ζώνη κατοικίας των Εβραίων, που βρίσκεται κοντά στο λιμάνι, λόγω της ιδιαίτερης σχέσης τους με το εμπόριο, είναι πολύ πυκνοκατοικημένη. Για την ακρίβεια, φαίνεται να καταλαμβάνει χώρο σχεδόν όσο και των Χριστιανών, που αποτελούν την μικρότερη πληθυσμιακή ομάδα της Θεσσαλονίκης.

Υπάρχει ωστόσο κάποια λογική εξήγηση για το φαινόμενο των διαφορετικών πυκνοτήτων στις περιοχές των τριών εθνο-θρησκευτικών ομάδων. Οι Μουσουλμάνοι από τη μεριά τους, ακόμα και στο χάρτη του 1478 εμφάνιζαν την ίδια λογική αραιοκατοίκησης, δίνοντας μεγαλύτερη βάση στην σχέση κατακτητή-εδαφοκυριαρχίας και πολύ λιγότερη στην πληθυσμιακή υπεροχή των Εβραίων της πόλης. Έτσι, καταλαμβάνοντάς σχεδόν τη μισή πόλη, από την οδό Εγνατία και πάνω,⁴⁵ δημιουργούσαν τον απαιτούμενο διαχωρισμό μεταξύ των κυρίαρχων και των υπόδουλων της Θεσσαλονίκης.

Οι Εβραίοι, ως έμπειροι έμποροι, κατέλαβαν τη θέση τους κοντά στο κέντρο εμπορίου, την αγορά και φυσικά το λιμάνι. Στην περιοχή που δημιούργησαν τις συνοικίες τους, το 1478 κατοικούσαν κυρίως Χριστιανοί, οι οποίοι είτε εκτοπίστηκαν, είτε οικειοθελώς μεταφέρθηκαν πιο κοντά στους εναπομείναντες θρησκευτικούς τους ναούς. Εξάλλου η πυρκαγιά του 1620, κατέστρεψε μεγάλο τμήμα της πόλης, ελευθερώνοντας το χώρο για την κατοίκηση της κάθε ομάδας σε νέα σημεία. Η μεγάλη πυκνότητα που παρουσίαζαν οι Εβραϊκές συνοικίες θα μπορούσε να αποδοθεί τόσο στην ανάγκη τους να είναι κοντά στους χώρους εργασίας τους, όσο και στις μη καλές σχέσεις τους με τους Χριστιανούς της πόλης, γεγονός που καθιστούσε την συσπείρωση τους αναμενόμενη και φυσιολογική.

Οι Χριστιανοί, ως οι «κύριοι» υπόδουλοι, κατείχαν θέση στο χώρο χωρίς καμία ιδιαίτερη σημασία. Με την κύρια εγκατάστασή τους στο νοτιοανατολικό άκρο, μακριά από την αγορά και το λιμάνι, έδιναν την εντύπωση της παραγκωνισμένης εθνο-θρησκευτικής ομάδας στο χώρο της πόλης, της οποίας η πυκνοκατοίκηση φαίνεται να ακολουθούσε τις βάσεις που δόθηκαν το 1478, της συγκέντρωσης δηλαδή γύρω από

⁴⁵ *Η Άνω Πόλη που κατέλαβαν οι Μουσουλμάνοι, χαρακτηριζόταν από αραιή δόμηση, θέα και φύση. Ήταν αν μη τι άλλο, το καλύτερο σημείο του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, τουλάχιστον έως τις επεκτάσεις της πόλης νοτιοανατολικά.*

την ασφάλεια των θρησκευτικών τους ναών και των ομόθρησκών τους. Όπως φαίνεται και από το χάρτη, έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τα μουσουλμανικά τεμένει στο χώρο ξεπερνούν κατά πολύ των άλλων δύο θρησκείων. Οι περισσότερες εκκλησίες έχουν πλέον μετατραπεί σε τζαμιά. Η μόνη περιοχή που διατηρεί μεγάλο αριθμό εκκλησιών, είναι στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, όπου και το 1478 υπήρχαν πολλοί χριστιανικοί ναοί και οι περισσότεροι Χριστιανοί κάτοικοι όπως ήταν αναμενόμενο. Στην ίδια περιοχή περιορίστηκαν έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αφού απομακρύνθηκαν από όλες τις άλλες ζώνες της πόλης, με εξαίρεση μια μικρή συνοικία γύρω από τον ναό του Αγίου Θεοδώρου, ανάμεσα στις Εβραϊκές συνοικίες και γύρω από τη Μονή Βλατάδων, στο υψηλότερο τμήμα της πόλης, μεταξύ των μουσουλμανικών συνοικιών.

Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο όμως που μπορεί να αποσπάσει κανείς από το χάρτη, είναι η σχέση μεταξύ των εθνο-θρησκευτικών ομάδων σε σχέση με τις τοποθεσίες των ναών τους. Τον 19^ο αιώνα, η θρησκεία ήταν ακόμα η μεγαλύτερη δύναμη επιβολής ενός έθνους σε ένα άλλο. Κατά συνέπεια, ήταν αναμενόμενο οι Μουσουλμάνοι να δείξουν την κυριαρχία τους στο χώρο με την κατασκευή περισσότερων ναών της θρησκείας τους, αλλά και με την μετατροπή των περισσότερων εκκλησιών σε τζαμιά. Ωστόσο, η επιβολή τους αυτή φαίνεται να επικεντρώνεται κυρίως στους Χριστιανούς και όχι στους Εβραίους. Βλέπουμε λοιπόν, πως στις Χριστιανικές συνοικίες τα περισσότερα τζαμιά που υπάρχουν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν υπήρχαν το 1478, το οποίο γεγονός μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ρόλος τους ήταν κατά κύριο λόγο η «υπενθύμιση» στους Χριστιανούς ότι ήταν υπόδουλοι, ειδικά αν λάβουμε υπόψη πως στις περιοχές αυτές δεν κατοικούσαν Μουσουλμάνοι.

Στις Εβραϊκές συνοικίες δεν παρουσιάζεται το ίδιο φαινόμενο. Οι περιοχές των Εβραίων χαρακτηρίζονταν καθαρά από τις συναγωγές τους, με εξαίρεση δύο τζαμιά σε μια μικρή συνοικία γύρω από την πλατεία Βαρδαρίου, ένα εκ των οποίων υπήρχε ήδη από το 1478 και την μετατροπή του ναού της Αγίας Σοφίας σε τζαμί στο νοτιοανατολικό τμήμα των εβραϊκών συνοικιών, που πιο πολύ φαίνεται να σχετίζεται με την επιβολή απέναντι στους Χριστιανούς παρά στους Εβραίους. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να πει πως εκκλησίες υπήρχαν και στις μουσουλμανικές συνοικίες. Η διαφορά εδώ είναι, πως αυτές προϋπήρχαν και απλά δεν μετατράπηκαν σε τζαμιά, πιθανώς διότι δεν υπήρχε αυτή η ανάγκη δεδομένου ότι βρίσκονταν σε περιοχές όπου κατοικούσαν κυρίως Μουσουλμάνοι.

Καταλήγοντας λοιπόν στα συμπεράσματα μας, θα μπορούσε να λεχθεί με βεβαιότητα πως αν και οι τρεις ομάδες ζούσαν αρμονικά, γεγονός που πηγάζει τόσο

από αναφορές συγγραφέων, όσο και από την απουσία ξεκάθαρων ορίων μεταξύ των συνοικιών των τριών εθνό-θρησκευτικών ομάδων, οι Μουσουλμάνοι παρουσίαζαν έντονα σημάδια επιβολής τους απέναντι στους Χριστιανούς, μέσα από την χρήση των θρησκευτικών τους ναών. Αντίθετα, φαίνεται η σχέση τους με τους Εβραίους να ήταν αρκετά πιο ομαλή.

Ωστόσο η βασικότερη διαπίστωση είναι πως παρά τις πολιτικές, οικονομικές και πληθυσμιακές αλλαγές που δεχόταν η πόλη, ως αποτέλεσμα των εκσυγχρονιστικών ενεργειών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 19^ο αιώνα, ο χάρτης της Θεσσαλονίκης δεν ακολουθεί τις αλλαγές αυτές. Παρά λοιπόν τις μεταρρυθμίσεις, την αστικοποίηση και τη γενικότερη τάση εξευρωπαϊσμού που είχαν ήδη ξεκινήσει, η αγκίστρωση στους εθνό-θρησκευτικούς δεσμούς φαίνεται να επικρατούσε ακόμα σε μεγάλο βαθμό στην κοινωνική δομή της πόλης μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Βλέπουμε λοιπόν την κοινωνία της Θεσσαλονίκης να μην παρουσιάζει καμία επιθυμία να ακολουθήσει τις πολιτικό-οικονομικές αλλαγές της εποχής, τουλάχιστον ακόμα, παρουσιάζοντας περισσότερα κοινά με το χάρτη του 1478, παρά με αυτόν που θα απαιτούσαν οι «εξελίξεις».

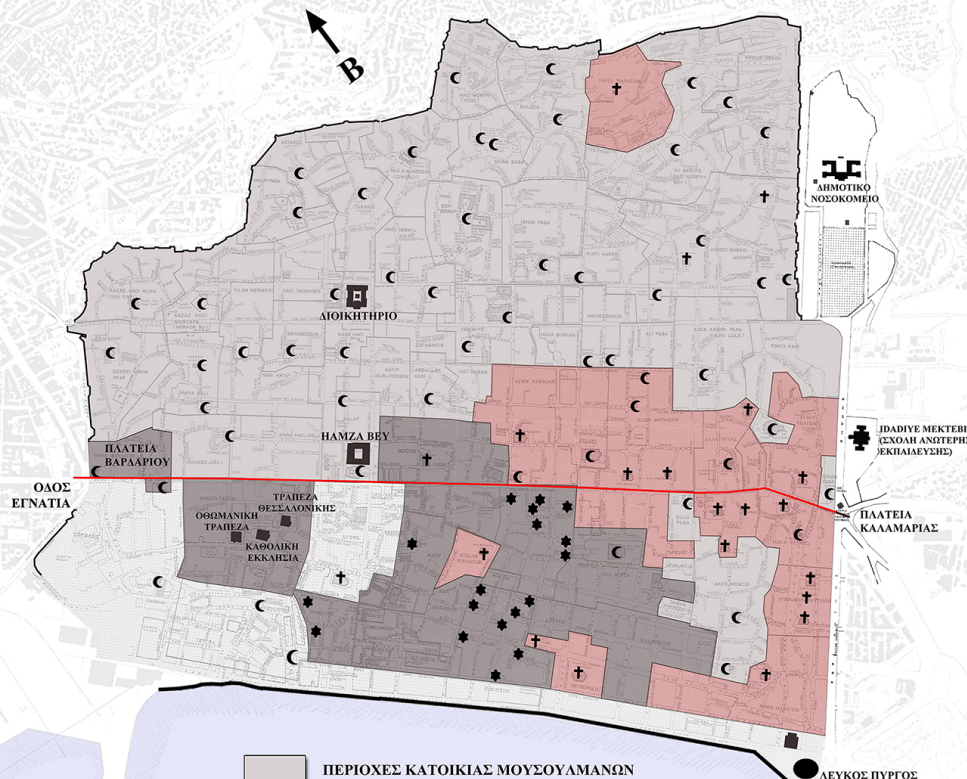
Χάρτης της Θεσσαλονίκης όπως είχε διαμορφωθεί έως το τέλος του 19ου αιώνα, όπου παρουσιάζονται οι χωροθετήσεις των τριών κυρίαρχων εθνό-θρησκευτικών ομάδων και πίνακας με τον πληθυσμό κάθε ομάδας ανά χρονολογία από τον 16ο αιώνα και μετά

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2012

Πίνακας πληθυσμού ανά εθνό-θρησκευτική ομάδα, ανά χρονική περίοδο, από τον 16ο αιώνα έως το τέλος του 19ου αιώνα
Επεξεργασία από την συγγραφέα, 2012

ΕΤΟΣ	ΕΒΡΑΙΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ	ΜΟΥΣΟΥΑΜΑΝΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ
1520	20.000	10.000	10.000
1741	40.000	15.000	25.000
1777	25.000	30.000	15.000
1781	23.000	37.000	20.000
1812	30.000	30.000	20.000
1900	90.000	30.000	30.000

Πηγή στοιχείων: Todorov N., *Za demografskoto sostojanie na Balkanskata polnoston prez XV-XVII v.*, Godisnik na Sofijskija universitet, tom. LIII, 2, Sofia 1960, σελ.132 και 193, Svoronos N., *Salonique et Cavalla (1686-1792). Inventaire des correspondances des consuls de France au Levant*, Paris 1951, σελ.7-11, Nehama-Risal, *Histoire des Israelites de Salonique*, τόμ.1-5, Paris Salonique 1935,1939, σελ.135, αναφορά στο: Μοσκόφ Κοστέ, *Θεσσαλονίκη, τμή της μεταπρατικής πόλης*, Τόμος Α', Β' Έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 1978, σελ.101

- ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΜΟΥΣΟΥΑΜΑΝΩΝ
- ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ
- ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΕΒΡΑΙΩΝ
- ΜΟΥΣΟΥΑΜΑΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ (ΤΖΑΜΙ)
- + ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ (ΕΚΚΛΗΣΙΑ)
- ★ ΕΒΡΑΪΚΟΙ ΝΑΟΙ (ΣΥΝΑΓΩΓΗ)
- ΤΕΙΧΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ
- ΑΚΤΟΓΡΑΜΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

Δημητριάδης Βασίλης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 - 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.24-27

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962. Σύνδεση και επεξεργασία μεμονωμένων σκαριφημάτων από την συγγραφέα, 2012

Ήταν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα που η οικονομική και εμπορική ανάπτυξη της πόλης, η τάση εξευρωπαϊσμού της, ο ερχομός σε αυτήν ποικιλίας νέων κατοίκων από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, αλλά και η κατεδάφιση των τειχών, άρχισαν να κάνουν πιο αισθητή την παρουσία τους. Τα πρώτα σημάδια απαγκίστρωσης από τους μέχρι τότε σφιχτούς εθνό-θρησκευτικούς κοινοτικούς δεσμούς εμφανίζονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κυρίως στις αρχές του 20^{ου}. Είναι τότε που η κοινωνική μεταμόρφωση της «νύφης του Θερμαϊκού» αρχίζει πιο εντατικά πλέον να ακολουθεί άλλη πορεία. Βέβαια, η παγιωμένη εικόνα των εθνό-θρησκευτικών ομάδων στο χώρο του ιστορικού κέντρου, δεν εμφάνισε αξιοσημείωτες μεταβολές έως την απελευθέρωση της πόλης. Ήταν οι εκτός τειχών περιοχές, που δέχτηκαν αρχικά τις ταξικές χωροθετήσεις του πληθυσμού, με το ιστορικό κέντρο να ακολουθεί κάποια χρόνια αργότερα.

Την εποχή αυτή λοιπόν, ξεκινάει η σταδιακή στροφή της κοινωνικής ομαδοποίησης των κατοίκων της Θεσσαλονίκης, από τις παραδοσιακές εθνό-θρησκευτικές συνοικίες, στις οικονομικό-ταξικές. Η νέα κοινωνική διαμόρφωση προς την οποία όδευε η πόλη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, απαρτιζόταν από την άρχουσα ή αριστοκρατική τάξη -τους εύπορους διαχειριστές του εμπορίου- και τα λαϊκά στρώματα -τους φτωχούς αγρότες που αναζητούσαν εργασία. Οι ταξικές διαφορές, είχαν πάρει «προκλητικά» μεγάλες διαστάσεις την περίοδο αυτή. Η φτώχεια ήταν πάγιο γνώρισμα της «σαλονικιώτικης ζωής», σύμφωνα με τον Mark Mazower.⁴⁶ Άλλωστε πώς θα μπορούσαν οι συνθήκες να είναι διαφορετικές. Η τεράστια αύξηση του πληθυσμού τον 19^{ου} αιώνα, όπως παρουσιάστηκε στο διάγραμμα που προηγήθηκε, δεν θα μπορούσε παρά να οδηγήσει στην πτώση του κόστους εργασίας, ανοίγοντας έτσι το δρόμο στην οικονομική ανάπτυξη. Φαινόμενο που αύξησε σημαντικά το χάσμα μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων και της αριστοκρατικής τάξης. Χαρακτηριστικός είναι ο σχολιασμός του Βέλγου διευθυντή της εταιρίας των τραμ της Θεσσαλονίκης το 1893:⁴⁷

«Αν ήξερα πόσο φθινοί είναι εδώ οι άνθρωποι, δεν θα αγόραζα άλογα για την έλξη των οχημάτων».

Οι κοινωνικές αυτές συνθήκες σε συνδυασμό με τις επεκτάσεις της πόλης μετά την κατεδάφιση των τειχών, οδήγησαν στη σταδιακή δημιουργία των νέων ταξικών

⁴⁶ Οπ.Παρ, σελ.304

⁴⁷ Τομανάς, Χρονικό της Θεσσαλονίκης, 1875-1920, σελ.104, **αναφορά στον:** Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, **μετάφραση:** Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα 2006, σελ.304

συνοικιών της Θεσσαλονίκης. Η βορειοδυτική ζώνη της πόλης, όπως ήταν αναμενόμενο, δεδομένου ότι εκεί βρισκόταν το λιμάνι και ο σιδηροδρομικός σταθμός, έγινε η βιοτεχνική-βιομηχανική περιοχή. Ο τόπος εγκατάστασης των λαϊκών στρωμάτων, με το πέρασμα των ετών, ακολούθησε την λογική της κοντινής απόστασης από τον τόπο εργασίας, κατά συνέπεια στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί πως αρχικά η βορειοδυτική βιομηχανική περιοχή δεν είχε κατοικίες, με τα λαϊκά στρώματα να κατοικούν στο παραδοσιακό χώρο κατοικίας - ιστορικό κέντρο. Η οικονομική ανάπτυξη και όλες οι επιπτώσεις του εκσυγχρονισμού του 19^{ου} αιώνα όμως, αποτέλεσαν την έναρξη αυτής της μετακίνησης. Σε χάρτη που ακολουθεί του 1909, φαίνονται οι πρώτες οικιστικές εγκαταστάσεις βορειοδυτικά του ιστορικού κέντρου.

Από την άλλη μεριά, η αριστοκρατική τάξη, οδηγήθηκε στην νοτιοανατολική περιοχή εκτός των τειχών με την ονομασία “Εξοχές” ή “Πύργοι”. Η δόμηση της περιοχής εικάζεται πως ξεκίνησε σχεδόν αμέσως μετά την κατεδάφιση των τειχών και αφορούσε στη ζώνη από την πλατεία Σιντριβανίου, κατά μήκος των πρώην νοτιοανατολικών τειχών, φτάνοντας έως και την σημερινή οδό Βασιλίσσης Όλγας, γνωστή τότε ως λεωφόρο των “Εξοχών”. Γύρω στο 1885, στις “Εξοχές” υπερτερούσαν τα χωράφια και τα αμπέλια, με τα σπίτια να αριθμούν μόλις 69.⁴⁸ Τα χωράφια αυτά μετατράπηκαν σύμφωνα με τους «νόμους» της κερδοσκοπίας της γης, σταδιακά σε οικόπεδα, τα οποία πουλήθηκαν στους ευπορότερους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Η τακτική λοιπόν αυτή εκμετάλλευσης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, μετατρέποντάς τις σε οικοπεδοποιημένες εκτάσεις προς δόμηση, που συναντάμε σε πολύ έντονο βαθμό στη νεότερη πολεοδομική ιστορία της χώρας μας -1950 και μετά- θεμελιώθηκε πολύ νωρίτερα.

Στην αριστοκρατική λοιπόν αυτή συνοικία της πόλης,⁴⁹ αγόρασαν εκτάσεις στις οποίες κατασκεύασαν τις βίλες τους, οι πλουσιότεροι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, από κάθε εθνό-θρησκευτική ομάδα, ακόμα και Ντονμέδες, αλλά και Ευρωπαίοι εύποροι νέοι κάτοικοι αυτής, χρησιμοποιώντας την περιοχή αρχικά για τις θερινές τους κατοικίες, μετατρέποντας την σταδιακά σε περιοχή πρώτης κατοικίας. Πολλές

⁴⁸ Οπ.Παρ.28, σελ.222

⁴⁹ Ως αριστοκρατική συνοικία δεν νοείται βέβαια όλη η νοτιοανατολική επέκταση της πόλης εκτός των τειχών. Ήταν σίγουρα η περιοχή των αριστοκρατικών κατοικιών της περιοχής των “Εξοχών” και η παραθαλάσσια ζώνη. Στην νοτιοανατολική Θεσσαλονίκη όμως δημιουργήθηκαν και περιοχές, κυρίως απομακρυσμένες από την παράκτια ζώνη, όπου η δόμηση ήταν πιο πυκνή και ανοργάνωτη, αλλά και τα οικόπεδα πιο μικρά, ενώ οι δημόσιοι χώροι ανύπαρκτοι. Αυτές λοιπόν οι περιοχές των νοτιοανατολικών επεκτάσεων της πόλης ανήκαν στα μικρά και μεσαία οικονομικά ταξικά στρώματα της πόλης.

περιγραφές αναφέρονται σε αυτή τη συνοικία, όπως αυτή του P. Roussel, κατά τον οποίο:⁵⁰

Η λεωφόρος των “Εξοχών” ήταν μια «χαρούμενη συνοικία, σε σχέση με την εμπορική συνοικία... συνοικία της ξεκούρασης, αντίθετα μ’ αυτήν της συνεχούς προσπάθειας».

Καθώς επίσης και του Κ. Βουρδουνιώτη ο οποίος δίνει μια εκτενέστερη περιγραφή της περιοχής λέγοντας:⁵¹

«Οι Πύργοι, οίτινες φαίνονται μεν προάστειον, χωριζόμενον από της πόλεως δια του Εβραϊκού νεκροταφείου, αποτελούν όμως μέρος αυτής, ως θερινή μάλλον αριστοκρατική συνοικία, είναι ο προσφιλέστερος περίπατος των Θεσσαλονικέων. Είναι τα Πατήσια ή το Φάληρον των Αθηνών, το προάστειον εκείνον, το τελείως ευρωπαϊκόν την όψιν».

Κοινωνικά η δημιουργία της συνοικίας των “Εξοχών” αποτέλεσε την έναρξη της εποχής όπου τα οικονομικά ισχυρότερα κοινωνικά στρώματα κατοικούσαν μαζί ανεξαρτήτως εθνότητας και θρησκείας, πρωτοφανές για την έως τότε εθνοθρησκευτική κοινωνική δομή της Θεσσαλονίκης. Παράδοξο επίσης είναι, το ότι ακόμα και τα εισιτήρια του τραμ άλλαζαν ανάλογα με τα τμήματα των περιοχών που διένυαν, δείχνοντας τις οικονομικό-κοινωνικές σχέσεις που υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη εκείνη την εποχή.⁵²

Καθώς δεν υπάρχει πληθυσμιακή καταγραφή για να διασταυρωθεί η πορεία ανάπτυξης της περιοχής των “Εξοχών”, το μόνο στοιχείο που μπορεί να μας βοηθήσει, είναι τα φορολογικά βιβλία της περιόδου από το 1885 έως το 1911. Έτσι λοιπόν, από τις φορολογικές καταγραφές που αφορούν στην περιοχή, βλέπουμε ότι, το 1885 στα

⁵⁰ P.Roussel, *Impressions d' Orient ou temps de la Grande Guerre*, Θεσσαλονίκη, Παρίσι 1925, σελ.89-90, **αναφορά στον:** Γερόλυμπου Αλεξάνδρα και Κολώνα Βασίλη, *Μια κοσμοπολίτικη πολεοδομία, στον συλλογικό τόμο:* «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων», **μετάφραση:** Καλαμάντης Γιώργος, Αθήνα 1994, σελ.188

⁵¹ Σκόκος Φ. Κωνσταντίνος, *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν, κείμενο του:* Βουρδουνιώτη Κ. Δ., «Οι Πύργοι της Θεσσαλονίκης», τομ. 9, Αθήνα 1894, σελ.66-67

⁵² Νανιόπουλος Αριστοτέλης και Ναλμπάντης Δημήτριος, *Ο Αστικός Συγκοινωνιακός Σχεδιασμός στην πόλη της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, στον συλλογικό τόμο:* «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης», του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ.222

φορολογικά βιβλία η περιοχή καταλάμβανε 52 σελίδες⁵³, το 1890 123 σελίδες⁵⁴, το 1895 229 σελίδες⁵⁵, ενώ το 1907 κατέλαβε 6 βιβλία και το 1911 μόνο για την καταγραφή των δρόμων χρειάστηκαν 173 φορολογικά τεύχη και για την καταγραφή των σπιτιών της λεωφόρου των “Εξοχών” χρειάστηκαν 2 τόμοι.⁵⁶ Και μόνο από αυτά τα στοιχεία καταλήγουμε στο προφανές συμπέρασμα, αυτό του πολύ μεγάλου ρυθμού ανάπτυξης της περιοχής στο τέλος του 19^{ου} αρχές 20^{ου} αιώνα, φαινόμενο πρωτοφανές για την έως τότε «εγκλωβισμένη» στα τείχη Θεσσαλονίκη.

Εικόνα της λεωφόρου των “Εξοχών” στα τέλη του 19^{ου} αρχές 20^{ου} αιώνα
(Πηγή: *Istituto per la storia del Risorgimento Italiano*, **αναφορά στο:** Κολώνα Βασίλη, *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών, Εικονογραφία της Συνοικίας των Εξοχών (1885-1912)*, Θεσσαλονίκη 2014, σελ.71)

Τμήμα της περιοχής των “Εξοχών”, όπως είναι σήμερα. Στο βάθος διακρίνονται και στις δύο πλευρές της οδού δύο διατηρητέα κτίρια
(Πηγή: προσωπική συλλογή συγγραφέα)

⁵³ Hulasa Θεσσαλονίκης, Ζβ14, σελ.65-117, **αναφορά στο:** Δημητριάδη Βασίλη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 - 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.223

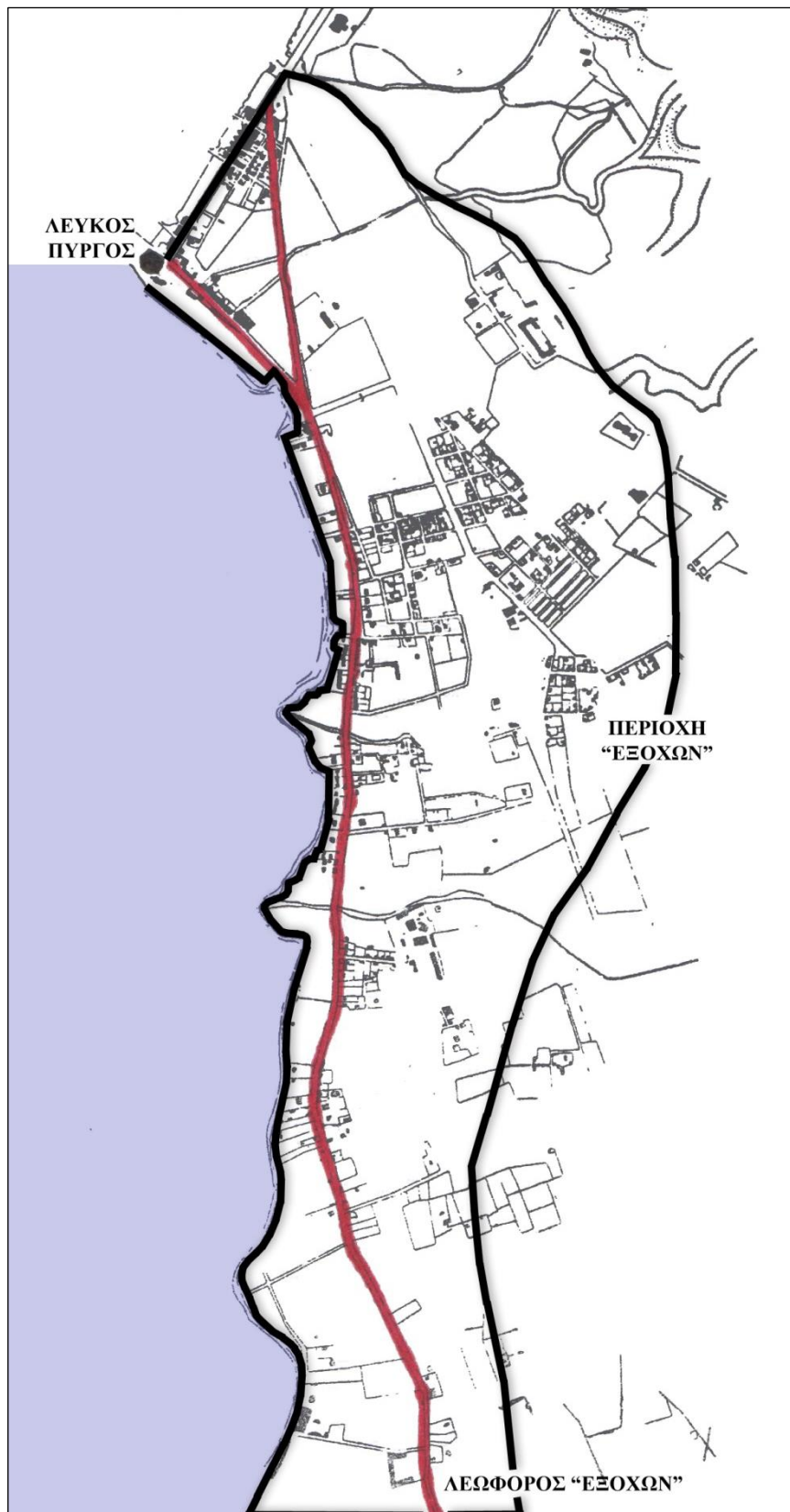
⁵⁴ Hulasa Θεσσαλονίκης, Ζγ8, σελ.183-297, **αναφορά στο:** Δημητριάδη Βασίλη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 – 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.223

⁵⁵ Hulasa Θεσσαλονίκης, Ζδ8, σελ.245-474, **αναφορά στο:** Δημητριάδη Βασίλη, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 – 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.223

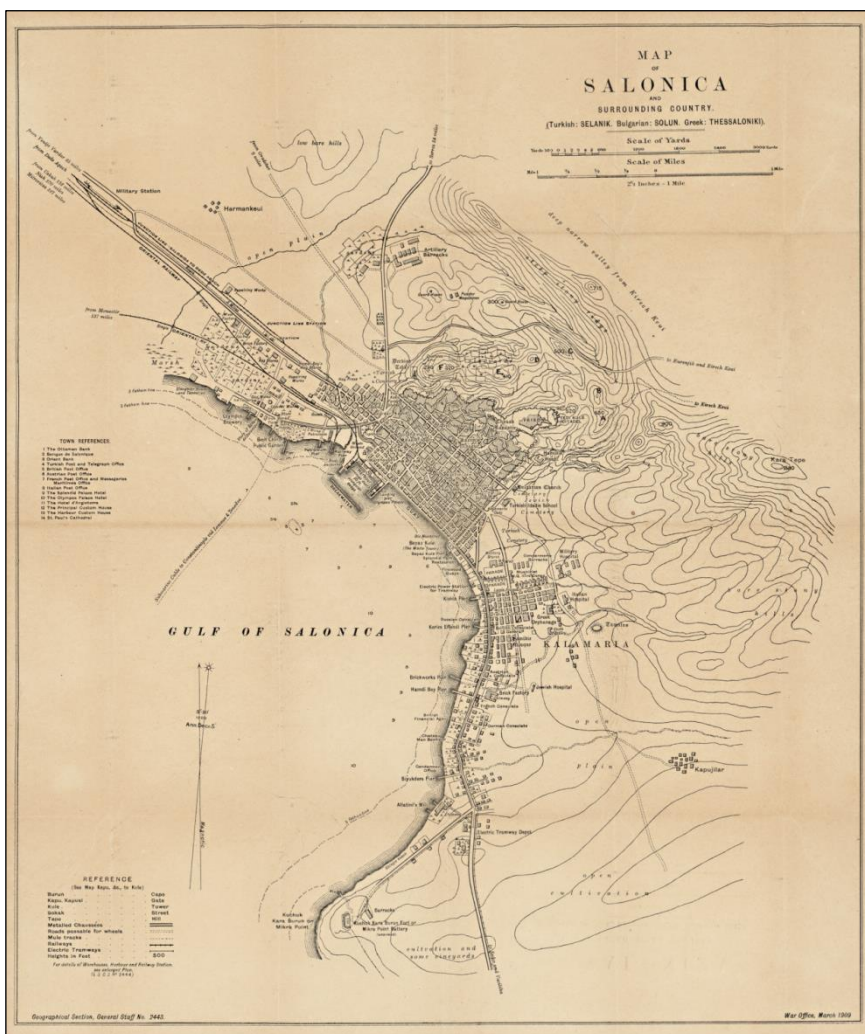
⁵⁶ Οπ.Παρ.28, σελ.223

**Νοτιοανατολική επέκταση της Θεσσαλονίκης.
Περιοχή “Εξοχών”**

Επεξεργασία χάρτη από την συγγραφέα, 2012

(Πηγή υπόβαθρου
επάνω στο οποίο
έγινε η σχεδίαση
από την
συγγραφέα:
Τριανταφυλλίδης
Δ.Ι., *Χωροταξική
Μελέτη
Θεσσαλονίκης,
Περιληπτική
Έκθεση Α' Σταδίου
Μελέτης,*
Υπουργείο
Δημοσίων Έργων -
Υπηρεσία
Οικισμού,
Θεσσαλονίκη 1966,
σελ.37)

Χάρτης του 1909, στον οποίο διακρίνονται οι νοτιοανατολικές και οι βορειοδυτικές επεκτάσεις της πόλης
 (Πηγή: War Office, Χάρτης της Θεσσαλονίκης και της περιοχής της, «Map of Salonica and surrounding country (Turkish: SELANIK, Bulgarian: SOLUN, Greek: THESSALONIKI)», 47.8x57.9 εκ., 1909. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου Ε4357)

Ο εκδυτικισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα,⁵⁷ αποτέλεσε τη θεμέλιο λίθο της κοινωνικής «εξέλιξης» της πόλης, η οποία ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε αρχίσει να παίρνει μια τελείως διαφορετική πορεία από αυτή που τη χαρακτήριζε για σχεδόν όλους τους αιώνες που βρισκόταν υπό την οθωμανική κυριαρχία. Στο χάρτη που σχεδιάστηκε από την συγγραφέα και παρατίθεται στις επόμενες σελίδες, εμφανίζονται σε ένα μεγάλο βαθμό οι αλλαγές αυτές, ενώ παράλληλα μέσα από τη σύγκριση αυτού του χάρτη, σε σχέση με αυτούς που ήδη παρατέθηκαν και συζητήθηκαν, του 1478 και του 19^{ου} αιώνα, μας δίνεται η δυνατότητα να δούμε ακόμα πιο ξεκάθαρα την νέα κοινωνική πορεία της Θεσσαλονίκης.

⁵⁷ Ο εξευρωπαϊσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οδήγησε σε έργα υποδομής στην πόλη τα οποία την μεταμόρφωσαν πολεοδομικά. Ωστόσο, για την διευκόλυνση της ανάγνωσης και κατανόησης της διατριβής έχουν παρατεθεί όλοι οι πολεοδομικοί μετασχηματισμοί της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο αυτή στο επόμενο υποκεφάλαιο.

Όπως μπορούμε να δούμε λοιπόν από το χάρτη, ακόμα και το κοινωνικά «παγιωμένο», έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, παραδοσιακό ιστορικό κέντρο έχει αρχίσει πλέον να δείχνει κάποια μικρά σημάδια αλλαγών. Βέβαια στο γεγονός αυτό συντέλεσε μεταξύ άλλων και η πυρκαγιά που έκαψε μεγάλο τμήμα του ιστορικού κέντρου το 1890,⁵⁸ «αναγκάζοντας» έτσι τους έχοντες τη δυνατότητα να μεταφερθούν στις εκτός των τειχών επεκτάσεις της πόλης. Ωστόσο, η γενικότερη τροποποίηση της κοινωνικής εικόνας θα καθυστερήσει αρκετά ακόμα. Μπορεί η πυρκαγιά να βοήθησε τους ευπορότερους να μεταφερθούν νοτιοανατολικά προς τις «Εξοχές», κάνοντας την περιοχή από παραθεριστική ζώνη κατοικίας σε κύρια, εντούτοις το ιστορικό κέντρο δεν είχε «σβήσει» πλήρως ακόμα τα εθνό-θρησκευτικά χαρακτηριστικά του τα οποία συντηρούσαν τα λαϊκά στρώματα που παρέμεναν εκεί. Για την αλλαγή λοιπόν της εικόνας του ιστορικού κέντρου και των λειτουργιών του, θα έπρεπε είτε να εκτοπιστούν οι εναπομείναντες μη εύποροι κάτοικοί του, είτε να αποχωρήσουν οικειοθελώς, όπως και έγινε τελικά στην πορεία και θα το συναντήσουμε αργότερα. Ας μην ξεχνάμε όμως, ότι η πόλη βρισκόταν στην αρχή της εξάπλωσής της εκτός των τειχών, οπότε τα περιθώρια αλλαγών στο εσωτερικό της μάλλον ήταν ακόμα «στενά».

Εκτός όμως του ιστορικού κέντρου, βλέπουμε την πόλη να απλώνεται με πολύ δυναμικούς ρυθμούς στο χώρο, τόσο βορειοδυτικά, όσο και νοτιοανατολικά. Από τη βορειοδυτική πλευρά αναπτύσσεται η βιομηχανική ζώνη, επάνω στους βασικούς οδικούς και σιδηροδρομικούς άξονες και κοντά στο λιμάνι και τον σιδηροδρομικό σταθμό, όπως είναι φυσικό, με το χονδρεμπόριο να λαμβάνει τη θέση του εκτός της πύλης του Βαρδάρη. Η κύρια αγορά ωστόσο της πόλης, παρέμεινε για την ώρα στο ίδιο σημείο όπου ήδη ήταν, εντός του ιστορικού κέντρου.

Νοτιοανατολικά από την άλλη πλευρά, η εικόνα είναι τελείως διαφορετική. Τα κτίρια είχαν κυρίως τη χρήση πολυτελούς κατοικίας, ενώ ανάμεσά τους βρίσκονταν τα πρώτα προξενεία. Πιο ανατολικά ήταν τα νοσοκομεία και μια μόνο βιοτεχνία ρούχων. Η βιομηχανία στη ζώνη αυτή της πόλης δεν υπήρχε, αν εξαιρέσουμε ένα εργοστάσιο τούβλων και τους μύλους Αλλατίνη, που άλλωστε η χωροθέτηση τους εκεί, επιτύγχανε το στόχο της ανάδειξης από τη θάλασσα της οικονομικής ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης.

⁵⁸ Μεγάλο τμήμα του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης καταστράφηκε μετά την πυρκαγιά του 1890, η οποία όπως θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο ακολούθησε την κατεδάφιση των τειχών, επιτρέποντας στο ιστορικό κέντρο μεταξύ άλλων την ορθογώνιση των οικοδομικών τετραγώνων.

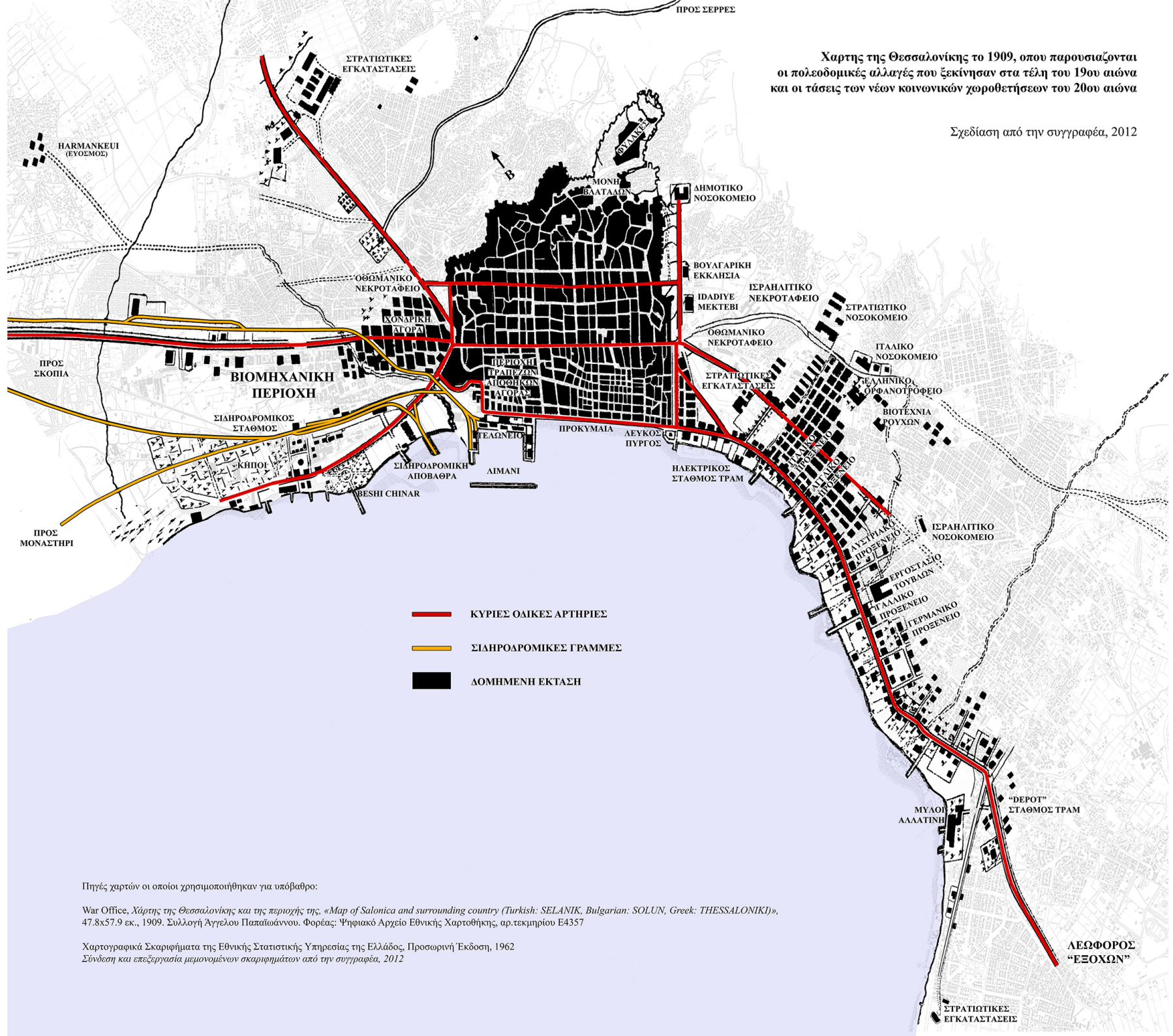
Η πόλη λοιπόν εξαπλώνεται, στις βάσεις που έδωσαν οι Οθωμανοί επηρεαζόμενοι από τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Οι νέοι άξονες, οδικοί και σιδηροδρομικοί είναι αυτοί που καθοδηγούν την πορεία των επεκτάσεων. Η νέα κοινωνική χωροθέτηση από τη μεριά της, βρισκόταν ακόμα σε «εμβρυακό» στάδιο, καθώς μόνο η άρχουσα τάξη είχε αρχίσει να μεταφέρεται νοτιοανατολικά, μαζί με τους καινούργιους ευρωπαίους κάτοικους. Τα λαϊκά στρώματα παρέμεναν στο ιστορικό κέντρο. Οι οικονομικά «δυνατοί», όπως ήταν φυσικό, ήταν οι πρώτοι που άρχισαν να απομακρύνονται από τους εθνό-θρησκευτικούς τους δεσμούς, υιοθετώντας πλέον τις νέες καπιταλιστικές κοινωνικές αντιλήψεις. Αντίθετα, τα λαϊκά στρώματα παρέμεναν ακόμα αγκιστρωμένα στους γνώριμους θρησκευτικούς τους χωρικούς δεσμούς. Η αρχή όμως της μετακίνησής τους είχε γίνει. Αν μη τι άλλο ο χάρτης του 1909, δεν θυμίζει σε πολλά αυτόν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η αλλαγή είναι πολύ μεγάλη και το εντυπωσιακό είναι πως πραγματοποιήθηκε σε λίγα μόνο χρόνια. Το μέγεθος των μετασχηματισμών αυτών στον ελάχιστο χρόνο που μεσολάβησε παίρνει ακόμα μεγαλύτερη έκταση εάν αναλογιστεί κανείς τις αλλαγές που έγιναν από το 1478 έως τον 19^ο αιώνα. Η πόλη πια έχει αποδεσμευτεί από τον περιορισμό των τειχών της, οδεύοντας πλέον γοργά προς μια τελειώς διαφορετική πορεία κοινωνική και πολεοδομική. Εξάλλου την εποχή αυτή δεν έμπαιναν παρά τα θεμέλια της νέας Θεσσαλονίκης.

Για να μπορέσει όμως να ολοκληρωθεί η εικόνα της πόλης κατά την οθωμανική περίοδο, είναι απαραίτητη η μελέτη των πολεοδομικών μεταρρυθμίσεων που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια αυτών των αιώνων. Η επιλογή της παράθεσης και συζήτησης των πολεοδομικών μετασχηματισμών στο τέλος του κεφαλαίου αυτού, αλλά και όλων όσων θα ακολουθήσουν, οφείλεται στην άποψη ότι η πολεοδομία της πόλης είναι αυτή που αντανακλά τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά δρώμενα της κάθε εποχής. Ως εκ τούτου, δεν μένει παρά να δούμε εάν τα όσα αναλύθηκαν «απεικονίζονται» επάνω στην πολεοδομία της Θεσσαλονίκης.

Χάρτης της Θεσσαλονίκης το 1909, όπου παρουσιάζονται οι πολεοδομικές αλλαγές που ξεκίνησαν στα τέλη του 19ου αιώνα και οι τάσεις των νέων κοινωνικών χωροθετήσεων του 20ου αιώνα

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2012

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

War Office, *Χάρτης της Θεσσαλονίκης και της περιοχής της, «Map of Salonica and surrounding country (Turkish: SELANIK, Bulgarian: SOLUN, Greek: THESSALONIKI)»*, 47.8x57.9 εκ., 1909. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου E4357

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962
 Σύνθεση και επεξεργασία μεμονομένων σκαριφημάτων από την συγγραφέα, 2012

2.2.3 Πολεοδομικοί μετασχηματισμοί

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στους πέντε αιώνες κυριαρχίας της πάνω στη γη της Θεσσαλονίκης όπως ήταν φυσικό, έγινε ορατή, εκτός των όσων μελετήσαμε ήδη και σε πολεοδομικό επίπεδο. Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών ωστόσο της παρουσίας των Μουσουλμάνων στην πόλη, οι αστικοί μετασχηματισμοί που έγιναν αφορούσαν κυρίως σε θρησκευτικού χαρακτήρα παρεμβάσεις, όπως η μετατροπή πολλών εκκλησιών σε τζαμιά. Η Θεσσαλονίκη εξάλλου, που σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές, χαρακτήριζε από την ίδρυσή της κιόλας με ορθογώνιο κάναβο, άρχισε να εμφανίζει διαφοροποιήσεις στον αστικό της ιστό από τον 14^ο αιώνα μόνο και μετά, αποτέλεσμα της μη οργανωμένης ανοικοδόμησής της μετά από καταστροφές, όπως πυρκαγιές και σεισμοί.⁵⁹

Η έλλειψη πολεοδομικής οργάνωσης και ελέγχου, συνεχίστηκε για αρκετούς αιώνες, φτάνοντας στο αποκορύφωμά της την περίοδο της μεγάλης πολιτικής και οργανωτικής παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ξεκίνησε από τον 18^ο αιώνα, για να ολοκληρωθεί στο πρώτο τρίτο του 19^{ου} αιώνα. Οι συνθήκες αυτές, είχαν σαν αποτέλεσμα την έντονη εσωτερική «αστάθεια», η οποία επέδρασε αρνητικά και στην πολεοδομική δομή της Θεσσαλονίκης. Την εποχή αυτή παρουσιάζεται μια πλήρης αδυναμία, όσον αφορά στην οικοδόμηση της πόλης. Μέσα από περιγραφές όπως αυτές που ακολουθούν του Nehama και του Moise Amarillo αντίστοιχα, μπορούμε να δούμε τη χρήση των δρόμων της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα:⁶⁰

«Τα σπίτια φυτρώνουν λοξά, με χαγιάτια, μπαλκόνια και σαχνισιά, προσθήκες κάθε είδους που προχωρούν σκαρφαλώνοντας στους τοίχους, κρέμονται από τις στέγες, ξεπροβάλλουν από τις ταράτσες, τρώνε τον χώρο του γείτονα, μέσα σ' ένα απερίγραπτο και γραφικό ανακάτωμα. Καλύπτουν όλον τον ελεύθερο χώρο, τον αέρα και το φώς»... «Κτίζει κανείς όπως θέλει, διαμορφώνει μια μέρα ένα σκιάδι πάνω στον δρόμο για να προφυλαχθεί από τον ήλιο, κι έπειτα, να που ξαφνικά, στήνεται από κάτω ένα μαγαζάκι, καταπατώντας το δρόμο και στενεύοντας το χώρο των περαστικών.»

⁵⁹ Καραδήμου - Γερόλυπου Αλέκα, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.16

⁶⁰ Κείμενα του Nehama (1978:381-386) και του Moise Amarillo (από το Devar Moche, Salonique 1743) που παραθέτει ο Nehama (1978: 42), **αναφορά στις:** Καραδήμου - Γερόλυπου Αλέκας, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.18

Άποψη της πόλης, όπου φαίνεται η πυκνή δόμηση

(Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης, Αριθμός Τεκμηρίου: E123, Συλ. Rog. Viollet, Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr/>)

Εικόνα δρόμου της Θεσσαλονίκης, όπου τα σπίτια εισχωρούν στον δρόμο, καταπατώντας τον κοινόχρηστο χώρο κίνησης

(Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης, Αριθμός Τεκμηρίου: E098, Συλ. Rog. Viollet, Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr/>)

Η διάρθρωση βέβαια αυτή των κατοικιών, είναι γνώρισμα των πόλεων σχεδόν κάθε εποχής, που συνήθως πηγάζει από την κατάχρηση της πολεοδομικής απειθαρχίας της κάθε περιόδου. Η ανάγκη επομένως των κατοίκων για τη δημιουργία πιο «κλειστών» γειτονιών, με πιο οικεία φυσιογνωμία και η ανακατασκευή της πόλης από τους ίδιους τους κατοίκους μετά από καταστροφές, όπως σεισμοί και πυρκαγιές,⁶¹ ήταν ίσως τα δύο βασικότερα αίτια, που οδήγησαν στην πολεοδομική εικόνα αυτή, που προσέδιδε η Θεσσαλονίκη έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να ελέγξει την πολεοδομική αναδιάρθρωση της πόλης μετά από καταστροφές, ήταν φυσικό αποτέλεσμα της χαώδους κατάστασης της εποχής. Από την άλλη μεριά, οι Χριστιανοί που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη, όπως ήδη είδαμε σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, παρουσίαζαν μεγάλη πυκνοκατοίκηση στις συνοικίες τους, φαινόμενο που προέκυπτε και από την κοινωνική τους υπόσταση μέσα στην πόλη, ως υπόδουλοι συνεπώς γεμάτοι ανασφάλεια και φόβο απέναντι στους κυρίαρχους Μουσουλμάνους. Συνεπώς, ο συνδυασμός των αναγκών

⁶¹ Οπ.Παρ.59, σελ.18-19

των κατοίκων της πόλης και η ανύπαρκτη αστυνόμευση από την μεριά των Μουσουλμάνων, ήταν λογικό να δώσουν στη Θεσσαλονίκη τη μορφή μιας πόλης που φτιάχτηκε από μόνη της χωρίς κανένα σχεδιασμό και οργάνωση.

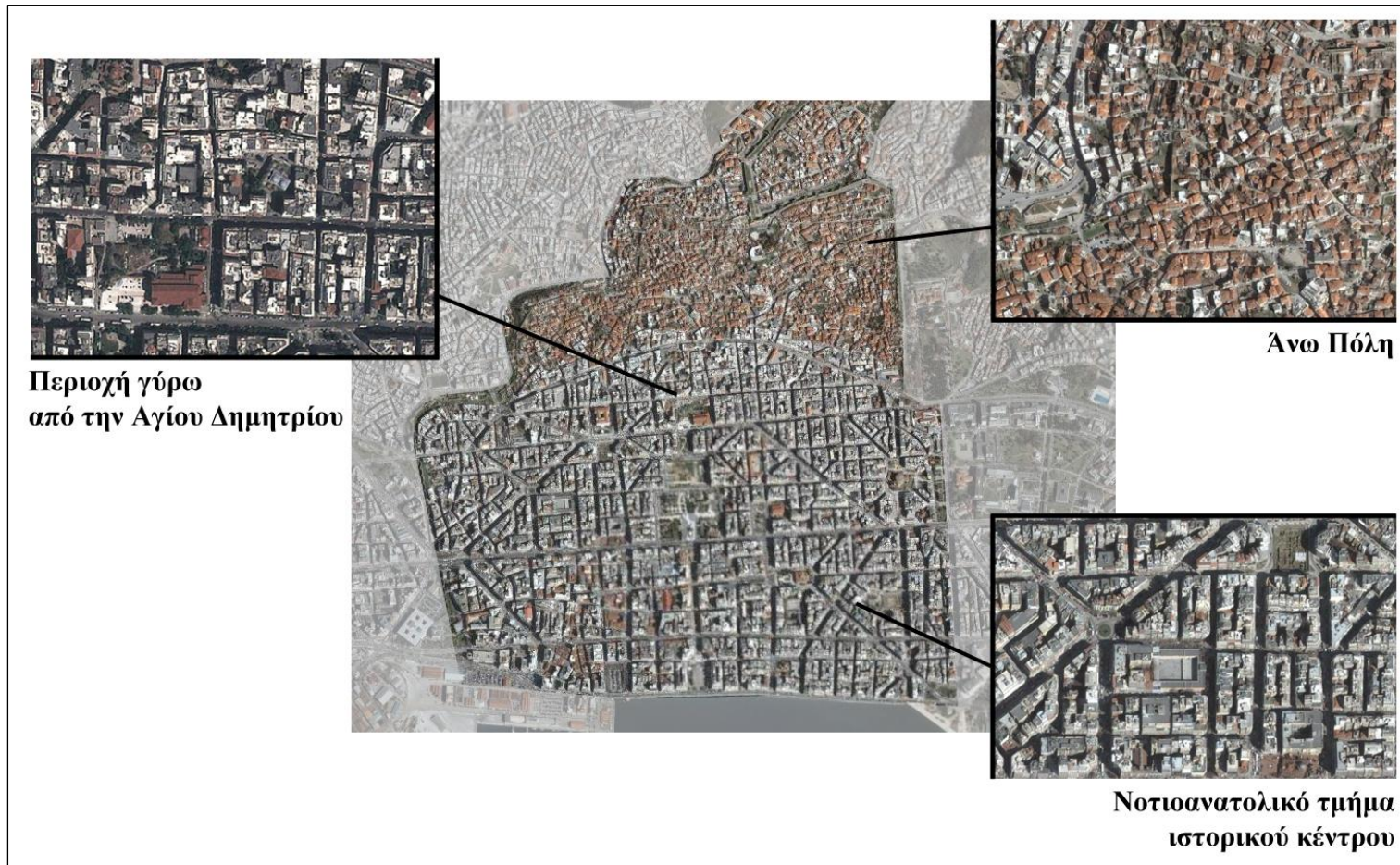
**Κατοικία στην Οδό Εγνατία-Χριστιανικές
συνουκίες, κατά την Οθωμανική
Αυτοκρατορία**

(Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης,
Αριθμός Τεκμηρίου: E039, Συλ. Rog. Viollet,
Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών
Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr/>)

Στο χάρτη του σήμερα που ακολουθεί μπορούμε να δούμε τον ακανόνιστο ιστό στην Άνω Πόλη, αποτέλεσμα της τοπογραφίας της περιοχής, αλλά και του γεγονότος ότι αυτό το τμήμα της πόλης δεν υπέστη ποτέ καταστροφή από πυρκαγιά, αλλά ούτε και ιδιαίτερα μεγάλες πολεοδομικές μεταρρυθμίσεις, διατηρώντας εξαιτίας αυτού την γραφική ιστορική μορφή του έως σήμερα. Από την άλλη μεριά στο κάτω νοτιοανατολικό τμήμα του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, διακρίνονται κάποιες κατατμήσεις οικοδομικών νησίδων, αλλά και διαρθρώσεις κατοικιών. Οι παρεμβάσεις αυτές δεν είναι πολύ εμφανείς, δεδομένου ότι αυτό το τμήμα της πόλης προς τη θάλασσα, ήταν εκείνο του ιστορικού κέντρου που δέχτηκε και τις μεγαλύτερες μεταρρυθμιστικές αλλαγές στις δεκαετίες που ακολούθησαν. Ως εκ τούτου, είναι δύσκολο να δει κανείς στο χάρτη του σήμερα τα πολεοδομικά απομεινάρια του 18^{ου} αιώνα. Πιο έντονα ωστόσο, την πολεοδομική τακτική που επικρατούσε τότε, παρουσιάζει το τμήμα κοντά στην Αγίου Δημητρίου και αυτό πιθανόν εξαιτίας του μικρότερου βαθμού παρεμβατικών κινήσεων που ήρθαν με τα χρόνια που ακολούθησαν, αλλά και εξαιτίας της συνέχισης της ίδιας νοοτροπίας ακόμα και μετά τον 18^ο αιώνα. Εξάλλου, η τακτική αυτή οικοδόμησης δεν ήταν γνώρισμα μόνο εκείνης της εποχής, απλά τότε βρέθηκε σε μια από τις μεγαλύτερες εξάρσεις του το φαινόμενο.

Χάρτες που δείχνουν τον ιστό του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης και τα απομεινάρια των διαρθρώσεων και κατατμήσεων του 18^{ου} αιώνα

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2012

Η στροφή της οθωμανικής νοοτροπίας ήρθε, όπως έχουμε ήδη συζητήσει, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αφήνοντας φυσικά το «στίγμα» της και στην πολεοδομία της Θεσσαλονίκης. Έτσι, τη δεκαετία του 1870 κατεδαφίστηκε το θαλάσσιο βυζαντινό τείχος, όπως ήδη αναφέρθηκε αρκετές φορές, με τις μέχρι τότε συνοικίες που ζούσαν στη σκιά των τειχών να γίνονται παραθαλάσσιες,⁶² αποκτώντας έτσι μεγαλύτερη αξία. Το γκρέμισμα μέρους των τειχών της πόλης που ξεκίνησε ο διοικητής της Θεσσαλονίκης -βαλής Σαμπρή πασά- το 1869 με επικεφαλή μηχανικό τον Vitali,⁶³ ήταν χαρακτηριστική ενέργεια της εκσυγχρονιστικής τάσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στα πλαίσια προσαρμογής της στα νεοκλασικά πρότυπα πολεοδομικού σχεδιασμού, ακολουθώντας παραδείγματα όπως αυτά της Αμβέρσας, της Βαρκελώνης, του Άμστερνταμ, του Παρισιού και της Βιέννης.

Μετά το άνοιγμα του θαλάσσιου μετώπου πραγματοποιήθηκαν ενέργειες, όπως η κατασκευή της παραλιακής οδού μήκους 1,6 χιλιομέτρου, που πήρε το όνομα «Quai-Προκουμαία», η κατασκευή της οποίας έγινε μετά από επιχωμάτωση, που πραγματοποιήθηκε με τα μπάζα από το γκρεμισμένο παραθαλάσσιο τείχος, αλλά και η οικοδόμηση νέων σπιτιών δίπλα στη θάλασσα. Η γη που διατέθηκε για οικοδόμηση μετά τη ρήξη του τείχους, ήταν εμβαδού 85.744 τετρ. πήχεων, από τα οποία το 47% αγοράστηκε από ευρωπαίους υπηκόους.⁶⁴ Την ίδια περίοδο χρονολογούνται η λεωφόρος Χαμηδιέ ή «Εξοχών» (*λεωφ. Εθνικής Αμύνης*), η ευθυγράμμιση της οδού Εγνατία, η διάνοιξη της οδού Σαμπρή Πασά (*Βενιζέλου*) από το Κονάκι (*Διοικητήριο*) έως τη θάλασσα και της οδού Μιδάτ Πασά (*Αγίου Δημητρίου*), πρωτοφανή για την οθωμανική πολεοδομία έργα.

⁶² Τα Νέα, Επετειακή έκδοση: ο 20^{ος} αιώνας, *Θεσσαλονίκη, η πόλη, η ιστορία, οι άνθρωποι... και 140 παλιές και καινούργιες φωτογραφίες*, **κείμενα των:** Ιωάννου Γιώργος, Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, Ζαφείρης Χρήστος, Σκαμπαρδόνης Γιώργος και Κουτσούκος Ηλίας, *άγνωστη ημερομηνία και τοποθεσία*, σελ.36

⁶³ Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλέκα, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων, Βόλος-Θεσσαλονίκη-Ιωάννινα-Σέρρες-Αλεξανδρούπολη-Καβάλα*, Αθήνα 1997, σελ.137

⁶⁴ Οπ.Παρ.63, σελ.138

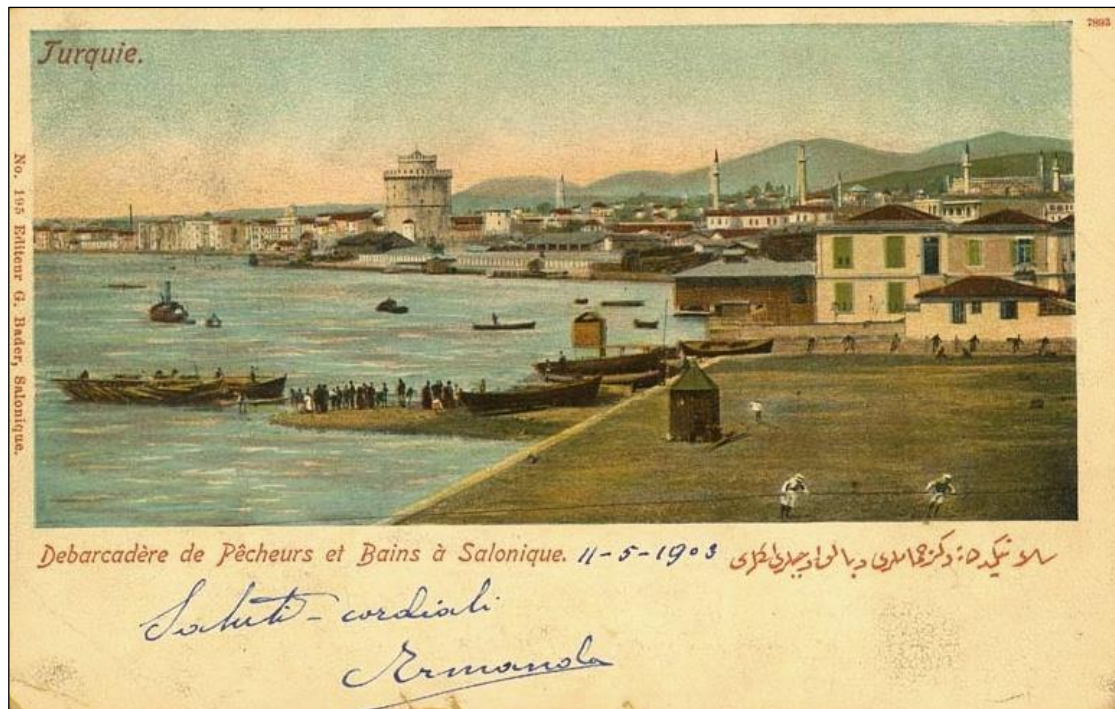
Η λεωφόρος Χαμηδιέ ή “Εξοχών”

(Πηγή: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας,

Καρτ-Ποστάλ με τίτλο: *Θεσσαλονίκη. Λεωφόρος Χαμηδιέ*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Συλλογή Δούνια Μιχ., <http://openarchives.gr/>)

Άποψη της Θεσσαλονίκης από την αρχή της λεωφόρου των «Εξοχών», Καρτ-ποστάλ του 1989
(Πηγή: Συλλογικός τόμος: «Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο δύο αιώνων. Προσέγγιση στην πόλη μέσα από παλιές καρτ ποστάλ (1896-1913)», επιμέλεια-σχεδιασμός: Χεκίμογλου Ε.Α., Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορ. Ελλάδος, σελ.6)

Ακολούθησε συμβάλλοντας στις πολεοδομικές αυτές μεταρρυθμίσεις η πυρκαγιά του 1890, που καταστρέφοντας μεγάλο τμήμα του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης «άνοιξε το δρόμο» στον επανασχεδιασμό της έως τότε πάντα πυκνοκατοικημένης και «άτακτα» δομημένης άλλοτε περιτειχισμένης ζώνης της πόλης. Στο ιστορικό κέντρο, είκοσι χρόνια μετά τις πρώτες επεκτάσεις εκτός των τειχών, κατοικούσαν κυρίως τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, σε καλύβες και άθλιες συνθήκες διαβίωσης.⁶⁵ Όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο που αφορούσε στην κοινωνική διάρθρωση της πόλης, παρά τη στροφή που παρατηρήθηκε την περίοδο αυτή από τους εθνό-θηρσκευτικούς δεσμούς στους οικονομικό-ταξικούς, στον πυρήνα της Θεσσαλονίκης η αλλαγή αυτή δεν έγινε ιδιαίτερα αισθητή, μη επιτρέποντας στη ζώνη αυτή της πόλης, τόσο κοινωνικά όσο και πολεοδομικά, να δεχτεί τις ανάλογες αλλαγές.

Η πυρκαγιά αυτή λοιπόν, θα λέγαμε πως «ωφέλησε» τον πολεοδομικό -αρχικά τουλάχιστον- εκσυγχρονισμό του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης. Οι δρόμοι φάρδυναν -πλάτος δέκα και δώδεκα μέτρων- και ο κάναβος της πόλης άλλαξε από την παραδοσιακή του μορφή, σε δρόμους παράλληλους και κάθετους πλέον στην παράκτια ζώνη. Τα οικοδομικά τετράγωνα μεγάλωσαν αποκτώντας μια αυστηρή ορθογώνια μορφή.⁶⁶ Βέβαια, αυτά τα χαρακτηριστικά πρέπει να σημειωθεί πως δεν είναι αποκλειστικό γνώρισμα της πολεοδομίας της Θεσσαλονίκης, αλλά όλων σχεδόν των νέων περιοχών πόλεων του 19^{ου} αιώνα.

Η οικοπεδοποίηση των ελεύθερων και καλλιεργήσιμων έως τότε εκτάσεων, προχωράει σχεδόν ανεξέλεγκτη. Τα σπίτια αυξάνουν την αξία τους. Τριώροφες και τετράώροφες κατοικίες αρχίζουν να περικλείουν τους μεγάλους πλέον δρόμους της πόλης⁶⁷ και συνδέονται τα κέντρα της κυβερνητικής εξουσίας -το νέο κονάκι του κυβερνήτη, οι στρατώνες, το δημοτικό νοσοκομείο και το μεγάλο τελωνείο- με νέους διαπλατυσμένους δρόμους.

Η επιβολή λοιπόν της ευρωπαϊκής νοοτροπίας και του καπιταλισμού στον αστικό χώρο της Θεσσαλονίκης, έγινε με ενέργειες όπως αυτές που αφορούσαν στις αρτηρίες, αλλά και με την εμφάνιση νέων εμπορικών μεγαλοπρεπών καταστημάτων, τραπεζών, ξενοδοχείων, καθώς και με την παρουσία κατασκευών που υποδήλωναν την εμπορική επιτυχία της πόλης, όπως οι γιγάντιοι αλευρόμυλοι του Αλλατίνη. Η νέα εικόνα της Θεσσαλονίκης από το λιμάνι έως τον Λευκό Πύργο, όπως ο επισκέπτης την

⁶⁵ Οπ.Παρ.28, σελ.458-459

⁶⁶ Οπ.Παρ.59, σελ.29-30

⁶⁷ Οπ.Παρ.59, σελ.29-30

αντίκριζε ερχόμενος από τη θάλασσα, περιλάμβανε, ξενοδοχεία, σύγχρονα σπίτια και αποθήκες.

Η εκσυγχρονισμένη οδός Εγγατία το 1900, με τα νέα καταστήματα.

(Πηγή: Συλλογικός τόμος: «Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο δύο αιώνων. Προσέγγιση στην πόλη μέσα από παλιές καρτ ποστάλ (1896-1913)», επιμέλεια-σχεδιασμός: Χεκίμογλου Ε.Α., Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορ. Ελλάδος, σελ.7)

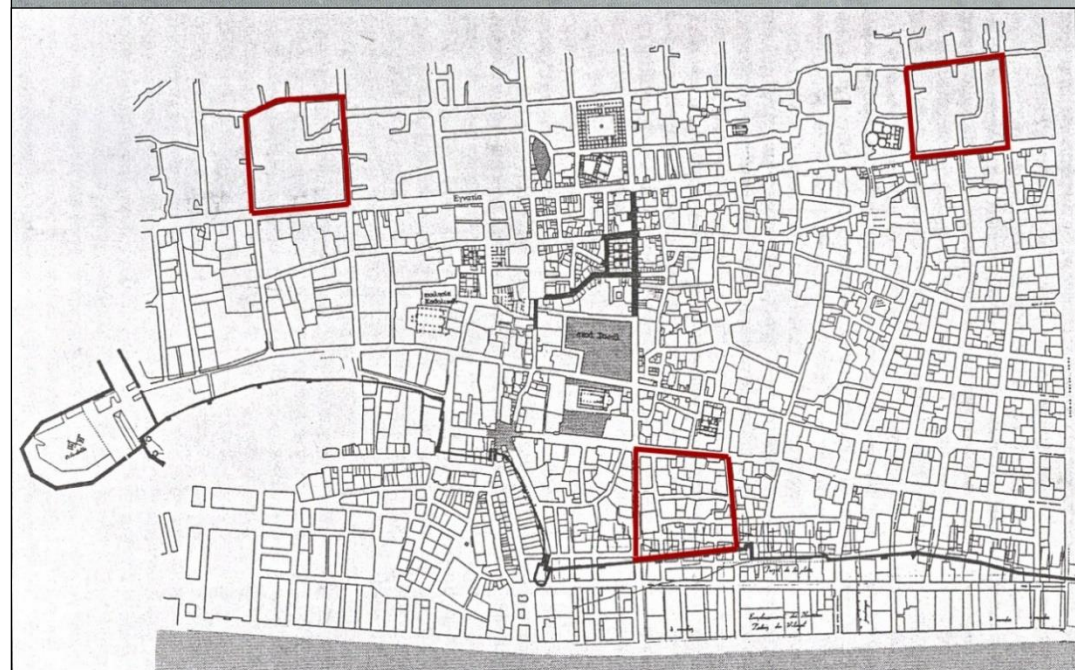
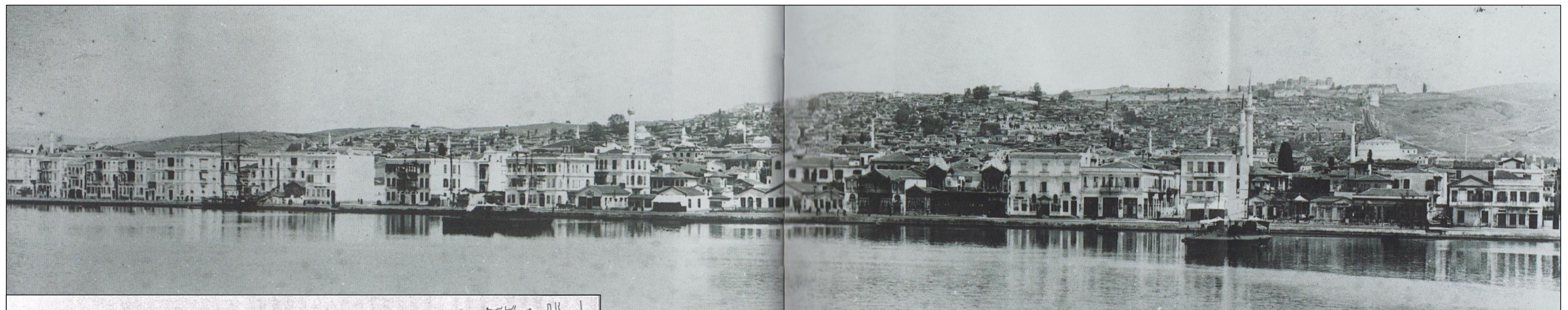
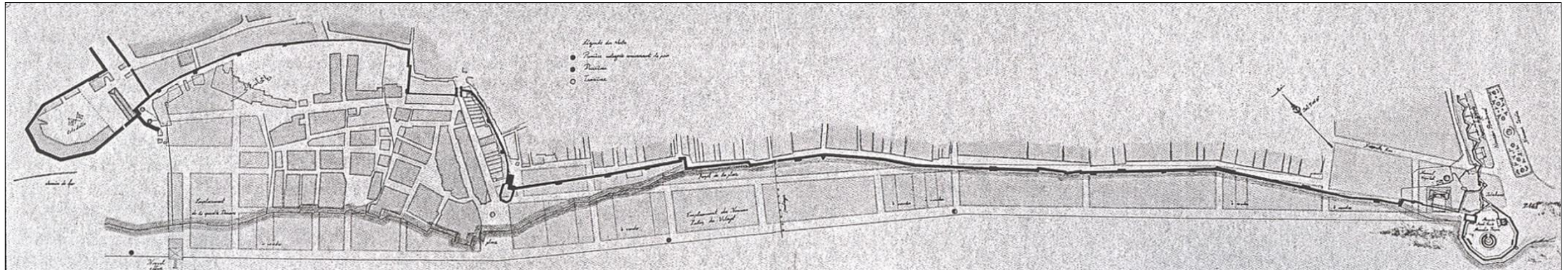
Προοπτικό σχέδιο του Ζυθοποιείου Νάουσα, που δείχνει την βιομηχανική και οικονομική μεταξύ άλλων ακμή της Θεσσαλονίκης στην αρχή του 20^{ου} αιώνα

(Πηγή: Ιδιωτική Συλλογή Κολώνα Β., αναφορά στου: Κολώνα Βασιλή, *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών, Εικονογραφία της Συνοικίας των Εξοχών (1885-1912)*, Θεσσαλονίκη 2014, σελ.30)

Το σχέδιο για την κατεδάφιση των θαλάσσιων τειχών και την δημιουργία προκουαίας από τον P. Vitali
 (Πηγή: Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκα, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων, Βόλος-Θεσσαλονίκη-Ιωάννινα-Σέρρες-Αλεξανδρούπολη-Καβάλα, Αθήνα 1997, σελ.136-137*)

Επάνω: Η νέα εικόνα της παραλίας μετά την κατεδάφιση των τειχών και τις πολεοδομικές μεταρρυθμίσεις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
 (Πηγή: Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης, **αναφορά στο:** Κολώνα Βασίλη, *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών, Εικονογραφία της Συνοικίας των Εξοχών (1885-1912), Θεσσαλονίκη 2014, σελ.28 και 29*)

Αριστερά: Χάρτης που παρουσιάζει τον παραδοσιακό και τον νεότερο ιστό στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Διακρίνουμε επίσης μέσα στα κόκκινα πλαίσια (επεμβάσεις από την συγγραφέα, 2012) την σταδιακή κατάτμηση των ιδιοκτησιών των οικοδομικών τετραγώνων.
 (Πηγή: Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων, Βόλος-Θεσσαλονίκη-Ιωάννινα-Σέρρες-Αλεξανδρούπολη-Καβάλα, Αθήνα 1997, σελ.259*)

Η εξέλιξη αυτή της πόλης όμως, δεν θα μπορούσε να μην ακολουθηθεί από τις απαραίτητες αστικές συγκοινωνιακές μεταρρυθμίσεις. Για την κατασκευή του σιδηρόδρομου και του νέου τεχνητού λιμανιού, μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, καθώς τα δύο αυτά έργα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το εμπόριο και την οικονομία. Δεν ήταν μόνο αυτές όμως οι συγκοινωνιακές μεταρρυθμίσεις που έγιναν στην πόλη εκείνη την εποχή. Στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού της Θεσσαλονίκης λοιπόν, δρομολογήθηκαν και τα πρώτα ιππήλατα τραμ τον Μάιο του 1893.⁶⁸ Ο στόχος τους ήταν η μεταφορά των επιβατών από τον Σιδηροδρομικό Σταθμό προς το νοτιοανατολικό μέρος της πόλης, εξυπηρετώντας ουσιαστικά τις μετακινήσεις από τις αριστοκρατικές συνοικίες. Το γεγονός ότι η γραμμή έφτανε ως το Ντεπώ, όπου τελικά μετά από την μεταφορά τους σε διάφορα κεντρικά σημεία της πόλης τοποθετήθηκαν οι στάβλοι για τα άλογα των τραμ, διευκόλυνε την επέκταση της Θεσσαλονίκης νοτιοανατολικά,⁶⁹ προς την λεωφόρο των “Εξοχών”. Τα ιππήλατα τραμ μετατράπηκαν σε ηλεκτροκίνητα, πέντε χρόνια πριν την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, το 1908. Τελικά καταργήθηκαν το 1957 δίνοντας τη θέση τους στα αστικά λεωφορεία του Ο.Α.Σ.Θ.

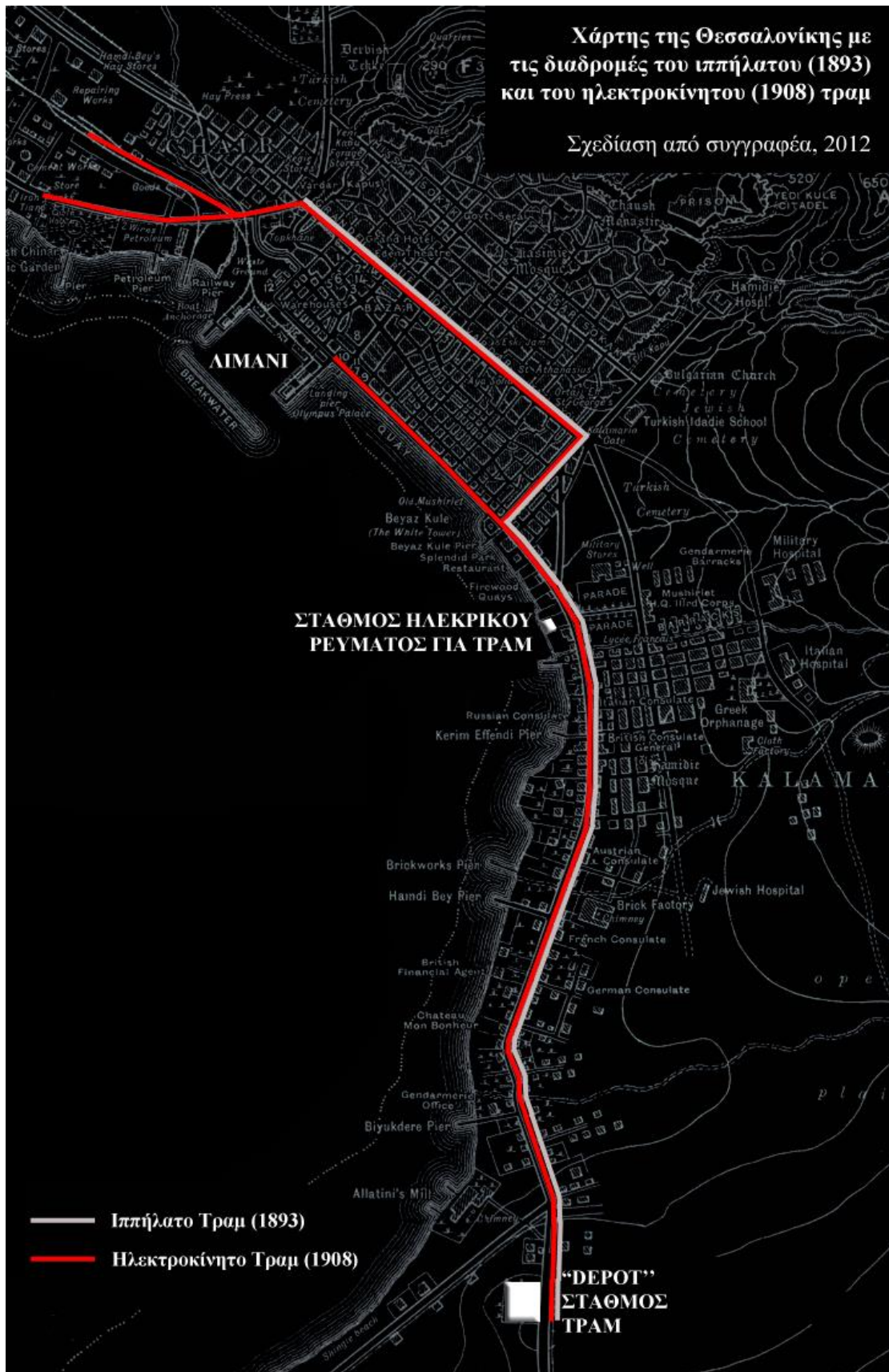
Το ιππήλατο τραμ στην Καμάρα
 (Πηγή: Μηχανή του Χρόνου, *Το τραμ της Θεσσαλονίκης και εντυπωσιακές φωτογραφίες από το παρελθόν της πόλης...*, ημερομηνία ανάρτησης 10/02/2014, Κατηγορίες: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ..., <http://www.mixanitouxronou.gr/>)

Ηλεκτροκίνητο τραμ στην διασταύρωση των οδών Βενιζέλου με Τσιμισκή. Η φωτογραφία χρονολογείται γύρω στο 1955
 (Πηγή: Μηχανή του Χρόνου, προέλευση φωτογραφίας «Άγνωστη Θεσσαλονίκη», ημερομηνία ανάρτησης 17/03/2014, Κατηγορίες: ΦΩΤΟΚΟΥΖΙΣ..., <http://www.mixanitouxronou.gr/>)

⁶⁸ Τάμαριξ, *Χρονικά των Τραμ, κείμενο του:* Τρεμόπουλου Μιχάλη, «Η Θεσσαλονίκη των Τραμ», Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Τεύχος 1, Ιανουάριος 1997, σελ.6

⁶⁹ Οπ.Παρ.52, σελ.223

(Πηγή υπόβαθρου επάνω στο οποίο έγινε η σχεδίαση από την συγγραφέα: War Office, *Χάρτης της Θεσσαλονίκης και της περιοχής της, «Map of Salonica and surrounding country (Turkish: SELANIK, Bulgarian: SOLUN, Greek: THESSALONIKI)»*, 47.8x57.9 εκ., 1909. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου Ε4357)

Την εποχή αυτή λοιπόν, η Θεσσαλονίκη μεταμορφώνεται σε μια σύγχρονη πόλη, η οποία μεγαλώνει συνεχώς. Η βιομηχανία της άρχισε να χωροθετείται, όπως μελετήσαμε ήδη, κοντά στο λιμάνι και τον σιδηροδρομικό σταθμό, όπως ήταν επόμενο, ενώ η οικιστική ζώνη εξαπλώνεται νοτιοανατολικά. Η εκπόνηση ρυμοτομικού σχεδίου επεκτάσεων από την οθωμανική διοίκηση, που έφταναν έως τη σημερινή περιοχή Χαριλάου, παρά το γεγονός ότι η νοτιοανατολική πολεοδομική επέκταση δεν είχε ξεπεράσει την περιοχή της Αναλήψεως,⁷⁰ μας δηλώνει πως είτε η οθωμανική διοίκηση είχε τη διορατικότητα να προβλέψει την επέκταση της πόλης προς την ανατολή, είτε ότι η εξάπλωση της πόλης προς αυτή την κατεύθυνση καθοδηγήθηκε από την κατεδάφιση των τειχών.

Βέβαια, είναι γνωστό ότι οι μηχανικοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν κάνει στην πλειοψηφία τους τις σπουδές τους στην Γερμανία, αποκτώντας την γερμανική πολεοδομική και όχι μόνο, κατάρτιση και διορατικότητα. Επίσης, το αυταρχικό καθεστώς της Αυτοκρατορίας, είχε τη δυνατότητα πραγματοποίησης σχεδίων, όπως αυτό της νοτιοανατολικής επέκτασης της πόλης, παρά τα εμπόδια που μπορεί να παρουσιάζονταν στο δρόμο της από διαφόρων ειδών πιέσεις μικροϊδιοκτητών, προστατεύοντας έτσι το γενικό συμφέρον. Επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η νοτιοανατολική επέκταση της Θεσσαλονίκης αποτελεί καθαρό αποτέλεσμα των δύο συστατικών που χαρακτήριζαν τους Οθωμανούς. Τη γερμανικού τύπου παιδεία, που εκφραζόταν μέσα από τη διορατικότητα των πολεοδομικών σχεδίων και την ικανότητα υλοποίησης αυτών, παρά τις όποιες δυσκολίες που μπορεί να παρουσιάζονταν, εξαιτίας του αυταρχικού συστήματος κάτω από το οποίο λειτουργούσαν. Αν μη τι άλλο, τόσο το ύφος της οθωμανικής εξουσίας, όσο και η μορφή της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δεν θυμίζουν σε τίποτα τους πρώτες αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας στην πόλη.

---

⁷⁰ Οπ.Παρ.62, σελ.36

Σχέδιο της Δημαρχίας για την νοτιοανατολική και βορειοδυτική επέκταση της Θεσσαλονίκης το 1889

(Πηγή χάρτη χωρίς τις σημειώσεις των περιοχών που πραγματοποιήθηκαν από την συγγραφέα: Χατζηκωνσταντίνου Ευαγγελία, *Από τον αστικό δρόμο στην περιφέρεια: Μία μελέτη των μετασχηματισμών του αστικού δρόμου μέσα από θεωρητικά κείμενα και προτάσεις για την οργάνωση της πόλης στον 20^ο αιώνα*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΕΜΠ – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Κατεύθυνση: Πολεοδομία – Χωροταξία, Επιβλέπουσα: Μαυρίδου Μαρία, Αθήνα 2006, σελ.138)

Οι πέντε αιώνες κυριαρχίας των Οθωμανών στη Θεσσαλονίκη, άφησαν πολύ έντονα τα σημάδια τους τόσο στην πολεοδομική, όσο και στην κοινωνική δομή της πόλης. Η πάντα πολυπολιτισμική «νύφη του Βορρά» και «Μητέρα του Ισραήλ» δέχτηκε μεταμορφώσεις που σε ένα βαθμό συντηρεί ακόμα και σήμερα. Σε κοινωνικό επίπεδο βέβαια, η οθωμανική παρουσία δεν είναι ιδιαίτερα εμφανής στις μέρες μας, καθώς οι κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες των δεκαετιών που ακολούθησαν δεν θα μπορούσαν να μην αλλάξουν τη νοοτροπία και τον τρόπο ζωής των κατοίκων. Ωστόσο το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε σχεδόν 100 χρόνια αργότερα από την πρωτεύουσα Αθήνα, το 1912, την βοήθησε να διατηρήσει ήθη και έθιμα μουσουλμανικά, τα οποία έχουν εισχωρήσει βαθιά στην καθημερινότητα των κατοίκων της πόλης και διατηρούνται ακόμα και σήμερα. Από πολεοδομικής απόψεως, η πόλη φαίνεται να έχει ακολουθήσει τις «γραμμές» που δόθηκαν στα τελευταία χρόνια της

παρουσίας των Οθωμανών, ενώ παράλληλα σημεία της πόλης σήμερα, όπως οι κλειστές αγορές, θυμίζουν περισσότερο πόλεις της Ανατολής παρά της Ευρώπης.

Ξεκινώντας λοιπόν στο κεφάλαιο αυτό από την εικόνα της Θεσσαλονίκης περίπου πενήντα χρόνια μετά τον ερχομό των Οθωμανών, προχωρήσαμε στην αναδιαρθρωμένη εικόνα της δομής της πόλης, όπως αυτή εδραιώθηκε έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, για να καταλήξουμε στην εποχή λίγο πριν την απελευθέρωση και την επιβολή της ευρωπαϊκής νοοτροπίας στην κοινωνία και στο χώρο. Η «αρμονία» μεταξύ των κοινωνικών και των πολεοδομικών αλλαγών που δέχτηκε η πόλη κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας είναι εμφανής. Ωστόσο έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η κοινωνία φαίνεται να επηρεάζει την πολεοδομία, με τους συνοικισμούς και τη γενικότερη πολεοδομική εικόνα του χάρτη της Θεσσαλονίκης να βασίζεται στους εθνο-θηρσκευτικούς δεσμούς της κοινωνίας αυτής. Αντίστροφα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά γίνεται μια στροφή με την επιρροή να έρχεται από την πολεοδομία προς την κοινωνία. Η οικονομική ανάπτυξη και η Ευρωπαϊκή νοοτροπία εμφανίζουν πολύ έντονα τα σημάδια τους επάνω στην πολεοδομία της Θεσσαλονίκης, επηρεάζοντας την κοινωνική διάρθρωση αυτής, αποδεσμεύοντάς την από την εθνο-θηρσκευτική αγκίστρωση, στρέφοντάς την προς άλλους δεσμούς, τους οικονομικό-ταξικούς.

Την πορεία της πόλης από την απελευθέρωσή της και μετά και το πώς διαχειρίστηκε τις αλλαγές που ξεκίνησαν από την οθωμανική περίοδο, κοινωνικά και πολεοδομικά, αλλά και όλες τις λοιπές συνθήκες που διαμόρφωσαν την Θεσσαλονίκη του 20^{ου} αιώνα θα συζητήσουμε και αναλύσουμε στα επόμενα κεφάλαια της παρούσας διατριβής.

3. Η ΠΡΩΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΜΕΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1912-1922)

3.1 Η ΠΟΛΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ

3.1.1 Οι κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο χώρος της Μακεδονίας και ιδιαίτερα η Θεσσαλονίκη, έγινε το «μήλον της έριδος» των μεγάλων δυνάμεων και των βαλκανικών χωρών. Η επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 σταμάτησε, έστω και προσωρινά, τις επί δεκαετιών Ελληνό-Βουλγαρικές συγκρούσεις. Το κίνημα των Νεότουρκων που ξεκίνησε στη Θεσσαλονίκη, είχε σαν αρχικό του σκοπό την ελευθερία, την ισοτιμία και την ανεξιθρησκία, αγκαλιάζοντας όλους τους λαούς της αυτοκρατορίας. Στην πορεία όμως αυτά τα δεδομένα άλλαξαν, καθώς το κίνημα των Νεότουρκων μετατράπηκε σε ένα εθνικιστικό κίνημα, μια ομάδα εξυπηρέτησης των συμφερόντων των Μουσουλμάνων αστών, στην υπηρεσία του νεοφερμένου γερμανικού ιμπεριαλισμού,⁷¹ με τους Χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να αποτελούν τον πρώτο και βασικότερο στόχο προς «εξόντωση». Το κίνημα των Νεότουρκων, που είχε σαν κέντρο δράσης του τη Θεσσαλονίκη, αναγνωρίστηκε επίσημα από τον σουλτάνο Μεχμέτ Ρεσάτ Ε' το 1911.⁷² Ο σουλτάνος επισκέφτηκε την πόλη δεχόμενος μεγάλες τιμές στις 31 Μαΐου του 1911. Αυτή ήταν και η τελευταία παρουσία σουλτάνου στη Θεσσαλονίκη, καθώς πέντε μήνες αργότερα ήρθε η απελευθέρωση της πόλης, στις 26 Οκτωβρίου του 1912, με την υπογραφή του πρωτοκόλλου παράδοσης, χωρίς πολεμικές συγκρούσεις.

Η μεγαλύτερη απειλή ωστόσο της Θεσσαλονίκης την περίοδο αυτή δεν ήταν οι Μουσουλμάνοι, αλλά οι Βούλγαροι. Οι εθνικοί ανταγωνισμοί των βαλκανικών χωρών, -κυρίως μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, διαμάχες που είχαν μεγάλη ιστορία, με αντικείμενο τη Μακεδονία- εκτονώθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα με τον Μακεδονικό Αγώνα. Τον Απρίλιο του 1913 ήταν η επίσημη λήξη του Α' Βαλκανικού Πολέμου, που ακολουθήθηκε από διπλωματικές συζητήσεις στο Λονδίνο, οι οποίες αφορούσαν στους όρους της ειρήνης. Οι Βούλγαροι μη έχοντας αποκτήσει αυτά για τα οποία μπήκαν στον πόλεμο, σε αντίθεση με τους Έλληνες, ξεκίνησαν τον Β'

⁷¹ Μοσκόφ Κωστής, *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Τόμος Α', Β' Έκδοση Αναθεωρημένη, Αθήνα 1978, σελ.191-198

⁷² Ζαφείρης Χρίστος, *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ.24

Βαλκανικό Πόλεμο ο οποίος μετά βίας διήρκησε ένα μήνα, λήγοντας εν τέλει με την ήττα των Βουλγάρων.⁷³ Έως το 1914 η βουλγαρική κοινότητα της Θεσσαλονίκης είχε πλέον εξαφανιστεί.

Εκτός όμως των εξωτερικών εχθρικών πιέσεων που δεχόταν η Θεσσαλονίκη μετά την απελευθέρωσή της, είχε να αντιμετωπίσει και εσωτερικά εθνό-κοινωνικά εμπόδια. Οι Εβραίοι, το μεγαλύτερο ποσοστό των οποίων -90%- από τον 18^ο αιώνα βρισκόταν στην Ευρώπη, έκαναν πολλές προσπάθειες πολιτιστικής αφομοίωσης με τον τόπο όπου κατοικούσαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι εθελοντικές κοινωνικές και πολιτιστικές αφομοιωτικές προσπάθειες των Εβραίων στη Γαλλία του 18^{ου} αιώνα, που στηρίχτηκαν στις θεσμικές αλλαγές της χώρας -κατάργηση των φεουδαρχικών συντεχνιών και το σύνθημα της ισότητας, αδελφότητας και ελευθερίας- που είχαν σαν σκοπό την κατάργηση των ghetto και την ένταξη των Εβραίων στην κοινωνική ζωή της χώρας.⁷⁴ Οι προσπάθειες αυτές έγιναν και κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων σε πολλά κράτη, χωρίς μεγάλη επιτυχία όμως, καθώς η έντονη Χριστιανική-Ελληνική αντίσταση, ονομαζόμενη και αντισημιτισμός, αποτελούσε ένα μόνιμο και «σκληρό» εμπόδιο στην ενσωμάτωση των Εβραίων.

Στα οθωμανικά εδάφη ωστόσο, οι Εβραίοι είχαν γίνει αποδεκτοί, έχοντας προσαρμοστεί χωρίς προστριβές και εντάσεις. Κατά συνέπεια, η έξοδος από την εξουσία των Μουσουλμάνων και ο ερχομός των Χριστιανών, σε ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο όπως η Θεσσαλονίκη, όπου το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού ήταν Εβραίοι, οδήγησε την εβραϊκή κοινότητα της πόλης στην έκφραση σοβαρών αμφιβολιών για τη νέα ελληνική κυβέρνηση, αλλά και τη δυσαρέσκειά της για την ήττα των Οθωμανών, στην αυτοκρατορία των οποίων κυριαρχούσαν χωρίς εμπόδια για αρκετούς αιώνες. Εκτός όμως της ομαλής σχέσης των Εβραίων με τους Μουσουλμάνους, η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης «έκρυβε» και άλλα προβλήματα, όπως ήταν τα μεγάλα χρέη των Μουσουλμάνων προς τους Εβραίους, που με την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, πιθανώς να έμεναν ανεξόφλητα, όπως έγινε και στην περίπτωση της Θεσσαλίας.⁷⁵ Επίσης, υπήρχε

⁷³ Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση:* Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα 2006, σελ.355-357

⁷⁴ Χρονικά, Όργανο του Κεντρικού Ισραηλίτικου Συμβουλίου της Ελλάδας, **κείμενο των:** Οικονόμου Φοίβου και Σαρηγιάννη Μαρίνου, «Η Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος», τόμος ΚΔ', αρ. φύλλου 176, κισλεβ-τεβεν 5762, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2001, σελ.3

⁷⁵ Μόλχο Ρένα, *Η Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος (1912-1919), στα πρακτικά συμποσίου:* «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912», 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια**

σημαντικός κίνδυνος στο εμπόριο της πόλης, εάν η Θεσσαλονίκη γινόταν ελληνική, καθώς με τα νέα σύνορα θα διακυβεύονταν οι μεγάλες εμπορικές σχέσεις που είχαν οι Εβραίοι με την Αλβανία, τη Θράκη, την υπόλοιπη Μακεδονία, την Ήπειρο και την υπόλοιπη οθωμανική επικράτεια.⁷⁶ Απόδειξη αυτής της δυσaréσκειας εκτός των άλλων, αποτελεί και μία δήλωση ενός Ισραηλίτη δασκάλου την περίοδο της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης:⁷⁷

«Πρέπει να σας πούμε ότι ο Ισραηλίτης δεν έχει το νου του στις γιορτές... Έχει υιοθετήσει μια στάση σωστή και αξιοπρεπή, όπως ταιριάζει στον ηττημένο... Μόνο όταν χάνουμε αυτό που έχουμε, εκτιμούμε την πραγματική του αξία, και οι Ισραηλίτες, που ποτέ δεν ξέχασαν τα σπάνια προτερήματα της ανοχής και της ευμένειας του τούρκικου λαού, συναισθάνονται σήμερα, μέσα σ' αυτή τη φοβερή καταγίδα, ότι μόλις έχασαν την πιο σίγουρη και την πιο σταθερή τους βάση»

Μια τέτοια δήλωση, δεν δείχνει παρά φόβο για τη μελλοντική «υπόσταση» των Ισραηλιτών-Εβραίων, σε έναν τόπο όπου δεν φαινόταν να ήταν ιδιαίτερα καλοδεχόμενοι. Μπορεί το ελληνικό κράτος να αναζητούσε την υποστήριξη των Εβραίων, γεγονός που οδήγησε και σε πολλές φιλοεβραϊκές δηλώσεις της κυβέρνησης στον τοπικό τύπο, αλλά και στην μερική τουλάχιστον εμφανή μείωση του αντισημιτισμού, ωστόσο η σχέση Χριστιανών και Εβραίων κάθε άλλο παρά φιλική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Συνεπώς, η ανησυχία από την Εβραϊκή πλευρά ήταν εύλογη, εκφραζόμενη ωστόσο ανοιχτά.

Η ελληνική κυβέρνηση με στόχο τον καθησυχασμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, τόσο για την επίτευξη της εσωτερικής σταθερότητας, αλλά και της εικόνας που εμφάνιζε η χώρα στο εξωτερικό, εφάρμοσε μία σειρά μέτρων, όπως η διατήρηση των οικονομικών προνομίων και η ισοτιμία των κοινωνικών και θρησκευτικών ιδιαιτεροτήτων, αναγνωρίζοντας παράλληλα τους Εβραίους ως ισότιμους με τους Έλληνες. Αν μη τι άλλο, φάνταζε ως η μοναδική λύση στην έντονη

έκδοση: Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.288

⁷⁶ Οπ.Παρ.75, σελ.287

⁷⁷ **Αναφορά στου:** Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, **μετάφραση:** Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα 2006, σελ.358

προπαγάνδα των μεγάλων ξένων δυνάμεων για την διεθνοποίηση της πόλης, η οποία έβρισκε σύμφωνη την εβραϊκή κοινότητα.

Βλέπουμε λοιπόν πως παρά τη χριστιανική εχθρότητα απέναντι στους Εβραίους, το ελληνικό κράτος ακολούθησε το παράδειγμα της Γαλλίας προσφέροντας τους προνόμια για την αφομοίωσή τους στον χώρο. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει πως η ελληνική κυβέρνηση δεν προσπάθησε να εκδιώξει με έμμεσους τρόπους τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης για την ελληνοποίηση της πόλης, που ακόμα την διεκδικούσαν Σέρβοι, Βούλγαροι, Αυστριακοί, κ.α., ούτε βέβαια πως ήρθε το τέλος του αντισημιτισμού, κάθε άλλο μάλιστα. Ο λαϊκός αντισημιτισμός που επικρατούσε στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος εμφανιζόταν ακόμα και στην πολύ αυστηρή στάση της αστυνομίας απέναντι στους Εβραίους παραβάτες, δημιουργούσε ένα κοινωνικό κλίμα καθόλου φιλόξενο απέναντι στους Εβραίους της πόλης, οι οποίοι οδηγήθηκαν στην σταδιακή αποχώρησή τους από αυτή κατευθυνόμενοι στην Αμερική, τη Γαλλία, την Αίγυπτο και όχι μόνο.⁷⁸ Συνεπώς, το ελληνικό κράτος είχε πετύχει σε μεγάλο βαθμό τον στόχο του, αυτόν που ήθελε την Θεσσαλονίκη ελληνική και εικονικά φιλόξενη απέναντι στους Εβραίους.

Το εξώφυλλο της Εφημερίδας Μακεδονία στις 28 Οκτωβρίου 1912
(Πηγή: Ειδική Έκδοση της Εφημερίδας Μακεδονία, 1911-2011, ένας αιώνας ιστορίας, κείμενα των: Δρ. Χεκίμογλου Ευάγγελου, Θεοδωρίδη Πάνου, Κούκου Στέλιου, άγνωστη ημερομηνία και τοποθεσία, σελ.11)

⁷⁸ Μόλχο Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919, Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα 2013, σελ.270-275

3.1.2 Οι σιδηροδρομικές συνδέσεις και η σημασία τους

Ο εξελληνισμός της Θεσσαλονίκης ήρθε με κάποια χρόνια καθυστέρησης, καθώς φάνταζε αδύνατο να είναι άμεσος. Άλλωστε, τόσο η πολυπολιτισμική της πληθυσμιακή ταυτότητα, όσο και η απουσία σιδηροδρομικής σύνδεσής της με την ελεύθερη Ελλάδα, αποτελούσαν δύο πολύ σημαντικά εμπόδια στην ουσιαστική ενσωμάτωση της πόλης στη χώρα. Καθώς όμως στα πληθυσμιακά ζητήματα της Θεσσαλονίκης μετά την απελευθέρωσή της θα αναφερθούμε εκτενώς σε κεφάλαιο που θα ακολουθήσει, θεωρήθηκε σκόπιμο να επικεντρωθούμε για λίγο στη σιδηροδρομική σύνδεσή της πόλης με την ελεύθερη Ελλάδα, που έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην ένταξη της ελληνικής πλέον αυτής πόλης στη χώρα.

Έως λοιπόν το 1882, η ελεύθερη Ελλάδα, δεν είχε παρά μία μόνο σιδηροδρομική σύνδεση Αθηνών-Πειραιά, περίπου 9χλμ.,⁷⁹ η οποία λειτουργούσε έως το 1904 που ηλεκτροδοτήθηκε, με ατμοκίνητες αμαξοστοιχίες.⁸⁰ Το έτος αυτό ο Χ. Τρικούπης υπέγραψε συμβάσεις, για την κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών που θα συνέδεαν την Αθήνα με την Πελοπόννησο και τη Θεσσαλία, μήκους 700χλμ. περίπου. Παράλληλα, έγιναν συζητήσεις για σύνδεση με το υπόλοιπο της Πελοποννήσου, τη Λάρισα, την Βορειοδυτική Ελλάδα και τα σύνορα, γραμμές περίπου 700χλμ. επίσης. Το 1883 ήταν το έτος που ξεκίνησαν οι κατασκευές των πρώτων σιδηροδρομικών συνδέσεων του ελεύθερου ελλαδικού χώρου. Έως το 1888 είχαν κατασκευαστεί μόλις τα 615χλμ. περίπου, καθώς η οικονομική κατάσταση της χώρας εμπόδιζε την επίτευξη των στόχων του 1882.⁸¹

Παράλληλα, την ίδια εποχή, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι σιδηροδρομικές συνδέσεις της Θεσσαλονίκης αναπτύσσονταν ραγδαία, έχοντας ήδη έως το 1873 συνδεθεί με τα Σκόπια και έως το 1888 με το Βελιγράδι, κατά συνέπεια με την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη. Την περίοδο αυτή, το ελληνικό κράτος παρά τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε, είχε σαν έναν πολύ βασικό του στόχο την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής, περίπου 441χλμ., που θα ένωνε την Αθήνα με τα ελληνοτουρκικά σύνορα στη Θεσσαλία.

Έως το 1904, από το μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο της ελληνικής κυβέρνησης, είχε υλοποιηθεί μόνο η γραμμή Αθηνών-Θηβών, που αποτελούσε το πρώτο τμήμα της

⁷⁹ Παπαδημητρίου Ι. Δημήτριος, *Οι Σιδηρόδρομοι στον Βορειοελλαδικό Χώρο (1871-1965)*, Υπό την Αιγίδα του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, Καλαμαριά 2005, σελ.40

⁸⁰ Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος, *Αθήνα 1830-2000, Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές*, Αθήνα 2000, σελ.81-84

⁸¹ Οπ.Παρ.79, σελ.40

σύνδεσης Πειραιώς-Δεμερλί-Συνόρων (Λαρισαϊκός). Ακολούθησε έως το 1909 η επέκταση του τμήματος αυτού μέχρι το Παπαπούλι, κατά συνέπεια τα ελληνοτουρκικά σύνορα.⁸² Αξίζει να επανέλθουμε στο σημείο αυτό, στην αναφορά και μόνο των συνδέσεων που είχε αναπτύξει η Θεσσαλονίκη έως αυτήν την περίοδο. Έως λοιπόν το 1894, η Θεσσαλονίκη είχε συνδεθεί με τη Φλώρινα και το Μοναστήρι, ενώ έως το 1896, με την Αλεξανδρούπολη και την Κωνσταντινούπολη. Ο στόχος της συγκριτικής αυτής αναφοράς, είναι να επισημάνει την έντονη εμπορική και πολιτισμική σχέση της Θεσσαλονίκης με τα Βαλκάνια και την Ευρώπη, καθώς και τη σχεδόν ανύπαρκτη επαφή της με την ελεύθερη Ελλάδα.

Συνεπώς, η επιδίωξη της ελεύθερης Ελλάδας να συνδεθεί με τις σιδηροδρομικές γραμμές της Θεσσαλονίκης, δεν είχε μόνο στόχο την ευκολότερη μετακίνηση των στρατευμάτων προς τη μεθόριο, αλλά και την εμπορική σύνδεση με τα Βαλκάνια και την Ευρώπη. Εντούτοις, έως το 1912 αυτή η πολυπόθητη σύνδεση δεν υπήρχε, γεγονός που μεταξύ άλλων εμπόδιζε τον εξελληνισμό της πλέον ελεύθερης Θεσσαλονίκης, η οποία φαινόταν ότι ήταν πιο κοντά, σιδηροδρομικά και πολιτιστικά στα Βαλκάνια από ότι στη νότια Ελλάδα.

Ο στόχος ωστόσο της ελληνικής κυβέρνησης παρέμενε ο ίδιος και μετά το 1912 και δεν ήταν άλλος από την σύνδεση του δικτύου που έφτανε έως το Παπαπούλι (πρώην ελληνοτουρκικά σύνορα), με την Μακεδονία, συνεπώς τη γραμμή Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου. Ως κομβικό σημείο για την υλοποίηση αυτού του στόχου επιλέχθηκε το Πλατύ. Οι εργασίες για το έργο αυτό ξεκίνησαν το 1914, ξεκινώντας παράλληλα οι εργασίες και από τους δύο σταθμούς. Οι διαφορές ωστόσο μεταξύ Μουσουλμάνων και Χριστιανών, ως προς την διαδρομή της γραμμής, αποτέλεσαν την σημαντικότερη αιτία καθυστέρησης υλοποίησης του έργου, που τελικά ολοκληρώθηκε το 1916, ενώ ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1918,⁸³ μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και έξι χρόνια μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης.

⁸² Οπ.Παρ.79, σελ.47

⁸³ Γρηγορίου Αλέξανδρος, *Εγκαταστάσεις και τροχιαίο υλικό των σιδηροδρομικών δικτύων της Μακεδονίας από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα*, στον **συλλογικό τόμο**: «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης», του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ.161

Μπορούμε λοιπόν καταλήγοντας, να συμπεράνουμε το προφανές που μας υποδεικνύουν τα δεδομένα, που δεν είναι τίποτα άλλο παρά το ότι η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση τον άμεσο εξελληνισμό της πόλης, καθώς τα εμπόδια που υπήρχαν ήταν αρκετά. Από τη μία μεριά οι αντιδράσεις των κυρίαρχων πληθυσμιακά Ισραηλιτών, αλλά και το πλήθος γενικότερα των εθνών, πέρα του ελληνικού, που κατοικούσαν σε αυτή και από την άλλη ο γεωγραφικός και συγκοινωνιακός αποκλεισμός της Θεσσαλονίκης από την ήδη ελεύθερη Ελλάδα, δεν θα μπορούσαν παρά να καθυστερήσουν την ταύτιση της περιοχής με την υπόλοιπη χώρα. Με άλλα λόγια η αφομοίωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα φαίνεται να ήταν μια αρκετά δύσκολη διαδικασία, απόρροια κατά κύριο λόγο κοινωνικών αιτιών που ενδυναμώθηκαν με την απουσία της χερσαίας σιδηροδρομικής σύνδεσης, η ανυπαρξία της οποίας δεν επέτρεπε στην πολυεθνική Θεσσαλονίκη να αποκτήσει έναν χαρακτήρα περισσότερο ελληνικό.

3.2 ΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΧΡΟΝΙΑ

Συναντάμε λοιπόν μία Θεσσαλονίκη, η οποία παρά την απελευθέρωσή της, αντιμετώπιζε έντονα προβλήματα στο ζήτημα του εξελληνισμού της. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ίσως τον βασικότερο ρόλο στην κατάσταση αυτή έπαιξε η «σύσταση» του πληθυσμού της τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση, η οποία αποτελούσε και την βασικότερη αιτία των κοινωνικών αντιδράσεων στην πόλη. Σύμφωνα λοιπόν με την πρώτη επίσημη απογραφή των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδας το 1913, ο συνολικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης έφτανε τα 157.889 άτομα.⁸⁴ Εξ' αυτών, οι Ισραηλίτες αποτελούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό φτάνοντας τους 61.439, ακολουθούσαν οι Οθωμανοί με πληθυσμό 45.867, ενώ οι Έλληνες εξακολουθούσαν να αποτελούν τη μειονότητα μεταξύ των τριών εθνοτήτων, αριθμώντας μόλις 39.956 άτομα. Εκτός όμως αυτών των τριών, στη Θεσσαλονίκη το 1913 υπήρχαν και 6.263 Βούλγαροι, καθώς και άλλοι ξένοι λαοί που άγγιζαν τις 4.364 πληθυσμού.⁸⁵

Συνεπώς, η Θεσσαλονίκη το 1913, ήταν ακόμα μια «πολύχρωμη» εθνοτικά πόλη, που τουλάχιστον πληθυσμιακά δεν έδινε σε καμία περίπτωση την εικόνα της ελληνικής. Αντιθέτως, η υπεροχή των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη ήταν εντυπωσιακή. Ξεπερνούσαν σε αριθμό τους Εβραίους της Σερβίας, της Βουλγαρίας αλλά και της Κωνσταντινούπολης.⁸⁶ Ένας Ιταλός δημοσιογράφος σημείωσε το 1914:⁸⁷

«Ακόμα και σήμερα που η Ελλάδα ως κύρια της πόλης δεν έχει αφήσει τρόπο που να μην εξελληνίσει τη Σαλονίκη... αυτή εξακολουθεί κάποιες στιγμές να δίνει σχεδόν παντού σε κάποιον την εντύπωση ότι είναι μια παράξενη Ιερουσαλήμ, πολύ σύγχρονη, πολύ μακεδονίτικη, ολίγον τι διεθνής, αλλά πάντως άσφαλτα Ιερουσαλήμ, εξαιτίας της μεγάλης ποσότητας Εβραίων που την κατακλύζουν, σε σημείο που να καθιστούν όλες τις άλλες εθνότητες δευτερεύουσας σημασίας».

⁸⁴ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απαρίθμησις των Κατοίκων των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος, του Έτους 1913*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1915, σελ.11

⁸⁵ Απογραφή της 28^{ης} Απριλίου 1913, *Πίναξ εμφανίων κατ' άτομον, οικογενείας και φυλάς τον πληθυσμόν της πόλεως Θεσσαλονίκης, αναφορά στο:* Περιοδικό Μακεδονικά, **κείμενο του:** Δημητριάδη Βασίλη, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η Ελληνική Κοινότητα το 1913», 23^{ος} τ. ΚΓ', Θεσσαλονίκη 1983, σελ.96

⁸⁶ Οπ.Παρ.73, σελ.363

⁸⁷ Scheikevitch A., *Hellas...Hélas! Souvenirs de Salonique*, Παρίσι 1922, σελ.141, **αναφορά στο:** Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση:* Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα 2006, σελ.363-364

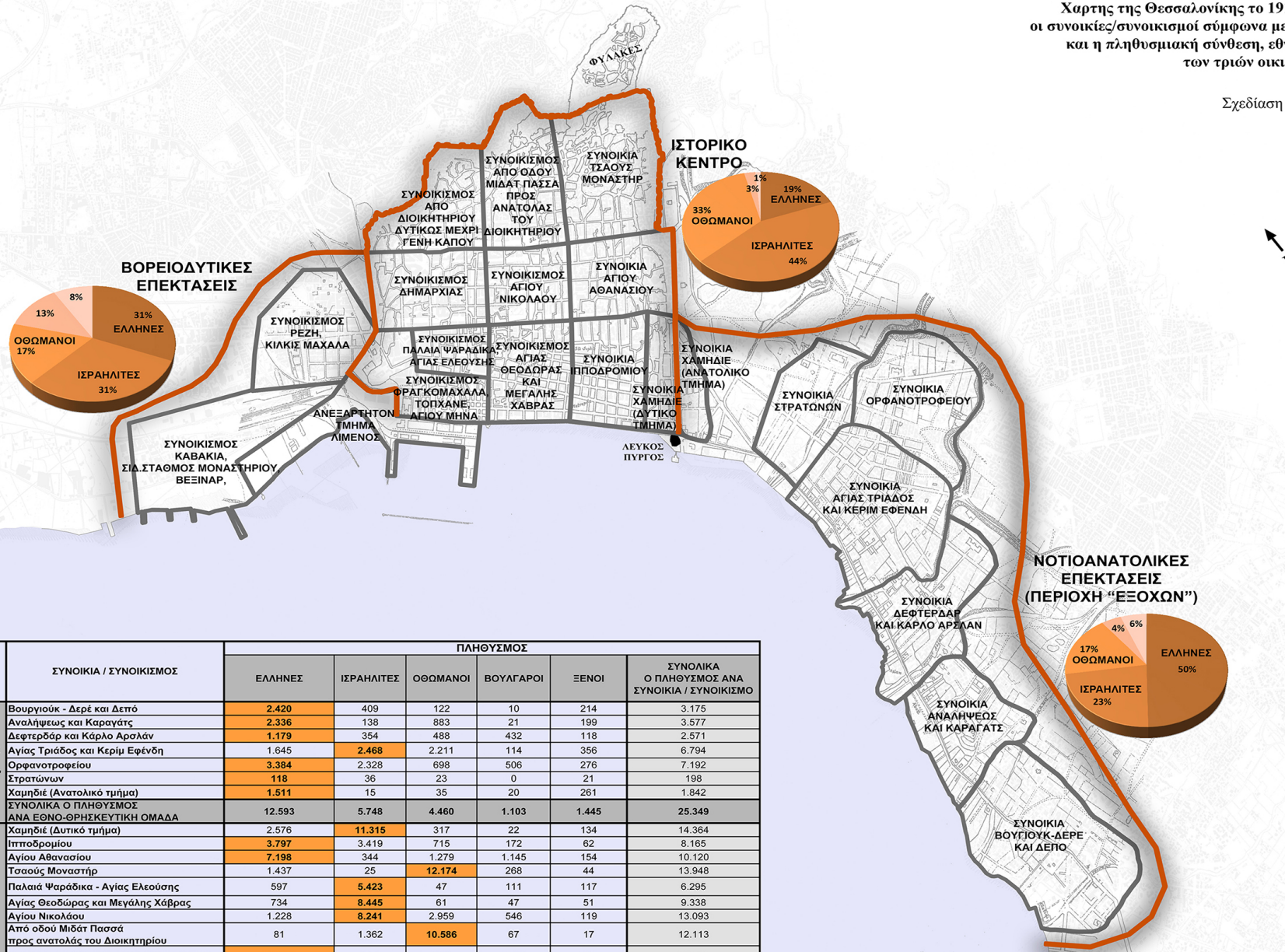
Όσον αφορά στην κοινωνική διάρθρωση της πόλης, τα πρώτα μετά την απελευθέρωση χρόνια, δεν υπήρχε κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή. Οι ταξικές διαφορές, που βασιζόνταν στην οικονομική υπεροχή κάποιων, παρέμειναν ενώ παράλληλα ήταν ακόμα ελαφρώς ορατά και τα απομεινάρια των εθνό-θρησκευτικών διαχωρισμών, κυρίως στο ιστορικό κέντρο της πόλης, όπου συγκεντρώνονταν τα μεσαία και χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Στις βορειοδυτικές επεκτάσεις εμφανίζονταν κάποιες «δειλές» μετακινήσεις των λαϊκών στρωμάτων, ενώ το νοτιοανατολικό τμήμα μετατρέποταν γοργά σε περιοχή κατοικίας της άρχουσας τάξης. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε από την απογραφή του 1913,⁸⁸ προκύπτει πως περίπου το 72,5% του πληθυσμού της πόλης κατοικούσε ακόμα στο ιστορικό κέντρο, το 11,5% στη βορειοδυτική ζώνη και το 16% στο νοτιοανατολικό προάστιο, περιοχή “Εξοχών”.

Σε μία προσπάθεια σύγκρισης του συνόλου της πόλης βάσει των δεδομένων της απογραφής του 1913, σχεδιάστηκε ο ακόλουθος χάρτης, όπου παρουσιάζονται οι τρεις κύριες ζώνες της Θεσσαλονίκης ένα χρόνο μετά την απελευθέρωση της. Προτού ωστόσο περάσουμε στην ανάλυση του χάρτη, αξίζει να σημειωθεί πως η αναφορά στο έθνος και τη θρησκεία, όσον αφορά στην κατοίκηση του πληθυσμού, γίνεται για την μεγαλύτερη κατανόηση της χωροθέτησης του πληθυσμού από τον αναγνώστη και όχι λόγω της κατοίκησης του πληθυσμού βάσει αυτών των κριτηρίων πλέον. Εξάλλου, εκτός του ότι δεν έχει σβήσει ακόμα πλήρως το εθνό-θρησκευτικό στοιχείο από την πόλη, το συναντάμε και στην απογραφή του 1913 όπου ακόμα γίνεται αναφορά του πληθυσμού βάσει του έθνους, θα ήταν απορίας άξιο να μη γίνεται έτσι δεδομένου του πολύχρωμου εθνοτικά χαρακτήρα της πόλης. Εκτός τούτου όμως, μας βοηθάει και στο να δούμε τόσο την κοινωνική σύμφωνα με το έθνος κατοίκηση, αλλά και να διαπιστώσουμε για μια ακόμα φορά το γεγονός πως η Θεσσαλονίκη μετά την απελευθέρωσή της πιο πολύ μια πολυπολιτισμική-πολυεθνοτική πόλη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί παρά ελληνική.

⁸⁸ Περιοδικό Μακεδονικά, **κείμενο του:** Δημητριάδη Βασίλη, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η Ελληνική Κοινότητα το 1913», 23^ο τ. ΚΓ', Θεσσαλονίκη 1983, σελ.93-96

Χάρτης της Θεσσαλονίκης το 1913, όπου παρουσιάζονται οι συνοικίες/συνοικισμοί σύμφωνα με την απογραφή του 1913 και η πληθυσμιακή σύνθεση, εθνοτική και θρησκευτική, των τριών οικιστικών ζωνών της πόλης

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΖΩΝΗ	ΣΥΝΟΙΚΙΑ / ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ					ΣΥΝΟΛΙΚΑ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΣΥΝΟΙΚΙΑ / ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟ
		ΕΛΛΗΝΕΣ	ΙΣΡΑΗΛΙΤΕΣ	ΟΘΩΜΑΝΟΙ	ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	ΞΕΝΟΙ	
ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΟΧΗ "ΕΞΟΧΩΝ"	Βουργιούκ - Δερέ και Δεττό	2.420	409	122	10	214	3.175
	Αναλήψεως και Καραγάτς	2.336	138	883	21	199	3.577
	Δεφτερδάρ και Κάρλο Αρσλάν	1.179	354	488	432	118	2.571
	Αγίας Τριάδος και Κερίμ Εφένδη	1.645	2.468	2.211	114	356	6.794
	Ορφανοτροφείου	3.384	2.328	698	506	276	7.192
	Στρατώνων	118	36	23	0	21	198
	Χαμηδιά (Ανατολικό τμήμα)	1.511	15	35	20	261	1.842
	ΣΥΝΟΛΙΚΑ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΕΘΝΟ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ	12.593	5.748	4.460	1.103	1.445	25.349
	Χαμηδιά (Δυτικό τμήμα)	2.576	11.315	317	22	134	14.364
	Ιπποδρομίου	3.797	3.419	715	172	62	8.165
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ	Αγίου Αθανασίου	7.198	344	1.279	1.145	154	10.120
	Τσαούς Μοναστήρ	1.437	25	12.174	268	44	13.948
	Παλαιά Ψαράδικα - Αγίας Ελεούσης	597	5.423	47	111	117	6.295
	Αγίας Θεοδώρας και Μεγάλης Χάβρας	734	8.445	61	47	51	9.338
	Αγίου Νικολάου	1.228	8.241	2.959	546	119	13.093
	Από οδού Μιδάτ Πασά προς ανατολάς του Διοικητηρίου	81	1.362	10.586	67	17	12.113
	Φραγκαμαχάλας - Τοπχανέ - Αγίου Μηνάς	2.169	822	367	107	441	3.906
	Δημαρχίας	1.623	9.355	2.944	391	251	14.564
	Τας συνοικίας από Διοικητήριο δυτικώς μέχρι Γενλ Καπού	279	1.398	6.886	21	9	8.593
	ΣΥΝΟΛΙΚΑ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΕΘΝΟ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ	21.719	50.149	38.335	2.897	1.399	114.499
ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΕΣ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ	Ρεζή - Κιλκίς Μαχαλά	1.138	3.193	1.945	1.082	233	7.591
	Καβάκια - Σιδ. Σταθμός Μοναστηρίου - Βεξινάρ	3.531	2.344	1.110	1.181	1.097	9.263
	Ανεξάρτητον τμήμα Λιμένος	975	5	17	0	190	1.187
	ΣΥΝΟΛΙΚΑ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΕΘΝΟ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ	5.644	5.542	3.072	2.263	1.520	18.041

Πηγή στοιχείων: Περιοδικό Μακεδονικά, κείμενο του: Δημητριάδη Βασιλή, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η Ελληνική Κοινότητα το 1913», 23ος τ. ΚΓ', Θεσσαλονίκη 1983, σελ.93-96

Πηγές χάρτη οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υψόμετρο:

Τοπογραφικός χάρτης της Πόλεως Θεσσαλονίκης, «Plan de la Ville de Salonique», έκδ. τμήματος Γ' Ινστιτούτου Λιθογραφίας Γραφιστικής, 1:10.000, 61.9x45.7, 1916. Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ. τεκμηρίου Ε3710

Χαρτογραφικά Στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962. Ένδεση και επεξεργασία μεμονωμένων ακαριβειών από την συγγραφέα, 2012

Διαπιστώνουμε λοιπόν για μια ακόμα φορά μελετώντας το χάρτη, ότι η Θεσσαλονίκη το 1913, ένα χρόνο μετά την απελευθέρωσή της, δεν παρουσιάζει την εικόνα της πληθυσμιακά τουλάχιστον ελληνικής πόλης. Κοιτώντας κάποιος τον χάρτη του πυρήνα της -το ιστορικό κέντρο-, που κατοικούνταν και από το μεγαλύτερο αριθμό πληθυσμού, μη γνωρίζοντας ότι η Θεσσαλονίκη είχε γίνει ελληνική, θα συμπεραине πως η πόλη είναι Εβραϊκή, με κάποια ποσοστά και άλλων εθνοτήτων στο χώρο της. Ωστόσο, νοτιοανατολικά η πόλη δείχνει κατά πολύ περισσότερο ελληνική, ενώ βορειοδυτικά τα ποσοστά των Ελλήνων και των Ισραηλιτών ταυτίζονται.

Σε μια προσπάθεια συμπερασματικής σύγκρισης του συνόλου της δομής της, θα μπορούσαμε να πούμε πως η Θεσσαλονίκη τόσο όσον αφορά στα ποσοστά του πληθυσμού που την κατοικούσε, όσο και στις πυκνότητες κατοίκησης που παρουσίαζε, ήταν σαν να αποτελούταν από τρεις διαφορετικές πόλεις μέσα σε μία. Συγκεκριμένα, ξεκινώντας από το νοτιοανατολικό της τμήμα, εκτός της υπεροχής των Ελλήνων στο χώρο, συναντάμε και μια αραιή δόμηση, απόρροια της γενικότερης αριστοκρατικής «φυσιογνωμίας» της περιοχής. Βλέπουμε με άλλα λόγια, μια έκταση σχεδόν διπλάσια αυτής του ιστορικού κέντρου, με πληθυσμό που αποτελεί σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού του. Συνεπώς, η νοτιοανατολική Θεσσαλονίκη το 1913, είναι μια περισσότερο ελληνική πληθυσμιακά και αριστοκρατική κοινωνικά πόλη.

Στο απέναντι βορειοδυτικό άκρο συναντάμε μια τελείως διαφορετική εικόνα. Οι Ισραηλίτες και οι Έλληνες αποτελούν τα ίδια ποσοστά, σε μία έκταση που ήταν περίπου το ένα τέταρτο της έκτασης της νοτιοανατολικής ζώνης, όπου οι κάτοικοι είναι κατά επτά μόνο χιλιάδες λιγότεροι αυτών της νοτιοανατολικής Θεσσαλονίκης. Κατά συνέπεια, η πυκνοκατοίκηση της περιοχής υποδηλώνει, ακόμα και σε όσους δεν έχουν γνώση της πολεοδομικό-κοινωνικής διάρθρωσης της Θεσσαλονίκης, ότι αναφερόμαστε σε μία εργατική και οικονομικό-ταξικά κατώτερη ζώνη. Επομένως, έχουμε στην περίπτωση της περιοχής αυτής το 1913, μια πόλη με αδιευκρίνιστη εθνολογικά ταυτότητα και εργατική κοινωνικά μορφή.

Φτάνοντας τέλος στο ιστορικό κέντρο, η εικόνα της δομής αλλάζει και πάλι. Οι Οθωμανοί που πλέον δεν είναι οι κυρίαρχοι, υπερτερούν πληθυσμιακά των άλλοτε υπόδουλων Ελλήνων, με τους Ισραηλίτες να αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό όλων. Αν μη τι άλλο, η ζώνη αυτή της πόλης ήταν το τμήμα αυτής με τη μεγαλύτερη πολεοδομικά ιστορία, άρα και τα περισσότερα σημάδια του παρελθόντος, πρόσφατου και παλαιότερου. Η πυκνοκατοίκηση, η κατάτμηση και η πυκνή δόμηση δεν αποτελούν

το 1913 καινούργια χαρακτηριστικά για το ιστορικό κέντρο, ωστόσο αποτελούν σίγουρα πολεοδομικά τουλάχιστον, τα βασικότερα κριτήρια διαχωρισμού από την νοτιοανατολική και βορειοδυτική ζώνη, των οποίων η πολεοδομική και κατά συνέπεια κοινωνική μορφή είναι ξεκάθαρη.

Εξάλλου, στο ιστορικό κέντρο κατοικούν την περίοδο αυτή 114.499 άτομα εκ των 157.889 που ζουν στη Θεσσαλονίκη συνολικά. Δεν είναι παράδοξο το να μη μπορεί να της δώσει μια ξεκάθαρη κοινωνικά δομή το γεγονός ότι το 72,50% του πληθυσμού της πόλης κατοικεί σε αυτή την παλιότερη και γεμάτη ιστορία ζώνη της. Το δεδομένο ωστόσο, ότι το τεράστιο αυτό ποσοστό κατοικούσε σε μία έκταση μόλις 330 εκταρίων,⁸⁹ δεν μας προσδίδει τίποτα άλλο πέραν του προφανούς, που είναι η έντονη πυκνή δόμηση σε μια περιοχή που οι περισσότεροι κάτοικοι παρέμεναν κυρίως λόγω των ιδιοκτησιών που ήδη είχαν, της μερικής ακόμα αγκίστρωσης στην παραδοσιακή εθνό-θρησκευτική τους κατοίκηση και φυσικά στην αδυναμία μετακίνησης τους για οικονομικούς λόγους, αλλά και για να μην απομακρυνθούν από τους τόπους εργασίας τους. Άρα, στην περίπτωση του ιστορικού κέντρου έχουμε την τρίτη εκ των τριών πόλεων της Θεσσαλονίκης το 1913, η οποία εθνολογικά είναι Ισραηλιτική, ενώ κοινωνικά αποτελείται από τα μεσαία και χαμηλά κοινωνικά στρώματα.

Έχοντας λοιπόν σαν δεδομένο πως η Θεσσαλονίκη την περίοδο αυτή είναι χωρισμένη πλέον σε τρεις ζώνες, τόσο από πολεοδομικής όσο και από κοινωνικής σκοπιάς, θεωρήθηκε σκόπιμο να αναλύσουμε σε λίγο μεγαλύτερο βαθμό την κάθε μία από τις ζώνες αυτές, πριν προχωρήσουμε στις αλλαγές που δέχτηκε η πόλη τα χρόνια που θα ακολουθήσουν. Ενώ λοιπόν από το τέλος του 19^{ου} αιώνα και μετά οι επεκτάσεις της πόλης άλλαζαν την πολεοδομική και κοινωνική εικόνα αυτής ακολουθώντας το ευρωπαϊκό πρότυπο, έως και το 1913 η πληθυσμιακή πυκνότητα του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης αποτελούσε ακόμα το επίκεντρο του ενδιαφέροντος.

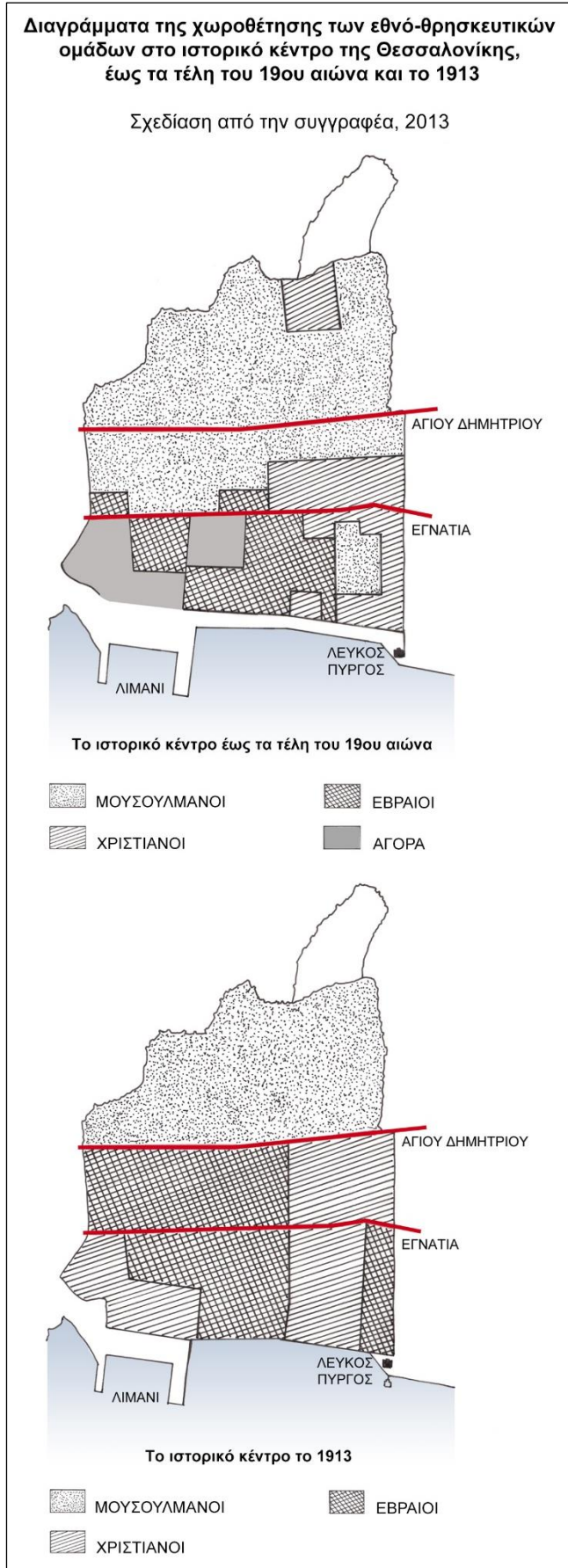
Ως εκ τούτου, συναντάμε την περίοδο αυτή μια ελεύθερη πλέον Θεσσαλονίκη, στην Άνω Πόλη της οποίας κατοικούσαν ακόμα στο μεγαλύτερο ποσοστό Μουσουλμάνοι, ενώ η κοντά στη θάλασσα περιοχή, ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό της Εβραϊκή, με την πλειοψηφία των Χριστιανών να παραμένει στο νοτιοανατολικό κοντά στην θάλασσα τμήμα. Αν και με την περιγραφή αυτή φαίνεται η χωροθέτηση των εθνό-θρησκευτικών ομάδων στο ιστορικό κέντρο να μην επηρεάστηκε από την

⁸⁹ *Η έκταση του ιστορικού κέντρου πριν την κατεδάφιση των προστατευτικών περιμετρικών τειχών από τους Οθωμανούς.*

απελευθέρωση της πόλης, στην πραγματικότητα η περιοχή είχε υποστεί κάποιες σημαντικές αλλαγές. Οι Μουσουλμάνοι το 1913 βρίσκονταν μεν στην Άνω Πόλη, αλλά περιορίζονταν στο τμήμα πάνω από την οδό Αγίου Δημητρίου και όχι πάνω από την Εγνατία όπως ήταν κατά την κυριαρχία τους. Οι Εβραίοι απλώνονταν σχεδόν σε όλο το τμήμα του ιστορικού κέντρου, από την οδό Αγίου Δημητρίου έως τη θάλασσα. Ενώ οι Χριστιανοί, με τη σειρά τους φαίνεται να είχαν περιοριστεί σε ένα τμήμα του νοτιοανατολικού άκρου του ιστορικού κέντρου, καταλαμβάνοντας εντούτοις και μία ζώνη δίπλα στο λιμάνι μεγάλης στρατηγικής σημασίας.

Συνεπώς, οι τρεις κυρίαρχες πληθυσμιακά εθνοθρησκευτικές ομάδες φαίνεται να διατήρησαν τη βάση της χωροθέτησης τους, οι ζώνες εδαφοκυριαρχίας τους ωστόσο είχαν μεταβληθεί. Το γεγονός αυτό είναι περισσότερο ορατό στον «περιορισμό» των Μουσουλμάνων σε μικρότερο εδαφικά τμήμα στον χάρτη, φυσικό αποτέλεσμα της αλλαγής

στην εξουσία μετά την απελευθέρωση του 1912 και στην «κατάληψη» του τμήματος κοντά στο λιμάνι από τους Χριστιανούς, ένα στρατηγικά πολύ σημαντικό σημείο της πόλης, τόσο εμπορικά, όσο και πολεμικά, που αν μη τι άλλο ήταν το μόνο που προσέδιδε στον αναγνώστη του χάρτη του ιστορικού κέντρου, πως οι Χριστιανοί είχαν πλέον την κυριαρχία της πόλης.

Παρόλα αυτά, οι ζώνες κατοίκησης των εθνό-θρησκευτικών ομάδων, δεν είχαν πλέον την ίδια «δύναμη» στην κοινωνική διάταξη της πόλης, όσο έναν αιώνα πριν. Ήταν περισσότερο τα σημάδια που άφησε στον πολεοδομικό ιστό της πόλης μια παλιότερη εποχή, στην οποία αναφερθήκαμε εκτενώς σε προηγούμενο κεφάλαιο, η οποία εποχή στηριζόταν στην κατανομή του πληθυσμού στο χώρο βάσει του έθνους και της θρησκείας. Στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, δεν υπήρχαν παρά γειτονιές που διατηρούσαν και θα διατηρούσαν για κάποια χρόνια ακόμα, τη μορφή που είχαν σχηματίσει κατά την οθωμανική κυριαρχία οι εθνό-θρησκευτικές ομάδες της πόλης. Αν μη τι άλλο, ένα μεγάλο ποσοστό της πολεοδομικής δομής του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, με την κατάτμηση των οικοπέδων, την πυκνή δόμηση και την αγκίστρωση των κατοίκων στις ιδιοκτησίες τους, καθιστούσε σχεδόν αδύνατη την όποια αλλαγή στην αστική εικόνα αυτής,⁹⁰ τουλάχιστον τόσο σύντομα. Μεγάλες πολεοδομικές μεταρρυθμίσεις στη Θεσσαλονίκη, δεν θα γίνουν έως την περίοδο μετά την πυρκαγιά του 1917, την οποία θα αναλύσουμε στην πορεία.

Βάσει των όσων ειπώθηκαν, δεν νοείται φυσικά ότι τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης όλα ήταν ισορροπημένα στην κοινωνική ζωή αυτής. Άλλωστε θα ήταν αδύνατο να συμβεί αυτό, με τους κυρίαρχους πλέον Έλληνες-Χριστιανούς να αποτελούν την μειονότητα των εθνοτήτων, τους κύριους πληθυσμιακά Εβραίους να θεωρούν τους εαυτούς τους ηττημένους από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και τους Οθωμανούς-Μουσουλμάνους να βρίσκονται στο «στόχαστρο», δεχόμενοι κοινωνικό πόλεμο καθημερινά ακόμα και στην εργασία τους.⁹¹ Ήταν και οι τρεις κυρίαρχες εθνότητες της πόλης συνεπώς, κατά κάποιον τρόπο «ηττημένες», η κάθε μία για τους δικούς της λόγους.

⁹⁰ Προσπάθειες για την δημιουργία νέου σχεδίου της πόλης έγιναν από την ελληνική διοίκηση, με τη σύσταση επιτροπής με επικεφαλής τον αρχιτέκτονα Α. Ζάχο. Δυστυχώς όμως οι μεταρρυθμίσεις έμειναν μόνο στα χαρτιά. Μόνο οι ονομασίες των οδών από Οθωμανικές σε Ελληνικές κατάφεραν να αλλάξουν.

⁹¹ Όσοι Οθωμανοί υπάλληλοι του τρένου, του τραμ και του ηλεκτρισμού, φορούσαν το φέσι στη δουλειά απολύονταν. Κάτι που συνέβαινε και σε αρκετούς Οθωμανούς και Ισραηλίτες που αρνούνταν να πάρουν την ελληνική υπηκοότητα.

Πως θα μπορούσαν να μην είναι όμως σε μια εποχή με τόσες αναταραχές; Είναι στην ανθρώπινη φύση η αμυντική αρχικά αντίδραση σε κάτι νέο, που ταράσσει τις ισορροπίες που είχαν δομηθεί έως τότε. Και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης άλλαξαν πολλά δεδομένα μετά την απελευθέρωση. Οι κυρίαρχοι έγιναν υπόδουλοι (Μουσουλμάνοι), οι προνομιοῦχοι (Εβραίοι) έβλεπαν τους επιθετικούς απέναντί τους Χριστιανούς να παίρνουν στα «χέρια» τους την πόλη, γεγονός που δημιουργούσε αναπόφευκτα τον φόβο της καταπάτησης της μεγάλης ελευθερίας που είχαν έως τότε και η πληθυσμιακή μειονότητα της πόλης (Χριστιανοί-Έλληνες) να είναι πλέον τα «αφεντικά», που ελευθερώθηκαν μετά από μισό αιώνα από τους Μουσουλμάνους. Και σε όλα αυτά προστέθηκαν και οι Βαλκανικοί πόλεμοι, που κάθε άλλο παρά ηρεμία θα μπορούσαν να προσφέρουν στην κοινωνική ζωή της νέας ελληνικής πόλης.

Εντούτοις, εντυπωσιακό, αν όχι παράδοξο, ήταν η συνύπαρξη των εθνοτήτων στο χώρο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αρμονική. Αυτό προκύπτει τόσο από το γεγονός ότι δεν υπήρχαν ghetto στη Θεσσαλονίκη, ούτε την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας,⁹² πόσο μάλλον τώρα, που η έννοια της εθνό-θρησκευτικής συγκέντρωσης σε συνοικίες, γινόταν μια έννοια που έτεινε προς τη φθορά της, αλλά και από την πληθυσμιακή σύνθεση της κάθε συνοικίας. Όπως βλέπουμε και από τον πίνακα που ακολουθεί και αφορά στον πληθυσμό ανά εθνό-θρησκευτική ομάδα, ανά συνοικία του ιστορικού κέντρου, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1913, δεν υπήρχε καμία περιοχή που να ανήκε αμιγώς σε μία εθνό-θρησκευτική ομάδα. Ωστόσο, λίγο ο φόβος, εξαιτίας των κοινωνικών και πολεμικών αναταραχών της πρώτης μετά την απελευθέρωση περιόδου, γεγονότα που δημιουργούσαν μια εύλογη ανασφάλεια στους κατοίκους της πόλης, όσο και η ταξική-οικονομική ίσως και ψυχολογική αδυναμία των κατοίκων που ζούσαν στο ιστορικό κέντρο να μετακινηθούν στα νέα αριστοκρατικά προάστια της Θεσσαλονίκης, οδηγούσαν στη διατήρηση της μορφής του πυρήνα της πόλης, σε ένα ποσοστό, όπως αυτή είχε δοθεί από τους ίδιους τους κατοίκους κατά την

⁹² Στη Θεσσαλονίκη, σε αντίθεση με άλλες περιοχές όπως η Κέρκυρα και η Κεφαλονιά, αλλά και αλλού, όπου οι εβραϊκές συνοικίες οριοθετούνταν στο χώρο με κάστρα ghetto, για την προστασία τους από τις εχθρικές κινήσεις των αλλοεθνών - αλλόθρησκων κατοίκων, οι εθνό-θρησκευτικές συνοικίες είχαν την έννοια της γειτονιάς. Δεν απαγορευόταν με άλλα λόγια η είσοδος στις περιοχές άλλων θρησκειών ή εθνοτήτων και τα όρια της μιας περιοχής από την άλλη δεν έπαιζαν κανέναν περιοριστικό ρόλο στη ζωή και την κίνηση της πόλης. Για τον λόγο αυτό με το πέρασμα των αιώνων οι γειτονιές που ανήκαν στη μία ή στην άλλη θρησκεία ήταν ελάχιστες ή έστω δύσκολο να οριστούν με μεγάλη ακρίβεια στο χάρτη.

οθωμανική κυριαρχία. Χαρακτηριστικά έγραφε για το ιστορικό κέντρο ένας Έλληνας ταξιδιώτης το 1912:⁹³

«Η πόλις η περιλαμβανομένη εντός των μεσαιωνικών τειχών δεν απέβαλεν ακόμη την παλαιάν μορφήν της»

---

⁹³ **Αναφορά στης:** Γερόλυμπου-Καραδήμου Αλέκας, *Ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης: Μακρές διάρκειες και γρήγοροι μετασχηματισμοί, με φόντο την Βαλκανική ενδοχώρα, στον συλλογικό τόμο:* «Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο. Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών», **επιμέλεια των:** Καυκαλά Γρηγόρη, Λαμπριανίδη Λόη και Παπαμίχο Νίκο, Αθήνα 2008, σελ 115

Πίνακας που παρουσιάζει την πληθυσμιακή κατανομή, ανά εθνο-θρησκευτική ομάδα και ανά συνοικία / συνοικισμό στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1913
Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΖΩΝΗ	ΣΥΝΟΙΚΙΑ / ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ					ΣΥΝΟΛΙΚΑ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΣΥΝΟΙΚΙΑ / ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟ
		ΕΛΛΗΝΕΣ	ΙΣΡΑΗΛΙΤΕΣ	ΟΘΩΜΑΝΟΙ	ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	ΞΕΝΟΙ	
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ	Χαμηδιέ (Δυτικό τμήμα)	2.576	11.315	317	22	134	14.364
	Ιπποδρομίου	3.797	3.419	715	172	62	8.165
	Αγίου Αθανασίου	7.198	344	1.279	1.145	154	10.120
	Τσαούς Μοναστήρ	1.437	25	12.174	268	44	13.948
	Παλαιά Ψαράδικα - Αγίας Ελεούσης	597	5.423	47	111	117	6.295
	Αγίας Θεοδώρας και Μεγάλης Χάβρας	734	8.445	61	47	51	9.338
	Αγίου Νικολάου	1.228	8.241	2.959	546	119	13.093
	Από οδού Μιδάτ Πασσά προς ανατολές του Διοικητηρίου	81	1.362	10.586	67	17	12.113
	Φραγκομαχαλάς - Τοπχανέ - Άγιος Μηνάς	2.169	822	367	107	441	3.906
	Δημαρχίας	1.623	9.355	2.944	391	251	14.564
	Τας συνοικίας από Διοικητηρίου δυτικώς μέχρι Γενή Καπού	279	1.398	6.886	21	9	8.593
ΣΥΝΟΛΙΚΑ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΕΘΝΟ-ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ	21.719	50.149	38.335	2.897	1.399	114.499	

(Πηγή στοιχείων για τη δημιουργία του πίνακα: Περιοδικό Μακεδονικά, **κείμενο του:** Δημητριάδη Βασίλη, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η Ελληνική Κοινότητα το 1913», 23^ο τ. ΚΓ', Θεσσαλονίκη 1983, σελ.93-96)

Εκτός όμως του ιστορικού κέντρου, υπήρχαν και οι επεκτάσεις της πόλης, στις οποίες αναφερθήκαμε ήδη και οι οποίες σε αντίθεση με τον πυρήνα της Θεσσαλονίκης, από τη δημιουργία τους δεν είχαν εθνό-θρησκευτικό χαρακτήρα. Φυσικά αυτό δεν συνεπάγεται πως οι έννοιες εθνότητα και θρησκεία είχαν χάσει το ρόλο τους στις ζωές των κατοίκων, απλά στις νέες αυτές περιοχές δεν αποτελούσαν το κύριο κριτήριο κατοίκησης. Εξάλλου, αποτελούσαν εκείνες τις ζώνες της πόλης, που υποδήλωναν τη νέα, από κοινωνικής-χωροταξικής απόψεως, εποχή. Οι βορειοδυτικές επεκτάσεις λοιπόν, ακολούθησαν τα βήματα που είχαν γίνει μετά την κατεδάφιση των βορειοδυτικών τειχών, την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Έτσι, οδηγήθηκαν στη βορειοδυτική ζώνη περισσότερες αποθήκες, ενώ αργότερα έγιναν και νέοι στρατώνες και νοσοκομεία, με βάση τους οδικούς και σιδηροδρομικούς άξονες. Η βορειοδυτική περιοχή, που από τη δημιουργία της κιόλας, είχε περισσότερο τον χαρακτήρα της βιομηχανικής ζώνης παρά του προαστίου αμιγούς κατοικίας, συνέχιζε την ανάπτυξη της πάνω στο ίδιο μοτίβο. Οι κάτοικοι της περιοχής το 1913, αποτελούσαν την μειονότητα εκ των τριών ζωνών της πόλης, 18.041 άτομα. Οι κατοικίες που υπήρχαν σε αυτό το τμήμα της Θεσσαλονίκης, δεν ήταν παρά παραπήγματα των λαϊκών στρωμάτων, όχι βάσει της εθνότητας και της θρησκείας, αλλά βάσει της ανάγκης για στέγαση.

Η Θεσσαλονίκη όμως, δεν ήταν μόνο το ιστορικό της κέντρο και η βορειοδυτική της ζώνη, αλλά και οι νοτιοανατολικές της επεκτάσεις. Η αριστοκρατική μικτή συνοικία “Εξοχές”, που άρχισε να δημιουργείται από την κατεδάφιση των τειχών και μετά ως περιοχή εξοχικής κατοικίας, μετατρέπόμενη σταδιακά σε περιοχή πρώτης κατοικίας των ευπορότερων, δεν θύμιζε σε κανένα επίπεδο την υπόλοιπη Θεσσαλονίκη, ούτε κοινωνικά, αλλά ούτε και πολεοδομικά. Ήταν μια περιοχή με αρχοντικά και φαρδύς δρόμους, σχολεία και δημόσια κτίρια, όπου επέλεγε η άρχουσα τάξη, όχι με εθνό-θρησκευτικά κριτήρια, αλλά με κοινωνικά και οικονομικά. Εξάλλου, από τη θεμελίωσή της η περιοχή, στα τέλη της οθωμανικής περιόδου, δεν παρουσίαζε καμία ομοιότητα με το ιστορικό κέντρο της πόλης. Πόσο μάλλον την εποχή μετά το 1912, που η έννοια της εθνό-θρησκευτικής χωροθέτησης του πληθυσμού είχε αρχίσει να φθίνει σημαντικά.

Όπως ήταν επόμενο σε μια περιοχή όπου η εξωτερική εικόνα αντανάκλούσε την επαγγελματική επιτυχία αλλά και την κοινωνική αναγνώριση των κατοίκων της, η αρχιτεκτονική των κατοικιών έπαιζε ιδιαίτερο ρόλο. Πέρα όμως από την κοινωνική και

επαγγελματική θέση τους, οι κάτοικοι των “Εξοχών” παρουσίαζαν μέσω του αρχιτεκτονικού ρυθμού των σπιτιών τους και την εθνοτική τους ταυτότητα. Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε ότι δεν είχε έρθει ακόμα η εποχή της απόλυτης απαλοιφής των εθνο-θρησκευτικών δεσμών. Έτσι, στην πλειοψηφία τους οι νεοκλασικές κατοικίες υποδήλωναν πως οι κάτοχοι ήταν Χριστιανοί, αντίστοιχα ο οθωμανικός ρυθμός μπαρόκ φανέρωνε την μουσουλμανική ιδιοκτησία, ενώ οι Εβραίοι δείχνοντας τις έντονες ευρωπαϊκές σχέσεις τους, προτιμούσαν τις ιταλικές βίλες και τα ελβετικού τύπου σαλέ.⁹⁴ Η αρχιτεκτονική των κατοικιών των Ντονμέδων από τη μεριά τους ήταν μία σύνθεση δυτικοευρωπαϊκής και οθωμανικής αρχιτεκτονικής,⁹⁵ γεγονός που παρουσίαζε ακόμα και την εποχή αυτή την διαφορετικότητά τους, την οποία προφανώς και επεδίωκαν, αλλά και την ενδιάμεση «θέση» τους μεταξύ Μουσουλμάνων και Εβραίων, που παρουσίαζαν ακόμα και στην αρχιτεκτονική επιλογή των κατοικιών τους και όχι μόνο. Ακόμα και το τζαμί τους, το Γενί Τζαμί (Yeni Cami), που ήταν και το τελευταίο τζαμί που κατασκευάστηκε στην πόλη, αλλά και στις νοτιοανατολικές επεκτάσεις αυτής, παρουσίαζε την διαφορετικότητα των Ντονμέδων. Ήταν «ένα κράμα επιδράσεων και στυλ, που φανέρωνε την μικτή ευρωπαϊκή και μουσουλμανική κουλτούρα».⁹⁶

Η Θεσσαλονίκη λοιπόν, τα πρώτα μετά την απελευθέρωσή της χρόνια, διατηρεί σε ένα βαθμό την ίδια πολεοδομική δομή στο ιστορικό της κέντρο με αυτή που σχηματίστηκε την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Παράλληλα όμως, βλέπουμε και την απαγκίστρωση από τα εθνο-θρησκευτικά στερεότυπα και την όλο μεγαλύτερη στροφή προς τον ταξικό διαχωρισμό μεταξύ των κατοίκων. Αυτό ήταν πιο έντονο στις νεότερες περιοχές της πόλης, βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά εκτός των τειχών. Εξάλλου, εκεί το έδαφος ήταν «παρθένο» από πολεοδομικές παρεμβάσεις και ελεύθερο να δεχτεί τόσο τις νέες κατοικίες των λαϊκών στρωμάτων, όσο και της άρχουσας τάξης, ενώ κάτι αντίστοιχο φάνταζε αδύνατο να συμβεί στο ιστορικό, πυκνοδομημένο κέντρο, στο οποίο παρά τις μεταρρυθμιστικές επεμβάσεις μετά την πυρκαγιά του 1890, η σημασία της θρησκείας και του έθνους είχε αφήσει έντονα τα σημάδια της στο χώρο. Αν μη τι άλλο, αναφερόμαστε σε μια εποχή που η Θεσσαλονίκη

⁹⁴ Γερόλυμπου Αλεξάνδρα και Κολώνας Βασίλη, *Μια κοσμοπολίτικη πολεοδομία, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων»*, μετάφραση: Καλαμάντης Γιώργος, Αθήνα 1994, σελ.188

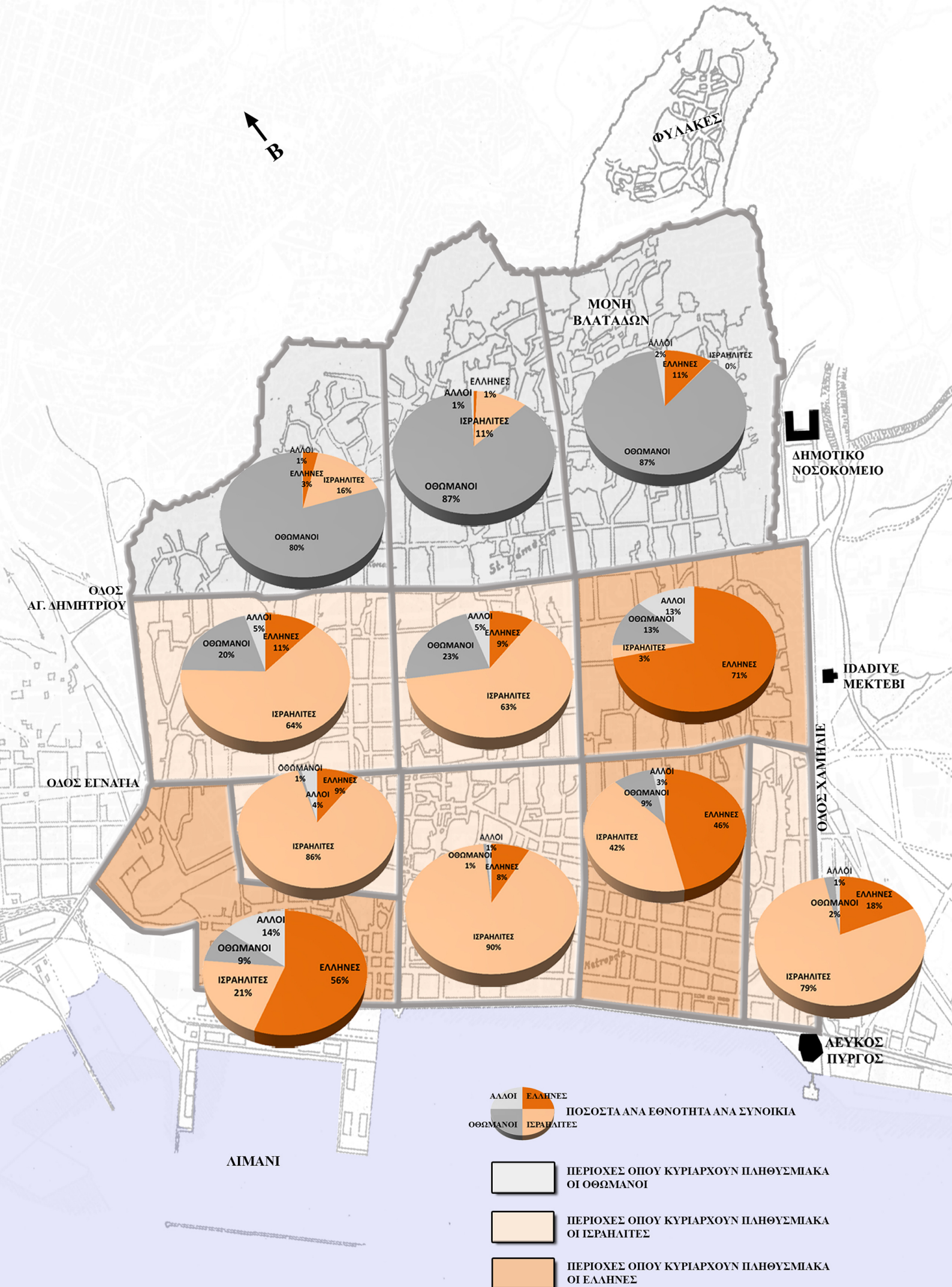
⁹⁵ Marc David Baer, *The Donme, Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford, California 2010, σελ.36-38

⁹⁶ Δημητριάδης Βασίλης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 - 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Θεσσαλονίκη 1983, σελ.333

είχε μόλις απελευθερωθεί και οι κοινωνικές και πολεμικές αναταραχές, δεν επέτρεπαν μεγάλες πολεοδομικές αλλαγές. Χρειάστηκαν χρόνια για να αλλάξει ριζικά η κοινωνική και πολεοδομική δομή της πόλης.

Προτού όμως προχωρήσουμε περισσότερο στη δεκαετία που ακολούθησε την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και στις μεγάλες κοινωνικές αλλά και πολεοδομικές αλλαγές που ήρθαν μαζί με τα χρόνια αυτά, ας σταθούμε για λίγο στους τρεις χάρτες που σχεδιάστηκαν από την συγγραφέα και αφορούν στις επιμέρους βασικότερες ζώνες της πόλης. Ο στόχος είναι η προσπάθεια εξαγωγής συμπερασμάτων, που θα βοηθήσουν στην βαθύτερη κατανόηση της δομής που είχε η πόλη πριν δεχτεί τις μεγάλες αλλαγές που έφερε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος.

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

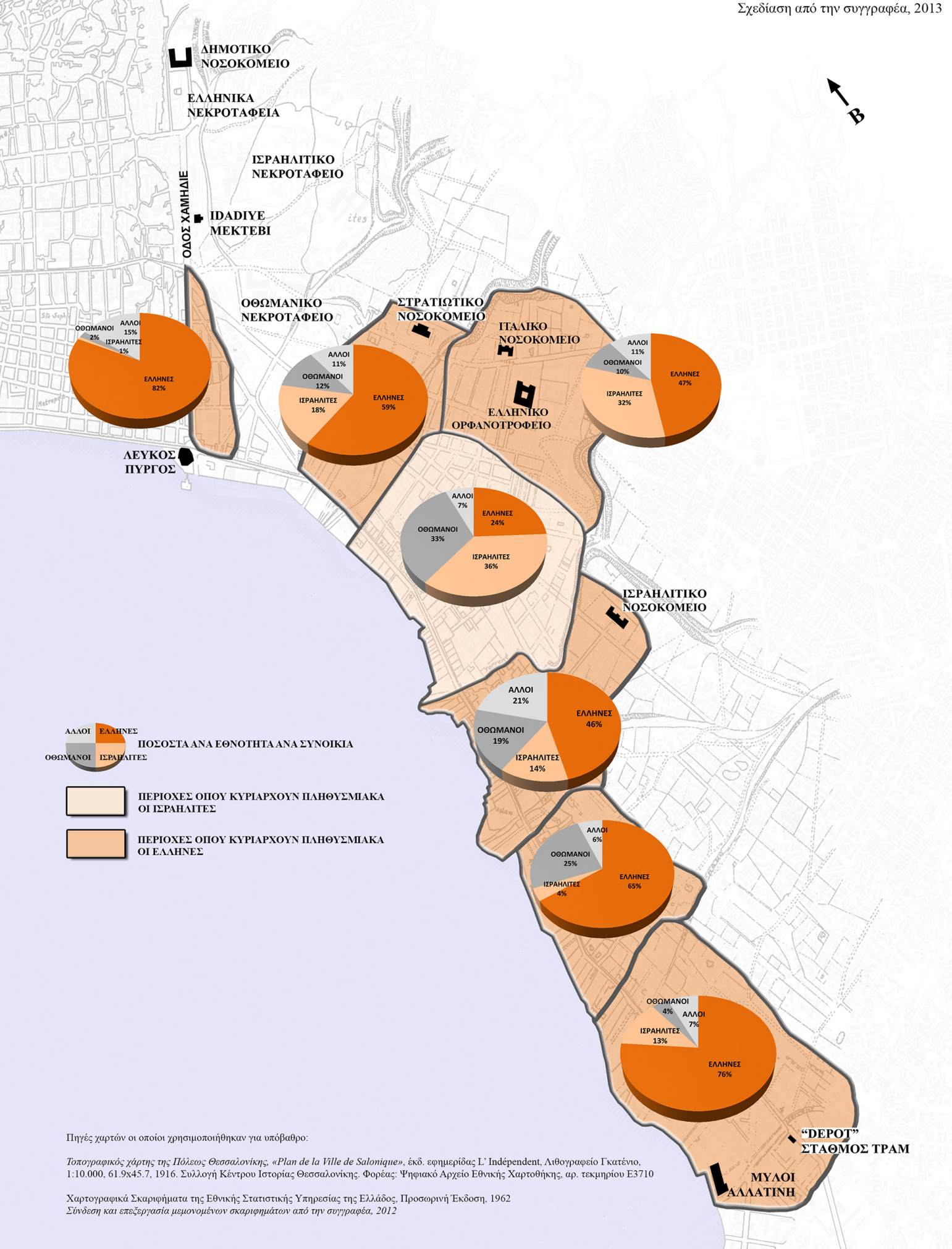
Τοπογραφικός χάρτης της Πόλεως Θεσσαλονίκης, «Plan de la Ville de Salonique», έκδ. εφημερίδας L' Independent, Λιθογραφείο Γκατένιο, 1:10.000, 61.9x45.7, 1916. Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ. τεκμηρίου E3710

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962. Σύνδεση και επεξεργασία μεμονομένων σκαριφημάτων από την συγγραφέα, 2012

Χάρτης που παρουσιάζει τη σύνθεση των νοτιοανατολικών επεκτάσεων της πόλης, ανά εθνότητα-θρησκεία σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1913

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

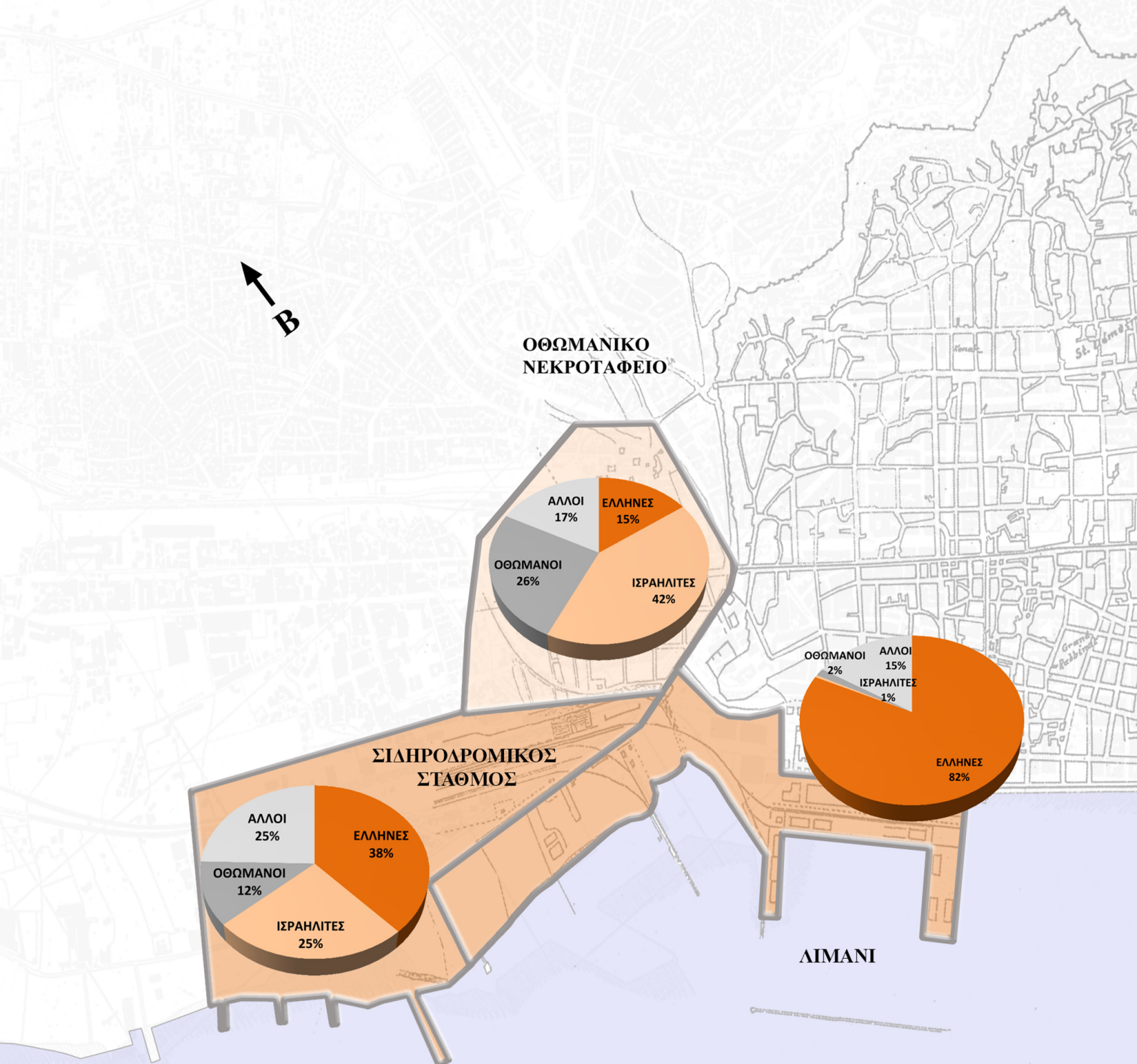
Τοπογραφικός χάρτης της Πόλεως Θεσσαλονίκης, «Plan de la Ville de Salonique», έκδ. εφημερίδας L' Independent, Λιθογραφείο Γκατένιο, 1:10.000, 61.9x45.7, 1916. Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ. τεκμηρίου E3710

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962
 Σύνδεση και επεξεργασία μεμονωμένων σκαριφημάτων από την συγγραφέα, 2012

Χάρτης που παρουσιάζει τη σύνθεση των βορειοδυτικών επεκτάσεων της πόλης, ανά εθνότητα-θρησκεία σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1913

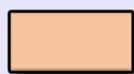
Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

ΠΟΣΟΣΤΑ ΑΝΑ ΕΘΝΟΤΗΤΑ ΑΝΑ ΣΥΝΟΙΚΙΑ

ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΠΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥΝ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΟΙ ΙΣΡΑΗΛΙΤΕΣ

ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΠΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥΝ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

Τοπογραφικός χάρτης της Πόλεως Θεσσαλονίκης, «Plan de la Ville de Salonique», έκδ. εφημερίδας L' Indépendent, Λιθογραφείο Γκατένιο, 1:10.000, 61.9x45.7, 1916. Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ. τεκμηρίου E3710

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962

Σύνδεση και επεξεργασία μεμονομένων σκαριφημάτων από την συγγραφέα, 2012

Βλέπουμε λοιπόν στις νοτιοανατολικές επεκτάσεις να οδηγούνται περισσότερο Έλληνες, πλειοψηφώντας στις περισσότερες συνοικίες, εκτός της Αγίας Τριάδος που υπερτερούσαν πληθυσμιακά οι Ισραηλίτες. Αυτό που παρατηρείται στις συνοικίες της νοτιοανατολικής Θεσσαλονίκης, είναι πως με την απομάκρυνση από το ιστορικό κέντρο μειώνεται και ο αριθμός των Ισραηλιτών κατοίκων, ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται των Ελλήνων. Μια πιθανή εξήγηση του φαινομένου αυτού, είναι η κατοίκηση των Ισραηλιτών κοντά στους τόπους εργασίας τους και τις περισσότερες εκ των συναγωγών τους, που βρίσκονταν στο ιστορικό κέντρο. Η παρουσία των Οθωμανών στην νοτιοανατολική ζώνη από την άλλη μεριά, δεν φαίνεται να επηρεάζεται, καθώς τα ποσοστά είναι περίπου τα ίδια σε όλες τις συνοικίες, χωρίς οι μικρές αυξομειώσεις τους να μπορούν να συνδεθούν με άλλα γεγονότα. Ίσως στη μόνη συνοικία που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι παρατηρείται μια εξαίρεση να είναι αυτή της Αγίας Τριάδος, όπου η αύξηση των Οθωμανών συνοδεύει την αύξηση των Ισραηλιτών και τη μείωση των Ελλήνων. Ωστόσο, οι διαφορές είναι πολύ μικρές για να μπορέσουμε να εκμαιεύσουμε κάποιο άλλο συμπέρασμα. Αν μη τι άλλο η κοινωνική δομή της νοτιοανατολικής Θεσσαλονίκης από την δημιουργία της δεν βασίστηκε σε εθνολογικά θεμέλια παρά σε οικονομικό-ταξικά.

Ενώ λοιπόν το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων κατοικεί στην νοτιοανατολική ζώνη της πόλης, οι έμπειροι εμπορικά και όχι μόνο Ισραηλίτες, παρέμειναν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους στο ιστορικό κέντρο. Το ίδιο ίσχυε και για τους Οθωμανούς που φαίνεται να μη μετακινήθηκαν από την Άνω Πόλη, παρά την αλλαγή στην εξουσία της Θεσσαλονίκης. Αν και οι διαφορές λοιπόν του ιστορικού κέντρου φαίνονται στο χάρτη ελάχιστες και ασήμαντες, η αλήθεια είναι πως η παρουσία τους στο χώρο για μια ακόμα φορά είχε πολύ μεγάλη κοινωνική σημασία.

Παρά το γεγονός ότι η παρουσία των τριών εθνών στην έκταση του ιστορικού κέντρου και βορειοδυτικά φαίνεται να ακολούθησε τις βάσεις που είχαν δοθεί αιώνες πριν, βλέπουμε μελετώντας πιο αναλυτικά τους χάρτες, πως κάποιες από τις περιοχές που κατά την οθωμανική κυριαρχία ανήκαν στους Ισραηλίτες, πλέον το 1913 ανήκουν στους Έλληνες και αντίστροφα. Οι σημαντικότερες από τις περιοχές όπου παρουσιάστηκε το φαινόμενο αυτό, ήταν το λιμάνι και η περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού. Συναντάμε λοιπόν το 1913 τη βασικότερη περιοχή του χονδρεμπορίου δίπλα στο λιμάνι να κυριαρχείται από Έλληνες, με ποσοστό πολύ μεγαλύτερο των Ισραηλιτών, οι οποίοι ωστόσο είναι γνωστό ότι υπερτερούσαν των Ελλήνων στο

εμπόριο και το χονδρεμπόριο. Το ίδιο φυσικά ίσχυε και για το λιμάνι της πόλης, αλλά και την περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού.

Φυσικά, η επιλογή των περιοχών δεν πρέπει να ήταν τυχαία, καθώς μιλάμε για σημεία σταθμούς που υποδήλωναν την κυριαρχία ενός έθνους στο χώρο της πόλης. Αν και όπως ήδη αναφέραμε αρκετές φορές το εθνό-θρησκευτικό στοιχείο είχε αρχίσει να δίνει τη θέση του στο κοινωνικό-οικονομικό, το γεγονός της υποδούλωσης των Χριστιανών της πόλης στους Μουσουλμάνους για σχεδόν μισό αιώνα, του αντισημιτισμού που υπήρχε τόσα χρόνια, της υποστήριξης που δέχονταν κατά την οθωμανική κυριαρχία οι πάντα περισσότεροι πληθυσμιακά Εβραίοι από τους Μουσουλμάνους, αλλά φυσικά και το γεγονός ότι οι Χριστιανοί-Έλληνες ακόμα και μετά την απελευθέρωση της πόλης αποτελούσαν μειονότητα, δεν θα μπορούσε να παρουσιαστεί με διαφορετικό τρόπο στο χάρτη της πόλης, παρά με την κυρίαρχη παρουσία τους των Χριστιανών σε σημεία σταθμούς.

Από την άλλη μεριά η ανταλλαγή κάποιων άλλων περιοχών που φαίνεται να υπήρξε μεταξύ Ελλήνων και Ισραηλιτών δεν παρουσιάζει τόσο προφανή συμπεράσματα. Σημαντικότερη είναι η περίπτωση της οδού Χαμηντιέ, από την οδό Εγνατία και έως τη θάλασσα, το όριο μεταξύ ιστορικού κέντρου και νοτιοανατολικής Θεσσαλονίκης. Βλέπουμε λοιπόν από τους χάρτες ότι το βορειοδυτικό τμήμα της οδού, αυτό που βρίσκεται εντός του ιστορικού κέντρου και παραδοσιακά αποτελούσε Ελληνική συνοικία, πλέον κατοικείται στο μεγαλύτερο ποσοστό της από Ισραηλίτες, ενώ στο νοτιοανατολικό τμήμα της οδού, εκτός του ιστορικού κέντρου, υπερτερούν οι Έλληνες. Φαίνεται λοιπόν ότι παρ' όλη την αλλαγή που δέχτηκε η πολεοδομική και κοινωνική δομή της πόλης, στρεφόμενη πλέον σε οικονομικό ταξικές κατατάξεις, πως η έννοια της χωροθέτησης βάσει εθνότητας υπάρχει σε έναν μικρό βαθμό ακόμα.

Έχουμε λοιπόν το 1913 μια Θεσσαλονίκη, όπου μένουν όλοι μαζί, όπως μπορεί κανείς να δει από τα ποσοστά ανά εθνότητα ανά συνοικία που παρουσιάζονται στους χάρτες. Συνεπώς, η έννοια του γκέτο δεν υφίσταται. Ωστόσο και μόνο η παρουσία στην απογραφή του 1913 του πληθυσμού βάσει εθνοτικής προέλευσης, μας δηλώνει πως η σημασία της εθνότητας των κατοίκων της πόλης δεν έχει σβήσει τελείως ακόμα. Άλλωστε μιλάμε για έναν μόνο χρόνο μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Η πόλη και η κοινωνικό πολεοδομική της εικόνα βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο το 1913.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της φάσης στην οποία βρισκόταν η Θεσσαλονίκη, είναι η παραμονή των Οθωμανών στην Άνω Πόλη, περιοριζόμενοι βέβαια πλέον στο τμήμα πάνω από την οδό Αγίου Δημητρίου. Η ψηλότερη τοποθεσία αυτή, είχε καταληφθεί από τους Οθωμανούς σχεδόν από τον ερχομό τους στην πόλη και αν μη τι άλλο όριζε και την κυριαρχία τους στο χώρο. Το γεγονός της διατήρησης της περιοχής από τους ίδιους, ενώ η εξουσία πλέον είχε περάσει στα χέρια των Ελλήνων, δεν μπορεί παρά να μας δείξει ότι οι συνθήκες συνύπαρξης των δύο λαών δεν ήταν τόσο εχθρικές, όσο θα φανταζόταν κανείς και φυσικά ότι η σύγκυση κοινωνική και βέβαια πολεοδομική που υπήρχε σε αυτή την μεταβατική περίοδο, δεν επέτρεπε τόσο μεγάλες αλλαγές στη δομή της Θεσσαλονίκης, πόσο μάλλον σε συνδυασμό με το γεγονός της πληθυσμιακής μειονότητας που κυριαρχούσε πλέον τυπικά στην πόλη.

Συνεπώς, στη Θεσσαλονίκη του 1913 ξεκάθαρη εικόνα κυρίαρχης εθνότητας δεν υπάρχει. Οι τρεις εθνότητες που όριζαν το χώρο αιώνες πριν, τον ορίζουν ακόμα, δηλώνοντας η κάθε μία την «εξουσία» της πάνω στον πολεοδομικό χάρτη με διαφορετικό τρόπο. Οι Έλληνες-Χριστιανοί το έκαναν καταλαμβάνοντας τα πιο στρατηγικά σημεία, ενώ παράλληλα υπερτερώντας σε πληθυσμό στις νοτιοανατολικές επεκτάσεις υποδήλωναν την κοινωνική και ταξική τους κυριαρχία. Οι Ισραηλίτες-Εβραίοι με την παραμονή τους στο ιστορικό κέντρο, δίνουν στον πυρήνα της πόλης - όπου διαδραματίζονται εκ των πραγμάτων όλα τα γεγονότα-, την εικόνα ότι η Θεσσαλονίκη είναι πόλη εβραϊκή. Και τέλος οι Οθωμανοί-Μουσουλμάνοι, περιοριζόμενοι μεν σε μικρότερο τμήμα της Άνω Πόλης, διατηρώντας ωστόσο την περίοπτη θέση τους, δείχνουν την εικόνα σε κάποιον που κοιτάει τον χάρτη πως η πόλη θα μπορούσε να είναι ακόμα οθωμανική.

Η Θεσσαλονίκη ωστόσο των τριών εθνών, σε πολεοδομικό και κοινωνικό επίπεδο θα αναγκαστεί να αλλάξει σε ένα μεγάλο βαθμό τα χρόνια που θα ακολουθήσουν, ως αποτέλεσμα των πολιτικών γεγονότων της εποχής. Την οριζόμενη από τις τρεις της εθνότητες πόλη, θα διαδεχτεί μια νέα Θεσσαλονίκη πιο πολυπολιτισμική και πολύγλωσση, που θα καθυστερήσει αρκετά ακόμα να γίνει ουσιαστικά Ελληνική.

3.3 Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ - Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΟΥ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

3.3.1 Τα νέα πληθυσμιακά και κοινωνικά δεδομένα

Η Ευρώπη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν ο «παγκόσμιος ηγεμόνας». Από τη μια μεριά ο ευρωπαϊκός καπιταλισμός που είχε κατακλύσει όλες τις αγορές και από την άλλη ο ευρωπαϊκός πολιτισμός που μέσω των αποικιών είχε καταλάβει όλο τον κόσμο, έδιναν επάξια στην Ευρώπη τον τίτλο του «ηγεμόνα του κόσμου». Η αλαζονεία όμως, που απεικονιζόταν στη μοιρασιά των αποικιών μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, αλλά και στην κατάκτηση νέων αγορών, καθώς και ο επιθετικός εθνικισμός μεταξύ των εθνών,⁹⁷ οδήγησαν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο το 1914, ο οποίος διήρκησε έως το 1918. Ο «Μεγάλος Πόλεμος», στο ξεκίνημά του αποτελούσε μια καθαρά ευρωπαϊκή υπόθεση, η οποία στη συνέχεια μετατράπηκε σε μια παγκόσμια αναμέτρηση, με την εμπλοκή των αποικιών, των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ιαπωνίας.

Η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οδήγησε την Ελλάδα σε μια από τις μεγαλύτερες πολιτικές συγκρούσεις της ιστορίας της. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ως υποστηρικτής της ανωτερότητας των γερμανικών όπλων, ήθελε την Ελλάδα ουδέτερη, ενώ ο Βενιζέλος έχοντας την πεποίθηση ότι θα θριαμβεύσει η Αντάντ, τάχθηκε με την πλευρά των Αγγλογάλλων.⁹⁸ Οι συνθήκες αυτές οδήγησαν στον διχασμό του Ελληνικού κράτους και στην δημιουργία της «Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης» από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, το 1916.⁹⁹

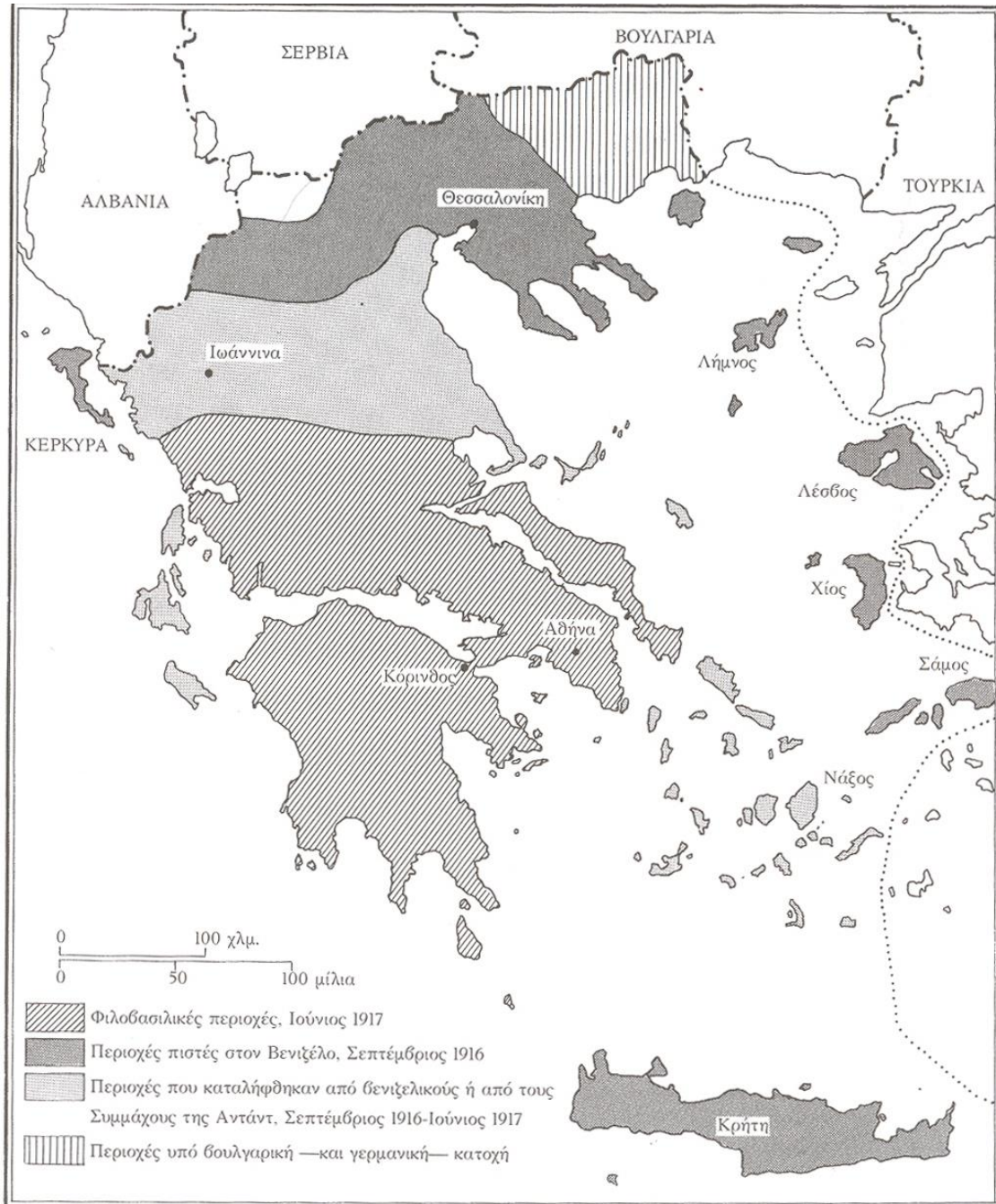
⁹⁷ Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, *Θεσσαλονίκη ...εν θερμό, Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης*, Α' Τόμος, Θεσσαλονίκη 2009, σελ.270-281

⁹⁸ Οπ.Παρ.73, σελ.366

⁹⁹ Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2003, σελ.115

Η γεωγραφία του Εθνικού Διχασμού

(Πηγή: Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2003, σελ.114)

Η αποτυχία των γαλλικών και βρετανικών δυνάμεων να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, καθώς και ο αποκλεισμός των στρατευμάτων τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, έκαναν το λιμάνι της Θεσσαλονίκης να φαντάζει ως η πιο βολική λύση για την αποβίβαση του στρατού. Στις 29 Σεπτεμβρίου του 1915 έφτασαν

στη Θεσσαλονίκη περίπου 150.000 Γάλλοι και Άγγλοι στρατιώτες.¹⁰⁰ Έως τα τέλη Ιανουαρίου, ο αριθμός αυτών είχε φτάσει περίπου τους 125.000 Γάλλους και τους 100.000 Άγγλους, χωρίς σε αυτούς να υπολογίζονται εκείνοι που αποτελούσαν τις τεχνικές και βοηθητικές υπηρεσίες.¹⁰¹

Στη Θεσσαλονίκη όμως το 1916 με τους συμμάχους δεν ήρθαν μόνο Γάλλοι και Άγγλοι. Στο γαλλικό στρατό υπηρετούσαν και Μαροκινοί Ζουάβοι, Ανναμίτες (στρατεύματα της Ινδοκίνας) και μαύροι Σενεγαλέζοι. Ενώ ο αγγλικός στρατός, απαρτιζόταν και από στρατεύματα από την Ασία και την Αφρική, με τις πιο χαρακτηριστικές φυσιονομίες να αποτελούν οι Ινδοί, κυρίως λόγω ενδυμασίας. Εκτός όμως των αγγλικών και γαλλικών στρατευμάτων, υπήρχαν στην πόλη και Ρώσοι στρατιώτες του Τσάρου, Σέρβοι και Ιταλοί.¹⁰² Αν μη τι άλλο, η πληθυσμιακή, κοινωνική και εθνοτική «πολυχρωμία» της Θεσσαλονίκης, ήταν ίσως το μόνο χαρακτηριστικό της φυσιονομίας της πόλης που έμενε αναλλοίωτο.

Πέρα όμως από τις συμμαχικές δυνάμεις, τη δεκαετία του 1910 άρχισε να καταφθάνει στην πόλη και μεγάλος αριθμός Ελλήνων προσφύγων. Οι πρώτοι ήρθαν το 1913, από τις περιοχές της Μακεδονίας που παραχωρήθηκαν στη Βουλγαρία και τη Σερβία με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου. Ακολούθησαν στα τέλη του 1913 μετανάστες από τον Καύκασο, με το μεγαλύτερο μεταναστευτικό κύμα της εποχής να παρουσιάζεται την περίοδο 1913-1914, με Έλληνες πρόσφυγες προερχόμενους από την Δυτική και Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία.¹⁰³ Νέος πληθυσμός συνέχισε να καταφθάνει στην πόλη και τα επόμενα χρόνια, με αποκορύφωση την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, για την οποία περίοδο θα αναφερθούμε εκτενώς σε κεφάλαιο που θα ακολουθήσει.

Έως το 1916, στην ελληνική Μακεδονία οι πρόσφυγες που ήρθαν, ήταν κυρίως από την Βόρεια Ήπειρο και την Ανατολική Μακεδονία, οι οποίοι σύμφωνα με τις

¹⁰⁰ Μακέδα Αικατερίνη, *Θεσσαλονίκη: Μετά την πυρκαγιά του 1917, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης», του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ.263*

¹⁰¹ Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης, 316π.Χ.-1983*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ.381

¹⁰² Απόσπασμα από το άρθρο «Χρονικά», που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ελληνικά Χρονικά*, τεύχος 4, 1986, **αναφορά στο:** Βαφόπουλου Θ.Γ., *Στον Παγκόσμιο Πόλεμο, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων», μετάφραση: Καλαμάντης Γιώργος, Αθήνα 1994, σελ.277-279*

¹⁰³ Λαζαρίδης Σπύρος, *Από το Βαρδάρη ως το Δερβένι, Ιστορική καταγραφή μέχρι το 1920*, Μελέτη, Θεσσαλονίκη 1997, σελ.77-78

στατιστικές πληροφορίες –Μάρτιος 1916- αριθμούσαν 161.278 άτομα.¹⁰⁴ Εξ αυτών οι 36.578 κατευθύνθηκαν προς την πόλη της Θεσσαλονίκης και την περιφέρεια της. Συγκεκριμένα 31.528 άτομα πήγαν στην πόλη, ενώ οι υπόλοιποι 5.050 οδηγήθηκαν στα τριγύρω χωριά/οικισμούς.¹⁰⁵ Από το σύνολο αυτών, οι 3.980 ήταν γεωργοί και οι 1.330 επαγγελματίες, με την αντιστοιχία αυτών για τη Μακεδονία συνολικά να είναι 27.265 και 2.519.¹⁰⁶ Η Θεσσαλονίκη προσέλκυσε το μεγαλύτερο προσφυγικό κύμα, σε σχέση με το σύνολο της ελληνικής Μακεδονίας, τόσο στο σύνολο του νέου πληθυσμού που οδηγήθηκε εκεί, όσο και στον αριθμό των επαγγελματιών. Δεν κατείχε ωστόσο την ίδια πρωτιά και στον αριθμό των γεωργών που κατέφθασαν, με το Κιλκίς να την ξεπερνάει, καθώς από τους 13.788 πρόσφυγες που μετοίκησαν εκεί, οι 6.080 ήταν γεωργοί.¹⁰⁷

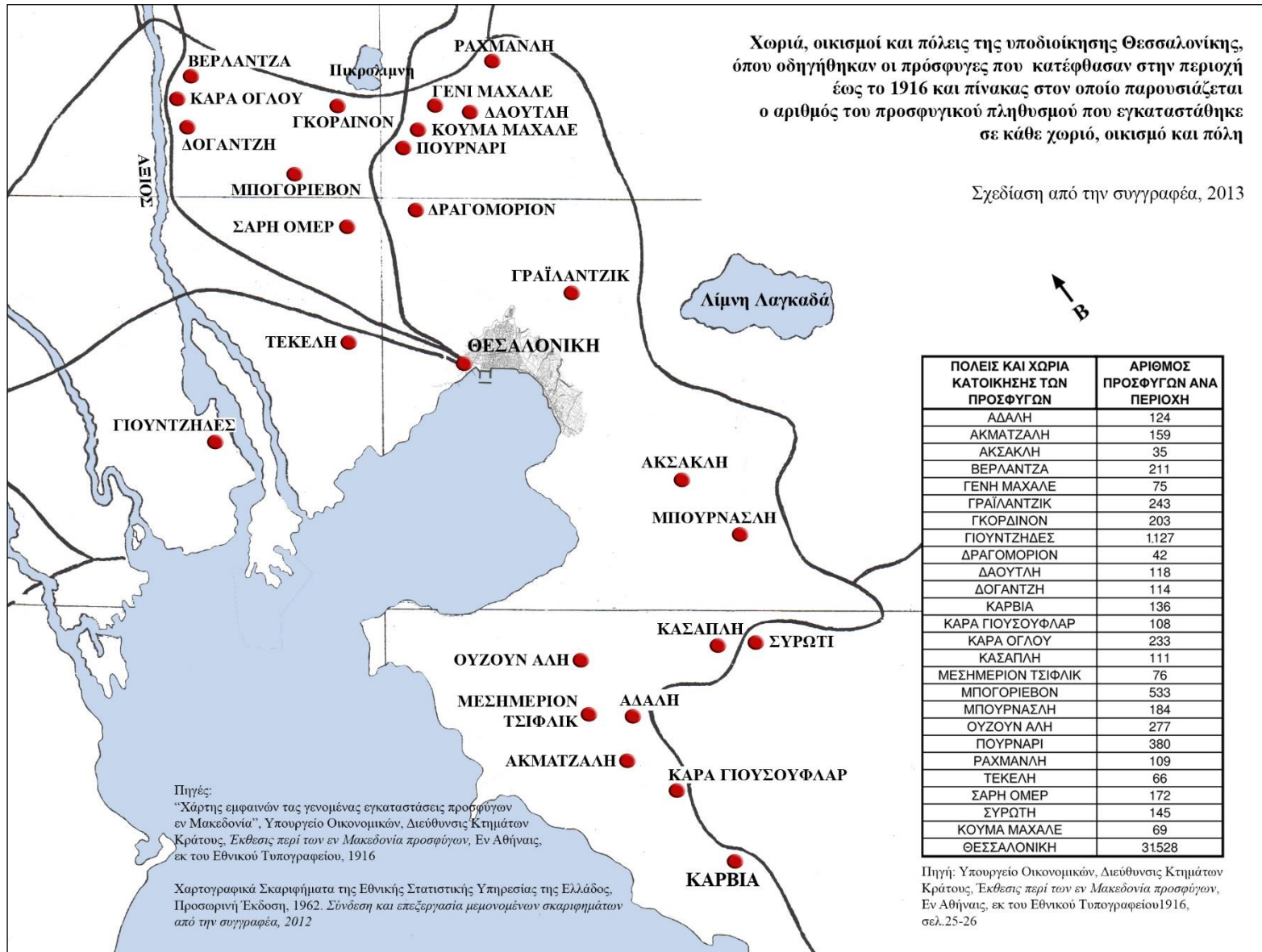
Φυσικά, το γεγονός αυτό δεν προκαλεί έκπληξη, καθώς η Θεσσαλονίκη ως εμπορικό και όχι μόνο κέντρο της Μακεδονίας και του Νομού, ήταν λογικό να προσελκύσει περισσότερο επαγγέλματα άμεσα συνδεδεμένα με τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Είναι προφανές ότι ο πρωτογενής τομέας αναπτύχθηκε εκτός του κέντρου της πόλης, όπου υπήρχαν ελεύθερες εκτάσεις και όπου λογικά κατοίκησαν οι 5.050 πρόσφυγες. Εξαιτίας της απουσίας στοιχείων της εποχής που να παρουσιάζουν αναλυτικά την κατοίκηση ανά επάγγελμα, ανά χωριό/οικισμό της υποδιοίκησης Θεσσαλονίκης, δεν μπορούμε παρά να οδηγηθούμε στο προφανές συμπέρασμα πως αν όχι όλοι, τότε το μεγαλύτερο ποσοστό των γεωργών της υποδιοίκησης Θεσσαλονίκης κατοίκησε εκτός της πόλεως. Ο παρακάτω χάρτης παρουσιάζει αναλυτικά τα χωριά/οικισμούς της υποδιοίκησης Θεσσαλονίκης, αλλά και την πόλη αυτής, καθώς και τον αριθμό των προσφύγων που οδηγήθηκε εκεί έως το 1916.

¹⁰⁴ Λουκάτος Δ. Σπύρος, *Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης, στα μέσα της δεκαετίας του 1910, στα πρακτικά συμποσίου: «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912»*, 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης:** Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.112

¹⁰⁵ Υπουργείο Οικονομικών, Διεύθυνσις Κτημάτων Κράτους, *Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1916, σελ.25-26

¹⁰⁶ Οπ.Παρ.105, σελ.41

¹⁰⁷ Οπ.Παρ.105, σελ.41

Τα πληθυσμιακά αυτά δεδομένα, αν μη τι άλλο, έκαναν την απογραφή του 1913 να φαντάζει σαν μακρινό παρελθόν για τη Θεσσαλονίκη, σε μόλις τρία χρόνια. Σύμφωνα με την «ακριβή αλλά όχι επίσημη» απογραφή που έγινε το 1916, μετά από αίτημα του Έλληνα πρεσβευτή στο Παρίσι, Άθω Ρωμάνου και η οποία αφορούσε στα στατιστικά δεδομένα του πληθυσμού των περιοχών που εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, η Θεσσαλονίκη φαίνεται να είχε 165.705 κατοίκους.¹⁰⁸ Η αύξηση λοιπόν του πληθυσμού της πόλης από το 1913 έως το 1916 έφτασε τα 7.816 άτομα. Αριθμός μικρός μεν, αν αναλογιστεί κανείς την προσφυγική πλημμυρίδα που δέχτηκε η πόλη, σημαντικός ωστόσο δεδομένου ότι μεγάλο τμήμα του πληθυσμού κατοίκησε στην υποδιοίκηση αυτή. Αναλυτικά, η πληθυσμιακή σύνθεση της Θεσσαλονίκης το 1916, αποτελούταν από 68.205 Έλληνες, 61.400 Ισραηλίτες, 30.000 Οθωμανούς, 4.300 ξένους και 1.800 Βούλγαρους.¹⁰⁹

Από τον πίνακα που ακολουθεί και στον οποίο παρουσιάζονται οι απογραφές του 1913 και του 1916 για κάθε εθνότητα που κατοικούσε την πόλη, διαπιστώνουμε ότι μόνο οι Ισραηλίτες και οι ξένοι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, φαίνεται να μην επηρεάστηκαν πληθυσμιακά. Οι Βούλγαροι έγιναν ένα κλάσμα μόνο του συνόλου, οι Οθωμανοί ελαττώθηκαν κατά περίπου 16.000 άτομα, ενώ οι Έλληνες σχεδόν διπλασιάστηκαν, αποτέλεσμα φυσικά του ερχομού των Ελλήνων προσφύγων.

Συγκριτικός πίνακας του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης το 1913 και το 1916
Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΕΛΛΗΝΕΣ	ΙΣΡΑΗΛΙΤΕΣ	ΟΘΩΜΑΝΟΙ	ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	ΞΕΝΟΙ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
1913	39.956	61.439	45.867	6.263	4.364	157.889
1916	68.205	61.400	30.000	1.800	4.300	165.705

(Πηγή στοιχείων: Περιοδικό Μακεδονικά, **κείμενο του:** Δημητριάδη Βασίλη, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η Ελληνική Κοινότητα το 1913», 23^{ος} τ. ΚΓ', Θεσσαλονίκη 1983, σελ.93-96 **και** Λουκάτος Δ. Σπύρος, *Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης, στα μέσα της δεκαετίας του 1910, στα πρακτικά συμποσίου:* «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912», 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης:** Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.111)

¹⁰⁸ Οπ.Παρ.104, σελ.101-111

¹⁰⁹ Οπ.Παρ.104, σελ.111

Είναι η πρώτη φορά μετά από αιώνες, που η Θεσσαλονίκη πληθυσμιακά δείχνει να οδεύει προς τον εξελληνισμό της. Ωστόσο, η πόλη δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ελληνική ούτε το 1916, τέσσερα χρόνια μετά την απελευθέρωσή της. Ο λόγος αυτού οφείλεται στο γεγονός ότι στον πληθυσμό δεν καταμετρήθηκαν φυσικά οι περίπου 225.000 σύμμαχοι που ουσιαστικά κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη εκείνη την εποχή. Επίσης, οι Χριστιανοί πρόσφυγες που ήρθαν στην πόλη, και ορθώς καταμετρήθηκαν ως ελληνικός πληθυσμός, δεν ήρθαν μόνοι τους, παρά έφεραν μαζί τους ήθη και έθιμα από τον τόπο καταγωγής τους, που αν μη τι άλλο έδιναν στην πόλη μια νέα πολιτισμική και κοινωνική «πολυχρωμία». Όπως έγραψε και ο A. Fraccaroli το 1916:¹¹⁰

«Είναι άραγε κιάλας ελληνική στις μέρες μας η Σαλονίκη; Στους νέους χάρτες σίγουρα στα χρώματα των σπιτιών και στις πινακίδες των οδών, ναι. Σε όλα τ' άλλα όμως; Στην καρδιά της, η πόλη δεν είναι και δεν υπήρξε ποτέ ελληνική...Είναι μια κατ' εξοχήν διεθνής πόλη. Ή μάλλον, μια απεθνοποιημένη πόλη. Ακόμη και μετά την προσάρτησή της από την Ελλάδα, οι Έλληνες της Σαλονίκης είναι ένα μονάχα κλάσμα, και ούτε καν το μεγαλύτερο, των κατοίκων της».

Η Θεσσαλονίκη, πράγματι εθνοτικά δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ελληνική, ούτε καν τέσσερα χρόνια μετά την απελευθέρωσή της από την οθωμανική κυριαρχία. Μπορεί ο ελληνικός πληθυσμός της να αυξήθηκε με τον ερχομό των προσφύγων, η πόλη όμως δεν έγινε ούτε αμιγώς ελληνική πληθυσμιακά, αλλά ούτε και εθμικά. Η πολυπολιτισμική-πολυεθνοτική ταυτότητα, που διατηρούσε σχεδόν από την ίδρυση της κιάλας η Θεσσαλονίκη, «τονώθηκε» και πάλι με τον ερχομό όλου αυτού του νέου πληθυσμού. Άλλωστε δεν θα μπορούσε να έχει άλλη μορφή ένα τόσο σημαίνον για την εποχή λιμάνι, που συμμετείχε ενεργά σε όλα τα σημαντικά γεγονότα της εποχής.

¹¹⁰ Fraccaroli A., *Dalla Serbia invasa alle trincee di Salonicco*, Μιλάνο 1916, σελ.113-114, **αναφορά στον:** Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση:* Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα 2006, σελ.365

3.3.2 Η πόλη από πολεοδομική και κοινωνική σκοπιά

Η προσφυγική πλημμυρίδα που οδηγήθηκε στη Θεσσαλονίκη από την απελευθέρωση της και μετά, -και όχι μόνο στη Θεσσαλονίκη φυσικά- οδήγησε το ελληνικό κράτος στη συγκρότηση υπηρεσιών, για τη φροντίδα, την περίθαλψη και την εγκατάσταση του νεοεισερχόμενου πληθυσμού. Για το ζήτημα της προσωρινής στέγασης των προσφύγων, διατέθηκαν κονδύλια για την αποκατάσταση και επισκευή εγκαταλελειμμένων κτισμάτων.¹¹¹ Στην «Εκθεση περί των εν Μακεδονία προσφύγων», καταγράφηκαν 25 χωριά στην υποδιοίκηση Θεσσαλονίκης, τα οποία συναντήσαμε ήδη στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Εκτός αυτών όμως, υπήρχαν και κάποιοι οικισμοί πολύ κοντά στην πόλη της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι προσμετρήθηκαν στο σύνολο του πληθυσμού που κατέφθασε στην πόλη, με αποτέλεσμα να μην αναφέρονται ξεχωριστά μέσα στην «Εκθεση». Οι περισσότεροι από αυτούς τους οικισμούς, αναπτύχθηκαν στη βορειοδυτική ζώνη, σε περιοχές όπου δέκα χρόνια πριν ήταν βαλτότοποι, ερημωμένα χωράφια και έλη.

Εκτός λοιπόν από την περιοχή γύρω από τον Βαρδάρη, που η ανάπτυξη είχε αρχίσει ήδη μετά την κατεδάφιση των τειχών¹¹² και η οποία περιοχή την περίοδο γύρω στο 1916 ήταν μια από τις μεγαλύτερες προσφυγικές συνοικίες της πόλης, οι περιοχές Lembet (Σταυρούπολη), Harmankeui (Ελευθέριο Κορδελιό), Karaichi (Πολίχνη), Chehsa (Τριανδρία) και Karudjilar (Πυλαία), ήταν ίσως οι σημαντικότεροι προσφυγικοί οικισμοί της Θεσσαλονίκης την περίοδο εκείνη.¹¹³ Στον χάρτη που ακολουθεί, μπορούμε να διακρίνουμε τις προσφυγικές αυτές περιοχές της Θεσσαλονίκης που σήμερα αποτελούν δήμους αυτής. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης, πως αυτοί οι οικισμοί δεν ήταν οι μόνοι που δέχτηκαν πρόσφυγες έως το 1916, ωστόσο αποτέλεσαν τους μεγαλύτερους πόλους των νέων κατοίκων της πόλης. Κάποιες ακόμα περιοχές στη βορειοδυτική ζώνη, μικρότερης, ίσως και προσωρινής έλξης προσφύγων, ήταν το Λεμπετάκι (Νέα Ευκαρπία) και τα Πλατανάκια.¹¹⁴ Προσφυγικές περιοχές δεν σταμάτησαν να δημιουργούνται στη Θεσσαλονίκη για πολλά χρόνια, όπως ήταν

¹¹¹ Οπ.Παρ.105, σελ.8

¹¹² *Η συνοικία του Βαρδάρη (Χιρς) κτίστηκε το 1892 για τους πυροπαθείς Εβραίους, μετά την πυρκαγιά που έπληξε το ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης το 1890. Η πλατεία Βαρδαρίου ήταν ο κατεξοχήν χώρος συγκέντρωσης της λαϊκής-εργατικής τάξης, γεγονός που της έδωσε τον ρόλο του κέντρου της βορειοδυτικής ζώνης της πόλης. Εξάλλου, ήταν η Χρυσή Πύλη της Θεσσαλονίκης, από την εποχή που η πόλη ήταν ακόμα περιτειγισμένη.*

¹¹³ Οπ.Παρ.103, σελ.81-82 και153

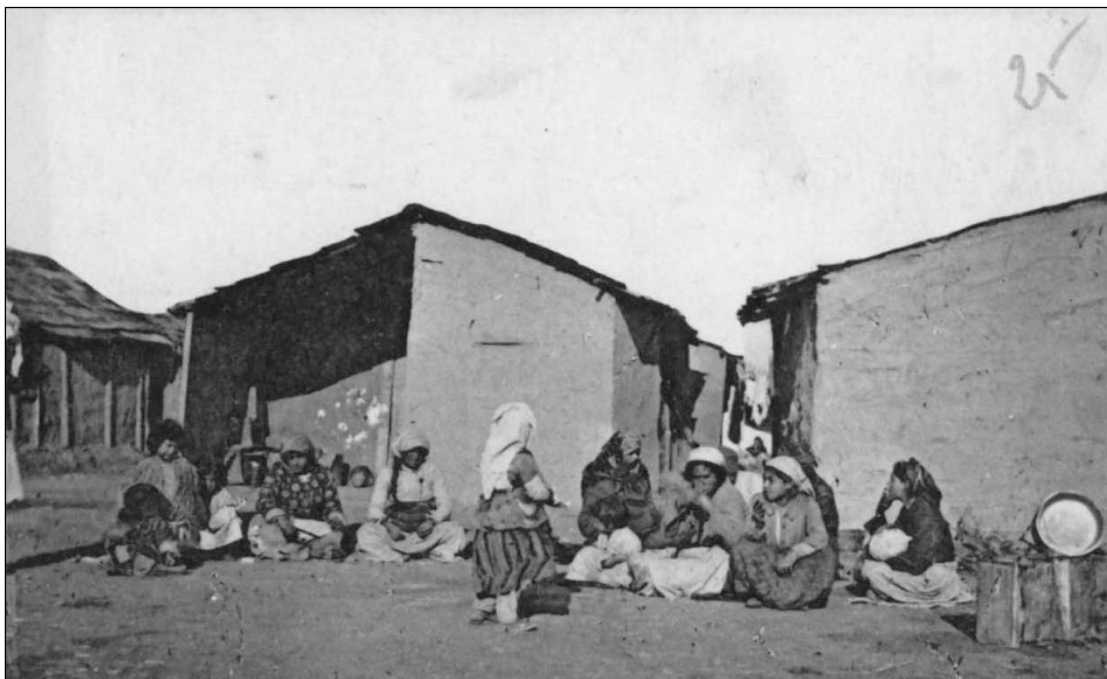
¹¹⁴ Οπ.Παρ.103, σελ.83

επόμενο δεδομένου του συνεχούς ερχομού προσφύγων στην πόλη, όπως θα δούμε και στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν.

Χάρτης στον οποίο παρουσιάζονται οι σημαντικότεροι προσφυγικοί οικισμοί της Θεσσαλονίκης έως το 1916
Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

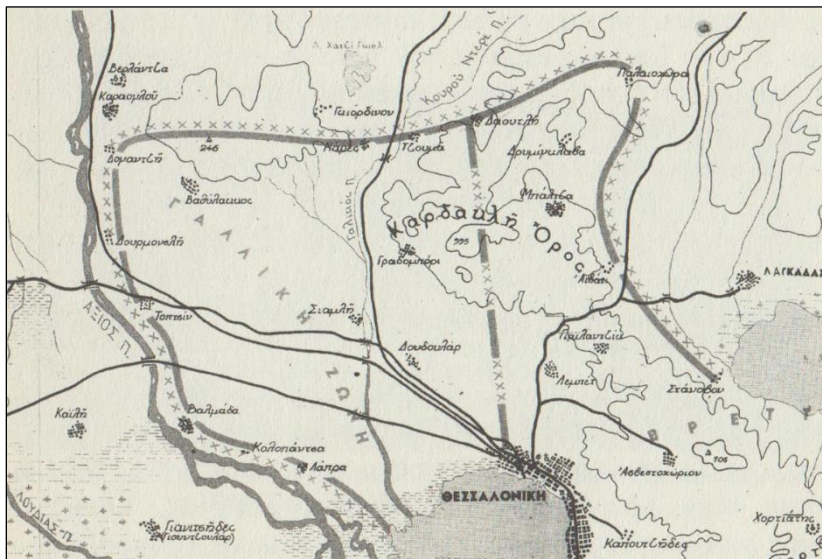
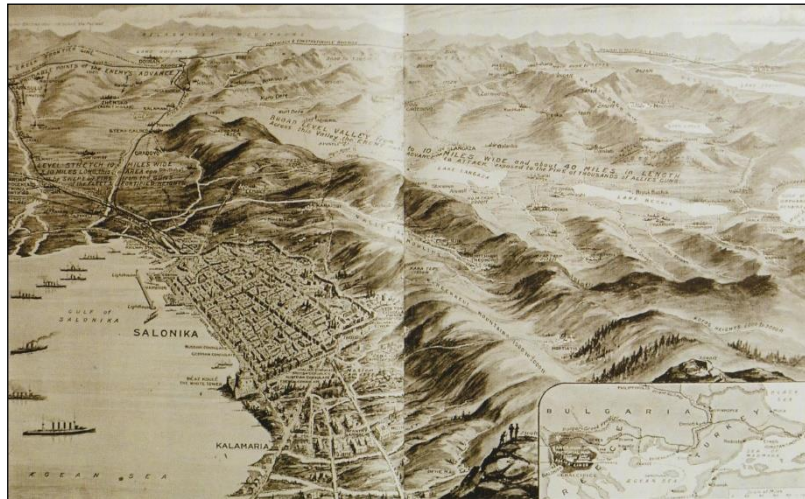
Εικόνες προσφυγικόσπιτων του οικισμού Λεμπέτ
(Πηγή: Αρχείο Μέγα Γιάννη, αναφορά στου: Λαζαρίδη Σπύρου,
Δι' εγκαταστάσεως 1914, Λεύκωμα, Θεσσαλονίκη 2005, σελ.24 και 25)

Εκτός όμως των προσφύγων, ας μη ξεχνάμε και τον πολύ μεγάλο αριθμό συμμαχικών στρατευμάτων που κατέφθασε το 1915 στη Θεσσαλονίκη. Ο ερχομός τους, εκτός των άλλων, μετέτρεψε την περίμετρο της πόλης σε ένα περιχαρακωμένο στρατόπεδο, γνωστό και με την ονομασία «κλωβός δια πτηνά», που ξεπερνούσε τα 75 μίλια σε μήκος και είχε σαν σκοπό την προστασία της Θεσσαλονίκης από τους εισβολείς.¹¹⁵

Ο «κλωβός δια πτηνά».
Η περιχαρακωμένη
Θεσσαλονίκη
 (Πηγή: «The Graphic» 8-1-16, βιβλιοθ. ΑΠΘ, αναφορά στον: Λαζαρίδη Σπύρου, *Από το Βαρδάρη ως το Δερβένι, Ιστορική καταγραφή μέχρι το 1920*, Μελέτη, Θεσσαλονίκη 1997, σελ.156)

Το «περιχαρακωμένο
στρατόπεδο της
Θεσσαλονίκης»
 (Πηγή: χάρτης του Γ.Ε.Σ., από το βιβλίο «Η Ελλάδα και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια», αναφορά στον: Γκλαβέρι Αθ. Θεόδωρου, *Ο κάμπος της Θεσσαλονίκης, μια αναδίφηση στη διαχρονική πορεία του*, Κοινότητα Καλοχωρίου, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.222)

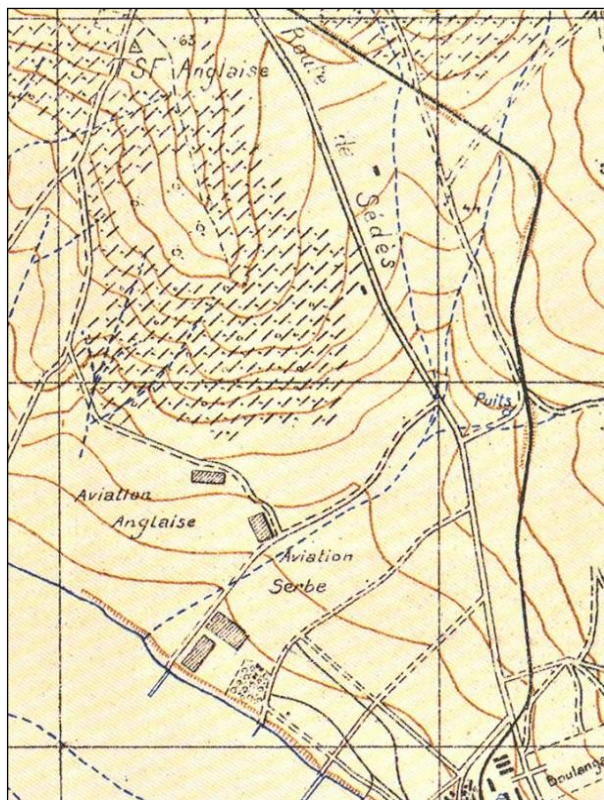
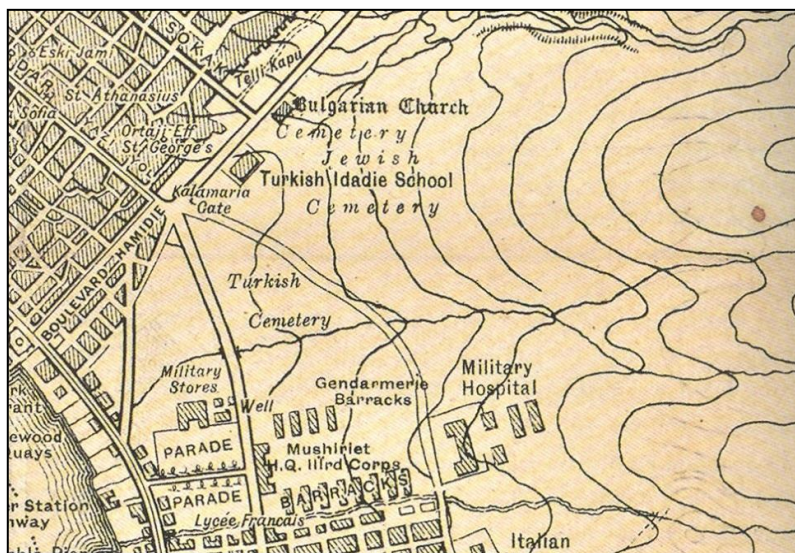
Άλλωστε, η Θεσσαλονίκη, από τη δημιουργία της γνώριζε καλά την έννοια της εισβολής από επίδοξους κατακτητές, αλλά και τους τρόπους προστασίας της από αυτούς. Έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν η περιτείχιση της πόλης που της προσέφερε σε ένα μεγάλο βαθμό την προστασία που αναζητούσε. Μετά την κατεδάφιση των τειχών, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ακολούθησε μία περίοδος σχηματισμού στρατοπέδων

¹¹⁵ Λαζαρίδης Σπύρος, *Η μοναξιά του Ζέιτενλικ, Η μακράϊωνη κνοφορία των δυτικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1920*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ.136

στην πόλη, στα πλαίσια εκτός των άλλων και του εκδυτικισμού των Οθωμανών-Μουσουλμάνων, με την κατασκευή καινούργιων εγκαταστάσεων. Η επόμενη φάση σχηματισμού στρατοπέδων ακολούθησε μετά τον ερχομό στην πόλη των συμμάχων,¹¹⁶ όπου πλέον η πόλη μετατράπηκε σε μία στρατούπολη.

Τα νεκροταφεία και οι στρατιωτικές περιοχές της ανατολικής Θεσσαλονίκης, που προϋπήρχαν του 1915, δίπλα στα παλιά νοτιοανατολικά τείχη της πόλης σύμφωνα με χάρτη του War Office, 1909

Η θέση του αγγλικού και του σερβικού αεροδρομίου στη περιοχή της Μίκρας. Φαίνεται στον χάρτη ο δρόμος προς το Σέδες

(Πηγή χαρτών: Θεσσαλονίκης δια χαρτών ενθύμησις, Συλλογή Δεμερτζή Σ., στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.60)

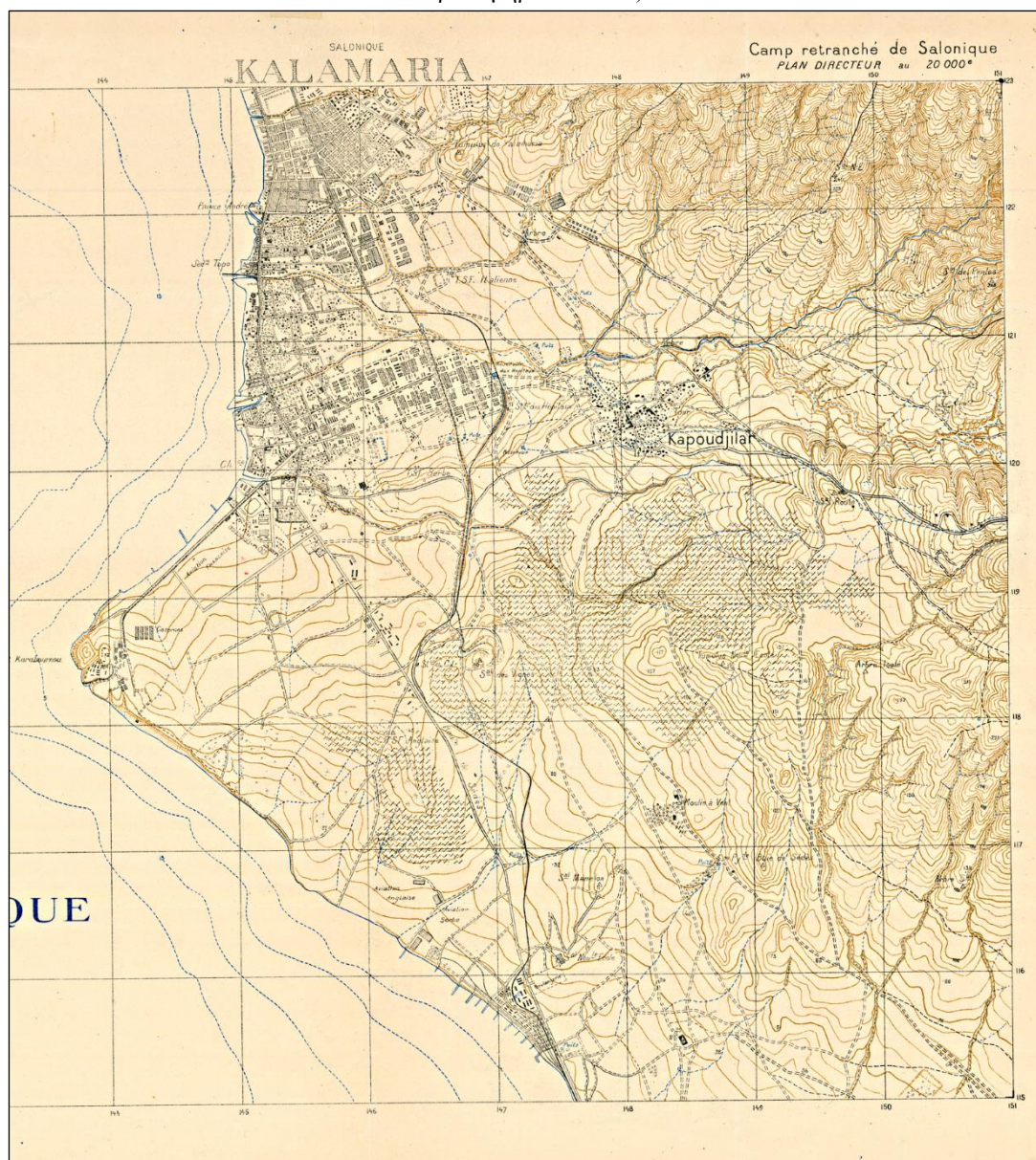
¹¹⁶ Βιτοπούλου Αθηνά, *Αποθεματοποίηση γης και 'ανακύκλωση' στρατιωτικών εκτάσεων. Όψεις του μεταπολεμικού εξαστισμού της ελληνικής πόλης και το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά συνεδρίου: «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974»*, πρακτικά 2^{ου} συνεδρίου Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, συνδιοργάνωση: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Βόλος 2000, σελ.170

Την εποχή αυτή στις νοτιοανατολικές επεκτάσεις της πόλης εμφανίστηκαν κάποιες συμμαχικές στρατιωτικές εγκαταστάσεις, ωστόσο ο κύριος και ουσιαστικός σχηματισμός της στρατιωτικής συμμαχικής ζώνης της Θεσσαλονίκης έγινε στο βορειοδυτικό άκρο της, στις βαλτώδεις και άγονες έως τότε περιοχές, οι οποίες παραχωρήθηκαν από τις ελληνικές αρχές.

Γαλλικός στρατιωτικός χάρτης του 1917 της νοτιοανατολικής ζώνης της Θεσσαλονίκης όπου διακρίνονται οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις

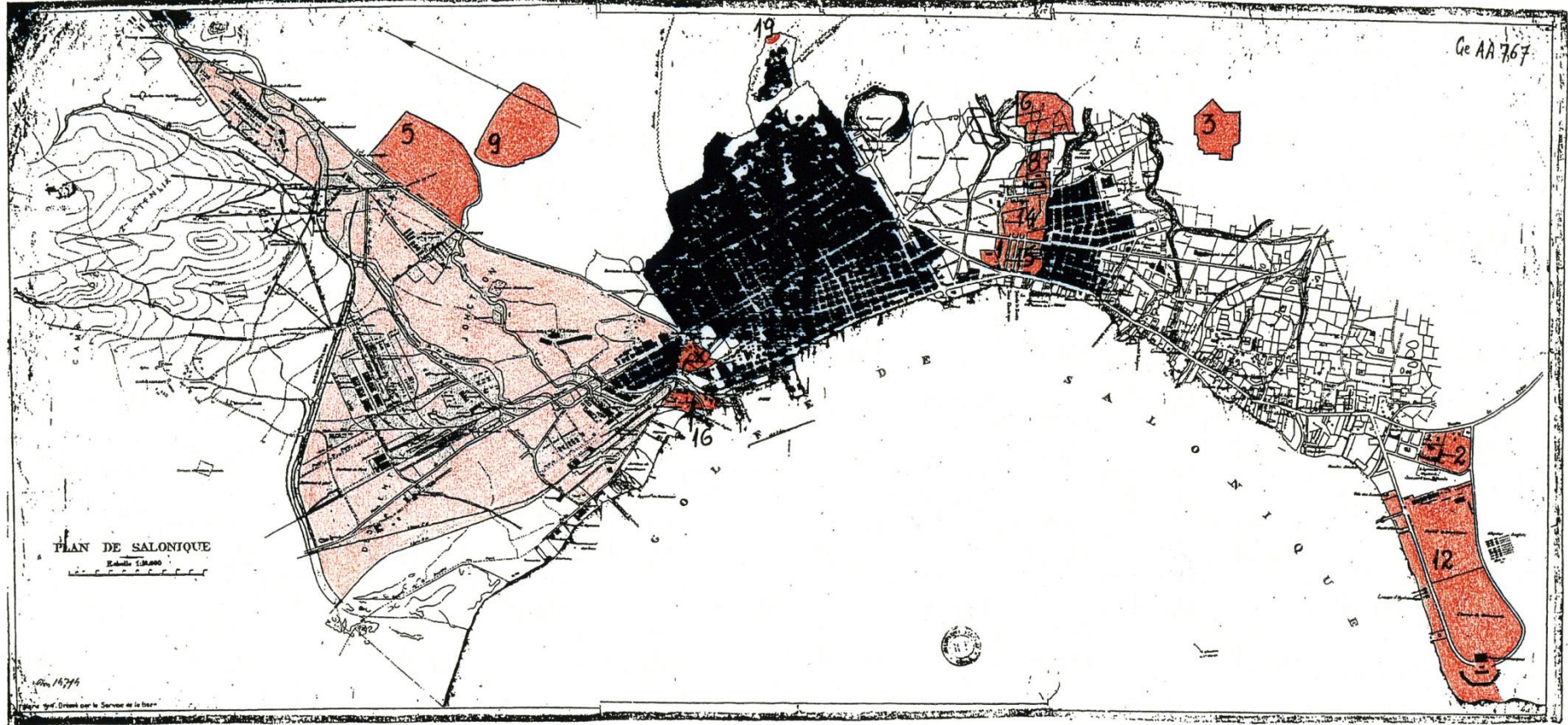
(Πηγή: Γαλλικός στρατιωτικός χάρτης που απεικονίζει την περιοχή της Καλαμαριάς (περιοχή ΝΑ του ιστορικού κέντρου), «Salonique – Kalamaria», Armee d' Orient – Service Topographique, 1:20.000, 1917. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου E4335)

Χάρτης που παρουσιάζει με κόκκινο και ροζ χρώμα τις στρατιωτικές εκτάσεις εντός Θεσσαλονίκης, το έτος 1916

(Πηγή: Vitopoulou Athina, *Terrains militaires: transformations et strategies de gestion a Thessalonique après 1912*, DEA 'Projet architectural et urbain: theories et dispositifs', IFU, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, sous la dir. De Y. Tsiomis, Paris 1998)

0 200 500 1000 M

Plan de 1916

(base: plan de 1916, 1/10000; dressé par le Service de la Base de l'Armée de l'Orient)

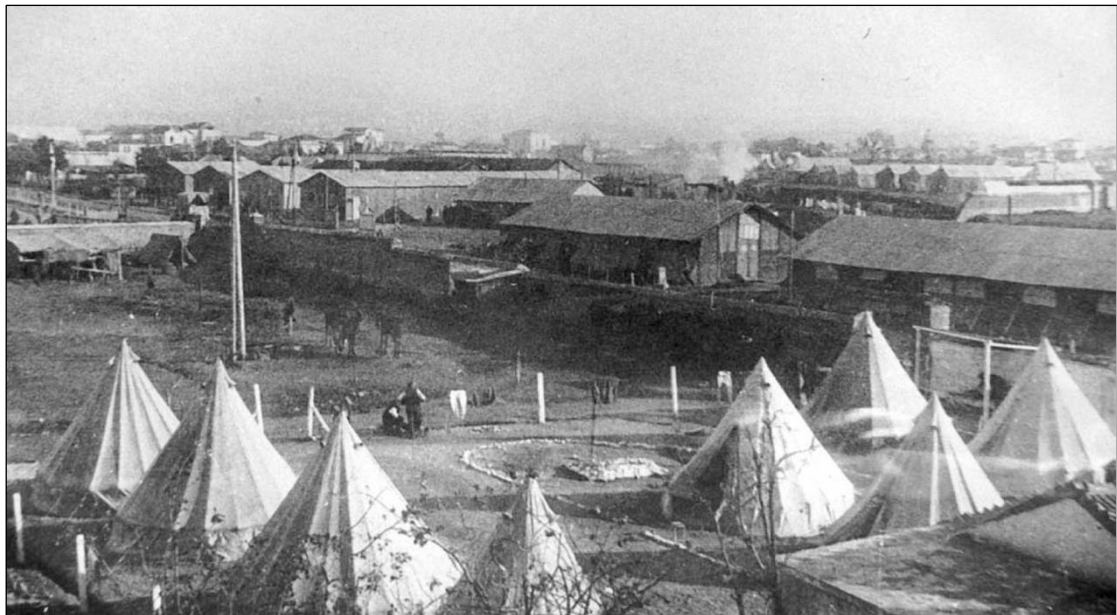

Οι συνθήκες τον πρώτο καιρό της διαμονής των συμμάχων στην πόλη, δεν φαίνεται να ήταν οι ευνοϊκότερες, τόσο εξαιτίας του «προβληματικού» τμήματος γης που τους παραχωρήθηκε, όσο και της κάθε άλλο παρά φιλικής υποδοχής που δέχτηκαν από μερίδα του ελληνικού πληθυσμού, αλλά και των αρχών.

Η ερημωμένη έως τότε, ωστόσο τεράστια βορειοδυτική έκταση που τους δόθηκε, μοιράστηκε σε δύο τομείς, τον αγγλικό στα ανατολικά και τον γαλλικό στα δυτικά. Τόσο η ανάγκη βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου, όσο και η απουσία εμπλοκής τους σε μάχες, για αρκετό καιρό μετά την άφιξή τους,¹¹⁷ οδήγησε τους συμμάχους στην ολική αλλαγή της εικόνας της γης που τους παραχωρήθηκε. Το στρατόπεδο Ζέιτενλικ, που αποτελούσε το σημείο αναφοράς του γαλλικού στρατού, μετατράπηκε από μια βαλτώδη και άγονη περιοχή στο βορειοδυτικό τμήμα της Θεσσαλονίκης, σε μια πόλη, γεμάτη παραπήγματα, κατασκευασμένα με συμμετρία και περιτριγυρισμένα από μικρούς κήπους. Γύρω από το στρατόπεδο, απλώνονταν απέραντοι λαχανόκηποι τους οποίους οι Γάλλοι στρατιώτες καλλιεργούσαν για τις ανάγκες της στρατιάς.¹¹⁸

Τμήμα του στρατοπέδου Ζέιτενλικ

(Πηγή: Αρχείο ΚΙΘ, συλλογή Rojer Viollet, **αναφορά στου:** Λαζαρίδη Σπύρου, *Δι' εγκαταστάσεως 1914*, Λεύκωμα, Θεσσαλονίκη 2005, σελ.30)

¹¹⁷ Collinson H. Owen, *Salonica and After: the sideshow that ended the war*, London 1919, σελ.19

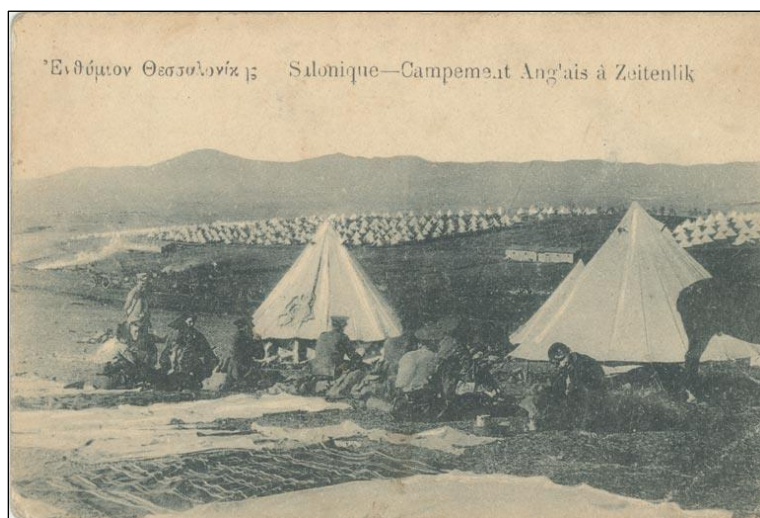
¹¹⁸ Abastado Leon, *L' Orient qui meurt, Salonique, ce qu'elle est*, Salonique 1918, σελ.73

Από τη μεριά της η αγγλική στρατιά, είχε σαν σημείο αναφοράς την οδό Σερρών, σημερινή οδό Λαγκαδά, που ξεκινούσε από την πλατεία Βαρδαρίου, όπου κατέληγαν όλα τα δρομολόγια από το μέτωπο, διέσχισε το Ζέιτενλικ και είχε κατεύθυνση προς τις Σέρρες.¹¹⁹ Η κατασκευή της οδού αυτής, έγινε εξ' ολοκλήρου από τους Άγγλους συμμάχους, για τη διευκόλυνση των μετακινήσεων των στρατιωτικών τους οχημάτων. Από το 1916 έως και σήμερα, η σημασία της οδού για την πόλη της Θεσσαλονίκης, παραμένει εξίσου μεγάλη.

Τμήμα της οδού Σερρών, σημερινή οδός Λαγκαδά.

Στο βάθος φαίνεται το στρατόπεδο Ζέιτενλικ

(Πηγή: «The Graphic» 13-11-1915, βιβλιοθ. ΑΠΘ, αναφορά στον: Λαζαρίδη Σπύρου, *Η μοναξιά του Ζέιτενλικ, Η μακραίωνη κροφορία των δυτικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1920*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ.153)

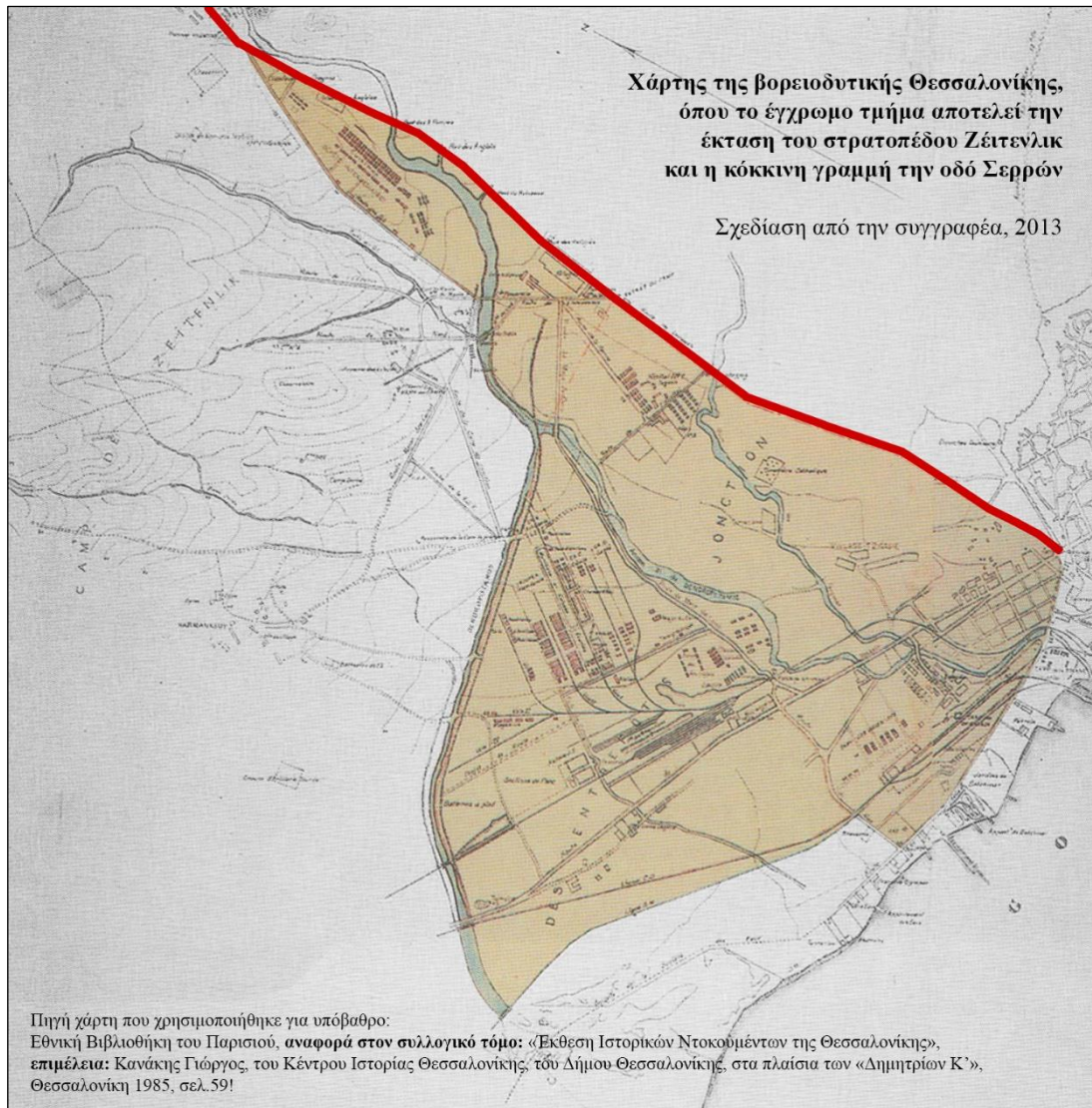

Το στρατόπεδο των Αγγλων στο Ζέιτενλικ

(Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης, Αριθμός Τεκμηρίου: T077/020, Συγγραφέας/Δημιουργός: Edit. Benroubi Cohen & Pessah, Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr/>)

¹¹⁹ Οπ.Παρ.115, σελ.150-152

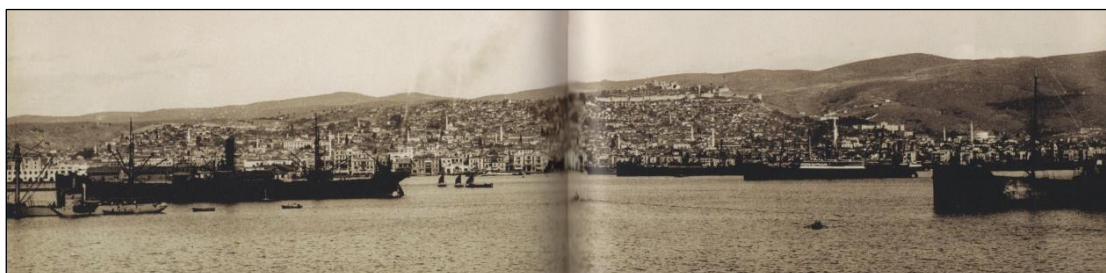

Το στρατόπεδο Ζέιτενλικ γίνεται μια οργανωμένη κοινότητα
(Πηγή: Αρχείο ΚΙΘ, αναφορά στον: Λαζαρίδη Σπύρου, Η μοναξιά του Ζέιτενλικ, Η μακραίωνη κυοφορία των δυτικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1920, Θεσσαλονίκη 2012, σελ.153)

Οι πολεοδομικές αλλαγές που δέχτηκε η Θεσσαλονίκη μετά των ερχομό των συμμαχικών στρατευμάτων, δεν περιορίστηκαν στα δύο αυτά μεγάλα έργα του δυτικού τμήματος της πόλης, το Ζέιτενλικ και την οδό Σερρών. Την εποχή εκείνη, κατασκευάστηκαν στη Θεσσαλονίκη από τους συμμάχους, οι οποίοι έδωσαν εργασία στους πρόσφυγες, έργα υποδομής όπως δρόμοι, αποβάθρες και στρατιωτικές εγκαταστάσεις.¹²⁰ Η πολεοδομική εικόνα λοιπόν της Θεσσαλονίκης αλλάζει, τόσο με τα έργα των συμμάχων, όσο και με τις επεκτάσεις της πόλης εκτός των τειχών, αποτέλεσμα της μεγάλης προσφυγικής πλημμυρίδας. Όποιος αντίκριζε την πόλη από τη θάλασσα, έβλεπε μετά τις βίλες της Καλαμαριάς, το αεροδρόμιο, τα στρατιωτικά νοσοκομεία και τα στρατόπεδα.¹²¹ Ένα από τα σημαντικά έργα της περιόδου, ήταν η επιχωμάτωση της παραλιακής ζώνης από το Λευκό Πύργο προς ανατολικά. Στο τοπογραφικό διάγραμμα του 1916 που ακολουθεί φαίνεται η επιχωματωμένη παραλιακή ζώνη, η γραμμή του παλιού αιγιαλού, καθώς και τα κτίρια που κατασκευάστηκαν στην περιοχή.

Άποψη της Θεσσαλονίκης από τη θάλασσα το 1915, την οποία κατακλύζουν τα συμμαχικά πλοία
(Πηγή: Σερέφας Σάκης και Γιακουμής Χάρης, *Θεσσαλονίκη σε πρώτο πρόσωπο*, Ταξιδιωτικές σημειώσεις, Αθήνα 2005, σελ.86-87)

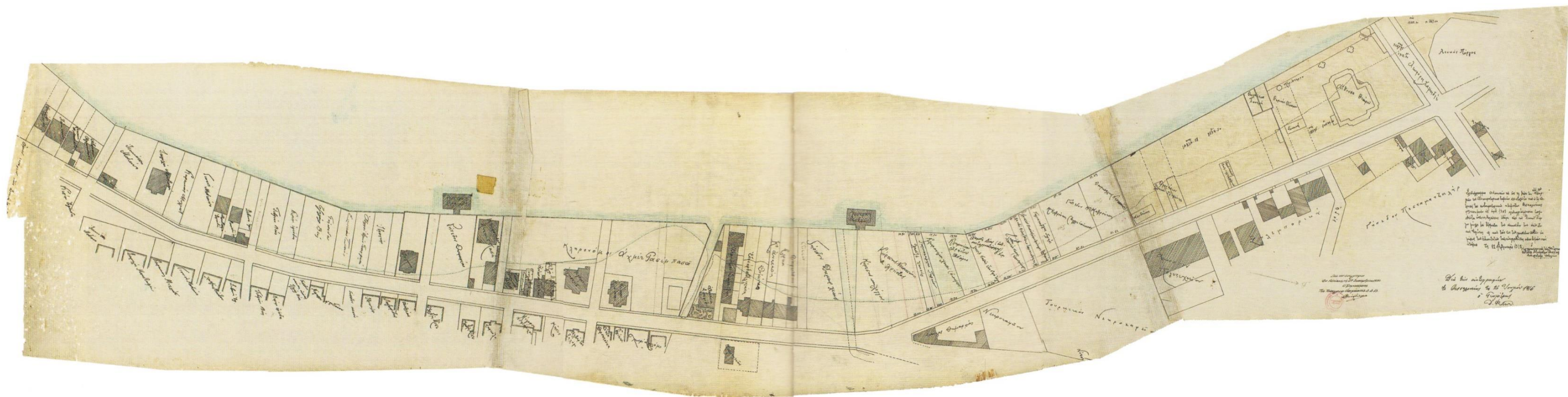
¹²⁰ Οπ.Παρ.103, σελ.86

¹²¹ Οπ.Παρ.73, σελ.373

Τοπογραφικό διάγραμμα του 1916, της νοτιοανατολικής παραλιακής ζώνης της Θεσσαλονίκης, όπως επιχωματώθηκε

(Πηγή: Θεσσαλονίκης χαρτών λεπτομέρειες, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.308-309)

Η Θεσσαλονίκη λοιπόν άλλαζε και πάλι, τόσο πολεοδομικά όσο και κοινωνικά. Βορειοδυτικά βρισκόταν ο στρατός και οι πρόσφυγες, στις παράγκες και τα στρατόπεδά τους, κατασκευασμένα μέσα στους μέχρι πριν μερικά μόλις χρόνια βαλτότοπους. Νοτιοανατολικά ήταν η άρχουσα τάξη, με τις βίλες της πάνω στην δενδροφυτεμένη λεωφόρο των «Εξοχών» και τον ευρωπαϊκό «αέρα» διασκέδασης, όπως ήταν τα πολυτελή εστιατόρια και καφέ.¹²² Το πυκνοκατοικημένο-πυκνοδομημένο ιστορικό κέντρο ωστόσο ήταν ο «πρωταγωνιστής» και αυτής της ιστορικής περιόδου, το οποίο αν και δέχτηκε τις λιγότερες πολεοδομικές επεμβάσεις, επηρεάστηκε περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή κοινωνικά.

Η διοίκηση της πόλης, και ειδικότερα τα υπουργεία της νέας κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου, εγκαταστάθηκαν στα δημόσια κτίρια της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου (Εθνικής Αμύνης),¹²³ ονομαζόμενη λεωφόρος Χαμιντιέ κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Η οδός αποτελούσε ουσιαστικά τα σύνορα μεταξύ του ιστορικού κέντρου και της αριστοκρατικής νοτιοανατολικής περιοχής των «Εξοχών», όπου παλιότερα κατοικούσαν πρόξενοι διαφόρων χωρών και πλούσιοι έμποροι.

Το εμπορικό/επιχειρηματικό κέντρο της πόλης, παρέμεινε στο παραδοσιακά μεγάλης συγκέντρωσης βορειοδυτικό τμήμα του ιστορικού κέντρου κοντά στο λιμάνι, που ήταν όλες οι εμπορικές στοές και οι κλειστές αγορές, οι οποίες στέγαζαν καταστήματα, εργαστήρια κυρίως νέων επαγγελματιών και γραφεία ναυτιλιακών εταιρειών, ασφαλιστικών εταιρειών, βιομηχανιών, κ.α. Εκτός αυτών υπήρχαν και οι υπαίθριες αγορές με τους μικροπωλητές. Και όλα αυτά διαδραματίζονταν στην μόλις πριν λίγα χρόνια κατεξοχήν περιοχή των Εβραίων, όπου βρισκόταν η Οθωμανική Τράπεζα και η Τράπεζα Θεσσαλονίκης, αλλά και η Πλατεία Εμπορίου, ονομαζόμενη από τους Εβραίους ως Πλάζα ντι Σιέτε Καλέντζος. Ωστόσο, η πυκνή και άτακτη δόμηση που επικρατούσε σε μεγάλο βαθμό στο ιστορικό κέντρο, καθώς και η διάρθρωση των χρήσεων που «θεμελιωνόταν» στις συνεχείς πολεοδομικές και κοινωνικές ιστορικές περιόδους που έζησε η πόλη και τις οποίες αναφέραμε, έκανε σχεδόν αδύνατη την οποιαδήποτε «καθαρή» πολεοδομικά χωροθέτηση των

¹²² Περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες, **κείμενο του:** Κολώνα Βασίλη, «Η Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (εικόνες της πόλης στα 1915-8)», Τεύχος 8, Αύγουστος 1983, σελ.47-48

¹²³ Βαφόπουλος Θ.Γ., *Στον Παγκόσμιο Πόλεμο, στον συλλογικό τόμο:* «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων», **μετάφραση:** Καλαμάντης Γιώργος, Αθήνα 1994, σελ.276

λειτουργιών. Ως εκ τούτου, μπορεί να εστιάζεται το εμπόριο κυρίως στο βορειοδυτικό τμήμα του ιστορικού κέντρου κοντά στο λιμάνι, εντούτοις παρουσιάζεται και μαζί με όλες τις υπόλοιπες χρήσεις, σε όλη την έκταση του ιστορικού κέντρου, από την οδό Εγνατία με κατεύθυνση προς τη Θάλασσα. Χαρακτηριστικά έγραφε μια εφημερίδα της πόλης το 1917:¹²⁴

«Αλλόκοτη πόλις η Θεσσαλονίκη, σ' όλα αλλόκοτη, χωρίς ρυθμόν, χωρίς τάξι. Κοντά στο μέγαρο θα δης και σταύλο, κάτω από την κλινικήν καζαντζίδικο.... Αλλά και η ρυμοτομία της τόσον περίεργος...»

Στους ίδιους ρυθμούς «κινούνταν» και η χωροθέτηση της αναψυχής. Ωστόσο, η πλατεία Ελευθερίας, δίπλα στο λιμάνι, ήταν το «κέντρο της ζωής» εκείνων των ετών. Με καφέ και ξενοδοχεία και στις δύο πλευρές της, ήταν το σημείο της πόλης που μάζευε τον περισσότερο κόσμο. Όπως σημειώνει και ο Collinson, κοιτώντας την πλατεία, συνειδητοποιούσε κάποιος την πραγματική σημασία των λέξεων «κοσμοπολίτικη», «πολύγλωσση» και «πολυπληθής».¹²⁵ Εκτός όμως της πλατείας Ελευθερίας και το υπόλοιπο ιστορικό κέντρο δέχτηκε μεγάλες παρεμβάσεις επηρεαζόμενες από τα νέα πληθυσμιακά δεδομένα. Μόνο στη διασταύρωση Αγ. Σοφίας και Εγνατία υπήρχαν 40 καμπαρέ για τις ανάγκες των στρατευμάτων.¹²⁶ Όλη σχεδόν η ζώνη από την Εγνατία έως την παραλία ήταν γεμάτη νέα καφέ, εστιατόρια, ξενοδοχεία, θέατρα, κινηματογράφους¹²⁷ και άλλα κέντρα αναψυχής-ψυχαγωγίας των συμμάχων, των άλλων ξένων «επισκεπτών» και των Ελλήνων και όχι μόνο αριστοκρατών της πόλης.

¹²⁴ Με τίτλο «Χωρίς Τάξι», άρθρο εφημερίδας της Θεσσαλονίκης, τις παραμονές της πυρκαγιάς, **αναφορά στις:** Γερόλυμπου-Καραδήμου Αλέκας, *Ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης: Μακρές διάρκειες και γρήγοροι μετασχηματισμοί, με φόντο την Βαλκανική ενδοχώρα, στον συλλογικό τόμο:* «Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο. Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών», **επιμέλεια των:** Καυκαλά Γρηγόρη, Λαμπριανίδη Λόη και Παπαμίχο Νίκο, Αθήνα 2008, σελ 115

¹²⁵ Οπ.Παρ.111, σελ.21

¹²⁶ Θ '97, Μηνιαία Έκδοση της Εφημερίδας Θεσσαλονίκη, Αρ. Τεύχους 2, Οκτώβριος 1993, σελ.5

¹²⁷ Οπ.Παρ.122, σελ.46-47

Αριστερά: Υδατογραφία του Roger Iriena, Μάιος 1916, που αναπαριστά δρόμο στην Θεσσαλονίκη (Πηγή: Γκαγκιόζης Γ. Φαίδων, *Θεσσαλονίκη. Πατρίδα χωρίς σύνορα*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 119)

Κάτω: Άποψη της πλατείας Ελευθερίας με τη πολυκοσμία στα κέντρα αναψυχής της (Πηγή: Παλιές καρτ-ποσταλ της Θεσσαλονίκης, <http://blog-stathranias.pblogs.gr/palies-kart-postal-ths-thessalonikhs.html>)

Εξάλλου, ο πυρήνας της πόλης όφειλε να καλύψει τις ανάγκες όχι μόνο των εύπορων ντόπιων και του στρατού που ήρθαν στην πόλη, αλλά και της πληθώρας του κόσμου που ακολούθησε αυτούς στη Θεσσαλονίκη. Αρχιτέκτονες, ζωγράφοι, συγγραφείς, βυζαντινολόγοι, φωτογράφοι, δημοσιογράφοι και άλλοι επιστήμονες,

επισκέφτηκαν την πόλη γύρω στο 1915, για να μελετήσουν τα βυζαντινά μνημεία της και τις ζωντανές γραφικότητες της πόλης.

Ένα από τα γραφικά παζάρια της Θεσσαλονίκης περί το 1915

(Πηγή: Η Καθημερινή, Αφιέρωμα. Θεσσαλονίκη: 80 χρόνια από την εκστρατεία των Αγγλογάλλων. Ντοκουμέντα από τα αρχεία της Φωτογραφικής Υπηρεσίας των Γαλλικών Ενόπλων Δυνάμεων, επιμέλεια αφιερώματος: Χρυσάφης Γιάννης, Κυριακή 21 Ιανουαρίου 1996, σελ.29)

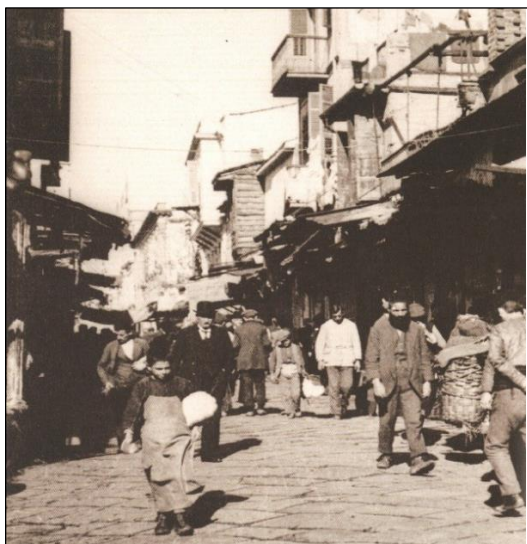

Όπως ήταν επόμενο αυτούς τους «συνόδεψαν» καλλιτέχνες και κατάσκοποι. Για τους τελευταίους οι συνθήκες ζωής στη Θεσσαλονίκη ήταν οι ιδανικές, καθώς οι γλώσσες που μιλούσαν οι κάτοικοι ήταν αμέτρητες, η υπηκοότητα των περισσότερων αν όχι όλων είχε αλλάξει τουλάχιστον μια φορά από τούρκικη σε ελληνική και αντίστροφα, η Άνω Πόλη -πρώην μουσουλμανική περιοχή- ήταν σχεδόν ακατοίκητη, κανείς δεν ήξερε αυτόν που ζούσε δίπλα του και φυσικά μέσα σε αυτό το «χαώδες» περιβάλλον η αστυνόμευση ήταν πολύ περιορισμένη. Με άλλα λόγια η Θεσσαλονίκη το 1915 είχε αποκτήσει την κοινωνική εικόνα ενός σημερινού μεγάλου αστικού κέντρου.

Φυσικά αναφερόμενοι στο σύνολο των όσων ήρθαν και άλλαξαν τη μορφή της πόλης την περίοδο εκείνη δεν πρέπει να ξεχνάμε τον μεγάλο αριθμό εξαθλιωμένων και άπορων προσφύγων που αναζητούσαν έναν τρόπο οικονομικής επιβίωσης στους

δρόμους του ιστορικού κέντρου. Ένας Γάλλος στρατιωτικός έδωσε την εικόνα αυτή μέσα από μια περιγραφή των όσων είδε καθισμένος σε ένα καφέ: ¹²⁸

«Τα καφέ είναι γεμάτα από Άγγλους και Αγγλίδες που παίρνουν το τσάι τους... Στους εξώστες οι Γάλλοι πίνουν το απεριτίφ τους... Είναι ακόμη και οι κύριοι της καλής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης φρεσκοξυρισμένοι, με το καπέλο τους, οι τραγουδίστριες των καμπαρέ... Προσθέστε και όλη την εξαθλίωση: τους μικρούς λούστρους, τις νεαρές πωλήτριες των εφημερίδων, τους ζητιάνους που μοιρολογούν τη φτώχεια τους, τα παλικάρια που καθυστερούν μπροστά στις βιτρίνες με πεινασμένα βλέμματα...»

Δύο χαρακτηριστικές εικόνες του ιστορικού κέντρου της περιόδου του 1916.

Αριστερά επάνω: η εξαθλίωση μιας ομάδας κατοίκων **και δεξιά:** ο ευρωπαϊκού τύπου κινηματογράφος Ολύμπια

(Πηγή: Σερέφας Σάκης και Γιακουμής Χάρης, *Θεσσαλονίκη σε πρώτο πρόσωπο, Ταξιδιωτικές σημειώσεις*, Αθήνα 2005, σελ.122 και 126)

¹²⁸ Chauffard E., *Salonique*, Revue hebdomadaire, Nov. 1919, XI, **αναφορά στο:** Περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες, **κείμενο του:** Κολώνα Βασίλη, «Η Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (εικόνες της πόλης στα 1915-8)», Τεύχος 8, Αύγουστος 1983, σελ.46

Το εάν η Θεσσαλονίκη την περίοδο εκείνη «ζούσε στο παρόν» ή μέσα σε μια «δυσάρεστη αταξία»¹²⁹ δεν μπορεί να το απαντήσει κανείς. Σίγουρα αποτελούσε εξαίρεση πόλης για τα δεδομένα της εποχής και ειδικά του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς ο ερχομός όλων αυτών των «επισκεπτών» στην πόλη της προσέφερε εκτός των άλλων και μεγάλη οικονομική άνθηση. Το μικρεμπόριο αναπτύχθηκε ιδιαίτερα για να καλύψει τις ανάγκες του νέου πληθυσμού, κάνοντας πολλούς εμπόρους πλούσιους. Επίσης, υπήρξε ανάπτυξη και στον τομέα των υπηρεσιών, όπως ήταν τα τραπεζικά ιδρύματα.¹³⁰ Εκτός όμως αυτών, μεγάλο ρόλο στην πολιτιστική και κοινωνική άνθηση της Θεσσαλονίκης έπαιξε η βελτίωση της μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης, με την παρουσία ελληνικών και ξένων σχολείων, η νοσηλεία, με ελληνικά και συμμαχικά νοσοκομεία, η πνευματικότητα με καλλιτεχνικά και κοινωνικά ιδρύματα, αλλά και ο τύπος, ελληνικός και ξένος και φυσικά η τυπογραφία.¹³¹

Βλέπουμε συνεπώς μια πάντα πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη που μέσα σε τρία χρόνια από την απελευθέρωσή της, συνεχίζει να μην είναι ουσιαστικά ελληνική, παρά διατηρεί τον πολυεθνικό της ρόλο, ίσως περισσότερο από ποτέ. Η οθωμανική πόλη μετατρέπεται σε ευρωπαϊκή, χωρίς εντούτοις αυτό να γίνεται απαραίτητα συνειδητά. Οι εθνό-θρησκευτικές κοινωνικές ομάδες της πόλης πλέον δίνουν ολοκληρωτικά τη θέση τους στις οικονομικό-ταξικές. Οι αλλαγές φαίνεται να έχουν ξεφύγει από κάθε έλεγχο και να αποτελούν την φυσική εξέλιξη των πληθυσμιακών και κατά συνέπεια των κοινωνικών αλλαγών της πόλης.

Στο χάρτη που ακολουθεί προσπάθησε να δοθεί από την συγγραφέα η πολεοδομική και κοινωνική μορφή που η πόλη σχημάτισε την περίοδο γύρω στο 1915. Τον ακολουθούν συμπεράσματα που προέκυψαν, τόσο σχεδιάζοντας το χάρτη, όσο και μελετώντας τα αποτελέσματα του.

¹²⁹ Οπ.Παρ.73, σελ.375-376

¹³⁰ Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκα, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.79

¹³¹ Οπ.Παρ.104, σελ.128

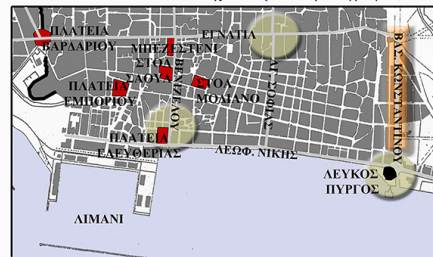
• ΔΕΜΠΕΤΑΚΙ
(ΝΕΑ ΕΥΚΑΡΠΙΑ)

Η πολεοδομικό-κοινωνική μορφή του ιστορικού κέντρου και των επεκτάσεων της Θεσσαλονίκης, όπως διαμορφώθηκε γύρω στο 1915, μετά την έλευση των προσφύγων και των συμμάχων

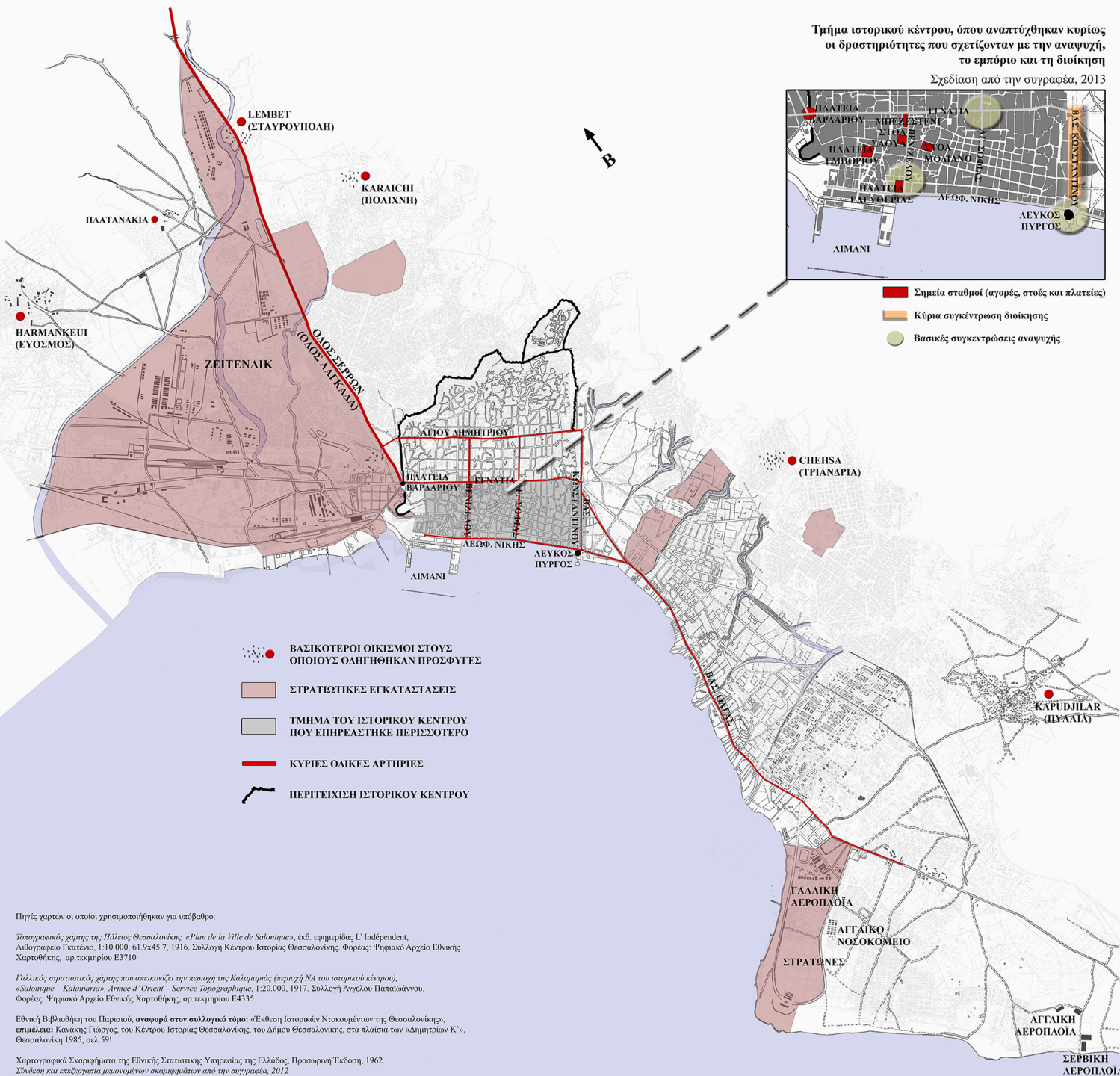
Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

Τμήμα ιστορικού κέντρου, όπου αναπτύχθηκαν κυρίως οι δραστηριότητες που σχετίζονταν με την αναψυχή, το εμπόριο και τη διοίκηση

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

- Σημεία σταθμοί (αγορές, στοές και πλατείες)
- Κόρια συγκέντρωση διοίκησης
- Βασικές συγκεντρώσεις αναψυχής

- ΒΑΣΙΚΟΤΕΡΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ ΟΔΗΓΗΘΗΚΑΝ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ
- ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ
- ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΣΤΗΚΕ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ
- ΚΥΡΙΕΣ ΟΔΙΚΕΣ ΑΡΤΗΡΙΕΣ
- ΠΕΡΙΤΕΙΧΙΣΗ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υποβάθρο:

Τοπογραφικός χάρτης της Πόλεως Θεσσαλονίκης, «Plan de la Ville de Salonique», έκδ. αριθμητικής L' Independent, Λιθογραφείο Γκατόν, 1:10.000, 61.9x45.7, 1916. Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ. τεκμηρίου E3710

Γαλλικός στρατιωτικός χάρτης που απεικονίζει την περιοχή της Καλαμαριάς (περιοχή ΝΑ του ιστορικού κέντρου), «Salonique – Kalamaria», Armee d' Orient – Service Topographique, 1:20.000, 1917. Συλλογή Αρχείου Παλαιών Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ. τεκμηρίου E4335

Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, αναφορά στον συλλογικό τόμο: «Εκθεση Ιστορικών Ντοκουμέντων της Θεσσαλονίκης», επιμέλεια: Κανάκης Γιώργος, του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, του Δήμου Θεσσαλονίκης, στα πλαίσια των «Δημητρίων Κ'», Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 59!

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962. Σύνθεση και επεξεργασία μνημονίων οικισμμάτων από την συγγραφέα, 2012

Ο ερχομός συνεπώς στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων, καθώς και των συμμάχων, αλλά και όλων εκείνων που είτε τους ακολούθησαν, είτε επιθυμούσαν να μελετήσουν την πόλη και τα μνημεία της, μετέτρεψε τη Θεσσαλονίκη κοινωνικά από μια πόλη τριών κυρίως εθνοτήτων, σε μία πολιτισμική και εθνολογική «Βαβέλ». Η τόσο μεγάλη και απότομη πληθυσμιακή εισροή, έδωσε στην μέχρι πρόσφατα οθωμανική Θεσσαλονίκη έναν πιο ευρωπαϊκό και κοσμοπολίτικο αέρα, όπου ωστόσο οι κοινωνικές-ταξικές διαφορές ήταν μεγάλες και έντονα διακριτές στην καθημερινή ζωή της πόλης. Από την άλλη μεριά, η αδυναμία του σχεδιασμού των πολεοδομικών μεταμορφώσεων της πόλης, έκανε και πάλι την άλλοτε «νύφη του Θερμαϊκού» απλό δέκτη των αλλαγών, των προκαλούμενων από τις πολιτικές συνθήκες της εποχής. Κατά συνέπεια, η πόλη ακολουθεί το μοτίβο που χάραξε μέσα από την μακραίωνη ιστορική της πορεία, αυτό των συνεχών αλλαγών, των πάντα επηρεαζόμενων από τις κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικές συνθήκες, των οποίων αποτελούσε για μια ακόμα φορά επίκεντρο.

Βλέπουμε στον χάρτη της περιόδου γύρω στο 1915, πως η δομή της πόλης αντανακλά έντονα τις απαιτούμενες από τις συνθήκες μεταβολές. Την περίοδο αυτή η Θεσσαλονίκη εξαπλώνεται πολεοδομικά, αποκτά νέες προσφυγικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις εκτός του πυρήνα της, ενώ παράλληλα αναπτύσσει τις στρατιωτικές της εκτάσεις για την «φιλοξενία» των συμμαχικών στρατευμάτων. Παράλληλα, συναντάμε την κοινωνική της νέα σύνθεση να επηρεάζει έντονα τη δομή του ιστορικού κέντρου, απαλείφοντας περισσότερο και αναγκαστικά πλέον την έννοια του εθνολογικού διαχωρισμού, αποκτώντας συνάμα μια άλλης μορφής πολυπολιτισμική και πιο ευρωπαϊκή αύρα.

Φυσικά, η αλλαγή της εικόνας και της κοινωνικής δομής του ιστορικού κέντρου, δεν σημαίνει την απαλοιφή των εθνών που την κατοικούσαν έως τότε, αλλά την επικάλυψη της σημασίας της παρουσίας αυτών, από άλλα νεότερα και εντονότερα δεδομένα. Ακόμα και το 1916 στην απογραφή που έγινε, υπήρχε αναφορά στον πληθυσμό ανά εθνότητα, συνεπώς η σημασία των τριών παραδοσιακών εθνοτήτων για την πόλη υπήρχε έστω και σε ελάχιστο βαθμό ακόμα. Ωστόσο, δεδομένου ότι η απογραφή δεν συμπεριλάμβανε τους συμμάχους, όπως ήταν φυσικό καθώς δεν αποτελούσαν μόνιμους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, αλλά και το ότι οι πρόσφυγες προσμετρούνταν στους Έλληνες, μας οδηγεί σε δύο βασικά συμπεράσματα. Το πρώτο εξ αυτών, είναι ότι ένας βασικός λόγος της παρουσίας των εθνοτήτων στην απογραφή,

πιθανόν να ήταν η ανάγκη της εμφάνισης, έστω και της εικονικής υπεροχής πλέον των Ελλήνων πληθυσμιακά, άρα και του επιζητούμενου εξελληνισμού της πόλης. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι η απογραφή του 1916 απείχε τόσο από την πραγματική κοινωνική και πληθυσμιακή σύνθεση πλέον της Θεσσαλονίκης, που δεν θα μπορούσε να αποτελέσει βασικό στοιχείο για τη μελέτη των συνθηκών της περιόδου.

Αν μη τι άλλο, η πόλη κάθε άλλο παρά ελληνική θα μπορούσε να θεωρηθεί πληθυσμιακά και κοινωνικά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ήταν μια έως πριν τρία χρόνια οθωμανική πόλη, που μετατράπηκε, πριν η ίδια κατανοήσει και βιώσει την απελευθέρωσή της, σε μια ευρωπαϊκή πόλη, της οποίας ο πυρήνας, το ιστορικό κέντρο, διατηρούσε σε πολύ μεγάλο βαθμό την πολεοδομική μορφή που είχε αποκτήσει κατά την οθωμανική περίοδο. Στον επιμέρους χάρτη του τμήματος του ιστορικού κέντρου, συναντάμε τη ζώνη που δέχτηκε τις μεγαλύτερες επιρροές, απόρροια των αλλαγών σε κοινωνικό και πληθυσμιακό επίπεδο, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε ένα πυκνοδομημένο, με πολλές κατατμήσεις και κάθε άλλο παρά ευρωπαϊκών προδιαγραφών πολεοδομικό περιβάλλον. Οι νέες αναγκαστικές για τις απαιτήσεις της εποχής χρήσεις του ιστορικού κέντρου, φαίνεται να χωροθετήθηκαν όπου τους δινόταν η δυνατότητα, χωρίς κάποια ουσιαστική μελέτη και σχεδιασμό. Όπου υπήρχαν οι από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας αγορές της πόλης παρέμειναν, εκεί που κάποτε βρίσκονταν τα προξενεία, στα όρια μεταξύ ιστορικού κέντρου και νοτιοανατολικών επεκτάσεων, μεταφέρθηκε η διοίκηση, ενώ ο τομέας της διασκέδασης και αναψυχής αναπτύχθηκε εντονότερα στα πιο στρατηγικά από άποψη προσπελασιμότητας, σημεία της πόλης. Και όλα αυτά σε ένα ιστορικό κέντρο που το 1915 δεν ήταν παρά η σύνθεση όλων των ιστορικών πολεοδομικό-κοινωνικών διαδρομών που βίωσε η πόλη.

Συνεπώς την περίοδο γύρω στο 1915, έχουμε για μια ακόμα φορά μια Θεσσαλονίκη που φαίνεται να συντίθεται από διαφορετικές πόλεις μέσα σε μια. Νοτιοανατολικά οι επεκτάσεις ακολουθούν τη λογική που είχαν από την αρχή της δημιουργίας τους, αυτή της περιοχής που «ανήκε» στην άρχουσα τάξη, με κάποιες ελάχιστες εξαιρέσεις προσφυγικών συνοικισμών, αλλά και στρατιωτικών εγκαταστάσεων. Βορειοδυτικά παρουσιάζεται η μεγαλύτερη συγκέντρωση των προσφύγων και του στρατού, προκαλώντας τη διχασμένη μεταξύ προσφυγόπολης και στρατούπολης εικόνα για τη ζώνη αυτή της πόλης. Ενώ το κέντρο διατηρεί την ίδια πολεοδομική μορφή, αλλάζοντας εξ' ολοκλήρου το κοινωνικό του ύφος, απομακρύνοντας σε ένα σημαντικό βαθμό τη σημασία της περιοχής κατοικίας από

πάνω του, υιοθετώντας περισσότερο από πριν την έννοια του ευρωπαϊκού κέντρου πόλης, με τη συγκέντρωση των δραστηριοτήτων που αυτό απαιτούσε.

Συναντάμε λοιπόν μια Θεσσαλονίκη την περίοδο αυτή, η οποία ακόμα δεν είναι ελληνική, μεταμορφώνεται πολεοδομικά βάσει των αναγκαστικών συνθηκών που βιώνει, ενώ ακολουθεί τις κοινωνικές αλλαγές που απαιτούν οι περιστάσεις. Η δυνατότητα ωστόσο της Θεσσαλονίκης να προσαρμόζεται τόσο εύκολα στις νέες κοινωνιολογικές καταστάσεις, δεν οφειλόταν στην αδυναμία της πόλης να αντιδράσει, αντίθετα ήταν αποτέλεσμα της πολυπολιτισμικής, πολυεθνικής, πολυθρησκευτικής και πολύγλωσσης ιστορικής της πορείας, που της έδινε πάντα μια κοσμοπολίτικη φυσιογνωμία, κάνοντάς την εύκολο αποδέκτη των αλλαγών.

Την άτακτη πολεοδομική οργάνωση και εξέλιξη της πόλης έως και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, θα ακολουθήσουν πολεοδομικές παρεμβάσεις καινοτόμες για την εποχή, συνέπεια της μεγάλης πυρκαγιάς του 1917, που έπληξε πολύ μεγάλο τμήμα του ιστορικού κέντρου. Η πολεοδομική και κοινωνική δομή φαίνεται να προσπαθεί να ακολουθήσει διαφορετική από την έως τότε διαδρομή. Το μόνο βέβαιο είναι ότι τα δεδομένα θα αλλάξουν και στο ιστορικό κέντρο θα δοθεί πλέον η δυνατότητα να αλλάξει ριζικά την πυκνή του δόμηση, την κατάτμηση των ιδιοκτησιών του και την κοινωνική εθνολογική του δομή.

3.4 Η ΠΥΡΚΑΓΙΑ ΤΟΥ 1917 ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΕΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΠΟΥ ΤΗΝ ΑΚΟΛΟΥΘΗΣΑΝ

3.4.1 Η πυρκαγιά και οι άμεσες επιπτώσεις της για την πόλη και τον πληθυσμό

Μέσα σε αυτήν την αταξία και την πληθώρα εθνοτήτων, θρησκειών, εθίμων, γλωσσών και δραστηριοτήτων, όπου οι πρόσφυγες ακόμα αναζητούσαν κατοικία, μόλις πέντε χρόνια μετά την απελευθέρωση από τους Μουσουλμάνους, ξέσπασε η ίσως καταστροφικότερη για το ιστορικό κέντρο της πόλης πυρκαγιά, στις 18 Αυγούστου του 1917. Την περίοδο αυτή η Θεσσαλονίκη συνολικά κάλυπτε έκταση 900 εκταρίων, με τη μέση πυκνότητα της πόλης να ανέρχεται σε περίπου 178 άτομα ανά εκτάριο.¹³² Η γνωστή και πολύαναφερόμενη στην παρούσα διατριβή λοιπόν, πυκνή δόμηση του ιστορικού κέντρου, σε συνδυασμό με την έλλειψη νερού, βοήθησε την γρήγορη επέκταση της φωτιάς, η οποία έκανε στάχτη 120 εκτάρια, αφήνοντας πίσω της 9.500 κατεστραμμένα κτίρια και πάνω από 70.000 αστέγους.¹³³ Όπως γνωρίζουμε, το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων του ιστορικού κέντρου ήταν Εβραίοι. Ως εκ τούτου αυτοί ήταν και εκείνοι που αντιμετώπισαν τα περισσότερα προβλήματα. Συγκεκριμένα, το σύνολο των πυροπαθών μοιράστηκε σε 50.000 Εβραίοι, 12.500 Χριστιανοί και 10.000 Μουσουλμάνοι.¹³⁴

Αποψη τμήματος του ιστορικού κέντρου πριν την πυρκαγιά, όπου είναι εμφανής η πυκνή δόμηση
(Πηγή: Κωνσταντινίδης Γιάννης, *Θεσσαλονίκη 1913-1919*, Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1989, σελ.165)

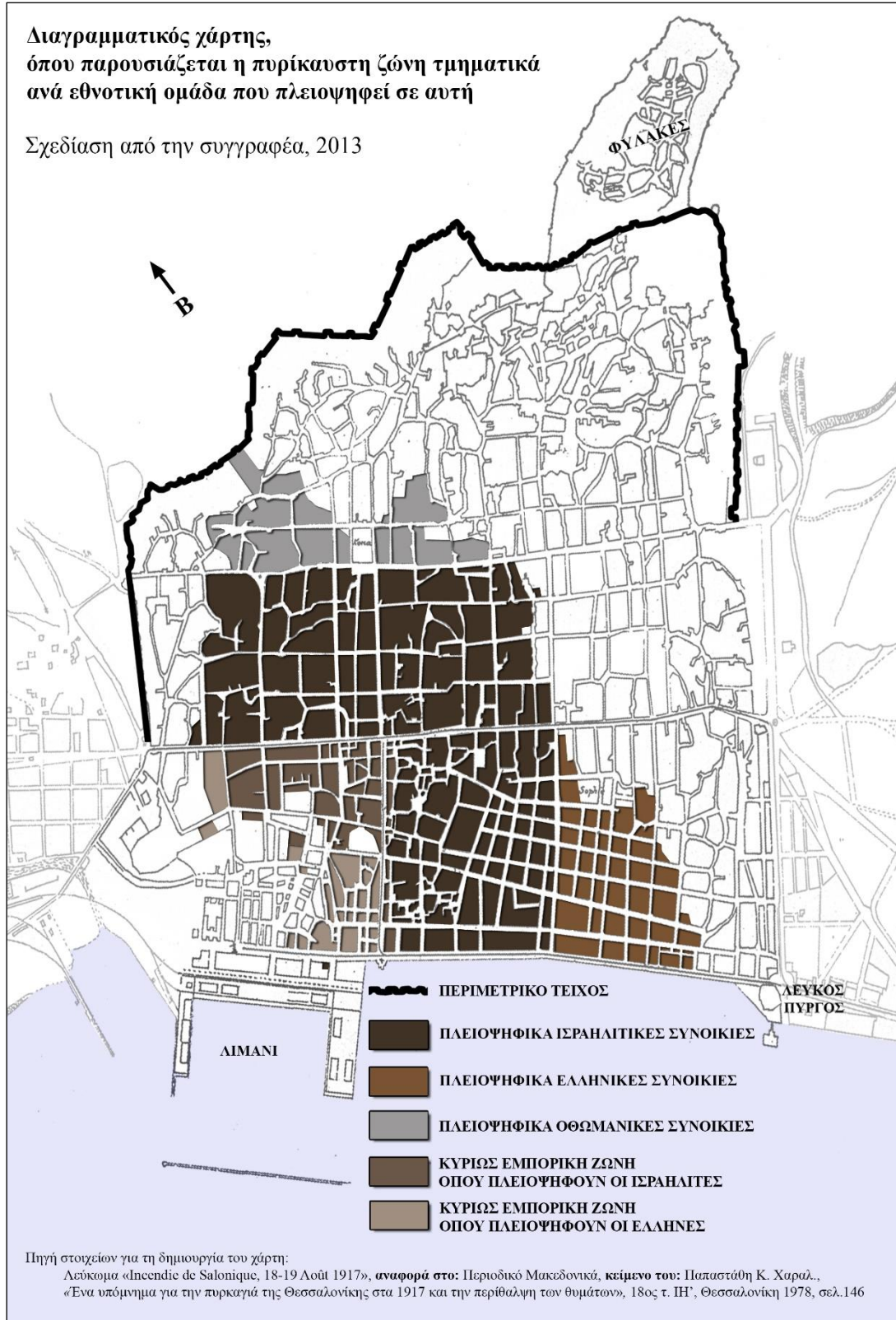
¹³² Τριανταφυλλίδης Δ. Ι., *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Πυκνότητες-Δόμηση 8*, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1966, σελ.3

¹³³ Οπ.Παρ.100, σελ.264

¹³⁴ Στοιχεία από την *Έκθεση του Α. Α. Πάλλη*, στις 14 Φεβρουαρίου 1919, **αναφορά στο:** Περιοδικό Μακεδονικά, **κείμενο του:** Παπαστάθη Κ. Χαραλ., «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων», 18^{ος} τ. ΙΗ', Θεσσαλονίκη 1978, σελ.156-158

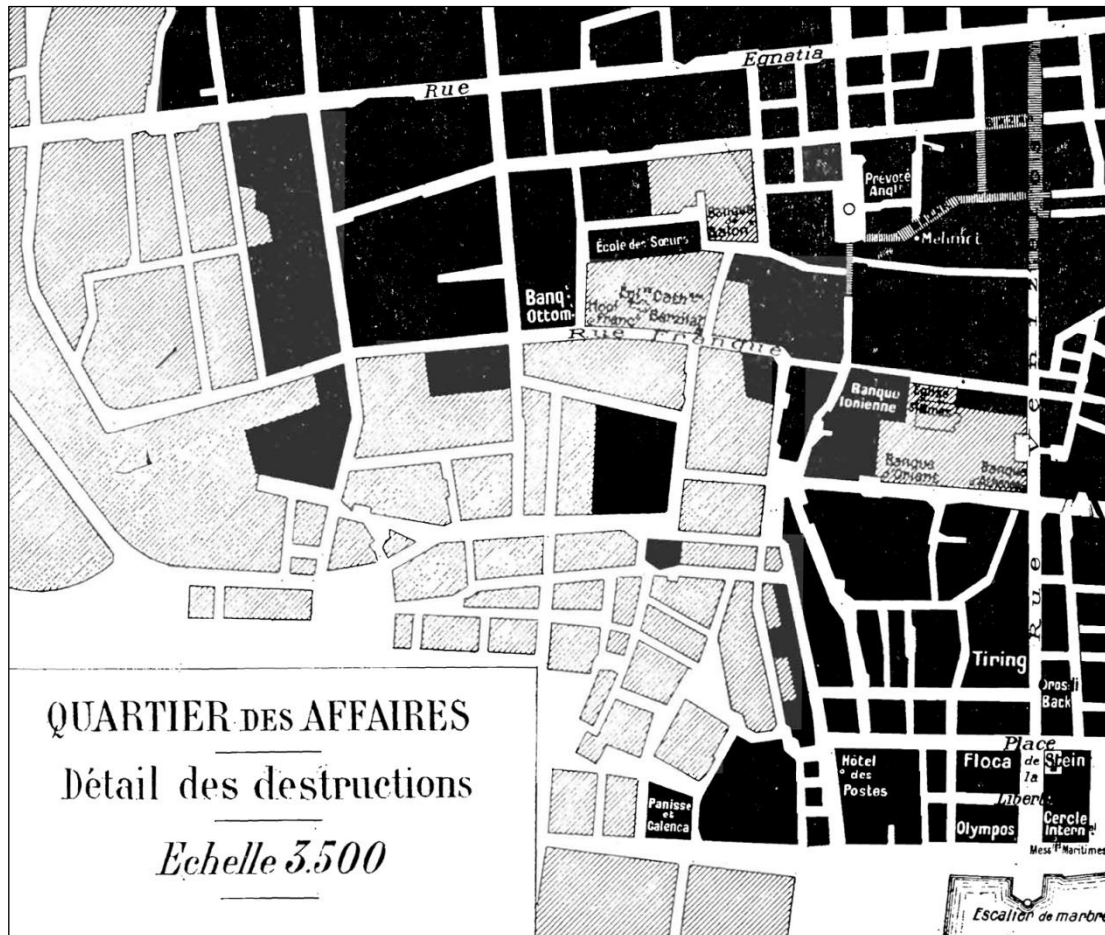
Στο διαγραμματικό χάρτη που ακολουθεί, έχει γίνει μια προσπάθεια παρουσίασης του τμήματος της πυρίκαυστης ζώνης, σε σχέση με τις εθνότητες που κατοικούσαν μέσα στην κατεστραμμένη αυτή περιοχή του ιστορικού κέντρου, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1913.

Συναντάμε λοιπόν το 1917, το βασικότερο και πιο πολυσύχναστο τμήμα της πόλης, όπου βρίσκονταν όλες οι οικονομικές δραστηριότητες, οι χώροι αναψυχής και ψυχαγωγίας, τα πνευματικά και πολιτιστικά κέντρα, οι θρησκευτικοί ναοί και φυσικά οι κατοικίες μεγάλου ακόμα μέρους του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, να δέχονται σχεδόν ολική καταστροφή. Οι υλικές ζημιές υπολογίστηκαν στις 8.000.000 χρυσές λύρες, χωρίς φυσικά να υπολογίζεται με το ποσό αυτό και η τεράστια πολιτιστική απώλεια που έπληξε την πόλη με την αποτέφρωση μνημείων, βιβλιοθηκών, εκκλησιών, συναγωγών, τζαμιών.

Τοπογραφικό διάγραμμα του εμπορικού κέντρου της πυρκαϊστής ζώνης, όπου παρουσιάζονται με μαύρο χρώμα κάποια από τα σημαντικότερα κτίρια της πόλης τα οποία καταστράφηκαν

(Πηγή: Λεύκωμα «Incendie de Salonique, 18-19 Août 1917», αναφορά στο: Περιοδικό Μακεδονικά, κείμενο του: Παπαστάθη Κ. Χαράλ., «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περιθάλη των θυμάτων», 18^{ος} τ. ΙΗ', Θεσσαλονίκη 1978, σελ.149)

Αριστερά: Η περιοχή γύρω από την πλατεία Ελευθερίας, με τα κατεστραμμένα από την πυρκαγιά κέντρα ψυχαγωγίας
(Πηγή: Abastado Leon, *L' Orient qui meurt, Salonique, ce qu'elle est*, Salonique 1918, σελ.3!)

Κάτω: Τμήμα της ζώνης της αγοράς της πόλης μετά την πυρκαγιά στις 18 Αυγούστου του 1917
(Πηγή: Abastado Leon, *L' Orient qui meurt, Salonique, ce qu'elle est*, Salonique 1918, σελ.9!)

Πυρόπληκτοι σε πλατεία της πόλης. Στο βάθος αριστερά φαίνεται ο Λευκός Πύργος μέσα στους καπνούς της πυρκαγιάς

(Πηγή: Elias Petropoulos, «Salonique, L' incendie de 1917», Thessalonique 1980, **αναφορά στον:** Τύπο της Κυριακής, *Θεσσαλονίκη, 100 Χρόνια από την Απελευθέρωση, Ελληνική Ιστορία*, ημερομηνία ανάρτησης 16/04/2015, <http://documents.tips/download/link/isto-26-10-final>, σελ.130)

Παρά τις τεταμένες συνθήκες που βίωνε η πολιτική ζωή της χώρας την περίοδο εκείνη, οι δράσεις αντιμετώπισης της κατάστασης ήταν άμεσες. Η ανάγκη αραιώσης του πληθυσμού της πόλης, που εκ των πραγμάτων θα οδηγούσε και στην καλύτερη δυνατή επίλυση του προβλήματος της στέγασης των πυροπαθών, ευδοκίμησε με την απόφαση της κυβέρνησης για δωρεάν χρήση του σιδηρόδρομου από όσους ήθελαν να μετακινηθούν προς την Παλιά Ελλάδα. Περίπου 5.000 άτομα λοιπόν μετακόμισαν στην Αθήνα, το Βόλο και τη Λάρισα.¹³⁵ Επίσης, αρκετοί από τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης μετανάστευσαν στη Γαλλία, την Ιταλία, την Ισπανία και τις ΗΠΑ.

Για την προσωρινή αποκατάσταση των πυρόπληκτων που παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη, έγιναν πολλές επιμέρους ενέργειες εγκατάστασής τους κυρίως εκτός της πυρκαϊστής ζώνης. Στην καμένη περιοχή, απαγορεύτηκε από την κυβέρνηση η οποιαδήποτε προσπάθεια, είτε επισκευής, είτε ανέγερσης των κατεστραμμένων κτισμάτων από τους ιδιοκτήτες, φαινόμενο πρωτόγνωρο για την πολεοδομία της πόλης, που μετά από κάθε καταστροφή ξανακατασκευαζόταν σχεδόν πάντα από τους ίδιους τους κατοίκους. Βέβαια, αυτή η απαγόρευση συνοδεύτηκε και από καινοτόμες πολεοδομικές παρεμβάσεις, για τις οποίες όμως θα μιλήσουμε εκτενώς σε υποκεφάλαιο που θα ακολουθήσει.

Έτσι λοιπόν, με τη συνεργασία των συμμαχικών στρατευμάτων και των ελληνικών αρχών δημιουργήθηκαν πρόχειρα προσωρινά καταλύματα για τους πυρόπληκτους, κυρίως στις τριγύρω από την πόλη περιοχές. Κάποιες από τις βασικότερες εστίες προσωρινής φιλοξενίας των αστέγων της πυρκαγιάς ήταν, το στρατόπεδο Καραϊσίν (Πολίχνη) όπου οδηγήθηκαν 412 οικογένειες στο σύνολο, 403 εβραϊκές, 7 μουσουλμανικές και 2 χριστιανικές και οι κατασκηνώσεις του

¹³⁵ Οπ.Παρ.134, σελ.159

Ταγματάρχου Ντεναίν με συνολικά 286 οικογένειες, εκ των οποίων οι 281 ήταν εβραϊκές και οι 5 χριστιανικές, ενώ στο στρατόπεδο Ντουντουλάρ (Διαβατά) στεγάστηκαν 2.500 άτομα.¹³⁶ Επίσης, τα στρατόπεδα Καλαμαριάς και Ένωσης Γαλλίδων Κυριών φιλοξένησαν 408 και 110 εβραϊκές οικογένειες αντίστοιχα, ενώ στο στρατόπεδο Τριανδρίας φαίνεται να πήγαν κυρίως χριστιανοί, 1.676 άτομα, όπως επίσης και στο στρατόπεδο Λεμπέτ (Σταυρούπολη) όπου οδηγήθηκαν 45 χριστιανικές οικογένειες.¹³⁷

Εκτός όμως των στρατοπέδων και των κατασκηνώσεων, χρησιμοποιήθηκαν και παραπήγματα για τη στέγαση των πυρόπληκτων, τα οποία προορίζονταν αρχικά για τους πρόσφυγες που είχαν έρθει στην πόλη, όπως είδαμε ήδη. Συγκεκριμένα, η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε 100 νεόκτιστα παραπήγματα, τα οποία στέγασαν 800 οικογένειες.¹³⁸ Εντούτοις, παρά τις εντυπωσιακά άμεσες ενέργειες της κυβέρνησης και όχι μόνο, το Σεπτέμβριο του 1917 σε σκηνές έμεναν προσωρινά ακόμα 7.500 άνθρωποι,¹³⁹ με τον χειμώνα εν όψη.

Μετά από απόφαση λοιπόν του δήμου, επισκευάστηκαν πρόχειρα κάποια από τα σχολεία, τις συναγωγές και άλλα κτίρια, τα οποία παρουσίαζαν τη δυνατότητα γρήγορης επισκευής καθώς δεν είχαν καταστραφεί ολοσχερώς. Σε τέτοια κτίρια εγκαταστάθηκαν 352 οικογένειες. Επίσης, έως τον Δεκέμβριο του 1917, κατασκευάστηκαν ξύλινα παραπήγματα με πρωτοβουλία του δήμου στις οδούς Στρατού και Ολυμπιάδος, στα οποία οδηγήθηκαν ακόμα 340 οικογένειες.¹⁴⁰ Η κυβέρνηση από τη μεριά της ενέκρινε τον Οκτώβριο του 1917 πρόγραμμα κατασκευής 25 οικίσκων για 200 οικογένειες στην Τριανδρία, 50 οικίσκων για επίσης 200 οικογένειες στην Αγία Παρασκευή, 66 οικίσκων για 528 οικογένειες στο Καραϊσίν (Πολίχνη), έργο το οποίο περατώθηκε έως τον Νοέμβριο του 1918. Επιπλέον, έγιναν σχέδια βάσει ευρωπαϊκών προτύπων για περίπου 200 σπίτια που θα στέγαζαν περίπου 1.200 οικογένειες στον συνοικισμό Βαρδαρίου, στην δυτική έξοδο από το ιστορικό κέντρο.¹⁴¹

¹³⁶ Σύμφωνα με τα αναλυτικά στοιχεία που παρατίθενται στο *Σχέδιο...* (σ.45-48), **αναφορά στο:** Περιοδικό Σύγχρονα Θέματα, **κείμενο της:** Χαστάογλου Βίλμας, «Για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ανέκδοτο υπόμνημα και άλλα στοιχεία από το αρχείο του Ε. Μοργκεντάου (ΗΠΑ)», Τεύχος 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1994, σελ.43

¹³⁷ Οπ.Παρ.136, σελ.43

¹³⁸ Οπ.Παρ.134, σελ.159

¹³⁹ Οπ.Παρ.73, σελ.383

¹⁴⁰ Οπ.Παρ.134, σελ.162

¹⁴¹ Οπ.Παρ.134, σελ.162-163

Βλέπουμε συνεπώς μια σχετικά οργανωμένη και άμεση, για τα δεδομένα της καταστροφής, προσέγγιση του προβλήματος από τις αρχές. Επίσης, εκτός του ζητήματος της στέγασης, μια ίσως από τις σημαντικότερες ενέργειες που έγιναν, ενόψει του χειμώνα που ερχόταν, ήταν η δημιουργία μιας υποεπιτροπής από την Διεύθυνση θυμάτων πυρκαγιάς, με αντικείμενο τη δωρεάν διανομή ξυλανθράκων για τη θέρμανση των πυρόπληκτων, τους μήνες του χειμώνα που ακολούθησαν τη φωτιά.¹⁴² Ομοίως, αξιοσημείωτο θα μπορούσε να θεωρηθεί και το γεγονός της κατασκευής από το δήμο παραπηγμάτων για το μικρεμπόριο στην πλατεία Ιπποδρομίου και τη λεωφόρο Εθνικής Αμύνης.¹⁴³

Η εβραϊκή κοινότητα από τη μεριά της, που άλλωστε δέχτηκε και το μεγαλύτερο πλήγμα από την πυρκαγιά, για την εγκατάσταση των πυροπαθών Εβραίων που δεν εγκατέλειψαν την πόλη, αγόρασε εκτάσεις, όπως αυτές των συμμαχικών στρατοπέδων 6 και 151, αλλά και το στρατόπεδο Cambell, μετατρέποντάς τα σε εργατικές κατοικίες.¹⁴⁴ Εκτός όμως των στρατοπέδων αυτών, πυροπαθείς Εβραίοι στεγάστηκαν και στους συνοικισμούς Καραγάτς, Ρεζί Βαρδαρίου και Αγίας Παρασκευής, αλλά και σε παραπήγματα στην οδό Αγγελάκη και την Λεωφ. Στρατού.¹⁴⁵ Έως το 1924, 2.500 Εβραϊκές οικογένειες είχαν στεγαστεί, ενώ 1.000 παρέμεναν ακόμα άστεγες.¹⁴⁶

Από την Έκθεση του Α.Α. Πάλλη, τον Φεβρουάριο του 1919, προκύπτει ότι από το σύνολο των πυροπαθών οικογενειών της Θεσσαλονίκης, ανεξαρτήτως εθνότητας, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό έμεναν ακόμα σε ανθυγιεινά υπόγεια και σε πρόχειρες κατασκευές στα ερείπια που άφησε πίσω της η πυρκαγιά.¹⁴⁷ Παρά τις όσες προσπάθειες συνεπώς τόσο των ελληνικών αρχών, όσο και της εβραϊκής κοινότητας, η «πληγή» της καταστροφής ήταν τόσο μεγάλη για τους κατοίκους, που ήθελε πολύ χρόνο και ενέργειες για να «επουλωθεί».¹⁴⁸ Κάποιος θα μπορούσε να πει πως

¹⁴² Οπ.Παρ.134, σελ.166

¹⁴³ Οπ.Παρ.134, σελ.162

¹⁴⁴ Μόλχο Ρένα, *Η αναγέννηση, στον συλλογικό τόμο*: «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων», **μετάφραση**: Καλαμάντης Γιώργος, Αθήνα 1994, σελ.73

¹⁴⁵ Περιοδικό Σύγχρονα Θέματα, **κείμενο της**: Χαστάογλου Βίλμας, «Για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ανέκδοτο υπόμνημα και άλλα στοιχεία από το αρχείο του Ε. Μοργκεντάου (ΗΠΑ)», Τεύχος 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1994, σελ.36-37

¹⁴⁶ Οπ.Παρ.145, σελ.33

¹⁴⁷ Οπ.Παρ.134, σελ.168

¹⁴⁸ *Για χάρτη με τις περιοχές όπου οδηγήθηκαν οι πυρόπληκτοι του 1917, βλέπε χάρτη που ακολουθεί με τίτλο*: «Η δομή του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης μετά τις προτάσεις του Hébrard και οι εκτός του ιστορικού κέντρου περιοχές όπου οδηγήθηκαν οι πυρόπληκτοι του 1917», σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

πολεοδομικά δόθηκε με την πυρκαγιά, μια πολύ μεγάλη ευκαιρία στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης να διώξει από πάνω του τα χαρακτηριστικά του παρελθόντος, κατατμήσεις, πυκνή δόμηση και κατοίκηση, χωρίς συνέχεια, δομή και οργάνωση. Επίσης, θα μπορούσε να ειπωθεί πως κοινωνικά και πληθυσμιακά ήταν η κατάλληλη περίπτωση της ολοκληρωτικής απαλοιφής των εθνό-θρησκευτικών διαχωρισμών του ιστορικού κέντρου. Αν μη τι άλλο, η Θεσσαλονίκη είχε ανάγκη από νέα πολεοδομική και κοινωνική δομή στο ιστορικό της κέντρο. Μια δομή που να ακολουθεί την εξευρωπαϊσμένη κοινωνιολογικά λογική των νοτιοανατολικών και βορειοδυτικών επεκτάσεών της. Η δυνατότητα λοιπόν για την αλλαγή αυτή δόθηκε το 1917, ωστόσο αυτό συνέβη με τον χειρότερο και καταστροφικότερο δυνατό τρόπο για τους κατοίκους. Το εάν η Θεσσαλονίκη εκμεταλλεύτηκε την «ευκαιρία» που της προσφέρθηκε πολεοδομικά και κοινωνικά με την πυρκαγιά του 1917, θα το συζητήσουμε στην πορεία.

Τμήμα των ερείπιών του ιστορικού κέντρου. Στο βάθος φαίνεται το λιμάνι

(Πηγή: Incendie de Salonique, 18-19 Aout 1917, C.A.A. Aéronautique, αναφορά στις: Καραδήμου Γερόλυμπου Αλέκας, Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς, Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1917, Θεσσαλονίκη 2002, σελ.123)

3.4.2 Οι πολεοδομικές και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, αλλά και οι κοινωνικές συνθήκες που τις συνόδεψαν

Μόλις μια εβδομάδα μετά την πυρκαγιά και ταυτόχρονα με τις προσπάθειες της προσωρινής στέγασης των αστέγων, ανακοινώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση η απόφαση απαλλοτρίωσης της πυρίκαυστης ζώνης. Συστάθηκαν λοιπόν τρεις επιτροπές για την επίτευξη του στόχου αυτού, η πρώτη εκ των οποίων είχε σαν στόχο τη λεπτομερή καταγραφή των τοπογραφικών και κτηματολογικών δεδομένων, επαληθεύοντας τους τίτλους ιδιοκτησίας. Η δεύτερη επιτροπή, ονομαζόμενη «Διεθνής Επιτροπή του σχεδίου της Θεσσαλονίκης» με επικεφαλή αρχικά τον Άγγλο αρχιτέκτονα τοπίου και πολεοδόμο Thomas Mawson, τον οποίο στην συνέχεια διαδέχτηκε ο Γάλλος πολεοδόμος Ernest Hébrard, είχε σαν αντικείμενο την δημιουργία ενός νέου σχεδίου για την πόλη, συμπεριλαμβανομένων των επεκτάσεών της. Τέλος, η τρίτη επιτροπή την οποία διεύθυνε ο υπουργός Μεταφορών, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, είχε σαν στόχο την σύνταξη ενός νόμου για την διευκόλυνση υλοποίησης του σχεδίου.¹⁴⁹ Αναμφισβήτητα λοιπόν, βλέπουμε ίσως για πρώτη φορά στην πολεοδομική ζωή της Θεσσαλονίκης έως το 1917, μια οργανωμένη προσέγγιση του ζητήματος από την κυβέρνηση. Με την συνεργασία λοιπόν, του Ελευθέριου Βενιζέλου, του Ernest Hébrard και του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, συντελέστηκε ένας πραγματικός «άθλος» για την εποχή, σε απίστευτα σύντομο χρονικό διάστημα.¹⁵⁰

Η πρώτη από της εργασίες που έπρεπε να πραγματοποιηθούν για την υλοποίηση του μεγάλου σχεδίου της κυβέρνησης, ήταν η τοπογραφική καταγραφή¹⁵¹ της πυρίκαυστης ζώνης, την ολοκλήρωση της οποίας ανακοίνωσε στη

¹⁴⁹ Γερόλυμπου Αλεξάνδρα, *Το μερίδιο της φωτιάς, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων», μετάφραση: Καλαμάντης Γιώργος, Αθήνα 1994, σελ.283*

¹⁵⁰ Γιακουμής Χάρης, Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, Πεντελαχόρ ντε Λοντίς Κριστιάν, *Ερνέστ Εμπράρ 1875-1933. Εικόνες από την ζωή ενός αρχιτέκτονα. Από την Ελλάδα στην Ινδοκίνα*, Αθήνα 2001, σελ. 53, **αναφορά στο:** Τσιλαλή Χρίστου, *Ελευθέριος Βενιζέλος-Ernest Hebrard. Πολιτικο-πολεοδομική συνένδεση υψηλής στάθμης, ή όταν ένας «Μεγάλος» πολιτικός συναντάει ένα σπουδαίο πολεοδόμο*, **στα πρακτικά συνεδρίου:** «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις», Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002, **επιμέλεια έκδοσης:** Βατσάκη Αργυρώ, 1^η Έκδοση, Αθήνα 2005, σελ.172

¹⁵¹ *Η τοπογράφηση της πυρίκαυστης ζώνης ακολούθησε τον Νόμο 1122 «περί προσωρινής κτηματογραφίσεως της Θεσσαλονίκης», στις 4.1.1918, αναφορά στις:* Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκα, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.87

Βουλή ο Α. Παπαναστασίου, στις 3 Απριλίου 1918.¹⁵² Η κτηματογράφηση ωστόσο της περιοχής παρουσίασε μεγάλη καθυστέρηση, με την βασικότερη αιτία αυτής της καθυστέρησης να αποδίδεται στις αντιδράσεις και την άρνηση συνεργασίας των ιδιοκτητών. Το εάν η αιτία της καθυστέρησης ήταν πράγματι και μόνο αυτή είναι αμφισβητούμενο, καθώς έως πριν την πυρκαγιά δεν υπήρχε κτηματογραφικός χάρτης της πόλης και επίσης οι αγοραπωλησίες των ακινήτων δεν καταγράφονταν.¹⁵³ Άρα συναντάμε σίγουρα δύο αίτια που εκ των πραγμάτων δεν θα μπορούσαν παρά να καθυστερήσουν σημαντικά την ολοκλήρωση της κτηματογράφησης. Επίσης, ένα ακόμη εμπόδιο ήταν η αλλαγή πλέον στις αξίες των οικοπέδων μετά την πυρκαγιά, που άλλωστε θα ήταν αδύνατο να παραμείνουν αμετάβλητες δεδομένης της καταστροφής που δέχτηκαν. Τελικά η κτηματογράφηση ολοκληρώθηκε σχεδόν ένα χρόνο μετά, τον Μάρτιο του 1919, χωρίς ωστόσο να έχει επιτευχθεί παράλληλα η εκτίμηση της αξίας των οικοπέδων,¹⁵⁴ γεγονός εξαρτώμενο σχεδόν εξολοκλήρου αυτή τη φορά από την αρνητική στάση των ιδιοκτητών.

Δείγμα των κτηματογραφικών εργασιών που έγιναν στη Θεσσαλονίκη.

Παρουσιάζεται το Ο.Τ. 219, Κτηματογράφησης Θεσσαλονίκης Συνεργείου Σχεδίου Πόλεως, 1919 (Πηγή: Αρλιώτης Δ. και Δανιήλ Δ., **αναφορά στις:** Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκας, *Ένας αιώνας χαρτογραφίας και πολεοδομικών μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης, Από τα μέσα του 19^{ου} στα μέσα του*

20^{ου} αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του συλλογικού τόμου:** Σαββαϊδής Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.181)

¹⁵² **Αναφορά στις:** Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκα, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.87

¹⁵³ John Mawson, 1919, **αναφορά στις:** Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκας, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.87

¹⁵⁴ Οπ.Παρ.130, σελ.87

Τη σχεδίαση των 449 οικοδομικών τετραγώνων της πυρίκαυστης ζώνης, μαζί με τον Νόμο 1394/1918 «περί εφαρμογής του νέου σχεδίου της πόλεως Θεσσαλονίκης»,¹⁵⁵ ο οποίος δημοσιεύτηκε τον Μάιο του 1918, παρέλαβε η «Διεθνής Επιτροπή του σχεδίου της Θεσσαλονίκης» με στόχο την ανοικοδόμηση της πυρίκαυστης ζώνης. Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, ολοκληρώθηκε η προκαταρκτική μελέτη για την ανοικοδόμηση και τις επεκτάσεις της πόλης, με τον Thomas Mawson να είναι ο επικεφαλής της Επιτροπής. Το ιδιαίτερα λεπτομερές για προκαταρκτικό σχέδιο του Mawson, παρουσίαζε μια νέα εξευρωπαϊσμένη τουλάχιστον πολεοδομικά πόλη. Το εντυπωσιακότερο ωστόσο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε όλων, ήταν το γεγονός της αναφοράς για πρώτη φορά στην κατασκευή μετρό ή ορθότερα «υπόγειου ηλεκτρικού σιδηρόδρομου».¹⁵⁶ Στο σχέδιο αυτό, το οποίο παρουσιάζεται στη συνέχεια, έχει σημειωθεί η γραμμή του προτεινόμενου «υπόγειου ηλεκτρικού σιδηρόδρομου».

Ο στόχος της επέμβασης αυτής στο σχέδιο του Mawson, έχει τόσο πολεοδομικό, όσο και κοινωνικό χαρακτήρα. Αφενός από πολεοδομικής σκοπιάς, αποτέλεσε πρότυπο για τη σχεδίαση του μετρό της Θεσσαλονίκης σχεδόν έναν αιώνα μετά, όπως φαίνεται στον ακόλουθο χάρτη του μετρό όπως υλοποιείται σήμερα, όπου η πρώτη και βασική γραμμή είναι σχεδόν η ίδια με αυτή του Mawson, και αφετέρου από κοινωνικής σκοπιάς, βλέπουμε να προτείνεται το 1918 μια μεταφορική γραμμή σύνδεσης των νοτιοανατολικών αριστοκρατικών επεκτάσεων με το ιστορικό κέντρο και το σιδηροδρομικό σταθμό, αφήνοντας στο περιθώριο τις βορειοδυτικές επεκτάσεις της πόλης όπου κατοικούν τα λαϊκά στρώματα.

¹⁵⁵ Ο Νόμος 1394/1918, δημοσιεύτηκε με ημερομηνία 3/9.5.1918. Η εισηγητική έκθεση βρίσκεται στο Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, χωρίς αρίθμηση, **αναφορά στις:** Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλεξάνδρας, *Σχεδιασμός της Θεσσαλονίκης μετά το 1917, στα πρακτικά συνεδρίου:* «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912», 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης:** Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.501-502 και σελ.512-515

¹⁵⁶ Th. Mawson, “The Balkan News”, άρθρο στην εφημερίδα Balkan News, 30 Ιανουαρίου 1918, Θεσσαλονίκη, **αναφορά στο:** Νανιόπουλου Αριστοτέλη και Ναλμπάντη Δημήτριο, *Ο Αστικός Συγκοινωνιακός Σχεδιασμός στην πόλη της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, στον συλλογικό τόμο:* «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης», του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ.210-211

**Το προκαταρκτικό σχέδιο για την ανοικοδόμηση και τις επεκτάσεις της Θεσσαλονίκης του Thomas Mawson το 1918
(με κόκκινη γραμμή συμβολίζεται ο προτεινόμενος ηλεκτρικός σιδηρόδρομος, παρέμβαση σχεδίασης από την συγγραφέα, 2013)**

(Πηγή: *Salonique, etude preliminaire pour la reconstruction et de l' extension de la Ville*, 1918, επιχρωματισμένο αντίγραφο του πρωτότυπου σχεδίου για την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης από τον Thomas Mawson, **επιμέλεια:** Καραδήμου – Γερόλυμπου Α., Σχέδιο των αρχιτεκτόνων Καλλιμπάνη Χρ., Καρασόγλου Β., **αναφορά στις:** Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκας, *Ένας αιώνας χαρτογραφίας και πολεοδομικών μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης, Από τα μέσα του 19^{ου} στα μέσα του 20^{ου} αιώνα*, **στον συλλογικό τόμο:** «Θεσσαλονίκης ανάδειξης, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του συλλογικού τόμου:** Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.166-167)

Ο χάρτης του μετρό της Θεσσαλονίκης με τις επεκτάσεις του, όπως κατασκευάζεται σήμερα (με κόκκινη γραμμή παρουσιάζεται η βασική-πρώτη γραμμή του έργου, παρέμβαση σχεδίασης από την συγγραφέα, 2013) (Πηγή: <http://www.ametro.gr>)

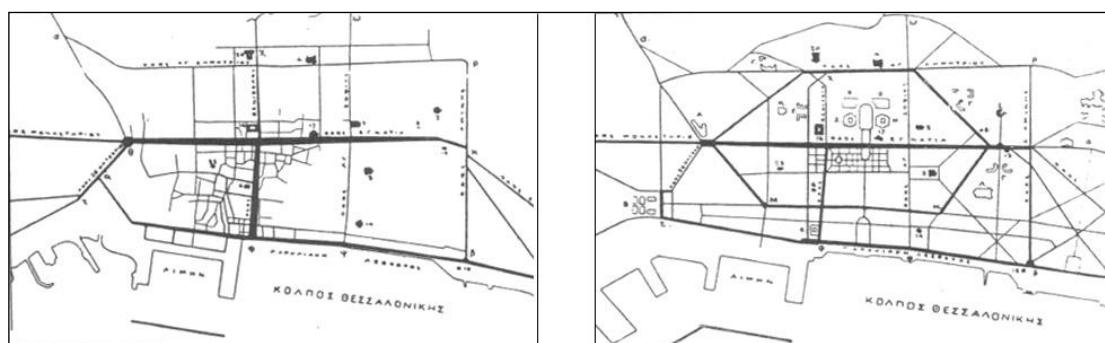

Με την ολοκλήρωση της προκαταρκτικής μελέτης, ο Thomas Mawson επέστρεψε στην Αγγλία. Ο διάδοχός του στην Επιτροπή σχεδιασμού, Ernest Hébrard, ανέλαβε να συνεχίσει το έργο, ολοκληρώνοντας τη δεύτερη φάση των προσχεδίων και παρουσιάζοντάς τα στο Διοικητήριο στις 29 Ιουνίου 1918. Στις 24 Μαρτίου 1919 εγκρίθηκε το σχέδιο της πρότασης ανοικοδόμησης του ιστορικού κέντρου.¹⁵⁷ Το σχέδιο αυτό ήθελε την πόλη να παίρνει σε έναν σημαντικό βαθμό τη μορφή των γαλλικών αστικών κέντρων, με πλατύς, ιεραρχημένους και διαγώνιους οδικούς άξονες.

Αριστερά: Οι κύριες αρτηρίες του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, πριν την πυρκαγιά του 1917

Δεξιά: Οι νέες αρτηρίες της πρότασης του Ernest Hébrard

(Πηγή: Δημητρακόπουλος 1939, **αναφορά στις:** Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκας, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 168)

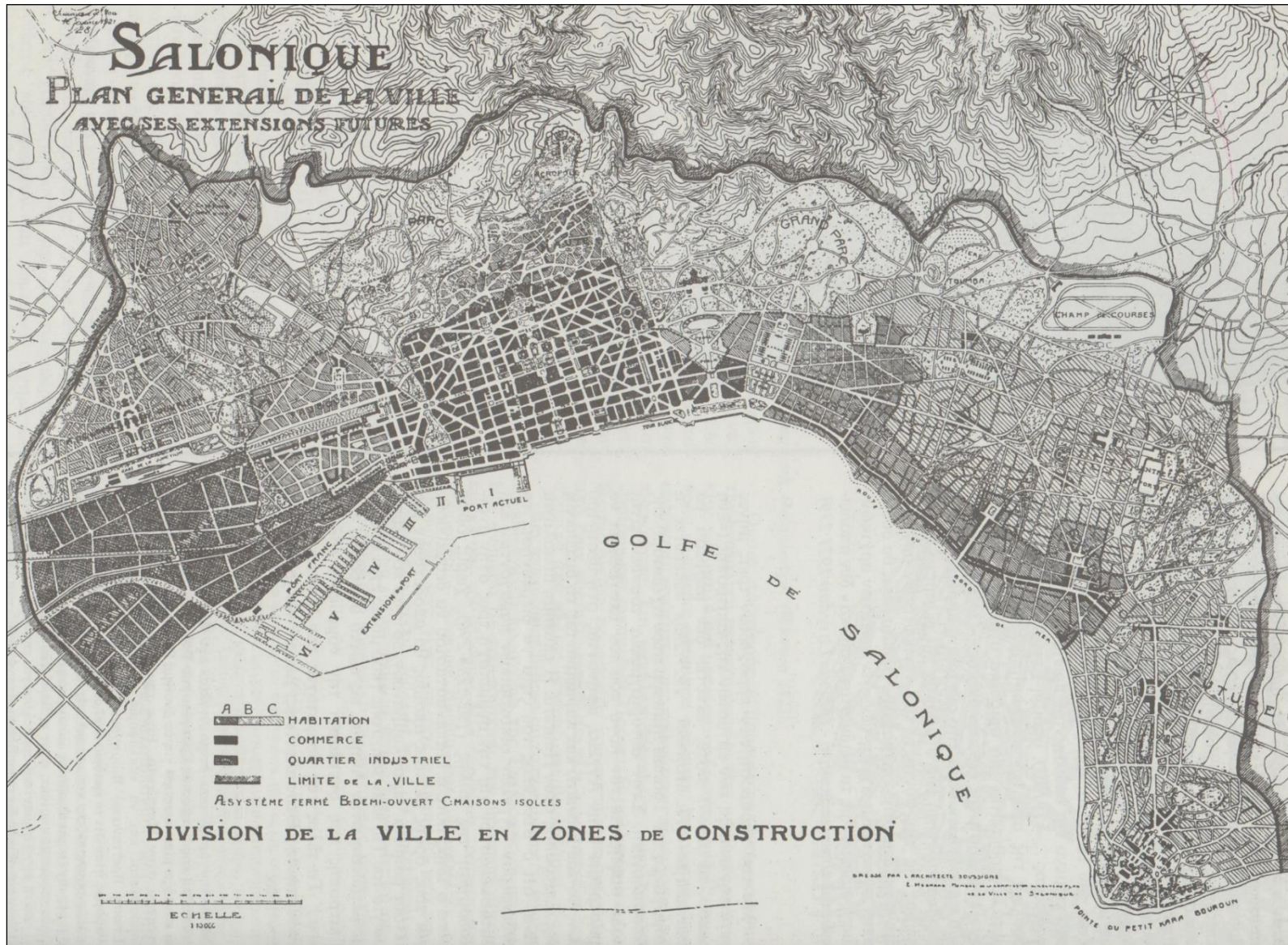

Προτεινόταν η δημιουργία δύο πλατειών, νεοβυζαντινού ρυθμού, σαν συνέχεια του παρελθόντος της πόλης, οι οποίες θα αποτελούσαν τους πυρήνες του κέντρου. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του ιστορικού κέντρου, η πλατεία Ιπποδρομίου, όπου άλλοτε ήταν η τοποθεσία του Ρωμαϊκού Ιππόδρουμου, θα αποτελούσε την «καρδιά» της διοίκησης της πόλης, με το δημαρχείο, το δικαστικό μέγαρο και άλλα κτίρια διοικητικών υπηρεσιών. Βόρεια της πλατείας Ιπποδρομίου, η δεύτερη πλατεία με την ονομασία Αριστοτέλους, θα αποτελούσε το κέντρο αναψυχής, καταλήγοντας σε μια ριαzzetta πάνω στη θάλασσα, με θέα τον Όλυμπο. Ακόμα, ο Hébrard στο σχέδιο του ασχολήθηκε και με τις εκτός του πυρήνα λειτουργίες, όπως την ανάπτυξη του λιμανιού, του σιδηροδρομικού σταθμού και την οργάνωση/χωροθέτηση της βιομηχανικής περιοχής βορειοδυτικά.

¹⁵⁷ Οπ.Παρ.130, σελ.136 και 147

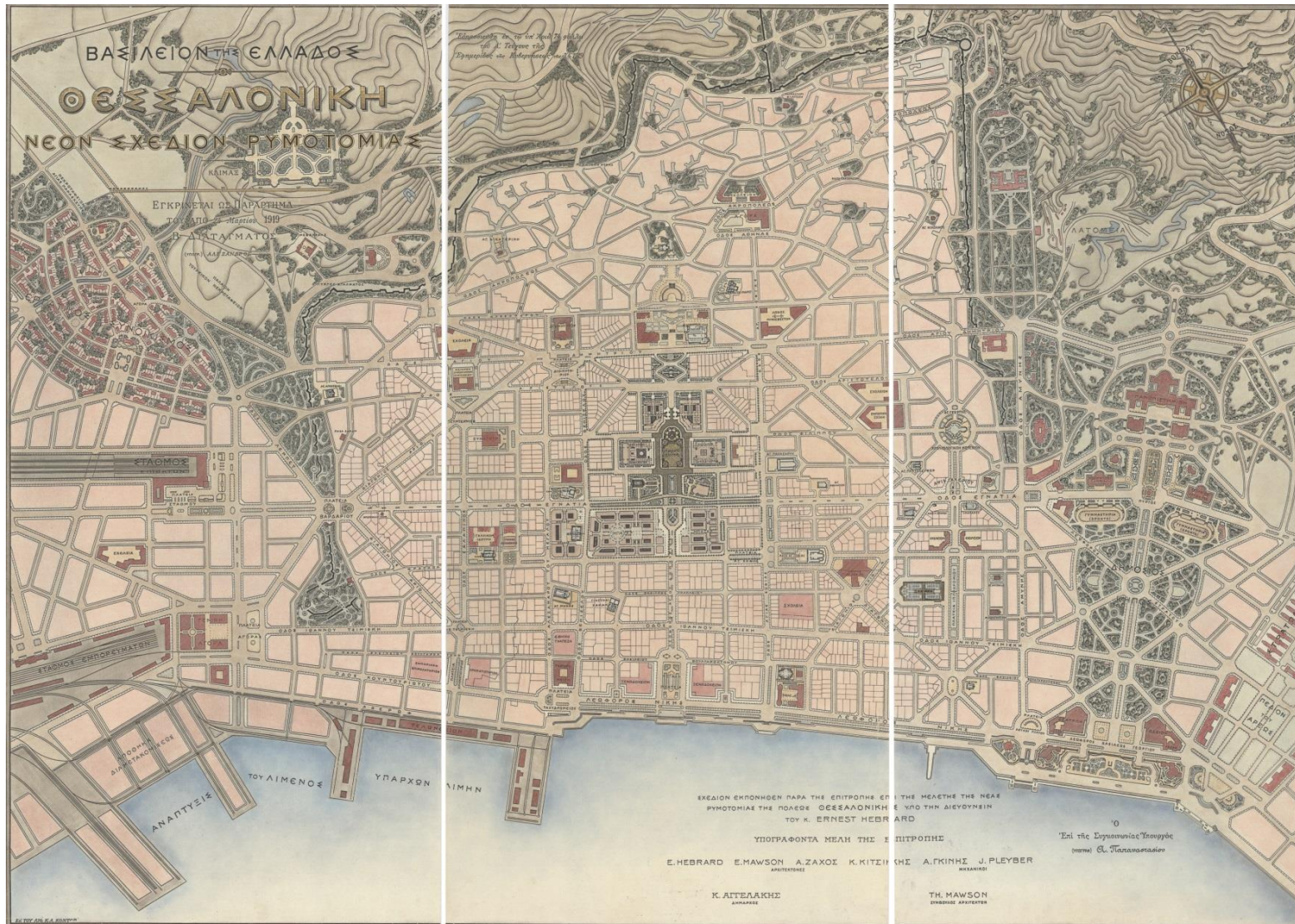
Επίσης, παράλληλα με την αξιοποίηση των μνημείων της πόλης, διατηρώντας και τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο την πλούσια και ποικίλη πολιτιστική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης, δημιούργησε μέσα από το σχέδιό του αρχαιολογικές διαδρομές για τους πεζούς, προσδίδοντας έτσι στο έως το 1917 πυκνοδομημένο και ίσως «αποπνικτικό» ιστορικό κέντρο, μια αίσθηση και ατμόσφαιρα ευχάριστη τόσο για τον κάτοικο της πόλης, όσο και για τον επισκέπτη αυτής. Ταυτόχρονα, στα αχνάρια των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων, έδωσε έμφαση στην παρουσία της φύσης μέσα στο αστικό τοπίο, ενώ συγχρόνως πρότεινε την διαπλάτυνση των δρόμων για την ελεύθερη κίνηση των οχημάτων. Εκτός ωστόσο της χωροταξικής οργάνωσης του ιστορικού κέντρου, η Επιτροπή ασχολήθηκε και με την διατήρηση ορισμένων υπαρχόντων κτιρίων αυτού, αλλά και με το αρχιτεκτονικό ύφος των νέων δημόσιων κτιρίων, καθώς και με την δημιουργία προτεινόμενων κατοικιών, εισάγοντας για πρώτη φορά την έννοια της πολυκατοικίας στη Θεσσαλονίκη.

Τέλος, σε μια από τις ευνοϊκότερες περιοχές, νοτιοανατολικά του ιστορικού κέντρου, «τοποθέτησε» ο Hébrard την προτεινόμενη Πανεπιστημιούπολη. Στην χωροθέτηση της τόσο σημαντικής για την πολιτιστική, πνευματική και εκπαιδευτική «φυσιογνωμία» της πόλης, φαίνεται να έδωσε αρκετά μεγάλο βάρος ο πολεοδόμος, καθώς τη σχεδίασε στα όρια μεταξύ ιστορικού κέντρου και νοτιοανατολικών επεκτάσεων, δίνοντας της την εικόνα μιας ζώνης πρασίνου, με πληθώρα ελεύθερων χώρων μεταξύ των συμμετρικά χωροθετημένων πανεπιστημιακών κτιρίων, σε αμφιθεατρική τοποθεσία, με θέα προς τη θάλασσα. Έδωσε συνεπώς στη λειτουργία τη σημασία που της άρμοζε, όχι με επιβλητικούς σχεδιασμούς και κτίρια, αλλά με τη χωροθέτηση της σε στρατηγικής σημασίας σημείο, εκμεταλλευόμενος το βασικότερο φυσικό στοιχείο της Θεσσαλονίκης τη θάλασσα, προσδίδοντας παράλληλα στην περιοχή την έννοια της αναψυχής, μετατρέποντάς την σε μια ζώνη πρασίνου.

Οι χρήσεις γης όπως τις σχεδίασε ο Hébrard (Πηγή: Hébrard, Dreyfus 1923, αναφορά στις: Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκας, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.146)

Το σχέδιο ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης, με επικεφαλής τον Ernest Hébrard, όπως δημοσιεύθηκε στο υ' αριθμόν 74 Φύλλο του Α' τεύχους της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως στις 3.4.1919, «Θεσσαλονίκη-Νέον Σχέδιον Ρυμοτομίας» (Πηγή: Απεικόνιση του νέου ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης, γνωστό και ως σχέδιο Εμπράρ, όπως δημοσιεύτηκε στο υπ' αριθμ. 74 Φύλλο του Α' τεύχους της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως στις 3-4-1919, "Θεσσαλονίκη - Νέον Σχέδιον Ρυμοτομίας", Το σχέδιο υπογράφεται από τον Ernest Hebrard και την ομάδα μελέτης της Νέας Ρυμοτομίας της πόλεως Θεσσαλονίκης: E. Mawson, A. Ζάχο, Κ. Κιτσίκη, Α. Γκίνη, Pleyber, Κ. Αγγελάκη (δήμαρχο) και Th. Mawson (σύμβουλο), 1:2500, συνολικά 138.9 x 98.8 εκ., 1919, Συλλογή Α.Καραδήμου-Γερόλυμπου. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου E4665, E4666, E4667)

Το πολεοδομικό αυτό σχέδιο ήταν πρωτοποριακό, τόσο για τα ελληνικά, όσο και για τα ευρωπαϊκά δεδομένα της εποχής. Έχει επισημανθεί από αρκετούς μελετητές ο καινοτόμος χαρακτήρας του πολεοδομικού ανασχεδιασμού της Θεσσαλονίκης.¹⁵⁸ Το κέντρο αποκτά έναν ευρωπαϊκό αέρα, με μεγάλες λεωφόρους, οικοδομικά τετράγωνα, οργανωμένη χωροθέτηση λειτουργιών, χώρους πρασίνου και αναψυχής, εξαλείφοντας την άτακτη δόμηση και την κατάτμηση των ιδιοκτησιών, αλλά και την εθνοθησκευτική ομαδοποίηση των κατοικιών, που μέσα από το σχέδιο έδιναν τη θέση τους σε περιοχές κατοικίας με νέα κοινωνική δομή, αυτή της γειτονιάς, με κατοικίες, πάρκα, σχολεία και θρησκευτικούς ναούς.

Αν και οι μεγαλύτερες νομοθετικές και σχεδιαστικές ενέργειες πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 1917-1919, το Βασιλικό Διάταγμα «περί εφαρμογής νέου σχεδίου πόλεως Θεσσαλονίκης», καθώς και η έναρξη εκποίησης των οικοπέδων για την εφαρμογή του σχεδίου έγιναν το 1920. Όσον αφορά στο διάταγμα (8.5.1920),¹⁵⁹ που ουσιαστικά αποτέλεσε μια θεμέλια βάση επάνω στην οποία στηρίχθηκαν οι μεταγενέστεροι Γενικοί Οικοδομικοί Κανονισμοί (Γ.Ο.Κ.) της χώρας, είχε σαν έναν από τους βασικούς του στόχους την πρόληψη και αποφυγή αυθαιρεσιών, ενώ ωστόσο παράλληλα δεν έθετε απόλυτες απαγορεύσεις στην εφαρμογή της αρχιτεκτονικής.¹⁶⁰ Δύο αντιφατικά στην βαθύτερη έννοια τους στοιχεία.

Εντούτοις, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν η αντίφαση αυτή ήταν σκόπιμη ή εάν οφειλόταν στην άγνοια. Εξάλλου, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι μιλάμε για ένα διάταγμα το οποίο θεσπίστηκε το 1920 και ουσιαστικά η εφαρμογή του αφορούσε σε μια πόλη η οποία σχεδόν εξολοκλήρου έως τότε κατασκευαζόταν

¹⁵⁸ Τσιλαλής Χρήστος, *Ελευθέριος Βενιζέλος-Ernest Hebrard. Πολιτικο-πολεοδομική συνενύρεση υψηλής στάθμης, ή όταν ένας «Μεγάλος» πολιτικός συναντάει ένα σπουδαίο πολεοδόμο*, , **στα πρακτικά συνεδρίου**: «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις», Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002, **επιμέλεια έκδοσης**: Βατσάκη Αργυρώ, 1^η Έκδοση, Αθήνα 2005, σελ.171-173

¹⁵⁹ Καραδήμου Γερόλυμπου Αλέκα, *Ο Γ.Ο.Κ. και η Ελληνική πόλη. Από την συνολική πολεοδομική αντίληψη στην ρύθμιση της ιδιωτικής κερδοσκοπίας*, **στα πρακτικά συνεδρίου**: «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974», πρακτικά 2^{ου} συνεδρίου Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, συνδιοργάνωση: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2000, σελ.154-156

¹⁶⁰ *Με το άρθρο 31 θέσπιζε ότι ο Νομό-αρχιτέκτων μπορεί να επιτρέψει την παράβαση διατάξεων όταν πρόκειται για δημόσια ή ιδιωτικά κτίρια των οποίων ο προορισμός ή η αρχιτεκτονική έχουν ειδικές απαιτήσεις*, **αναφορά στις**: Καραδήμου Γερόλυμπου Αλέκας, *Ο Γ.Ο.Κ. και η Ελληνική πόλη. Από την συνολική πολεοδομική αντίληψη στην ρύθμιση της ιδιωτικής κερδοσκοπίας*, **στα πρακτικά συνεδρίου**: «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974», πρακτικά 2^{ου} συνεδρίου Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, συνδιοργάνωση: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2000, σελ.154

αυθαίρετα. Αν μη τι άλλο, το σύνολο της χώρας γνώρισε την έννοια του Οικοδομικού Κανονισμού μόλις το 1920, μίας έννοιας που προερχόταν από τη Γερμανία. Δεδομένων αυτών των στοιχείων, καθώς και του γεγονότος ότι στο διάταγμα του 1920 για πρώτη φορά, διαιρείται η πόλη σε τμήματα, με την εφαρμογή διαφορετικών διατάξεων σε κάθε ένα από αυτά, καθώς επίσης και το ότι για πρώτη φορά γίνεται αναφορά σε οικοδομική άδεια, ύψος και ορόφους κτιρίων, ακάλυπτους χώρους, εξώστες και άλλους σχεδιαστικούς περιορισμούς, που ουσιαστικά στόχευαν στην δημιουργία ενός ενιαίου συνόλου πόλεως, με την παράλληλη αποφυγή αυθαιρεσιών, κάθε άλλο παρά σκόπιμη φαντάζει η αντίφαση που αναφέρθηκε προωύτερα.

Το δεύτερο από τα δύο σημαντικότερα γεγονότα του 1920, η ανακοίνωση της Επιτροπής Εκποίησης Οικοπέδων Νέου Σχεδίου Θεσσαλονίκης τον Ιανουάριο του 1920, σχετικά με τους πίνακες διατίμησης των οικοπέδων, ήταν η αιτία της έναρξης μιας ετήσιας διαμάχης μεταξύ κυβέρνησης και ιδιοκτητών πυρκαυστης ζώνης, που οδήγησε αναπόφευκτα στην καθυστέρηση της εφαρμογής των σχεδίων ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης. Εξάλλου, η εισαγωγή των στοιχείων της σύγχρονης πολεοδομίας και η απόφαση να αγνοηθεί η παραδοσιακή ιδιοκτησία της γης, που ήταν το ζητούμενο των εκσυγχρονιστικών ενεργειών της κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου, οδηγούσαν στο διωγμό των κατοίκων από τον παραδοσιακό τους χώρο μέσα στην πόλη. Η νομοθεσία και το σχέδιο για την νέα Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά, είχαν σαν κύριο στόχο τη δημιουργία μίας ενιαίας πόλης, όπου το κάθε οικόπεδο και η κάθε χρήση και λειτουργία θα επηρέαζε το σύνολο και την ανάπτυξη αυτής.

Η κοινωνική υπόσταση της πόλης ωστόσο, καθώς και το έντονο από διαμάχες πρόσφατο παρελθόν της, που είχε κάνει τους «δεμένους» με την έννοια της ιδιοκτησίας κατοίκους καχύποπτους στην προοπτική οποιασδήποτε μεταβολής, δεν της προσέφεραν τα θεμέλια για μια τόσο ρηξικέλευθη ανοικοδόμηση. Συνεπώς, η σύγκρουση μεταξύ του εκσυγχρονισμού της πολεοδομικής μορφής της πόλης, με την ανάγκη διατήρησης της παραδοσιακής ιδιοκτησίας από τους κατοίκους αυτής, ήταν αναμενόμενη και λογική. Παρόλο το ότι η νομοθεσία του Παπαναστασίου, ήταν ιδιαίτερα πλήρης, ως επί τον πλείστον δίκαιη και καινοτόμα για την εποχή, δεχόμενη θετική κριτική και μέσα από άρθρα της εφημερίδας *Opinion* την περίοδο 1920-1923, αλλά και μερικά χρόνια αργότερα από τον J. Nehama,¹⁶¹ ίσως να έπρεπε ο κοινωνικός

---

¹⁶¹ Οπ.Παρ.149, σελ.286

παράγοντας που συνέθετε την πόλη να ληφθεί περισσότερο υπόψη από τους αρμόδιους. Το μόνο σίγουρο είναι πως η Θεσσαλονίκη δεν ήταν κοινωνικά έτοιμη να ζήσει τόσο μεγάλες αλλαγές ακόμα.

Μέσα σε αυτό το ταραγμένο κοινωνικά κλίμα, η κυβέρνηση προσπαθούσε για την πώληση των οικοπέδων και την εφαρμογή του σχεδίου. Έως τις εκλογές το Νοέμβριο του 1920, ένα μικρό ποσοστό οικοπέδων πουλήθηκε -90 οικόπεδα- και ένα ακόμα μικρότερο ποσοστό κτιρίων άρχισαν να οικοδομούνται -15 κτίρια.¹⁶² Το μεγαλύτερο ποσοστό των αγοραστών των νέων οικοπέδων ήταν από μη Θεσσαλονικείς Έλληνες.¹⁶³ Η κοινωνική αστάθεια της Θεσσαλονίκης, ήρθε να προστεθεί στις γενικότερες εθνικές πολιτικές αναταραχές της εποχής, οι οποίες οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου το 1920. Με την αλλαγή της κυβέρνησης και τη διαδοχή των βασιλικών αναστάλθηκε κάθε διαδικασία εκποίησης οικοπέδων, ενώ παράλληλα ακυρώθηκαν όλες οι προηγούμενες πωλήσεις, εκτός αυτών που είχαν αρχίσει να ανοικοδομούνται.¹⁶⁴

Οι διάδοχοι βασιλικοί όμως, παρά τις προεκλογικές υποσχέσεις για την εγκατάλειψη του σχεδίου, απλά έκαναν κάποιες αλλαγές σε αυτό. Ανέθεσαν λοιπόν στον Hébrard τον Φεβρουάριο του 1921, το νέο τροποποιημένο σχέδιο ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης, με την προϋπόθεση ολοκλήρωσης του σχεδίου εντός δύο μηνών. Οι αλλαγές οι οποίες ζητήθηκαν στον Hébrard, αφορούσαν στην μείωση της επιφάνειας των δευτερευόντων πλατειών, την τροποποίηση του δυτικού της πυρίκαυστης ζώνης τμήματος, την αύξηση στο διπλάσιο του αριθμού των οικοπέδων από 1.300 σε 2.600, τη μη οικοδόμηση των τριών διοικητικών κτιρίων της οδού Αγίου Δημητρίου, εκτός του Δημαρχείου και καμία τροποποίηση ως προς τις οδούς, θεωρώντας ότι το μεγάλο πλάτος της πρότασης του 1918 ήταν χάσιμο χώρου.¹⁶⁵

Εκτός όμως της τροποποίησης του σχεδίου η νέα κυβέρνηση προχώρησε και σε νέα νομοθεσία, συνέχεια του Νόμου 1394/1918. Ο νέος Νόμος 2633/1921 «περί διάθεσης των εντός του νέου Σχεδίου της καείσης εκτάσεως Θεσσαλονίκης περιλαμβανομένων ακινήτων» που δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1921, μεταξύ άλλων μετέτρεπε το σύνολο των επιτροπών του παλιού νόμου σε μία, αυτή της Επιτροπής Σχεδίου Θεσσαλονίκης, η οποία είχε την αρμοδιότητα της διεκπεραίωσης του συνόλου

¹⁶² Οπ.Παρ.130, σελ.178

¹⁶³ Οπ.Παρ.149, σελ.287

¹⁶⁴ Οπ.Παρ.130, σελ.178

¹⁶⁵ Οπ.Παρ.130, σελ.180

του επανασχεδιασμού της πόλης. Επίσης, στα πλαίσια της νέας νομοθεσίας, η πυρίκαυστη ζώνη διαιρέθηκε σε έξι τομείς, ο κάθε ένας εκ των οποίων διαιρέθηκε στα περισσότερα δυνατά οικόπεδα, τα οποία διατιμήθηκαν από την Επιτροπή. Τα κτίρια τα οποία είχαν διασωθεί από την πυρκαγιά εντάχθηκαν σε ξεχωριστά οικόπεδα και αφού διατιμήθηκαν εκχωρήθηκαν στον ιδιοκτήτη τους, κατόπιν καταβολής του τελευταίου της οικονομικής διαφοράς. Σε περίπτωση αδυναμίας του ιδιοκτήτη να καταβάλει το ορισμένο ποσό έχανε την ιδιοκτησία του, η οποία περνούσε στην κατοχή της Κτηματικής Ομάδας.¹⁶⁶

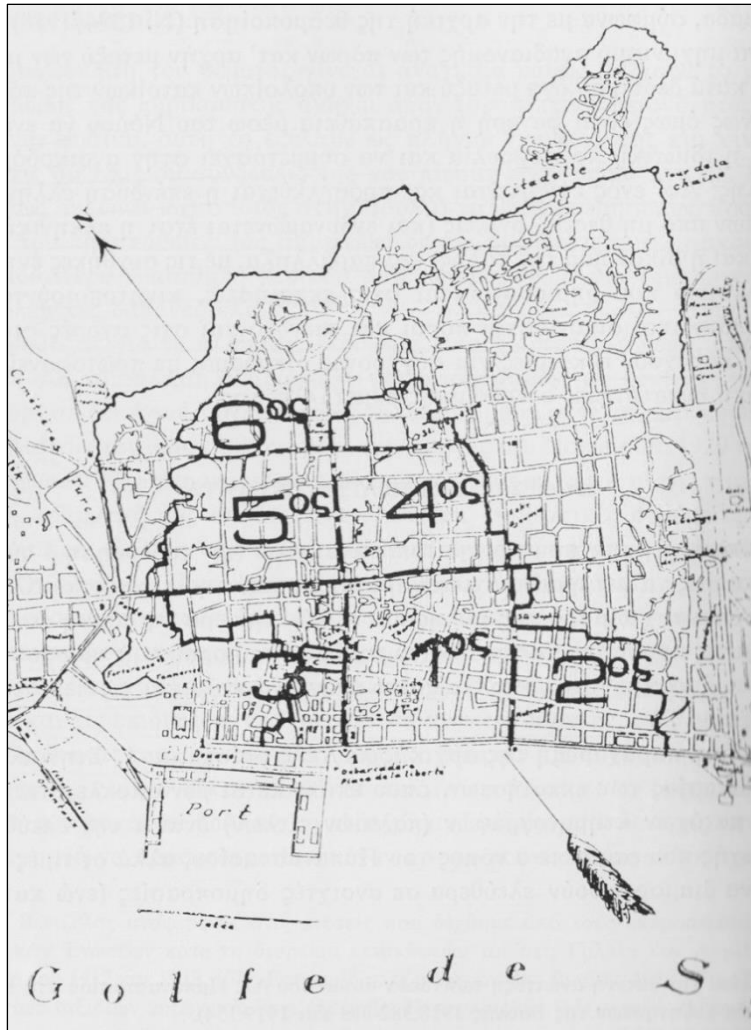
Μετά την ολοκλήρωση της διατίμησης από την Επιτροπή, ξεκίνησε η διαδικασία εκποίησης των οικοπέδων λίγο πριν το τέλος του 1921, που σύμφωνα με τη νέα νομοθεσία δεν ήταν πλέον ελεύθερη, παρά απαιτούνταν η κατοχή κτηματογράφου,¹⁶⁷ καταπατώντας ουσιαστικά τα δικαιώματα των παλιών ιδιοκτητών. Οι δε δημοπρασίες, επίσης ακολούθησαν διαφορετική διαδικασία διεξαγωγής, καθώς πλέον δεν οριζόταν ανώτατη τιμή, αλλά υπήρχε ελευθερία τιμών σε ανοιχτές δημοπρασίες.¹⁶⁸ Συνεπώς, η διαδικασία ανοικοδόμησης της πυρίκαυστης περιοχής της Θεσσαλονίκης, αλλά και του συνόλου της πόλης, που είχε μεγάλη ανάγκη πολεοδομικής «αναβάθμισης», συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε εύκολα να καταλήξουμε δεδομένων των όσων έχουν μελετηθεί ήδη στην παρούσα διατριβή, παίρνει τελείως διαφορετική τροπή από αυτή που οραματίστηκαν ο Βενιζέλος, ο Παπαναστασίου και ο Hébrard. Οι μικρό-ιδιοκτήτες εκδιώχθηκαν ουσιαστικά με τη νέα νομοθεσία από το δικαίωμα συμμετοχής τους σε οποιαδήποτε δημοπρασία, ενώ η οικοπεδοποιημένη πλέον Θεσσαλονίκη περνούσε στα χέρια των οικονομικά ισχυρότερων, κερδοσκοπών επιχειρηματιών.

¹⁶⁶ Οπ.Παρ.130, σελ.113-116

¹⁶⁷ Ως κτηματογράφος οριζόταν σύμφωνα με τον Νόμο 1394/1918, ένα ομόλογο που εκδιδόταν στο όνομα του δικαιούχου του ακινήτου. Ο τύπος, καθώς και το περιεχόμενο του κτηματογράφου καθορίστηκε με Β.Δ. στις 12.4.1919 «Περί των κτηματογράφων δια την εφαρμογήν του νέου σχεδίου και ανοικοδόμησιν της πόλεως Θεσσαλονίκης», **αναφορά στις:** Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκας, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.100-101

¹⁶⁸ Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλεξάνδρα, *Σχεδιασμός της Θεσσαλονίκης μετά το 1917, στα πρακτικά συνεδρίου:* «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912», 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης:** Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.505

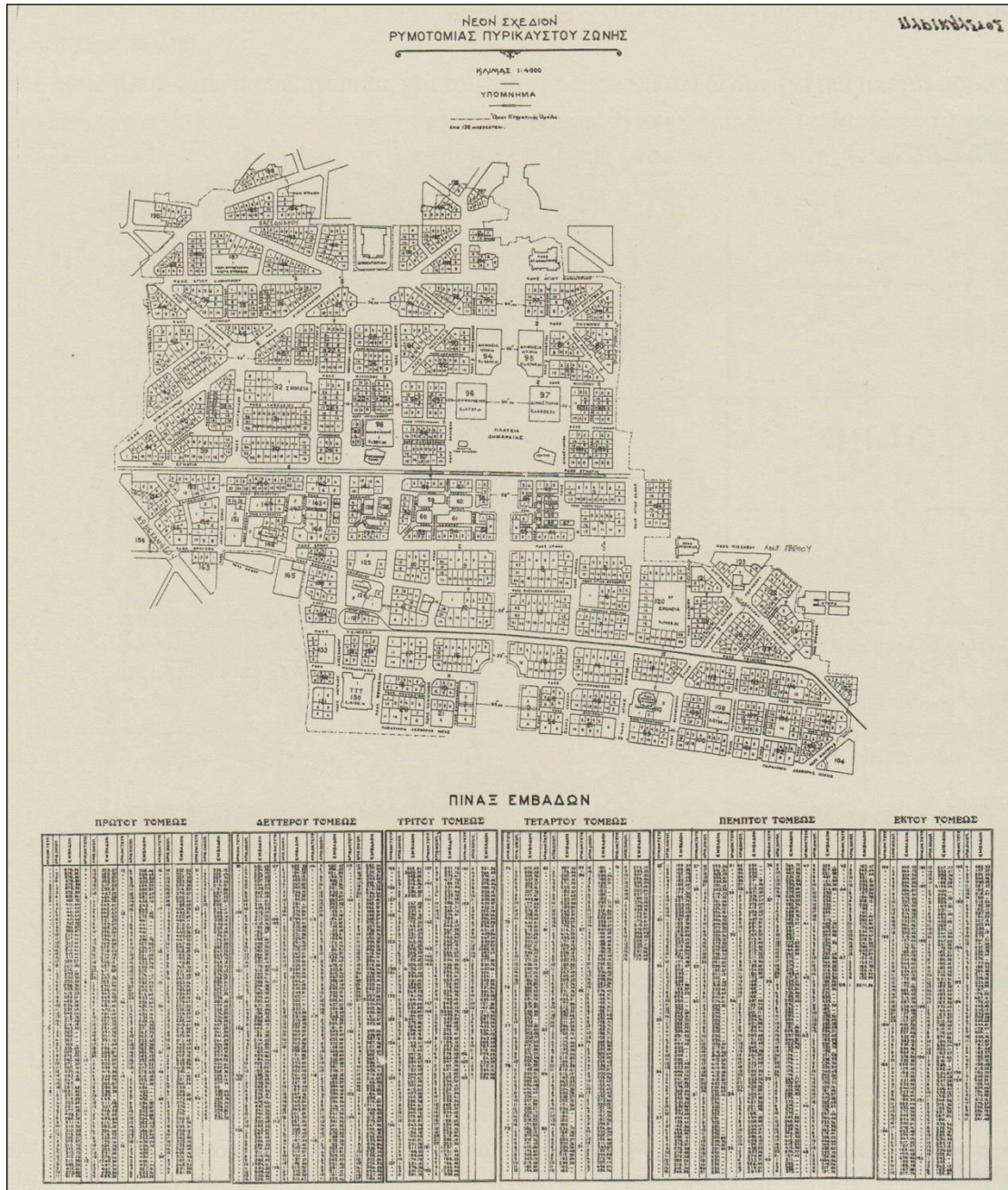
Η σχεδίαση των έξι τομέων της πυρκαυστής ζώνης, βάσει του Νόμου 2633/1921
 (Πηγή: Αναφορά στη: Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλεξάνδρα, Σχεδιασμός της Θεσσαλονίκης μετά το 1917, στα πρακτικά συνεδρίου: «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912», 1-3 Νοεμβρίου 1985, επιμέλεια έκδοσης: Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.506)

Πίνακας τιμών εκποίησης και η εξέλιξη αυτών

(Πηγή: Αναφορά στη: Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλεξάνδρα, Σχεδιασμός της Θεσσαλονίκης μετά το 1917, στα πρακτικά συνεδρίου: «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912», 1-3 Νοεμβρίου 1985, επιμέλεια έκδοσης: Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.507)

Χρόνος διεξαγωγής εκποιήσεων	Τομέας	1 μέση τιμή διατίμησης ανά τ.μ. (σύνολο οικοπέδων)	2 μέση τιμή εκποίησης ανά τ.μ. (μόνο τα εκποιηθέντα οικοπέδα)	3 υπερτίμηση επί % (2-1)/1	4 τιμή διατίμησης τιμή εκποίησης
Δεκ. 1921	1ος	241,00	275,80	14,44	1,14
Μαρ. 1922	5ος	123,00	228,00	85,37	1,85
Ιούν. 1922	4ος	111,75	142,00	27,07	1,27
Απρίλ. 1923	2ος	153,72	278,33	81,70	1,82
Νοέμ. 1923	Μπαζάρ	405,50	2071,00	410,72	5,10
Ιούλ. 1924	3ος	629,50	3870,00	514,77	6,15

Η οικοπεδοποίηση της πυρίκαυστης ζώνης. Σχέδιο του 1921, βάσει του οποίου έγιναν οι εκποιώσεις των 2.600 οικοπέδων των έξι τομέων
 (Πηγή: Κτηματολογικό διάγραμμα (αντίγραφο), “Νέον Σχέδιον Ρυμοτομίας Πυρίκαυστου Ζώνης”, αναφορά στις: Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκας, Ένας αιώνας χαρτογραφίας και πολεοδομικών μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης, Από τα μέσα του 19^{ου} στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.180)

Η πολεοδομική αναδιάρθρωση λοιπόν της Θεσσαλονίκης, περνάει σε μια νέα εποχή, αυτή που βασίζεται στην έννοια της εκμετάλλευσης της γης και της κατοικίας, φέρνοντας ταυτόχρονα στο ιστορικό κέντρο της πόλης, το μοντέλο της αστικής κοινωνικής ζωής. Η μεγάλη ευκαιρία της ανοικοδόμησης του χώρου της «νύφης του Θερμαϊκού», μετατράπηκε σε ευκαιρία οικονομικής ανάπτυξης κάποιων, προσφέροντας παράλληλα τις βάσεις για τη μεταπολεμική οικονομική, κοινωνική και πολεοδομική διαμόρφωση και ανάπτυξη όλων των ελληνικών μεγαλουπόλεων. Η τελική πρόταση του Hébrard, βασίστηκε υποχρεωτικά στη λογική αυτή, η οποία απείχε σε ένα σημαντικό βαθμό των προθέσεων τόσο του ίδιου, όσο και των υπολοίπων «δημιουργών» της αρχικής ιδέας της ανοικοδόμησης της πυρκαϊστικής ζώνης.

Με αυτούς τους περιορισμούς ολοκληρώθηκε η τελική πρόταση του Hébrard τον Μάιο του 1921. Στο οριστικό αυτό σχέδιο, εμφανίζονταν νέοι δευτερεύοντες δρόμοι μεταξύ των κύριων αρτηριών, οι οποίοι διαιρούσαν τα οικοδομικά τετράγωνα σε μικρότερα. Η ύπαρξη σχολείων σε όλες τις περιοχές κατοικίας διατηρείται και σε αυτό το σχέδιο, ωστόσο αυτά μετακινούνται σε σχέση με την προηγούμενη πρόταση του Hébrard, με στόχο την αποδέσμευση περιοχών που θα ήταν ευνοϊκότερες για εμπορική χρήση. Τα νοσοκομειακά ιδρύματα μεταφέρονται μακριά από το ιστορικό κέντρο. Η παρουσία των δύο πλατειών διατηρείται, με την πλατεία Ιπποδρομίου ωστόσο να μικραίνει σε σχέση με το προηγούμενο σχέδιο, στα πλαίσια της «αδυναμίας» πλέον της παρουσίας μεγάλων ελεύθερων χώρων. Οι αρχιτεκτονικές όψεις και το ύψος των κτιρίων, που ήθελε ο πολεοδόμος να περάσει σε αυτές, δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Αντίθετα, αρκετά κτίρια, όπως κάποια ξενοδοχεία, γραφεία και πολυκατοικίες απέκτησαν κάθε είδους στιλ, όπως νεοαναγεννησιακό, νεοβενετσιάνικο, Αρ Ντεκό ακόμα και με στοιχεία Μπάουχαους.¹⁶⁹ Από την άλλη μεριά, συναντάμε και πάλι την προτεινόμενη Πανεπιστημιούπολη, εγκατεστημένη μέσα σε μια ζώνη πρασίνου, νοτιοανατολικά, αποτελώντας τα όρια μεταξύ του ιστορικού κέντρου και των νοτιοανατολικών επεκτάσεων της πόλης. Τέλος, οι ψυχαγωγικές λειτουργίες χωροθετήθηκαν νότια της ζώνης πρασίνου, με την παρουσία σε αυτές ενός Δημοτικού Θεάτρου, ενός Ωδείου, αλλά και άλλων ανάλογων χώρων αναψυχής, που ουσιαστικά οριοθετούσαν την περιοχή της άρχουσας τάξης, καλύπτοντας ταυτόχρονα τις πολιτιστικές ανάγκες αυτής.

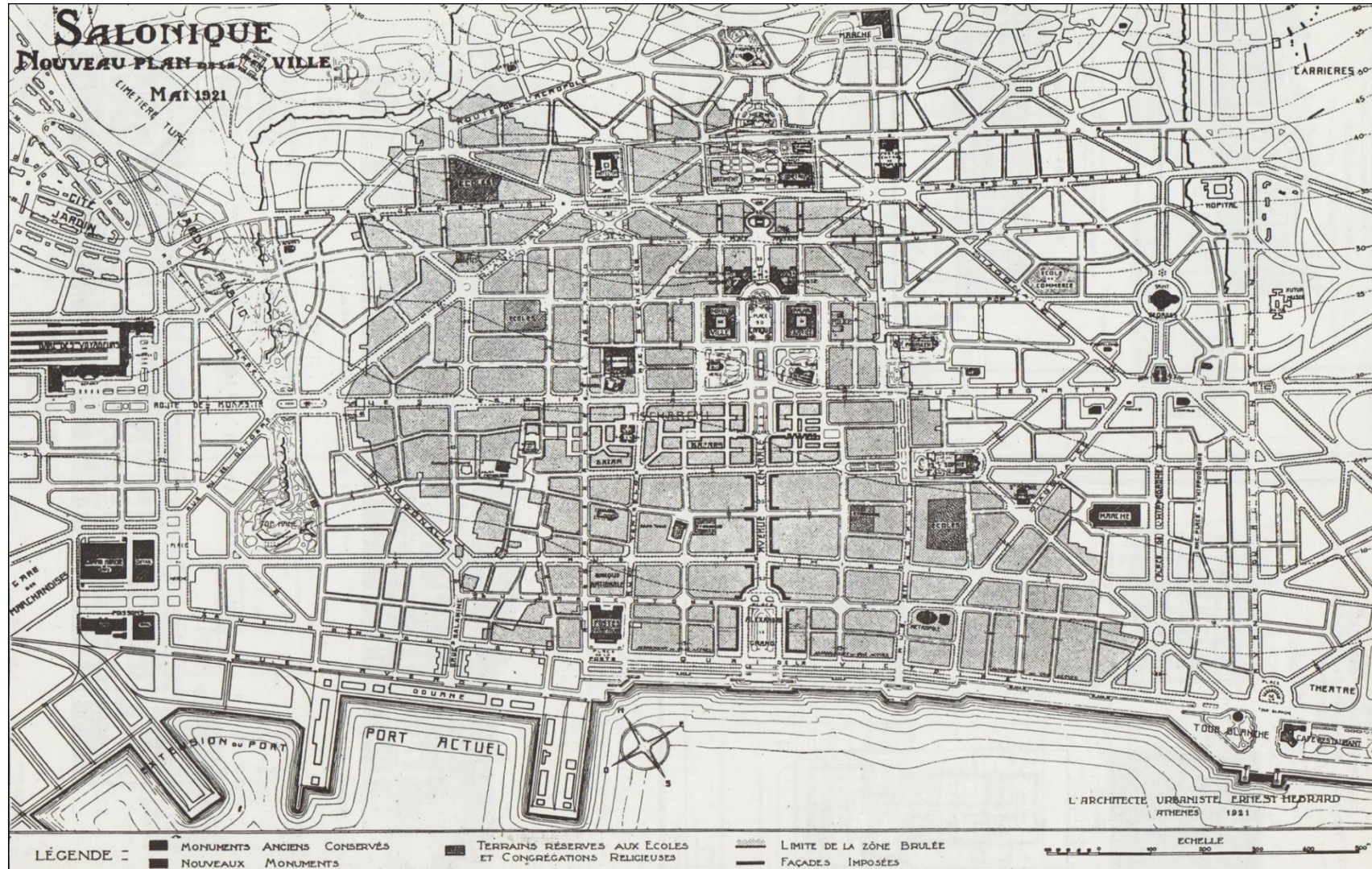
---

¹⁶⁹ Οπ.Παρ.73, σελ.392

Η τελική πρόταση του Hébrard, όπως εγκρίθηκε με Β.Δ. στις 24.9.1921

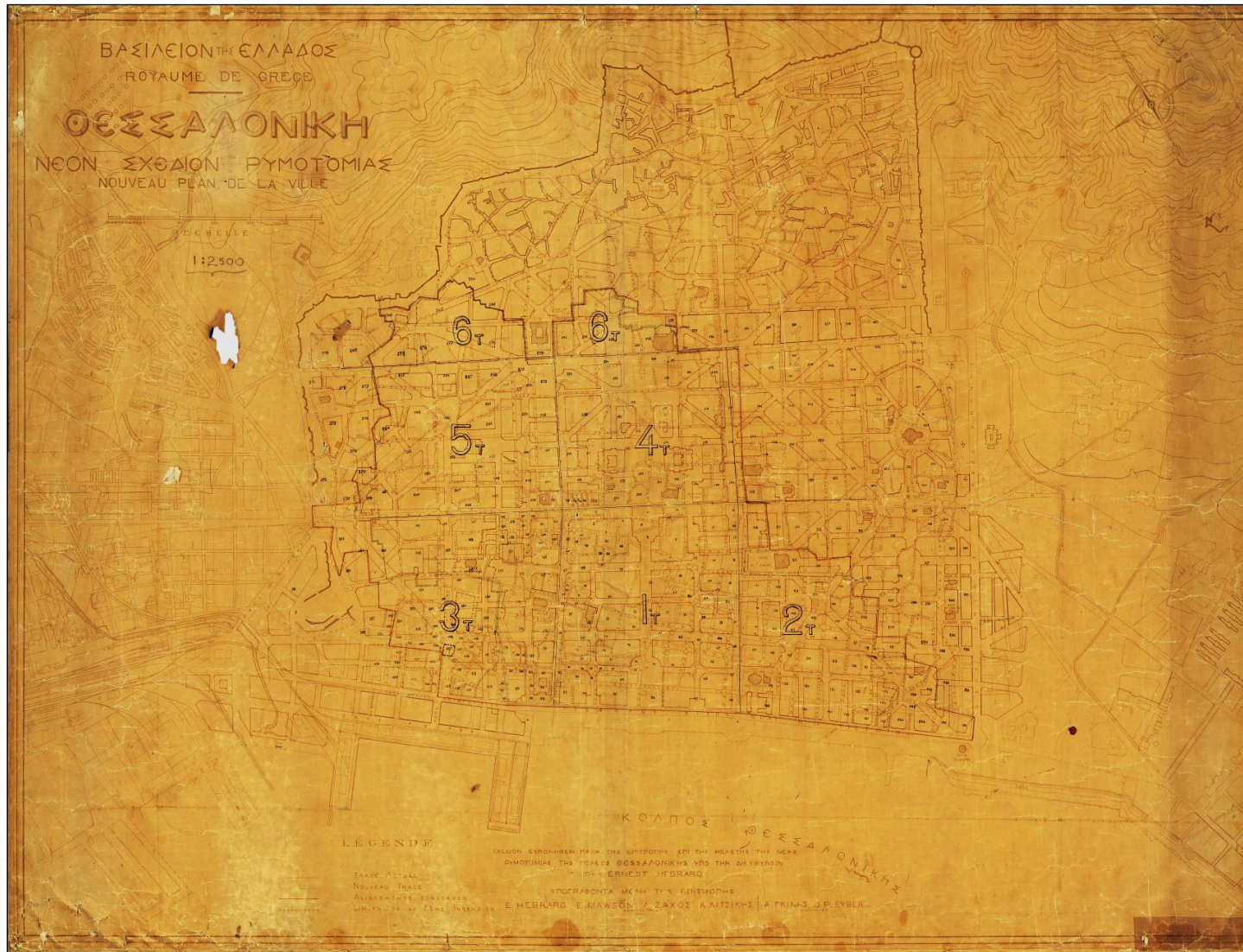
(Πηγή: Hébrard, Dreyfus 1923, αναφορά στις: Καραδήμου - Γερόλυπου Αλέκα, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ.164)

Το προτεινόμενο από τον Ernest Hébrard ιστορικό κέντρο.

Στο υπόβαθρο είναι το τοπογραφικό διάγραμμα του ιστορικού κέντρου, όπως αυτό ήταν πριν την πυρκαγιά

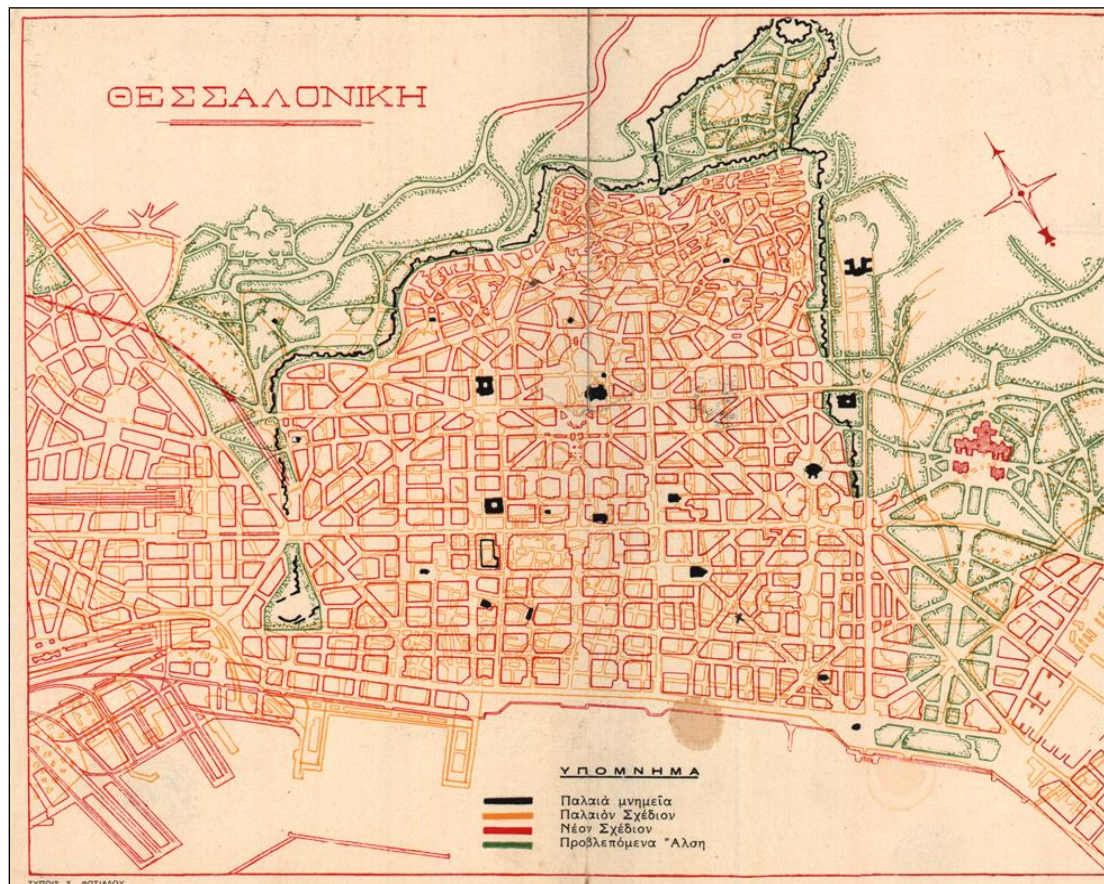

(Πηγή: Ernest Hébrard, “Θεσσαλονίκη - Νέον Σχέδιον Ρυμοτομίας”, Σχέδιον εκπονηθέν παρά της Επιτροπής επί της μελέτης της ρυμοτομίας της πόλεως Θεσσαλονίκης υπό την διεύθυνσιν του κ. Ernest Hébrard, υπογράφοντα μέλη της Επιτροπής Ε. Hébrard, Ε Μawson, Α. Ζάχος, Κ. Κιτσίκης (αρχιτέκτονες), Α. Γκίνης, J. Pleyber (μηχανικοί), 1921. Συλλογή Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Θεσσαλονίκης, Δ/ση Πολεοδομίας, **αναφορά στο:** Λαδόπουλου Σάββα, *Χάρτες και διαγράμματα στο Αρχείο της Διεύθυνσης Πολεοδομίας Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Θεσσαλονίκης, στον συλλογικό τόμο:* «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του συλλογικού τόμου:** Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.184)

Χάρτης ο οποίος βοηθάει τη σύγκριση μεταξύ της παλιάς και της νέας προτεινόμενης δομής του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, του Πανεπιστημίου, των αλσών και τμήματος της δυτικής ζώνης

(Πηγή: Χάρτης της κεντρικής περιοχής της Θεσσαλονίκης, «ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ», τυπ. Σ. Φωτιάδου, 31.9x24.0 εκ., περίπου 1925, Ε3717. Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου Ε3717)

Φτάνοντας λοιπόν στην τελική «φάση» της ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης, συναντάμε τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες ανάπτυξης και αναβάθμισης αυτής να συνδέονται άμεσα με την έννοια της νέας αστικής κοινωνικής ζωής, με ένα έντονο ύφος εκμετάλλευσης της κατοικίας και της γης από τους πιο εύπορους ιδιώτες. Η διορατικότητα του Hébrard, ήταν αξιοσημείωτη σε μια εποχή που η επιστήμη της πολεοδομίας κάθε άλλο παρά ανεπτυγμένη ήταν στην Ελλάδα. Ωστόσο, μόνο ένα μικρό σχετικά ποσοστό των προτάσεών του που αφορούσαν στην πραγματική αναδιάρθρωση της πόλης και όχι στη μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση της έκτασης των οικοδομικών τετραγώνων, πραγματοποιήθηκαν. Η χάραξη των μεγάλων σε πλάτος αρτηριών, η χωροθέτηση της Πανεπιστημιούπολης, η βυζαντινού ύφους πλατεία Αριστοτέλους, καθώς και η σχέση της πόλης με την θάλασσα, αποτελούν κάποιες από τις σημαντικότερες ίσως για τη πόλη προτάσεις του Hébrard που υλοποιήθηκαν.

Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917, για κάποιους μεταφράστηκε ως μια χαμένη για την πόλη ευκαιρία. Δεν θα διαφωνήσουμε απόλυτα με την άποψη αυτή, καθώς μελετώντας κάποιος τη διαδρομή που ακολούθησε η πολεοδομική αναδιάρθρωση της Θεσσαλονίκης από το πρώτο σχέδιο του 1918 έως την τελική πρόταση του 1921, συναντά τη σύγκρουση κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων που εκ των πραγμάτων δεν θα μπορούσαν να επιτρέψουν την υλοποίηση των οραμάτων του Βενιζέλου, του Hébrard και του Παπαναστασίου. Ωστόσο αδιαμφισβήτητα, η πόλη εξελίχθηκε πολεοδομικά, ακόμα και κάτω από την, για μια ακόμα φορά, ταραχώδη πορεία που ακολούθησε.

Από κοινωνικό-πολεοδομικής σκοπιάς, το ιστορικό της κέντρο απαγκιστρώθηκε από τον εθνό-θρησκευτικό του «δεσμό», διαλύοντας την πολύπυρηνική δομή που έως τότε είχε. Στην απογραφή του 1920, σύμφωνα με την οποία η Θεσσαλονίκη είχε 174.390 κατοίκους,¹⁷⁰ δεν αναφέρεται πουθενά το θρήσκευμα ή το έθνος. Το ιστορικό κέντρο έγινε ο πυρήνας της πόλης, μετατρέπόμενος σε πόλο έλξης υψηλών εισοδημάτων, με τους μικρό-εμπόρους και τους μικρό-ιδιοκτήτες κάθε γλώσσας και εθνότητας, που έως τότε το «χρωμάτιζαν», να οδηγούνται στα βορειοδυτικά προάστια της πόλης. Η νεοελληνική πόλη όμως, στην οποία μεταβαλλόταν η Θεσσαλονίκη, «απαιτούσε» την κοινωνική αυτή διύλιση, την απομάκρυνση με άλλα λόγια της γραφικής «πολυχρωμίας» που χαρακτήριζε την ατμόσφαιρα του ιστορικού κέντρου, προσδίδοντας σε αυτό μια καινούργια πιο μοντέρνα, κεφαλαιοκρατική όψη και «φυσιογνωμία». Οι νέες κοινωνικό-πολεοδομικές παρεμβάσεις ήθελαν μια πόλη νέα και σύγχρονη, στην οποία μπορεί να έσβηναν οι εθνό-θρησκευτικές διαφορές, έπαιρναν όμως έδαφος οι οικονομικό-κοινωνικές ταξικές διαφορές, χαρακτηριστικό κάθε σύγχρονης καπιταλιστικής πόλης.¹⁷¹

Από τον χάρτη που ακολουθεί και σχεδιάστηκε από την συγγραφέα με σκοπό την παρουσίαση για μια ακόμα φορά της χαρτογραφικής μεταφοράς των κοινωνιολογικών συνθηκών της Θεσσαλονίκης τη δεδομένη χρονική περίοδο,

¹⁷⁰ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος, κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920, Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 31 Δεκεμβρίου 1921 Β Διατάγματος*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1921, σελ.113

¹⁷¹ *Η απελευθέρωσή της Θεσσαλονίκης το 1912, εκτός των άλλων σήμαινε και την ενσωμάτωσή της στην πρώτη φάση του καπιταλιστικού φιλελευθερισμού (1907-1913), που ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της τότε «ζωής» του ελληνικού κράτους. Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής ήταν, η αργή εξέλιξη της βιομηχανίας και κατ' επέκταση της εργατικής τάξης, η ανάδειξη της αστικής τάξης, η πολιτική αστάθεια και φυσικά η παρέμβαση των ξένων δυνάμεων.*

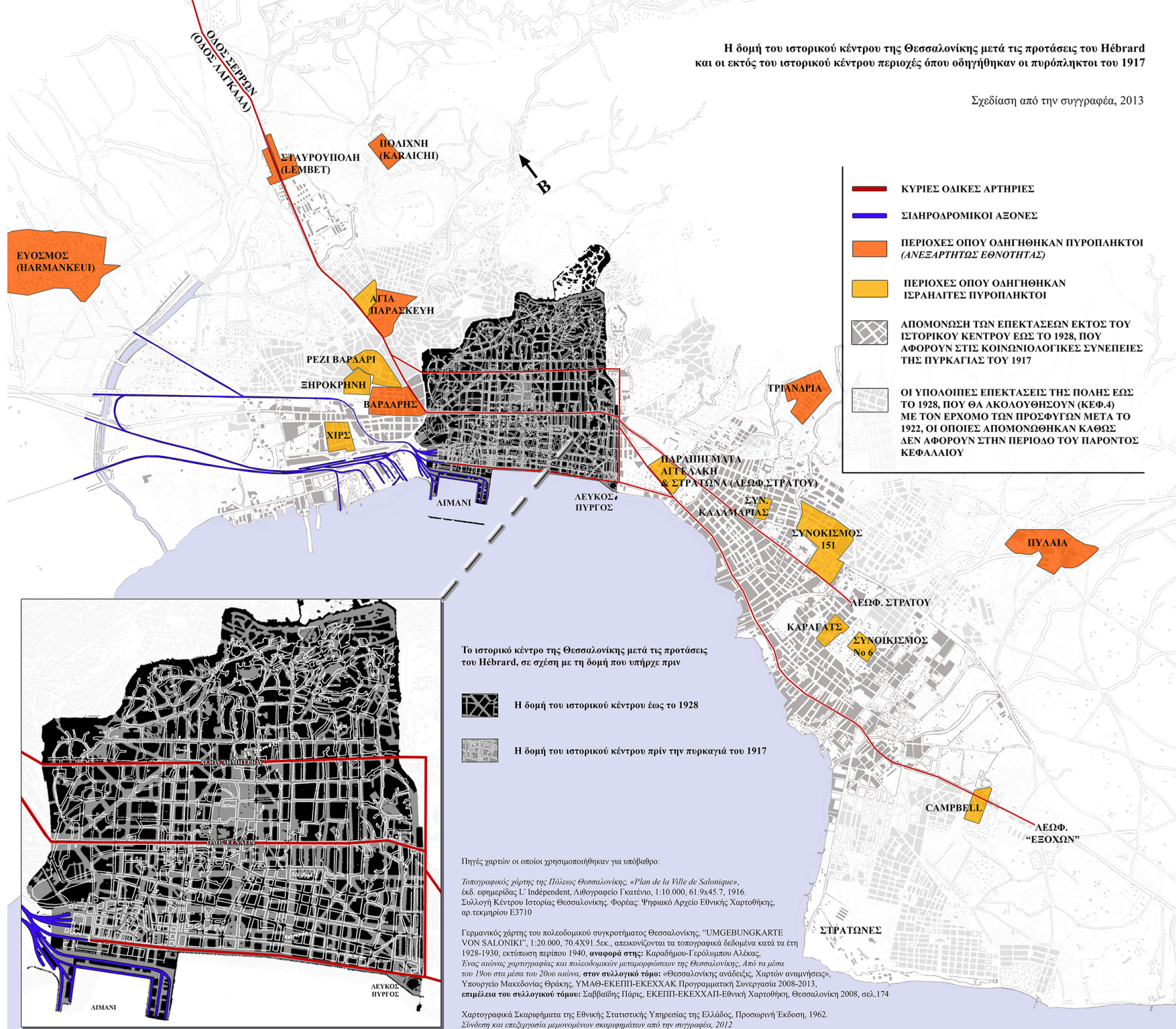
βλέπουμε την πόλη και πάλι να μεταβάλλεται. Σε αυτή την περίοδο όμως, που αφορά στις μεταρρυθμίσεις μετά την πυρκαγιά του 1917, είναι δύο τα σημεία στα οποία πρέπει να σταθούμε. Ένα από αυτά είναι οι μεγάλες αλλαγές που δέχτηκε το ιστορικό κέντρο που πάντα υπήρξε ο πυρήνας, αλλά και ο μεγαλύτερος αποδέκτης των κοινωνιολογικών αλλαγών της πόλης και το δεύτερο εξ αυτών είναι οι επεκτάσεις της Θεσσαλονίκης με τους συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν σε αυτήν, με κύριο στόχο την εγκατάσταση των πυρόπληκτων. Κατά συνέπεια η μελέτη του χάρτη γίνεται σε δύο επίπεδα, στην εκτός του ιστορικού κέντρου περιοχή, συνεπώς στις εγκαταστάσεις των πληγέντων από την πυρκαγιά και στην εντός του ιστορικού κέντρου ζώνη, αποτέλεσμα στο μεγαλύτερο βαθμό των προτάσεων του Hébrard.

Δεδομένου ωστόσο ότι αρκετές από τις πολεοδομικές αλλαγές ολοκληρώθηκαν μετά το 1921, ένας εκ των χαρτών που χρησιμοποιήθηκε ως υπόβαθρο είναι του 1928, έτσι ώστε να συμπεριλάβει στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τις αλλαγές που υλοποιήθηκαν μετά την πυρκαγιά του 1917 και τις προτάσεις ανοικοδόμησης της πόλης. Εξάλλου, μπορεί οι αλλαγές αυτές να ολοκληρώθηκαν χρονολογικά την περίοδο που θα μελετήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, η οποία περίοδος αφορά στην μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 πόλη, ωστόσο ξεκίνησαν άρα και πηγάζουν από την εποχή του παρόντος κεφαλαίου. Για την όσο το δυνατόν καλύτερη και πιο ξεκάθαρη ανάγνωση του χάρτη, απομονώθηκαν τα πολεοδομικά στοιχεία που αποτελούν συνέπεια της πυρκαγιάς και της ανοικοδόμησης της πόλης μετά από αυτήν, ενώ παράλληλα διαχωρίζονται τα πολεοδομικά στοιχεία που αφορούν εξολοκλήρου στην περίοδο από το 1922 και μετά. Όσον αφορά στο ιστορικό κέντρο, για να γίνουν πιο ευδιάκριτες οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν, ο χάρτης του 1928 συγκρίνεται με τον χάρτη του 1915.

Η δομή του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης μετά τις προτάσεις του Hébrard και οι εκτός του ιστορικού κέντρου περιοχές όπου οδηγήθηκαν οι πυρόπληκτοι του 1917

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

- ΚΥΡΙΕΣ ΟΔΙΚΕΣ ΑΡΤΗΡΙΕΣ
- ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟΙ ΛΕΩΝΕΣ
- ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΠΟΥ ΟΔΗΓΗΘΗΚΑΝ ΠΥΡΟΠΛΗΚΤΟΙ (ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΣ ΕΘΝΟΤΗΤΑΣ)
- ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΠΟΥ ΟΔΗΓΗΘΗΚΑΝ ΙΣΡΑΗΛΙΤΕΣ ΠΥΡΟΠΛΗΚΤΟΙ
- ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΠΕΚΤΑΣΕΩΝ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΩΣ ΤΟ 1928, ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΥΡΚΑΓΙΑΣ ΤΟΥ 1917
- ΟΙ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΕΩΣ ΤΟ 1928, ΠΟΥ ΘΑ ΑΚΟΛΟΥΘΗΣΟΥΝ (ΚΕΦ.4) ΜΕ ΤΟΝ ΕΡΧΟΜΟ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟ 1922, ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΑΠΟΜΟΝΩΘΗΚΑΝ ΚΑΘΩΣ ΔΕΝ ΑΦΟΡΟΥΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Το ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης μετά τις προτάσεις του Hébrard, σε σχέση με τη δομή που υπήρχε πριν

- Η δομή του ιστορικού κέντρου έως το 1928
- Η δομή του ιστορικού κέντρου πριν την πυρκαγιά του 1917

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

Τοπογραφικός χάρτης της Πόλεως Θεσσαλονίκης, «Plan de la Ville de Salonique», έκδ. εφημερίδας L' Independent, Λιθογραφείο Γ κατένιο, 1:10.000, 61.9x45.7, 1916. Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τακμρίου Ε3710

Γερμανικός χάρτης του πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης, "UMGEBUNGSKARTE VON SALONIKI", 1:20.000, 70.4X91.5εκ., απεικονίζονται τα τοπογραφικά δεδομένα κατά τα έτη 1928-1930, εκδόθηκε περίπου 1940, αναφορά στις: Καραδημού-Γερόλυμου Αλέκας, Ένας αιώνας χαρτογραφίας και πολεοδομικών μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης, Από τα μέσα του 19ου στα μέσα του 20ου αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη ανάδειξης, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.174

Χαρτογραφικά Σκαριφίματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962. Σύνθεση και επεξεργασία μεμονωμένων σκαριφισμάτων από την συγγραφέα, 2012

Βλέπουμε λοιπόν στο χάρτη, πως αναπτύσσονται κάποιοι συνοικισμοί πυρόπληκτων στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης. Όσον αφορά στο μεγαλύτερο ποσοστό των οικίσκων που κατασκευάστηκαν από τις αρχές και αφορούσαν στο σύνολο των πυρόπληκτων, διαπιστώνουμε πως αυτοί υλοποιήθηκαν σε υπάρχοντες ήδη από το 1915 συνοικισμούς, κυρίως στη δυτική εκτός των τειχών ζώνη της πόλης. Η εβραϊκή κοινότητα από τη μεριά της, για τους πυρόπληκτους Εβραίους, που αποτελούσαν και την πλειοψηφία των πυρόπληκτων, κατασκεύασε νέους συνοικισμούς, τόσο βορειοδυτικά, όσο και νοτιοανατολικά του ιστορικού κέντρου. Η πόλη λοιπόν, τόσο σύμφωνα με τις επεκτατικές της τάσεις που απέκτησε από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, όσο και εξαιτίας της ανάγκης στέγασης των πυρόπληκτων του 1917, οδεύει ολοένα και περισσότερο προς την εξάπλωσή της τόσο νοτιοανατολικά, όσο και βορειοδυτικά.

Η Θεσσαλονίκη λοιπόν συνεχίζει να επεκτείνεται εκτός του ιστορικού της κέντρου. Το σημείο ωστόσο που αξίζει μεγάλης προσοχής είναι το ίδιο το ιστορικό κέντρο που εμφανίζει μια εικόνα πλέον πιο οργανωμένη πολεοδομικά, με χωροθέτηση λειτουργιών και δραστηριοτήτων, μεγάλους δρόμους και πλατείες, χωρίς την άτακτη δόμηση που παραδοσιακά χαρακτήριζε τη ζώνη αυτή. Ένα ευρωπαϊκό κέντρο πόλης που επέτρεπε την έντονη παρουσία του τριτογενούς τομέα, του εμπορίου και φυσικά της αναψυχής. Επίσης, σε αντίθεση με τις προηγούμενες χρονικές περιόδους που μελετήσαμε χαρτογραφικά και όχι μόνο, από την κατεδάφιση των τειχών της πόλης και μετά, είναι η πρώτη ίσως φορά που η κοινωνική δομή της Θεσσαλονίκης καθρεφτίζεται και στο ιστορικό κέντρο και όχι μόνο στις επεκτάσεις αυτής.

Έως την πυρκαγιά, το ιστορικό κέντρο διατηρούσε, έστω και με μια έντονα φθίνουσα τάση, τον εθνό-θρησκευτικό του χαρακτήρα, με τις επεκτάσεις να είναι αυτές που αναπτύσσονταν βάσει οικονομικό-ταξικών κοινωνικών αξιών. Μετά την ανοικοδόμηση, συναντάμε αυτή τη νοοτροπία να εισχωρεί στο ιστορικό κέντρο δυναμικά. Μια διαδικασία που πραγματοποιήθηκε με τον εξοστρακισμό από τον πυρήνα της Θεσσαλονίκης των χαμηλότερων οικονομικό-κοινωνικών στρωμάτων, «παραδίδοντας» τον παραδοσιακό τους χώρο στους οικονομικά ισχυρότερους, επιτρέποντας έτσι την είσοδο του αστικού τρόπου ζωής.

Αν μη τι άλλο, από πολεοδομικής σκοπιάς, το ιστορικό κέντρο είχε μεγάλη ανάγκη βελτίωσης της δομής του, η οποία όπως επανειλημμένα συζητήσαμε χαρακτηριζόταν από την πυκνή δόμηση και φυσικά κατοίκηση, τους στενούς

ανθυγιεινούς δρόμους, αλλά και την άτακτη χωροθέτηση των λειτουργιών του. Κοινωνικά, επίσης έχρηζε βελτίωσης, δεδομένου ότι η εθνο-θρησκευτική αγκίστρωση των κατοίκων στο ιστορικό κέντρο δεν του επέτρεπε την «αναγκαστική» κοινωνική εξέλιξη, που θα άρμοζε σε ένα ευρωπαϊκό κέντρο. Ωστόσο, αναμφίβολα η εξέλιξη αυτή πραγματοποιήθηκε με έναν τρόπο ανορθόδοξο και αυστηρό, ο οποίος ήθελε την εκμετάλλευση της γης και της κατοικίας, εις βάρος των μικρό-ιδιοκτητών και μικρό-εμπόρων.

Θα μπορούσαμε ως εκ τούτου να υποστηρίξουμε την άποψη πως η πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το 1917, αποτέλεσε ειδικά για την εντός των άλλοτε περιμετρικών τειχών πόλη μεγάλη πολεοδομικά ευκαιρία που δεν έμεινε τόσο ανεκμετάλλευτη όσο κάποιοι υποστήριζαν κατά καιρούς. Το ιστορικό κέντρο πολεοδομικά αλλάζει πλέον μετά από πολλά χρόνια αμέτοχης στάσης απέναντι στις μεγάλες πολεοδομικές αλλαγές που δέχονταν κυρίως οι επεκτάσεις της πόλης και αυτό έγινε σε μία περίοδο πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών, σε μία μόλις πριν πέντε χρόνια απελευθερωμένη Θεσσαλονίκη, στην οποία η ανοικοδόμηση θα πραγματοποιηθεί παράλληλα με την εγκατάσταση των προσφύγων που θα έρθουν μετά την ανταλλαγή του 1923. Ωστόσο, η μεγάλη αυτή ευκαιρία αναμφίβολα αποτέλεσε και τη θεμέλιο λίθο στην μετέπειτα ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση της κατοικίας.

Κλείνοντας λοιπόν τη δεκαετία που ακολούθησε την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, από το 1912 και μετά, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε πως ήταν γεμάτη από κοινωνικές, πληθυσμιακές, πολεοδομικές και νομοθετικές αλλαγές, που αν μη τι άλλο άλλαξαν την εικόνα και την δομή της πόλης, δίνοντάς της άλλη πορεία από αυτή που βίωνε έως τότε. Η πόλη μετατράπηκε από μια πολυπολιτισμική οθωμανική πόλη-λιμάνι, σε μία ακόμα πιο πολυπολιτισμική, ωστόσο ευρωπαϊκή πλέον, πόλη-λιμάνι. Η Θεσσαλονίκη επεκτάθηκε την περίοδο αυτή νοτιοανατολικά και βορειοδυτικά, δέχτηκε μεγάλο αριθμό προσφύγων, στρατού και ξένων επισκεπτών, «οδήγησε» μεγάλο μέρος του πληθυσμού της σε περιοχές εκτός του ιστορικού κέντρου, ενώ ταυτόχρονα απάλειψε σχεδόν ολοκληρωτικά την κατοίκηση βάσει έθνους και θρησκείας. Υιοθετώντας σχεδόν πλήρως πλέον τους κοινωνικό-οικονομικούς ταξικούς διαχωρισμούς μεταξύ των κατοίκων της, «ενδυνάμωσε» τον διαχωρισμό μεταξύ της νοτιοανατολικής της αριστοκρατικής οικιστικής ζώνης και της βορειοδυτικής εργατικής και γεμάτης στρατόπεδα έκτασης. Ο ενδιάμεσος «κρίκος» αυτών των

περιοχών, ο πυρήνας της Θεσσαλονίκης, το ιστορικό κέντρο, δεν θα μπορούσε να μείνει «ανέπαφο».

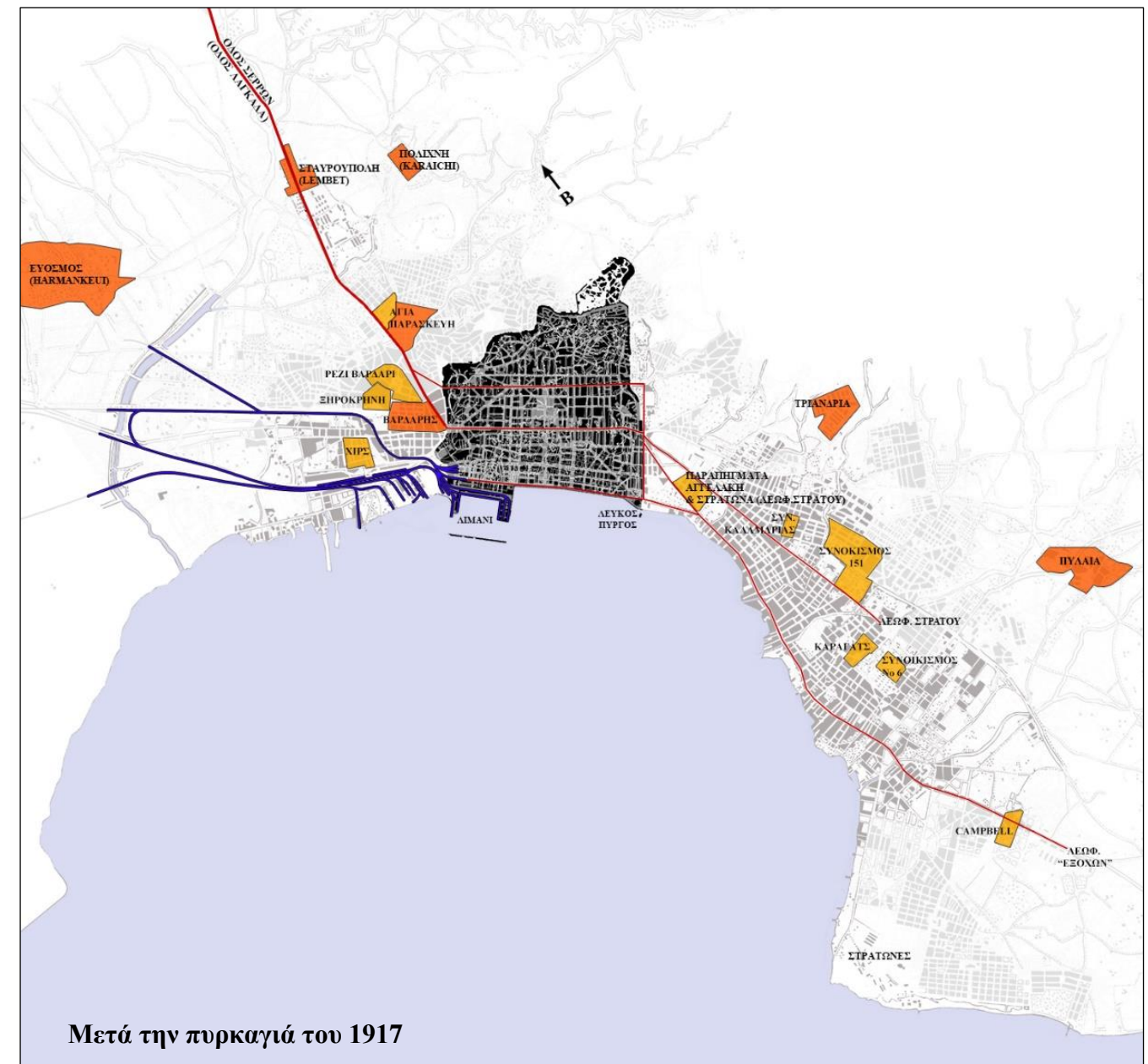
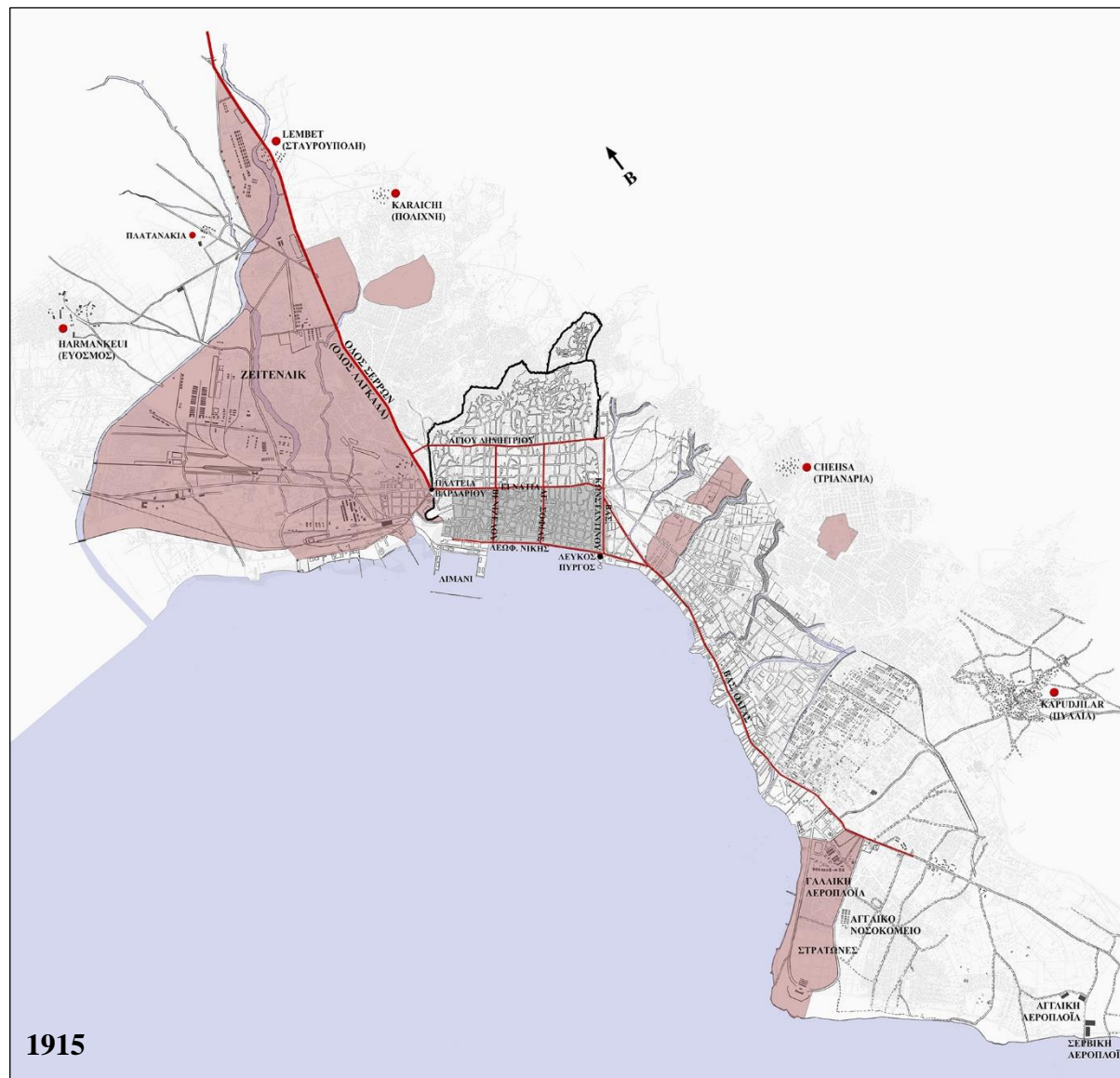
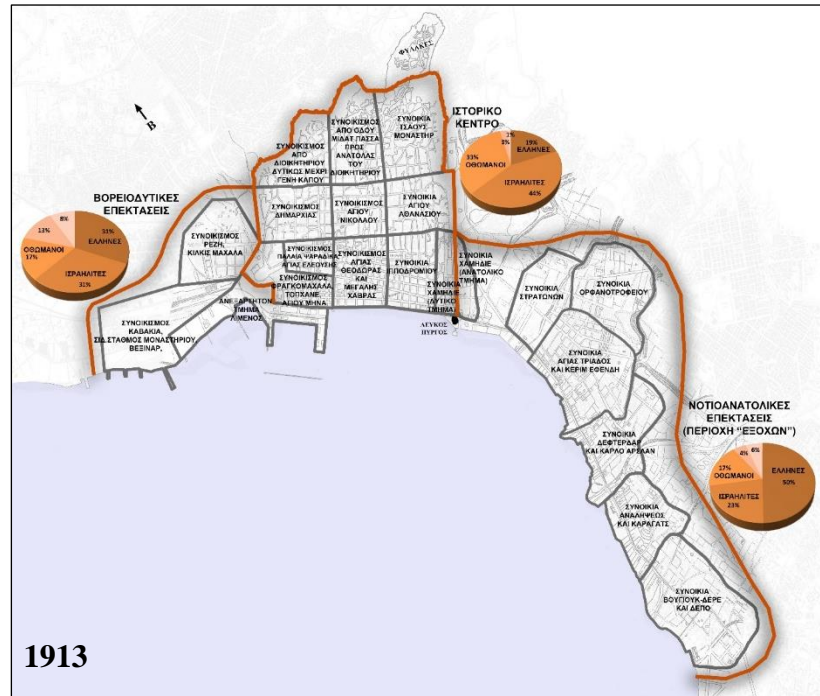
Όπως ήταν αναμενόμενο όλα τα σημαντικότερα κοινωνιολογικά γεγονότα διαδραματίζονταν στο ιστορικό κέντρο, που πλέον από μια περιοχή κατοίκησης των τριών βασικότερων θρησκειών -Εβραίων, Μουσουλμάνων και Χριστιανών- μετατράπηκε στη ζώνη της πόλης που «μεταλλασσόταν» συνεχώς, ανάλογα με τις απαιτήσεις πάντα της εποχής, απαλείφοντας έτσι σταδιακά τα οθωμανικά κοινωνικά πρότυπα, υιοθετώντας ταυτόχρονα μια πιο ευρωπαϊκή νοοτροπία. Μέσα σε αυτή τη δεκαετία, η περιοχή σημείωσε σημαντικές διαφοροποιήσεις. Μετατράπηκε από ζώνη κατοικίας των εθνο-θρησκευτικών ομάδων της πόλης, όπως παρέμενε σε μεγάλο βαθμό ακόμα και το 1913, σε ένα ευρωπαϊκών προτύπων κέντρο γύρω στο 1915, αποτέλεσμα της «εκπλήρωσης» των απαιτήσεων των συμμαχικών στρατευμάτων, των ξένων «επισκεπτών», των νέων ευρωπαϊών κατοίκων και φυσικά των αριστοκρατών κάθε εθνότητας της πόλης. Στο σύνολο αυτών, προσθέτοντας και την πληθώρα των προσφύγων που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη την ίδια περίοδο, είχε σαν αποτέλεσμα η πόλη γενικά και το ιστορικό κέντρο ειδικά να αποκτήσουν μια εικόνα έντονης κοινωνικής και εθνοτικής «πολυχρωμίας» και «πολυγλωσσίας». Με αυτήν την πορεία φτάσαμε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και στο σχέδιο του Ernest Hebrard που την ακολούθησε. Το ιστορικό κέντρο πλέον προσπαθεί να εξευρωπαϊστεί πολεοδομικά, αφήνοντας πίσω του τα σημάδια της εποχής της κατάτμησης των ιδιοκτησιών, της οικοδομικής αταξίας και της πυκνοκατοίκησης, γνωρίζοντάς μας τόσο την έννοια του οικοδομικού κανονισμού, αλλά και της εκμετάλλευσης της κατοικίας.

Φυσικά, η πορεία των αλλαγών του ιστορικού κέντρου, αλλά και όλης της Θεσσαλονίκης δεν σταματάνε μετά την πυρκαγιά του 1917 και τα πρωτόπορα πολεοδομικά σχέδια που την ακολούθησαν. Πέντε χρόνια μετά την πυρκαγιά και τα όσα αυτή έφερε, κοινωνικά και πολεοδομικά, θα πλήξει την πόλη η προσφυγική πλημμυρίδα που ξεκίνησε το 1922, την οποία περίοδο θα συζητήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί. Ωστόσο, η σπουδαιότητα και η διαφορετικότητα της δεκαετίας που μελετήσαμε στο παρόν κεφάλαιο από το 1912 έως το 1922 είναι πολύ μεγάλη, δεδομένο που βασίζεται κατά κύριο λόγο στις πολλές και μεγάλες αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα.

Χάρτες της σταδιακής κοινωνικό-πολεοδομικής εξέλιξης της Θεσσαλονίκης από το 1913 έως την ανοικοδόμηση που πραγματοποιήθηκε μετά την πυρκαγιά του 1917

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2013

4. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

4.1 ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1.1 Η άφιξη των προσφύγων στον Ελλαδικό χώρο

Η περίοδος του μεσοπολέμου για όλη την Ευρώπη, ξεκίνησε αμέσως μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου πολέμου και τελείωσε με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Συνηθίζεται τα χρόνια μετά από μεγάλους πολέμους να αποτελούν την περίοδο ανασυγκρότησης για τις εμπλεκόμενες στους πολέμους αυτούς χώρες. Η Ελλάδα όμως την περίοδο μεταξύ των δύο Παγκοσμίων πολέμων, δεν φαίνεται να είχε χρόνο για ανασυγκρότηση, καθώς η ταραχώδης πολεμικό-πολιτικό-οικονομικό-κοινωνική ιστορία της δεν φαίνεται να είχε τελειωμό.

Ίσως ένα από τα βασικότερα ζητήματα που είχε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα του Μεσοπολέμου ήταν αυτό των προσφύγων που κατέφθαναν συνεχώς στη χώρα. Από το 1916 έως το 1920 υπήρξαν πολλά προσφυγικά ρεύματα Ελλήνων που κατευθύνθηκαν προς τον ελλαδικό χώρο, από τη Βουλγαρία, την Ανατολική Μακεδονία, τη Ρωσία, τη Βόρεια Ήπειρο, τη Ρουμανία, τη Νοτιοδυτική Μικρά Ασία και όχι μόνο, αγγίζοντας τον αριθμό των περίπου 800.000 ατόμων που εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου.¹⁷² Ωστόσο, η παλιννόστηση ενός μεγάλου αριθμού αυτών έως το τέλος του 1920, οδήγησε στη μικρή μόνο αύξηση του πληθυσμού, σύμφωνα με την απογραφή που πραγματοποιήθηκε στις 19 Δεκεμβρίου 1920. Υπολογίζεται πως οι πρόσφυγες που παρέμειναν στην Ελλάδα κατά την απογραφή του 1920 ήταν περίπου 150.000 άτομα.¹⁷³

Συγκεκριμένα, η Θεσσαλονίκη που το 1916 είχε 165.705 κατοίκους,¹⁷⁴ έως το τέλος του 1920 έφτασε τους 174.390.¹⁷⁵ Μια αύξηση μόνο 8.685ατόμων, ένας αριθμός που φυσικά δεν αντιπροσωπεύει ούτε την πληθυσμιακή κατάσταση της περιόδου μεταξύ 1916-1920, αλλά ούτε και τα ζητήματα και τις δυσκολίες που επέφερε η

¹⁷² Αθανασόπουλος Γ. Παναγιώτης, *Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930)*, <http://venetokleio.gr/school/>, 2013-14, σελ.4

¹⁷³ Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη? 1982?, σελ.239

¹⁷⁴ Λουκάτος Δ. Σπύρος, *Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης, στα μέσα της δεκαετίας του 1910, στα πρακτικά συμποσίου: «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912»*, 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης:** Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.101-111

¹⁷⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος, κατά την απογραφήν της 19ης Δεκεμβρίου 1920, Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 31 Δεκεμβρίου 1921 Β Διατάγματος*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1921, σελ.113

προσφυγική αυτή μετακίνηση, όπως ήταν η στέγαση, η σίτιση, αλλά και οι ασθένειες εξαιτίας των άσχημων συνθηκών διαβίωσης.

Η κατάλυση από την Τουρκία της ελληνικής διοίκησης, που είχε εγκατασταθεί στα δυτικά μικρασιατικά παράλια σύμφωνα με τη Συνθήκη των Σεβρών, σήμανε τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου (1919-1922) και την αποχώρηση του ελληνικού στρατού, καθώς και ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού πληθυσμού από την Μικρά Ασία.¹⁷⁶ Μετά την ήττα των Ελλήνων από τους Τούρκους, καταφθάνουν στην Ελλάδα 649.059 πρόσφυγες το φθινόπωρο του 1922, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένοι.¹⁷⁷ Στις 30 Ιανουαρίου του 1923 υπογράφηκε η Συνθήκη της Λωζάννης, βάσει της οποίας θα ανταλλάσσονταν οι πληθυσμοί μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας,¹⁷⁸ με εξαίρεση μόνο των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, καθώς και της Ίμβρου-Τένεδου και των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης.¹⁷⁹

Έτσι λοιπόν, από το 1923 έως το 1928 ήρθαν στην Ελλάδα 375.918 Έλληνες-Χριστιανοί πρόσφυγες, στην πλειοψηφία τους αγρότες από τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη,¹⁸⁰ ενώ παράλληλα εγκατέλειψαν την Ελλάδα 387.000 Μουσουλμάνοι,¹⁸¹ αλλά και 52.000 Βούλγαροι¹⁸² βάσει των Ελληνο-Βουλγαρικών Συνθηκών του 1919-20 που αφορούσαν «την αμοιβαία και εθελοντική μετανάστευση των ατόμων που ανήκουν στις εθνικές μειονότητες».¹⁸³ Είναι σημαντικό να αναφέρουμε στο σημείο αυτό πως μεταξύ των Μουσουλμάνων που αποχώρησαν ήταν και οι Ντονμέδες που κατοικούσαν στην Ελλάδα γενικότερα, αλλά και στη Θεσσαλονίκη ειδικότερα. Παρά τις προσπάθειές των ίδιων να παραμείνουν,

¹⁷⁶ Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2003, σελ.121-127

¹⁷⁷ Πολύζος Ι., *Η Εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης, Συμβολή στην έρευνα για τον αστικό χώρο στην Ελλάδα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 1984, σελ.3

¹⁷⁸ Στη Συνθήκη οι Τούρκοι αναφέρονται ως Μουσουλμάνοι και αυτό δεδομένου ότι η μετοίκηση στην Τουρκία δεν έγινε βάσει εθνικότητας ή γλώσσας, αλλά βάσει θρησκείας. Αντίθετα οι Έλληνες δεν αναφέρονται με το θρήσκευμά τους στην Συνθήκη παρά με την εθνικότητα, καθώς δεν μετοίκησαν με κριτήριο τη θρησκεία. Η «ανισορροπία» αυτή των κριτηρίων, είχε φυσικά ως αποτέλεσμα η ανταλλαγή να μην έχει τα ίδια κριτήρια για τους ανταλλασσόμενους πληθυσμούς και έτσι πολλοί Έλληνες που μιλούσαν μόνο τουρκικά να μην υποχρεωθούν σε μετακίνηση, αλλά και πολλοί άλλοι που είχαν αλλάξει θρησκεία να μετοικήσουν υποχρεωτικά.

¹⁷⁹ Γκλαβέρης Αθ. Θεόδωρος, *Ο κάμπος της Θεσσαλονίκης, μια αναδίφηση στη διαχρονική πορεία του*, Κοινότητα Καλοχωρίου, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.234

¹⁸⁰ Οπ.Παρ.177, σελ.3

¹⁸¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος, της 15-16 Μαΐου 1928, Ι. Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός – Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933, σελ.ιζ΄

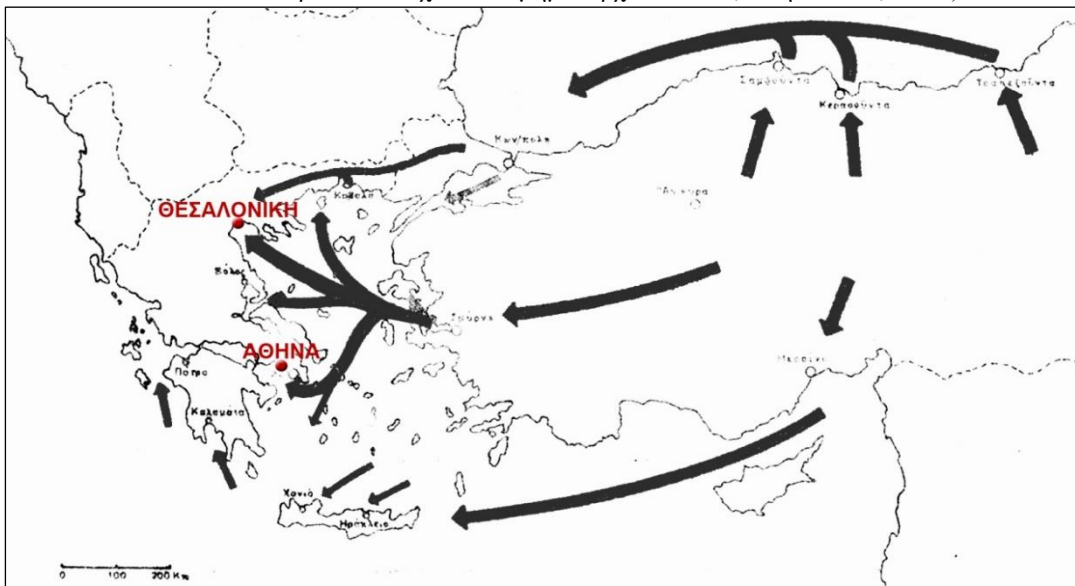
¹⁸² Οπ.Παρ.181, σελ.ιζ΄

¹⁸³ Οπ.Παρ.177, σελ.3

ισχυριζόμενοι τις εβραϊκές τους ρίζες, αλλά και την επικινδυνότητα της μεταφοράς τους στην Τουρκία,¹⁸⁴ δεδομένου ότι για τους Μουσουλμάνους δεν ήταν παρά αποστάτες, η ανάγκη της ελληνικής κυβέρνησης για την επίτευξη της δημογραφικής υπεροχής των Ελλήνων στην Μακεδονία υπερίσχυσε.

Οι κύριοι άξονες εισόδου των προσφύγων στην Ελλάδα
 (έχουν σημειωθεί επάνω στον χάρτη τα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας, παρέμβαση σχεδίασης από την συγγραφέα, 2013)
 (Πηγή: Πολύζος Ι., *Η Εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης, Συμβολή στην έρευνα για τον αστικό χώρο στην Ελλάδα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 1984, σελ.9)

Το 1920 ο πληθυσμός της χώρας έφτανε τους 5.016.889 κατοίκους σε έκταση 150.833τ.χλμ.,¹⁸⁵ το 1928 σε επιφάνεια 130.199τ.χλμ. κατοικούσαν 6.204.684 άτομα.¹⁸⁶ Διαπιστώνουμε λοιπόν το προφανές, την αύξηση του πληθυσμού με την παράλληλη μείωση της έκτασης της χώρας, αποτέλεσμα της εγκατάστασης στην Ελλάδα μεγάλου αριθμού νέων κατοίκων, με την ταυτόχρονη παράδοση, βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης, μεγάλου τμήματος της επιφάνειάς της. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1928, το σύνολο των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων όλων των προσφυγικών κυμάτων που αναφέραμε στο παρόν κεφάλαιο, ήταν 1.221.849¹⁸⁷ άτομα.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Marc David Baer, *The Donme, Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford, California 2010, σελ.148

¹⁸⁵ Η έκταση της χώρας το 1913 ήταν 121.794τ.χλμ., μετά τη Συνθήκη του Νεϋγί (14-27.11.1919) και τη Συνθήκη των Σεβρών (28.7-10.8.1920, η έκταση της Ελλάδας αυξήθηκε σε 150.833τ.χλμ.

¹⁸⁶ Οπ.Παρ.181, σελ.ιη´

¹⁸⁷ Υπάρχουν αναφορές από συγγραφείς που δηλώνουν πως οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα, ξεπερνούσαν τους 1.500.000. Ωστόσο, δεδομένου ότι είναι αδύνατο να ξέρουμε τον ακριβή αριθμό θα χρησιμοποιήσουμε αυτόν της επίσημης απογραφής του 1928.

¹⁸⁸ Οπ.Παρ.181, σελ.ιζ´

4.1.2 Οι συνθήκες στην Ελλάδα μετά την άφιξη των προσφύγων

Τόσο η «καταίπωρία» που χαρακτήριζε την Ελλάδα, αποτέλεσμα του πολέμου από τον οποίο μόλις είχε βγει, όσο και η αδυναμία πρόβλεψης από τον οποιονδήποτε της τόσο μεγάλη προσφυγικής πλημμυρίδας, έφεραν τη χώρα «απροετοίμαστη» το 1923 να αντιμετωπίσει το μέγεθος της δημογραφικής αυτής αλλαγής και των προβλημάτων που τη συνόδευαν. Συνέπεια αυτού ήταν τον πρώτο καιρό του ερχομού τους οι πρόσφυγες στον ελλαδικό χώρο, να στεγάζονται προσωρινά σε δημόσιους χώρους, σε εγκαταλελειμμένες κατοικίες, σε εκκλησίες, σε σκηνές, αλλά και άλλους άδειους ή εκκενωμένους χώρους.

Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν κάθε άλλο παρά ανθρώπινες. Πέρα από την έλλειψη όμως κατοικίας οι πρόσφυγες αντιμετώπιζαν και άλλα προβλήματα που οφείλονταν στην έλλειψη έργων υποδομής για την υποδοχή τους. Κάποια από αυτά ήταν η απουσία δικτύων ύδρευσης, ηλεκτροφωτισμού και αποχέτευσης, που έκαναν τη διαβίωση ακόμα δυσκολότερη, διευκολύνοντας παράλληλα την εξάπλωση των ήδη παρόντων στον ελλαδικό χώρο επιδημικών ασθενειών όπως ήταν, ο τύφος, η ελονοσία και η φυματίωση. Για τον λόγο αυτό ένα από τα πρώτα πράγματα στα οποία επικεντρώθηκε η βοήθεια του ελληνικού κράτους, ήταν η παροχή τροφής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης.

Η ταραχώδης πρόσφατη ιστορία της χώρας όμως, μεταξύ άλλων την είχε εξαντλήσει και οικονομικά, γεγονός που επιβάρυνε ακόμα περισσότερο τη δυνατότητα της Ελλάδας να αντιμετωπίσει αυτό το νέο προσφυγικό πρόβλημα. Για το λόγο αυτό η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε βοήθεια από την Κοινωνία των Εθνών, με δάνειο 10.000.000 λιρών Αγγλίας, το οποίο τελικά εγκρίθηκε τον Δεκέμβριο του 1924.¹⁸⁹ Η κίνηση αυτή της Κοινωνίας των Εθνών δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια αφιλοκερδής βοήθεια, εάν λάβουμε υπόψη τόσο το επιτόκιο του δανείου που ήταν 7%, όσο και τις υπερβολικές εγγυητικές υποθήκες, που δόθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση. Όσον αφορά στις υποθήκες, αυτές ήταν μια αντανάκλαση του ελέγχου που ασκούσε η Κοινωνία των Εθνών στο ελληνικό κράτος και αντιστοιχούσαν στην είσπραξη από την Δ.Ο.Ε. -Διεθνή Οικονομική Επιτροπή- μιας σειράς εσόδων που προέρχονταν από ορισμένα εμπορικά μονοπώλια της Ελλάδας, από τελωνειακά τέλη λιμανιών, καθώς και από τους φόρους προϊόντων. Συνολικά τα έσοδα αυτά έφταναν τα

¹⁸⁹ Ανδριώτης Νίκος, *Οι πρόσφυγες, Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης, στον συλλογικό τόμο: «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την Αβασιλευτή Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου», 7^{ος} Τόμος, Αθήνα 2014, σελ.85*

1.300 εκατομμύρια δραχμές, με την ετήσια απόσβεση του δανείου να μην απαιτεί πάνω από 300 εκατομμύρια. Με άλλα λόγια, «οι εγγυήσεις ανέρχονταν στο πενταπλάσιο από τα αναγκαία ποσά».¹⁹⁰

Οι όροι του πρώτου από τα δύο δάνεια που αναγκάστηκε να πάρει η Ελλάδα για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος, δεν μας δείχνουν τίποτα περισσότερο από την έντονη επεμβατική διάθεση των ξένων δυνάμεων και την απελπιστική οικονομική θέση του ελληνικού κράτους τη δεδομένη περίοδο. Το δεύτερο δάνειο, που αντιστοιχούσε στο ποσό των 6.424.000 λιρών Αγγλίας και είχε λίγο ευνοϊκότερους όρους, ακολούθησε το Φεβρουάριο του 1928, μετά την ανεπαρκή κάλυψη των αναγκών από το πρώτο δάνειο.¹⁹¹

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 συστήθηκε η διεθνής Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων (Ε.Α.Π.) στην Γενεύη, με σκοπό την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων σε παραγωγικά έργα και την εγκατάστασή τους σε 5.000.000 στρέμματα γης¹⁹² που έπρεπε να παραχωρήσει το ελληνικό κράτος.¹⁹³ Ουσιαστικά ο ρόλος της Ε.Α.Π., η οποία διοικούνταν από ένα τετραμελές συμβούλιο του οποίου τα δύο μέλη ήταν Έλληνες, ήταν η σωστή διαχείριση των δανείων που δόθηκαν στη χώρα.

Με τα χρήματα από το πρώτο προσφυγικό δάνειο που πήρε η χώρα, σε συνδυασμό με τα στρέμματα γης που θα παραχωρούσε το ελληνικό κράτος, η Ε.Α.Π. ακολούθησε ένα πρόγραμμα επαγγελματικής αποκατάστασης και κατά συνέπεια εγκατάστασης των προσφύγων, με κύριο στόχο την αμεσότερη δυνατή οικονομική αυτάρκεια των προσφύγων. Τόσο η Ε.Α.Π. όσο και το ελληνικό κράτος, θεώρησαν ως ιδανικότερη κίνηση για την επίτευξη του στόχου της Ε.Α.Π. την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, άρα και την αγροτική εγκατάσταση μεγάλης μερίδας προσφύγων, ενέργεια η οποία θα εξυπηρετούσε εκτός από τους πρόσφυγες και την ίδια τη χώρα τόσο οικονομικά όσο και δημογραφικά. Την αστική εγκατάσταση των προσφύγων την ανέθετε η Ε.Α.Π. στο ελληνικό κράτος. Αν μη τι άλλο, πρέπει να θεωρήσουμε ως προφανές το ότι η Ελλάδα έβλεπε στο πρόσωπο των Μικρασιατών προσφύγων, πέρα από τα εμφανή προβλήματα που η ίδια έπρεπε να επιλύσει και μια μελλοντική «απόσβεση» των όσων θα προσέφερε σε αυτούς. Η δήλωση του εκπροσώπου της

¹⁹⁰ Οπ.Παρ.177, σελ.17

¹⁹¹ Οπ.Παρ.177, σελ.17

¹⁹² Οπ.Παρ.179, σελ.234

¹⁹³ Για την κάλυψη αυτού του όρου προς την Ε.Α.Π., το ελληνικό κράτος μεταβίβασε στην Ε.Α.Π. τα κτήματα των Μουσουλμάνων που έφυγαν, απαλλοτριωμένες αγροτικές εκτάσεις, καθώς επίσης και μοναστηριακές γαίες, καταφέροντας έως τις 31 Αυγούστου 1928 να συγκεντρώσει 8.390.444 στρέμματα.

Ε.Α.Π. στη Γενεύη, στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, το 1924, μας δείχνει ξεκάθαρα αυτήν την πρόθεση:¹⁹⁴

«Είμαστε άποφασισμένοι να διαθέσουμε τό ποσό του ενός εκατομμυρίου αγγλικών λιρών, τό όποιο μάς έχει χορηγηθεί ως τώρα, για ν' αποδείξουμε πώς αυτοί οί άνθρωποι (οί πρόσφυγες) μπορούν να στεγαστούν και να εγκατασταθούν και πώς αυτή ή τεράστια συμφορά μπορεί να μετατραπεί σε ευλογία Θεού και, αφενός να καταστήσει τούς πρόσφυγες οικονομικά αυτόρκες, αφετέρου να συμβάλει στην αύξηση τής άγροτικής παραγωγής σε τέτοιο βαθιό, ώστε να γίνει και ή Ελλάδα ένα κράτος αυτόρκες, τό όποιο μετά από λίγα χρόνια δεν θά εξαρτάται πια από τις εισαγωγές»

Για την υλοποίηση του προγράμματος αυτού θα έπρεπε οι μεγαλύτερες προσφυγικές μάζες να εγκατασταθούν στις αγροτικές περιοχές της χώρας. Κάτι τέτοιο όμως δεν ήταν ιδιαίτερα εφικτό, καθώς οι νεόφερτες στον ελλαδικό χώρο πληθυσμιακές ομάδες βρίσκονταν σε μια συνεχή μετακίνηση τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους, η οποία πραγματοποιούνταν από τις αστικές περιοχές στις αγροτικές και ανάποδα, επιδιώκοντας να βρουν τον καταλληλότερο τόπο εγκατάστασής τους. Για την εξυπηρέτηση του στόχου της, η Ε.Α.Π. φρόντισε ώστε οι αστοί πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό να εγκαθίστανται μαζί σε αγροτικές περιοχές ως μικροϊδιοκτήτες, επιτυγχάνοντας με την κίνηση αυτή μεταξύ άλλων και την αποφυγή αντιδράσεων που θα προκαλούσαν περισσότερα προβλήματα στο ήδη επιβαρυσμένο ελληνικό κράτος.¹⁹⁵ Όπως έγραψε και ο Αλ. Μυλωνάς:¹⁹⁶

«Οι αγρόται, ευθύς ως αποκατασταθούν εις μικροϊδιοκτήτας, είνε αδύνατον να εγκλωπωθούν τον κομμουνισμόν, διότι ο πόθος των να

¹⁹⁴ F. O. 371/9890. Extract from minutes of the 30th Session of the Council the League of Nations, 5th meeting of Geneva, 13th September 1924, no 1281, Work of the Greek Refugee Settlement Commission, **αναφορά στο:** Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση, ιδρυτές: Μέλλω και Οκράβιος Μερλιέ, τόμος 9^{ος}, **κείμενο της:** Κοντογιώργη Έλσας, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», Αθήνα 1992, σελ.54

¹⁹⁵ Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση, ιδρυτές: Μέλλω και Οκράβιος Μερλιέ, τόμος 9^{ος}, **κείμενο της:** Κοντογιώργη Έλσας, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», Αθήνα 1992, σελ.57

¹⁹⁶ Μυλωνάς Αλ., άρθρο στην εφημερίδα Ελευθερος Τύπος, 8-1-1922, **αναφορά στην:** Δικτυακή Εκπαιδευτική Πύλη του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης*, **επιμέλεια συλλογής πηγών:** Ιωάννα Ηλιοπούλου, http://www.e-yliko.gr/htmls/istoria/gr_piges/fikeim6.aspx

γίνουν κύριοι της γης που καλλιεργούν στέκεται άντικρυς εις την κομμουνιστικήν ιδεολογίαν»

Η έντονη προσπάθεια της Ελλάδας να αυξήσει τον αγροτικό πληθυσμό της φαίνεται μεταξύ άλλων και από την διάθεση των χρημάτων των δανείων, από τα οποία το 70% ξοδεύτηκαν για τον αγροτικό εποικισμό. Εξάλλου, η διαδικασία της κάλυψης των αγροτικών περιοχών, είχε μεγάλο οικονομικό και εθνικοπολιτικό χαρακτήρα. Το δημογραφικό κενό που είχε δημιουργηθεί στους αγροτικούς οικισμούς της Ελλάδας, από τις πολεμικές απώλειες και την αποχώρηση των μουσουλμάνων καλλιεργητών, έπρεπε να καλυφτεί. Η κύρια όμως επιδίωξη του ελληνικού κράτους ήταν η επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας στη Μακεδονία, με την αντικατάσταση των σλαβόφωνων λαών, που ήταν εγκατεστημένοι στο βόρειο και μεθόριο τμήμα της Μακεδονίας, από ελληνικό πληθυσμό με τη δημιουργία προσφυγικών οικισμών στις παραμεθόριες περιοχές.¹⁹⁷ Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να αναπτυχθεί η αγροτική ζωή της Ελλάδας, να αυξηθεί δημογραφικά το ελληνικό στοιχείο στη Μακεδονία και τέλος να αυξηθεί η συνοριακή στρατιωτική άμυνα της χώρας. Δεν ήταν τυχαίο ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των δαπανών πήγε στη Μακεδονία αγγίζοντας το 78%.¹⁹⁸

Έτσι λοιπόν, τα 6.204.684 άτομα που αποτελούσαν τον πληθυσμό της Ελλάδας στο τέλος του 1928, μοιράζονταν σε 2.064.696 αστούς και 4.139.988 αγροτικό πληθυσμό.¹⁹⁹ Από αυτούς, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, όπου ο διαχωρισμός έγινε με βάση την απασχόληση και την περιοχή εγκατάστασης των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, χωρίς να ληφθεί υπ' όψη το προηγούμενο επάγγελμα ή ο τόπος κατοικίας τους, -οι πρόσφυγες στην πλειοψηφία τους ήταν βάσει του τόπου προέλευσής τους αστοί και όχι αγρότες-,²⁰⁰ οι 545.833 ήταν πρόσφυγες που κατοίκησαν στα αστικά κέντρα και οι 524.124 πρόσφυγες που κατοίκησαν σε αγροτικούς οικισμούς, χωριά και

¹⁹⁷ Κοντογιώργη Έλσα, *Η αποκατάσταση 1922-1930, στον συλλογικό τόμο: «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου»*, 7^{ος} Τόμος, Αθήνα 2014, σελ.105

¹⁹⁸ Rodocanachi Andre, *Les finances de la Grece et l' établissement des refugies*, Paris, Dalloz 1934 σελ.105, **αναφορά στο:** Πολύζου Ι., *Η Εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης, Συμβολή στην έρευνα για τον αστικό χώρο στην Ελλάδα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 1984, σελ.17

¹⁹⁹ Οπ.Παρ.181, σελ.μη'

²⁰⁰ League of Nations, *Greek Refugee Settlement*, (translation), Γενεύη 1926, σελ.15 **αναφορά στις:** Κοντογιώργη Έλσα, *Η αποκατάσταση 1922-1930, στον συλλογικό τόμο: «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου»*, 7^{ος} Τόμος, Αθήνα 2014, σελ.105

κωμοπόλεις.²⁰¹ Ωστόσο, δεδομένου ότι το σύνολο αυτών δεν συμπληρώνει το σύνολο του αριθμού των προσφύγων που κατέφθασαν στην χώρα έως το 1928 (1.221.849 άτομα), αλλά και το ότι σύμφωνα με Έλληνες μελετητές υπολογίζεται πως ο αριθμός του αστικού προσφυγικού πληθυσμού έφτανε περίπου τις 800.000, άρα και το 65% του συνόλου, μπορούμε σίγουρα να συμπεράνουμε πως ο αστικός προσφυγικός πληθυσμός της χώρας υπερέχει του αγροτικού, χωρίς εντούτοις να μπορούμε να το υποστηρίξουμε με ακριβή νούμερα.

Από την Στατιστική Επετηρίδα του 1930, προκύπτει πως οι αγροτικοί οικισμοί που είχαν δημιουργηθεί έως το 1928 ήταν 1.997. Από αυτούς οι 1.957 δημιουργήθηκαν από την Ε.Α.Π. και οι 40 από το Υπουργείο Γεωργίας, ενώ το σύνολο των προσφύγων που μετοίκησαν στους συνοικισμούς αυτούς ήταν 578.824 άτομα.²⁰² Συνεπώς, ο αγροτικός προσφυγικός πληθυσμός της χώρας το 1928 ήταν τουλάχιστον 578.824 άτομα, σχεδόν το 50% λοιπόν του συνόλου των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα.

Στον πίνακα που ακολουθεί μπορούμε να δούμε αναλυτικά τους συνοικισμούς αυτούς ανά περιοχή, πάντα σε σχέση με τον αριθμό των προσφύγων που τους κατοίκησαν. Από τα δεδομένα του πίνακα, διαπιστώνουμε τόσο την υλοποίηση του στόχου της Ε.Α.Π. και του κράτους, που ήθελε την αγροτική εγκατάσταση πολύ μεγάλης μερίδας προσφύγων, όσο και την επίτευξη της «καθοδήγησης» των προσφύγων στις περιοχές εκείνες που θεωρούνταν ως οι πιο αδύναμες δημογραφικά. Η Μακεδονία υπερέχει αισθητά, κατέχοντας περίπου το 53% του συνόλου των συνοικισμών που δημιουργήθηκαν στη χώρα, αλλά και περίπου το 58% των προσφύγων που οδηγήθηκαν σε αγροτικούς συνοικισμούς σε όλη τη χώρα. Αναλυτικά όμως τα δεδομένα τόσο για τη Μακεδονία γενικά, όσο και το μεγαλύτερο αστικό κέντρο αυτής, τη Θεσσαλονίκη, θα τα συναντήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

²⁰¹ Οπ.Παρ.181, σελ.μη΄

²⁰² Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1931, σελ.104-105

Πίνακας που παρουσιάζει τους συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν από την Ε.Α.Π. και το Ελληνικό κράτος, αλλά και το σύνολο των προσφύγων που εποίκησαν στους συνοικισμούς αυτούς
 Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2015

ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΠΟΙΚΙΣΗΣ	ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ			ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ ΑΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗ
	ΕΑΠ	ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΓΕΩΡΓΙΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΩΝ	
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1.055	0	1.055	339.094
ΘΡΑΚΗ	562	0	562	179.060
ΗΠΕΙΡΟΣ	24	2	26	4.460
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	37	15	52	10.238
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ & ΕΥΒΟΙΑ	34	16	50	18.654
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	9	6	15	4.684
ΚΡΗΤΗ	220	0	220	18.938
ΝΗΣΙΑ				
ΛΗΜΝΟΣ	16	0	16	3.096
ΣΑΜΟΣ	0	1	1	600

(Πηγή στοιχείων για τη δημιουργία του πίνακα: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1931, σελ.104-105)

4.2 Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Ο ερχομός και η εγκατάσταση προσφύγων για τη Μακεδονία ήταν κάτι γνώριμο, δεδομένου ότι ακόμα και πριν την ανταλλαγή του 1923 είχε δεχτεί αμέτρητα μεταναστευτικά ρεύματα στο βάθος της ιστορίας της. Τα γραφόμενα από τον Α.Α. Πάλλη για τους πρόσφυγες ακόμα του 1914, δεν αντικατοπτρίζουν για τη Μακεδονία το παρελθόν μόνο αλλά και το παρόν του 1928, με τη μόνη διαφορά πως πλέον ο αριθμός των μεταναστευτικών ρευμάτων είχε αυξηθεί.²⁰³

«Η Μακεδονία είδε όχι λιγότερα από δέκα εφτά μεταναστευτικά ρεύματα, αν λογαριάσει κανείς κι αυτούς που ήρθαν και εκείνους που έφυγαν – θα έλεγε κανείς μια αληθινή παλίρροια των εθνών που έριχνε ακατάπαυστα ανθρώπινα κύματα από τη μια ακτή του Αιγαίου στην άλλη»

Στα πλαίσια της συνεργασίας τους για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος μετά το 1923 η Ε.Α.Π. και το ελληνικό κράτος, δεν συμφωνούσαν μόνο στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής της χώρας, αλλά και στην κατοχύρωση των συνόρων για την εξασφάλιση της ειρήνης. Η Μακεδονία με τη γεωγραφική της τοποθεσία και την εθνολογική της σύνθεση, κάλυπτε όλες τις προϋποθέσεις ώστε να αποτελέσει ίσως τον βασικότερο πυρήνα επίτευξης του στόχου της Ε.Α.Π. και του κράτους. Ο φυσικός πλούτος της περιοχής εξάλλου έχρηζε αξιοποίησης, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι ήταν από τις πιο εύφορες και παράλληλα πλέον αραιοκατοικημένες περιοχές τις χώρας.

Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, το εύφορο Μακεδονικό έδαφος και η γεωγραφική τοποθεσία, αποτελούσαν απλά τα κύρια συστατικά επίτευξης του βασικού ζητήματος της χώρας για τη νεοεισαχθείσα στο ελληνικό κράτος περιοχή. Ο στόχος αυτός ήταν η εθνολογική ένταξη της Μακεδονίας στην Ελλάδα, με την παράλληλη φύλαξη των εθνικών συνόρων. Δεν είναι τυχαίο πως από τα 8.390.444 στρέμματα που παραχώρησε το κράτος στην Ε.Α.Π., στα οποία αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα 5.487.865 στρέμματα βρισκόταν στη Μακεδονία.²⁰⁴

²⁰³ **Αναφορά στον:** Λαζαρίδη Σπύρου, *Από το Βαρδάρη ως το Δερβένι, Ιστορική καταγραφή μέχρι το 1920*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ.77

²⁰⁴ Οπ.Παρ.202, σελ.162

Η αποχώρηση των Μουσουλμάνων το 1912, που αποτελούσαν το 39,4%²⁰⁵ του πληθυσμού της Μακεδονίας, σε συνδυασμό με τους αποχωρούντες μετά την ανταλλαγή του 1923, οδήγησαν στην τεράστια ερήμωση της περιοχής. Ήδη από το 1921 η εικόνα της ερημωμένης Μακεδονίας και των εγκαταλελειμμένων εκτάσεων της είχε επισημανθεί, με τον Κ.Δ. Καραβίδα να προτείνει για την εκμετάλλευση των εγκαταλελειμμένων εκτάσεων την τροποποίηση του νόμου 350 της 31^{ης} Οκτωβρίου 1914, «περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού»,²⁰⁶ ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εγκατασταθούν στην περιοχή, αγρότες και γεωργοί από την Παλιά (νότια) Ελλάδα.²⁰⁷ Με τον ερχομό των προσφύγων όχι μόνο δεν χρειάστηκε να τροποποιηθεί ο νόμος, αλλά έκανε και το έδαφος πρόσφορο για την εγκατάσταση της μεγαλύτερης προσφυγικής ομάδας στην Μακεδονία. Από το σύνολο των προσφύγων που εγκατέστησε στην Ελλάδα η Ε.Α.Π. σε αγροτικούς οικισμούς έως τη διάλυσή της το 1930, στη Μακεδονία εγκαταστάθηκαν 427.301 πρόσφυγες (111.811 οικογένειες).²⁰⁸ Η αύξηση του αριθμού αυτού συνέχισε και μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π. φτάνοντας έως το τέλος του 1938 τις 167.079 οικογένειες.²⁰⁹

Έως το 1928, οι καλλιεργημένες εκτάσεις της Μακεδονίας έφταναν τα 4.216.236 στρέμματα.²¹⁰ Συγκεκριμένα, η αγροτική παραγωγή της περιοχής επικεντρώθηκε κυρίως στα σιτηρά καταλαμβάνοντας 3.264.507 στρέμματα και στην καλλιέργεια καπνού καταλαμβάνοντας 471.863 στρέμματα, με τις καλλιέργειες οσπρίων, λαχανικών, αμπελιών, βαμβακιού και άλλων να ακολουθούν.²¹¹ Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, αλλά και η ιδρυθείσα το 1929 Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος,²¹² κατέβαλαν σημαντικά ποσά σε αγροτικά δάνεια για την βοήθεια της

²⁰⁵ Οπ.Παρ.195, σελ.49

²⁰⁶ Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης, 316π.Χ. - 1983*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ.403

²⁰⁷ Αρχείο Κ.Δ. Καραβίδα, Φ17, *Η σημασία του γεωργικού εποικισμού, χ.χ.*, σελ.32, **αναφορά στο:** Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση, ιδρυτές: Μέλπω και Οκράβιος Μερλιέ, τόμος 9^{ος}, **κείμενο της:** Κοντογιώργη Έλσας, «*Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930*», Αθήνα 1992, σελ.51-52

²⁰⁸ Οπ.Παρ.195, σελ.49

²⁰⁹ Στεφανίδης Δ., *Αγροτική πολιτική*, τόμος Α, Αθήνα 1948, σελ.440, **αναφορά στον:** Πολύζος Ι., *Η Εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης, Συμβολή στην έρευνα για τον αστικό χώρο στην Ελλάδα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 1984, σελ.29

²¹⁰ Δάγκας Αλέξανδρος, *Για μια κοινωνική ιστορία της υπαίθρου. Η περιφέρεια Θεσσαλονίκης στον 20^ο αιώνα. Η περίοδος έως το 1945*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ.37

²¹¹ Οπ.Παρ.210, σελ.37-39

²¹² Παναγιωτόπουλος Δημήτρης, *Αγροτική οικονομία, Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο, στον συλλογικό τόμο:* «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος,

αγροτικής παραγωγής στη Μακεδονία. Η Ε.Α.Π. από την μεριά της διέθεσε το μεγαλύτερο μέρος του δεύτερου δανείου που πήρε η χώρα για τη δημιουργία αρδευτικών έργων τα οποία και ολοκληρώθηκαν έως το 1938, αλλά και άλλων έργων υποδομής στην περιοχή.

Έως το 1930 στη Μακεδονία η αγροτική στέγαση αριθμούσε 75.412 σπίτια από το σύνολο των 129.933 όλης της χώρας. Αναλυτικά ο αριθμός των αγροτικών σπιτιών, ανά κατηγορία, για τη Μακεδονία και το σύνολο της χώρας παρουσιάζεται στον πίνακα που ακολουθεί. Διαπιστώνουμε από την ανάγνωση του πίνακα την υπεροχή στα σπίτια των αποχωρούντων Τούρκων και Βουλγάρων και στα κατασκευασμένα από την Ε.Α.Π. τα οποία αποτελούσαν το 58% των κατασκευασμένων αγροτικών σπιτιών από την Ε.Α.Π. σε όλη τη χώρα. Βέβαια, δεδομένου ότι έως το 1930 ήταν στην Μακεδονία εγκατεστημένες 111.811 οικογένειες, οι οποίες έως το 1938 έγιναν 167.079, το σύνολο των 75.412 σπιτιών που είχαν κατασκευαστεί έως το 1930, δεν φαίνεται να κάλυπτε το σύνολο των στεγαστικών αναγκών της περιοχής.

Πίνακας των σπιτιών που διανεμήθηκαν για την αγροτική στέγαση ανά κατηγορία και σχέση μεταξύ Μακεδονίας και συνόλου χώρας
Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2015

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΣΠΙΤΙΩΝ ΓΙΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΣΤΕΓΑΣΗ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΕΛΛΑΔΑ ΣΥΝΟΛΙΚΑ
ΑΠΟΧΩΡΟΥΝΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ & ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ	34.222	63.885
ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ (1922-1924)	10.313	13.487
ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ Ε.Α.Π. (1924-1929)	30.243	51.718
ΣΠΙΤΙΑ ΠΟΥ ΕΠΡΟΚΕΙΤΟ ΤΟ 1930 ΝΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΟΥΝ ΔΕΔΟΜΕΝΟΥ ΠΩΣ ΕΙΧΑΝ ΔΟΘΕΙ ΟΙ ΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	634	843

(Πηγή στοιχείων για τη δημιουργία του πίνακα: Πελαγίδης Στάθης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ 242)

Με την πορεία αλλά και την επιμονή αυτή, «καθοδήγησης» των προσφύγων, η Ε.Α.Π. και η κυβέρνηση φαίνεται να κατόρθωσαν να φτάσουν σε μεγάλο βαθμό το στόχο τους, αυτόν της μεταφοράς του μεγαλύτερου μέρους του αγροτικού

1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου», 7^{ος} Τόμος, Αθήνα 2014, σελ.164

προσφυγικού πληθυσμού στη Μακεδονία, επιτυγχάνοντας έτσι την εξυπηρέτηση των εθνικών αναγκών που ήθελαν εθνική ομοιογένεια στις βόρειες ελληνικές επαρχίες, άρα και την στρατιωτική και αμυντική ενδυνάμωση της περιοχής, αναπτύσσοντας παράλληλα την αγροτική παραγωγή, κάνοντας την χώρα παραγωγικά αυτάρκη σε ένα μεγάλο βαθμό.

Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπουμε τα προβλήματα που οι ενέργειες αυτές επέφεραν, ένα εκ των οποίων, και ίσως κοινωνικά το σημαντικότερο, αυτό της εχθρικής στάσης των γηγενών που καλούνταν οι πρόσφυγες να αντιμετωπίσουν. Έχοντας λοιπόν η Ε.Α.Π. να επιλύσει το ζήτημα της έλλειψης κτηματολογίου, στα πλαίσια της εγκατάστασης των προσφύγων, δημιουργήθηκαν οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ των νέων ιδιοκτητών -προσφύγων- και των ήδη υπαρχόντων καλλιεργητών σε αυτές τις περιοχές, χωρίς όμως τίτλους ιδιοκτησίας. Οι παλιοί κάτοχοι των γαιών, ήταν ουσιαστικά οι επίμορτοι των μουσουλμανικών κτημάτων για γενιές ολόκληρες, σύμφωνα με την τουρκική σύμβαση που ονομαζόταν *yedikî*. Οι Έλληνες αυτοί καλλιεργητές, μετά την αποχώρηση των Τούρκων ζήτησαν να τους παραχωρηθούν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις, είτε με ιδιωτικά συμβόλαια, είτε με προφορικές συμφωνίες, με τρόπους με άλλα λόγια που ίσχυαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Για να πείσουν τις αρχές, χρησιμοποίησαν σαν επιχείρημα ακόμα και την μεγάλη συμβολή τους στον αντάρτικο αγώνα στη Μακεδονία τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας, με τη μεταφορά όπλων μέσα στα κάρα τους ανάμεσα από τις σοδειές τους. Από το 1913 όμως η ελληνική κυβέρνηση είχε απαγορεύσει κάθε δικαιοπραξία, εξαιτίας της ανεξέλεγκτης μορφής που είχε αρχίσει να παίρνει η κερδοσκοπία.²¹³ Η ενέργεια αυτή ήταν σημαντική και ουσιαστική για την πορεία οργάνωσης του ελληνικού κράτους, άδικη όμως για τους καλλιεργητές που μετά την είσοδο των προσφύγων έχασαν τις εκτάσεις τους και κατ' επέκταση το εισόδημά τους. Από τη μία λοιπόν μεριά βρίσκονταν οι πληγέντες πρόσφυγες στους οποίους είχε κατανεμηθεί ο κλήρος και από την άλλη οι ντόπιοι οι οποίοι όπως ήταν επόμενο εναντιώθηκαν στους νέους ιδιοκτήτες, των έως τότε θεωρούμενων δικών τους καλλιεργήσιμων εκτάσεων.

Διαπιστώνουμε συνεπώς, πως στην επίτευξη του στόχου της Ε.Α.Π. τον σημαντικότερο ίσως ρόλο, τουλάχιστον ηθικά, έπαιξαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες οι οποίοι παρά τις αντίξοες συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν, αλλά και την εχθρική στάση ομάδων γηγενών που καλούνταν να αντιμετωπίσουν, έχτιζαν και επιδιόρθωναν σπίτια,

²¹³ Οπ.Παρ.177, σελ.25

μετέτρεπαν έρημες πεδιάδες σε οργανωμένα χωριά, γύρω από τα οποία εκτείνονταν καλλιεργημένες εκτάσεις, δίνοντας με την συμβολή τους ζωή στην εγκαταλελειμμένη έως τότε Μακεδονία.

Στην έκθεση αξιολόγησης του ο αντιπρόεδρος της Ε.Α.Π. John Campbell, μετά την περιοδεία του στην Μακεδονία και την Θράκη τον Μάιο του 1929, σημειώνει:²¹⁴

«Η όψη της χώρας άλλαξε βαθιά... Τα δείγματα προόδου είναι φανερά παντού... Είμαι βέβαιος ότι οι πρόσφυγες θα γίνουν παράγοντες προόδου στην Ελλάδα»

Οι προσφυγικοί οικισμοί/χωριά της Μακεδονίας έως τη λήξη του έργου της Ε.Α.Π. το 1930, χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες. Σε εκείνα που βίωναν μία ανθηρή οικονομική κατάσταση, έχοντας κάνει μεγάλα βήματα στον τομέα της αποκατάστασης. Σε εκείνα που είχαν ακόμα ανάγκη βοήθειας, ωστόσο μικρής, έχοντας αποκατασταθεί σε μεγάλο βαθμό και τέλος, σε εκείνα που έχρηζαν μεγάλης βοήθειας δεδομένων των άθλιων συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων.

Στην τρίτη αυτή κατηγορία, η οποία αποτελούσε το 1/3 του συνόλου των χωριών της Μακεδονίας, ανήκαν κυρίως οικισμοί σε ορεινές, άγονες περιοχές, αλλά και σε κάποιες απομακρυσμένες πεδινές.²¹⁵ Στην γεωγραφικά «αφιλόξενη» τοποθεσία, προστέθηκαν και οι άσχημες καιρικές συνθήκες, κάνοντας τη διαβίωση των κατοίκων των περιοχών αυτών ακόμα δυσμενέστερη. Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η αστικοποίηση ομάδας κατοίκων από τις περιοχές αυτές, οδηγώντας ακόμα και στην ερήμωση οικισμών. Βέβαια, σε αυτά τα αίτια οφείλουμε να προσθέσουμε και τον κοινωνικό παράγοντα που πιθανώς έπαιξε και τον σημαντικότερο ρόλο αποτυχίας ανάπτυξης των ορεινών και απομακρυσμένων οικισμών της Ε.Α.Π. Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες βάσει του τόπου προέλευσής τους ήταν αστοί και όχι αγρότες, καλούμενοι στην τρίτη αυτή κατηγορία οικισμών να κατοικήσουν σε απομακρυσμένες από αστικά κέντρα, αλλά και άλλα γειτονικά χωριά περιοχές, με άλλα λόγια, με μία δόση υπερβολής, ωθήθηκαν στην «απομόνωση», όπου φάνταζε σχεδόν αδύνατο να ευδοκιμήσουν κοινωνικά, άρα και παραγωγικά.

²¹⁴ Εκθ.24^η, σ.3-4, **αναφορά στον:** Πελαγίδη Ευστάθιου, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ.225

²¹⁵ Πελαγίδη Στάθης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ.138-141

Η κατασκευή ενός οικισμού για την περίπτωση της έλευσης των προσφύγων στην έως τότε ερημωμένη Μακεδονία, θα έπρεπε να σημαίνει και την κατασκευή άλλων οικισμών γύρω του, προσφέροντας έτσι στους κατοίκους την ασφάλεια και κοινωνικοποίηση που απαιτούνταν. Φαίνεται οι υπεύθυνοι να μην κατάφεραν στον βαθμό που έπρεπε να επιτύχουν τον κοινωνικό τους στόχο, αυτόν που οι ίδιοι είχαν θέσει και αφορούσε στην εγκατάσταση των προσφύγων που προέρχονταν από τις ίδιες περιοχές της Τουρκίας μαζί μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, σε περιοχές με ανάλογες φυσικές συνθήκες.²¹⁶

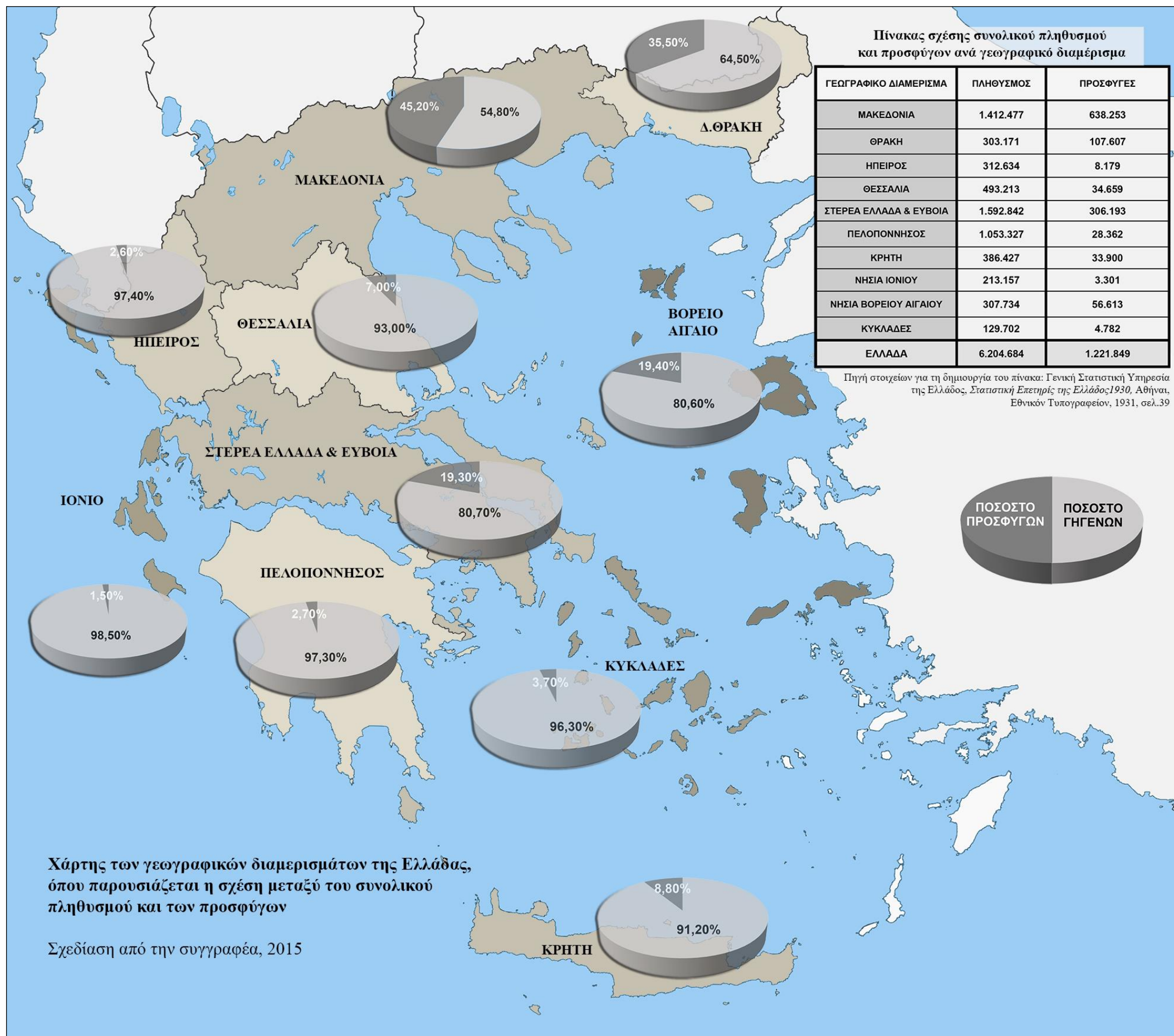
Κάτι τέτοιο όμως φάνταζε αδύνατο με τις ταλαντεύσεις των προσφύγων τα πρώτα χρόνια της έλευσής τους στον ελλαδικό χώρο, μεταξύ της άμεσης αποκατάστασης που τους οδηγούσε στην αγροτική εγκατάσταση και της αποζημίωσης που δινόταν στους αστούς οδηγώντας τους στα αστικά κέντρα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η περιπτωσιακή εγκατάσταση αστών προσφύγων σε αγροτικούς οικισμούς που δεν πληρούσαν τις ανάγκες τους, ουσιαστικά κοινωνικές, αλλά και επαγγελματικές, όπως και γεωγραφικά, με συνέπεια τη στροφή καθόλου ευκαταφρόνητης μερίδας προσφύγων προς τα ήδη πυκνοκατοικημένα και αδύναμα να τους δεχτούν παραγωγικά, κοινωνικά και στεγαστικά ελληνικά αστικά κέντρα, ένα εκ των οποίων ήταν η Θεσσαλονίκη.

Στον χάρτη που ακολουθεί σημειώθηκε από την συγγραφέα η σχέση μεταξύ του συνολικού πληθυσμού και των προσφύγων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα. Μελετώντας τον χάρτη, τα στοιχεία που παρατίθενται στον πίνακα, αλλά και τα ποσοστά των προσφύγων ανά περιοχή, μπορούμε να δούμε χωρίς έκπληξη, δεδομένων των όσων ήδη συζητήθηκαν στο παρόν κεφάλαιο, τη Μακεδονία να ξεχωρίζει αισθητά με ποσοστά προσφύγων επί του πληθυσμού πολύ μεγάλα, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς πως στον συνολικό πληθυσμό της χώρας οι πρόσφυγες αποτελούσαν περίπου το 20%. Γεωγραφικά η Μακεδονία καταλαμβάνει όπως βλέπουμε και στον χάρτη την μεγαλύτερη έκταση, οπότε σε σχέση με άλλες ελληνικές περιοχές όπως η Στερεά Ελλάδα φαίνεται φυσικό να καθοδηγηθούν και οι περισσότεροι πρόσφυγες εκεί, ειδικά εάν επανέλθουμε και σε όσα ήδη αναφέρθηκαν, όπως το γεγονός ότι η περιοχή είχε ερημώσει πριν την άφιξη των προσφύγων. Ωστόσο, το εάν η κατανομή εντός της Μακεδονίας ήταν ή όχι άνιση, σε αγρότες και αστούς πρόσφυγες, δεν μένει παρά να το δούμε στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν.

---

²¹⁶ Οπ.Παρ.189, σελ.87

4.3 Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

4.3.1 Η προσφυγική αστικοποίηση

Όπως ήδη συζητήσαμε και μελετήσαμε, ο κρατικός στόχος μετά την έλευση της προσφυγικής πλημμυρίδας, ήταν η ενδυνάμωση της αγροτικής κατοίκησης και η αποδυνάμωση της αστικοποίησης. Εξάλλου η ανεργία των μεγαλουπόλεων της Ελλάδας ήταν πολύ αυξημένη, γεγονός που αν μη τι άλλο προκαλούσε και τον εύλογο φόβο για την αύξηση της εγκληματικότητας. Η ζήτηση των μεγάλων αστικών ελληνικών κέντρων δεν ανταποκρινόταν στην προσφορά, με την ισορροπία μεταξύ της παραγωγής και της κατανάλωσης να κλονίζεται συνεχώς.

Παρόλα αυτά, η απότομη αύξηση του πληθυσμού της χώρας μετά την μεγάλη έλευση των προσφύγων οδήγησε αναπόφευκτα και ίσως ανεξέλεγκτα και στην μεγάλη αστικοποίηση. Το 1920 ο συνολικός πληθυσμός της χώρας έφτανε τους 5.016.889 κατοίκους, εκ των οποίων οι 1.336.371 ήταν αστοί.²¹⁷ Το 1928, όπως σημειώθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, από τους συνολικά 6.204.684 κατοίκους της χώρας οι 2.064.696 ήταν αστοί. Από αυτούς υπολογίζεται πως τουλάχιστον οι 545.833 βάσει της απογραφής του 1928 ήταν πρόσφυγες. Σύμφωνα πάλι με αρκετούς Έλληνες μελετητές, όπως ο Ν. Πολίτης, ο Α.Α. Πάλλης, ο Α. Μπακαλμπάσης, οι αστοί πρόσφυγες το 1928 ήταν τουλάχιστον 750.000. Το μόνο σίγουρο είναι πως ο αστικός προσφυγικός πληθυσμός ξεπερνούσε τον αγροτικό, σε μία χώρα που είχε ανάγκη παραγωγικά τον αγροτικό πληθυσμό και δεν μπορούσε να υποστηρίξει τις ανάγκες διαβίωσης του αστικού.

Το 1928 σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων ζούσαν 602.173 πρόσφυγες.²¹⁸ Από το σύνολο αυτών οι 347.606, δηλαδή το περίπου 58%, ήταν αστοί πρόσφυγες στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη. Αναλυτικά και με σειρά προτεραιότητας, στην Αθήνα ο συνολικός πληθυσμός ήταν 459.211 κάτοικοι, εκ των οποίων οι 129.380 ήταν πρόσφυγες, στη Θεσσαλονίκη αντίστοιχα από το σύνολο των 244.680 κατοίκων οι 117.041 ήταν πρόσφυγες και τέλος στον Πειραιά από τους 251.659 κατοίκους οι 101.185 ήταν πρόσφυγες.²¹⁹

Από κοινωνικής πλευράς, η ιδεολογία της μικροϊδιοκτησίας, που ήταν γνωστή στην Ελλάδα ήδη από τον 19^ο αιώνα, και η οποία μπορούσε να εφαρμοστεί όχι μόνο

²¹⁷ Οπ.Παρ.181, σελ.ριθ´

²¹⁸ Οπ.Παρ.177, σελ.32

²¹⁹ Οπ.Παρ.181, σελ.ρμη´-ρμθ´

στην αγροτική, αλλά και στην αστική αποκατάσταση των προσφύγων, με στόχο φυσικά την κοινωνική ισορροπία, αποτέλεσε έναν από τους τρόπους αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος. Όπως λοιπόν η Ε.Α.Π. με την πεποίθηση μεταξύ άλλων, πως οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες ήταν αδύνατο να «εγκολπωθούν τον κομμουνισμό» προχώρησε στις ενέργειες που συναντήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, έτσι και στην περίπτωση των αστικών κέντρων με την ίδια πεποίθηση η Ε.Α.Π., σε συνεργασία με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, χορήγησαν στους πρόσφυγες βραχυπρόθεσμα δάνεια,²²⁰ με στόχο την απορρόφηση τους σε μορφές μικρής ανεξάρτητης παραγωγής ελπίζοντας έτσι στην αποτροπή της ριζοσπαστικοποίησης τους.

Από πολεοδομικής σκοπιάς και παρά το γεγονός της ψήφισης νόμου περί σχεδίου πόλεως το 1923, η εξαίρεση που δόθηκε στην προσφυγική κατοικία, αλλά και η ανέχεια στην αυθαίρετη δόμηση, οδήγησε στην δημιουργία οικισμών γύρω από τα ήδη υπερδομημένα αστικά κέντρα, αλλοιώνοντας σε πολύ μεγάλο βαθμό την πολεοδομική δομή και εικόνα των ελληνικών μεγαλουπόλεων. Εντούτοις, δεν ήταν φυσικά όλοι οι οικισμοί αυθαίρετοι ή κατασκευασμένοι από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Η Ε.Α.Π. παρά το γεγονός ότι επικεντρώθηκε, όπως ήδη συναντήσαμε, στον αγροτικό τομέα εγκατάστασης των προσφύγων, από το 1924 η αστική αποκατάσταση αποτέλεσε επίσης στόχο της, στεγάζοντας σε όλη τη χώρα 124.482 οικογένειες, σε συνολικά 27.343 κατοικίες σε 125 συνοικισμούς.²²¹ Ωστόσο, τόσο η έλλειψη πόρων, όσο και η αδυναμία αντιμετώπισης του τόσο μεγάλου προσφυγικού ζητήματος, αποτέλεσαν για μία μερίδα προσφύγων –αυτών που δεν είχαν καταφέρει ακόμα να βρουν μία μόνιμη και κυρίως κατάλληλη στέγη- την μυθοποίηση της κατοικίας.

Οι κατηγορίες των αστών προσφύγων ήταν τρεις, οι πλούσιοι που αποκτούσαν ακίνητα από δημοπρασίες και ενισχύονταν από το κράτος ώστε να κτίσουν σε κεντρικές αστικές περιοχές, οι φτωχοί που στεγάζονταν με ή χωρίς την χορήγηση δανείων στους προσφυγικούς κρατικούς συνοικισμούς και εκείνοι που δεν είχαν επωφεληθεί τα προγράμματα κοινωνικής στέγασης, διαμένοντας σε πρόχειρα καταλύματα εκτός των κεντρικών αστικών περιοχών. Το 29% των προσφυγικών

²²⁰ Οπ.Παρ.197, σελ.106

²²¹ Πελαγίδης Στάθης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ.224

οικογενειών των ελληνικών πόλεων το 1927, ζούσε ακόμα σε στρατώνες, σκηνές, παράγκες, παραπήγματα και κάθε είδους ακατάλληλες κατοικίες.²²²

Η διόγκωση των αστικών κέντρων της χώρας επέφερε μεγάλες αλλαγές τόσο στην πολεοδομική, όσο και στην κοινωνική δομή των ελληνικών πόλεων. Η πυκνοκατοίκηση, η απουσία στέγης για πολλούς, η έλλειψη εργασίας και επαρκούς σίτισης, αλλά και η πολυπολιτισμικότητα με όλα τα διαφορετικά ήθη και έθιμα που αυτή επέφερε, αποτελούσαν κάποια μόνο από τα νέα χαρακτηριστικά που καλούνταν να αντιμετωπίσουν τα αστικά ελληνικά κέντρα από το 1923 και μετά.

Η Θεσσαλονίκη, το δεύτερο μεγαλύτερο αστικό κέντρο της χώρας, για μία ακόμα φορά αποτέλεσε το επίκεντρο των γεγονότων της εποχής, δεχόμενη τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων, σε σχέση τόσο με την έκταση όσο και το σύνολο του πληθυσμού της. Επανερχόμενοι στο σύνολο του πληθυσμού σε σχέση με τον αριθμό των προσφύγων που δέχτηκε κάθε μία από τις τρεις περισσότερο επηρεαζόμενες ελληνικές μεγαλουπόλεις, το οποίο παραθέσαμε νωρίτερα στο ίδιο κεφάλαιο, μπορούμε να δούμε πως στην Αθήνα από το σύνολο του πληθυσμού της το 28% ήταν πρόσφυγες, στον Πειραιά αντίστοιχα το 40%, με τη Θεσσαλονίκη να κατέχει την πρωτιά με τον προσφυγικό της πληθυσμό να αποτελεί το 48% του συνόλου. Και όλα αυτά σε μία πόλη της οποίας το κοινωνικό και πολεοδομικό «περιβάλλον» ακόμα προσπαθούσε να ανασυγκροτηθεί, δεδομένης της ακολουθίας των συμβάντων του πρόσφατου παρελθόντος της.

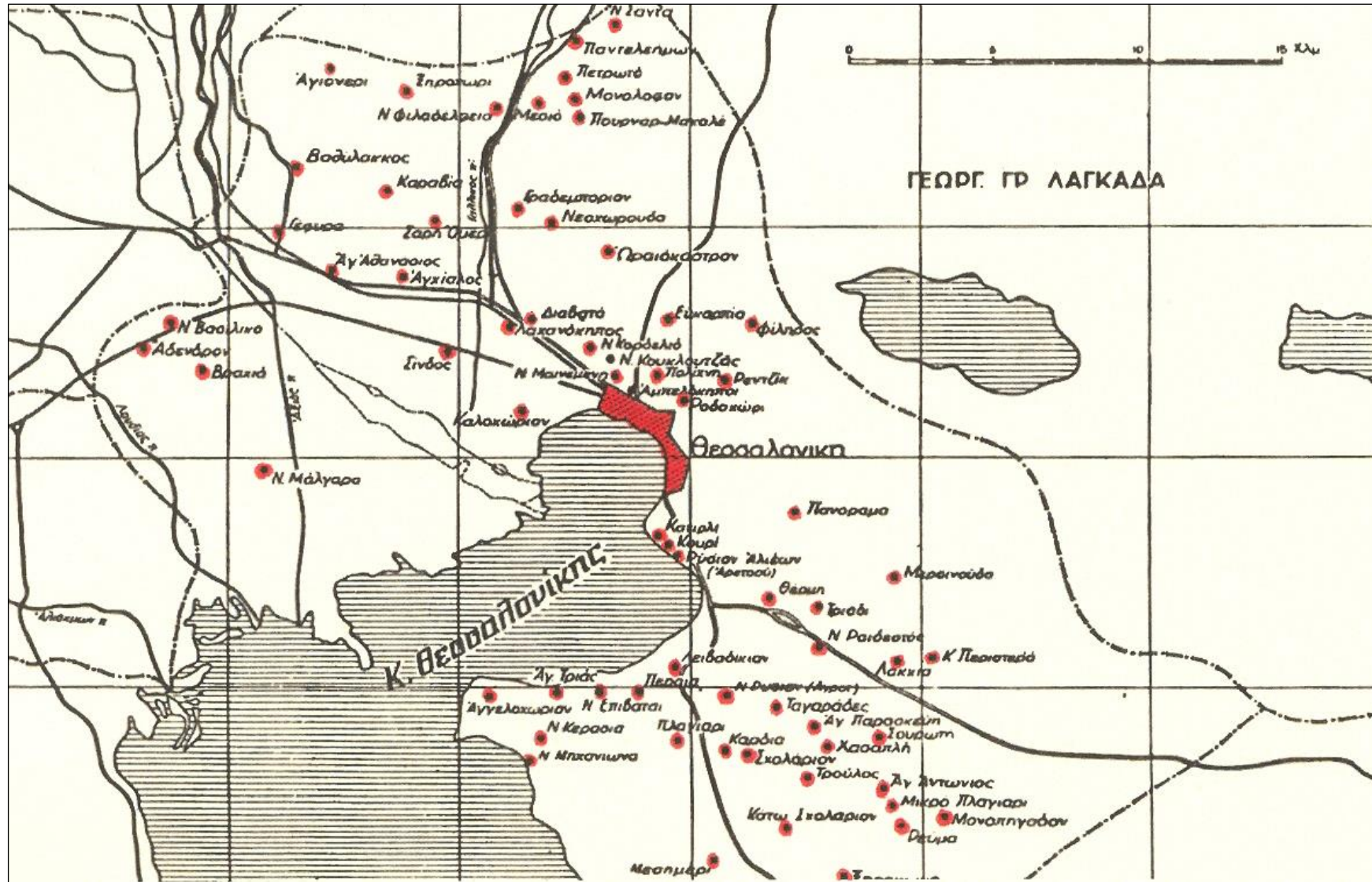
---

²²² Γιαννακόπουλος Γιώργος, *Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες, Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες, στον συλλογικό τόμο: «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου», 7^{ος} Τόμος, Αθήνα 2014, σελ.93*

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης το 1926

(Πηγή: Παρουσίαση Μαθήματος καθηγήτριας Β. Χαστάογλου)

4.3.2 Η κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη

Η Θεσσαλονίκη λοιπόν, η περισσότερο επηρεαζόμενη από τις μεγάλες ελληνικές πόλεις από τον ερχομό των προσφύγων, αρχίζει ξανά να αλλάζει φυσιογνωμία. Σύμφωνα με τον Mazower:²²³

«πάνω από διακόσιες πενήντα χιλιάδες άνθρωποι πέρασαν από τις καραντίνες και τα αντίσκηνα της Θεσσαλονίκης, προτού μεταφερθούν στην ύπαιθρο, όπου εγκαταστάθηκαν σε αγροτικούς οικισμούς»

Τελικά, εγκαταστάθηκαν σε αυτήν, όπως ήδη αναφέραμε, 117.041 πρόσφυγες. Εξάλλου, η «μητέρα των προσφύγων», όπως πολύ εύστοχα όρισε τη Θεσσαλονίκη ο συγγραφέας Γιώργος Ιωάννου,²²⁴ αποτελούσε σχεδόν πάντα έως τουλάχιστον τότε, το καταφύγιο των κατατρεγμένων λαών και όχι μόνο. Πλέον, ο πολυεθντικός της χαρακτήρας αρχίζει να σβήνει, τουλάχιστον τυπικά, καθώς εγκαταλείπεται υποχρεωτικά από τους Μουσουλμάνους κατοίκους, μεγάλος αριθμός Εβραίων αποχωρεί, ενώ παράλληλα αυξάνεται έντονα το ελληνικό-χριστιανικό στοιχείο. Η δημογραφική υπεροχή των Ελλήνων-Χριστιανών μετά τον ερχομό των προσφύγων, είναι ένα πρωτόγνωρο για την πόλη φαινόμενο, η οποία αποτελούσε σχεδόν πάντα περισσότερο ένα διεθνή σταθμό ποικίλων εθνοτήτων παρά μια ελληνική πόλη.

Μπορεί βέβαια στις καταγραφές και στα χαρτιά η Θεσσαλονίκη να αυξάνει τον ελληνικό πληθυσμό της, γεγονός που θα έπρεπε να δώσει στους κατοίκους της πόλης μια εικόνα ομοιογενούς συνόλου, αλλά αυτό δεν συνέβαινε στην πραγματικότητα, καθώς το μόνο που ένωνε τους πρόσφυγες μεταξύ τους ήταν η ταλαιπωρία και τα προβλήματα. Η νέα πατρίδα των προερχόμενων ελληνικών πληθυσμών από την Μικρά Ασία, τον Καύκασο, τη Μαύρη Θάλασσα και την Ανατολική Θράκη, τους ήταν ένας άγνωστος τόπος. Σε αυτήν την κατάσταση προστέθηκε και η επιφυλακτική, πολλές φορές εχθρική, στάση μεγάλου αριθμού ντόπιων κατοίκων.

Οι κοινωνικές, πολιτιστικές και οικονομικές «αντιθέσεις» της Θεσσαλονίκης, κάθε άλλο παρά μια πόλη που απέβαλε την πολυεθντική πολυχρωμία της δήλωναν. Οι πρόσφυγες, που στην πλειοψηφία τους έπαιξαν το ρόλο των καινούργιων λαϊκών

²²³ Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση*: Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα 2006, σελ.426

²²⁴ Επιστημονική Ημερίδα: «Ιστορική Πορεία της Θεσσαλονίκης», 23 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης**: Ρωμοπούλου Κατερίνα, Σύνδεσμος Θεσσαλονικέων, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σελ.82

στρωμάτων της πόλης, αγκιστρωμένοι στα δικά τους ήθη και έθιμα, αποτελούσαν για μεγάλη μερίδα εντοπίων τον νέο «εισβολέα», τη νέα απειλή απέναντι σε όσα θεωρούσαν πως πλέον τους ανήκαν. Ο ασταμάτητος για αιώνες ερχομός και η εγκατάσταση άλλων εθνοτήτων στο χώρο της πόλης, αποτελούσε ένα γεγονός που θα έπρεπε είτε να έχει εξοικειώσει τους γηγενείς στις συνεχείς κοινωνιολογικές αλλαγές, είτε να τους κρατάει σε μια συνεχή επιφυλακή ώστε να μην διακινδυνεύσουν την κυριαρχία τους, οικονομική, πολιτική αλλά κυρίως κοινωνική, στο χώρο. Εξάλλου, η χώρα στο σύνολό της είχε ζήσει τα τελευταία χρόνια αρκετές αναταραχές, πολέμους και εσωτερική πολιτική αστάθεια, με αποτέλεσμα οι κοινωνικές, πέρα από τις οικονομικές, αλλά και στον τομέα των υποδομών βάσεις, να μην ευνοούν το καλωσόρισμα των προσφύγων, πόσο μάλλον την άμεση ενσωμάτωσή τους.

Συνεπώς, ο ερχομός των προσφύγων βρίσκει τη Θεσσαλονίκη «κουρασμένη» από τις συνεχείς πολιτισμικές, εθνοτικές και κοινωνικές αλλαγές, δεδομένα που την κατέστησαν και αφιλόξενη. Το εντόπιο στοιχείο, όπως σημειώνει ο Τόλης Καζαντζής:²²⁵

«ανήμπορο ν' αντιμετωπίσει την μπόρα της απελπισμένης προσφυγιάς, εθισμένο σ' ένα κλίμα που χαρακτηρίζεται από τον κοσμοπολιτισμό, το σλαβικό επαρχιωτισμό και την ανατολίτικη ραθυμία...συσπειρώνεται, όπως και το εβραϊκό στοιχείο, σε μια αμυντική μοναξιά μέσα στις ελληνικές συνοικίες, σε συντροφίες εντοπίων, που τις χαρακτηρίζει μια αριστοκρατική στεγανότητα»

Η εχθρότητα των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες, αλλά και οι διαπληκτισμοί και οι βιαιοπραγίες που αυτή επέφερε, ανάγκασε το ελληνικό κοινοβούλιο σε ειδική συνεδρίαση για να συζητήσει το θέμα, «Περί των συρράξεων μεταξύ προσφύγων και εντοπίων»²²⁶ Χρειάστηκε να περάσουν δύο με τρεις γενιές ώστε οι απόγονοι των ερχόμενων έως το 1923 προσφύγων της Θεσσαλονίκης να σταματήσουν να αυτοχαρακτηρίζονται πρόσφυγες και να νιώσουν κομμάτι της νέας τους πατρίδας.²²⁷

Η προέλευση των προσφύγων, αποτέλεσε επίσης έναν σημαντικό παράγοντα καθυστέρησης της διαδικασίας ένταξής τους στον νέο τόπο κατοικίας τους. Επίσης, το

²²⁵ Καζαντζής Τόλης, *Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης*, (Ο Πολίτης, Ειδικό τεύχος, Νοέμβριος 1983) **αναφορά στης:** Χουζούρη Ελένης, *Η Θεσσαλονίκη του Γιώργου Ιωάννου, Περιπλάνηση στο χώρο και στο χρόνο*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ.48-49

²²⁶ Οπ.Παρ.181, σελ.237

²²⁷ Clogg Richard, *A millet within a millet: the Karamanlides*, Princeton 1999, σελ.115-143

γεγονός ότι πολλοί από τους νέους κατοίκους της Θεσσαλονίκης μιλούσαν την τουρκική γλώσσα καλύτερα από την ελληνική, όπως επίσης και τα νέα έθιμα που έφεραν μαζί τους, που δεν θύμιζαν σε τίποτα τα ελληνικά, έμπαιναν εμπόδιο στην κοινωνική τους αφομοίωση στη νέα τους πατρίδα. Δεν είναι τυχαίο πως οι ίδιοι οι πρόσφυγες θεωρούσαν τους εαυτούς τους περισσότερο «Μικρασιάτες Χριστιανούς» ή «Χριστιανούς της Ανατολής» παρά Έλληνες.²²⁸

Στην πραγματικότητα λοιπόν, η διαδικασία αφομοίωσης των προσφύγων ήταν μια επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία, η οποία στην ουσία αποτελούσε μια καθαρά κοινωνική υπόθεση. Ο εξελληνισμός λοιπόν της Θεσσαλονίκης δεν ήταν μία απλή και σύντομη διαδικασία, όπως αρκετοί προσπάθησαν να παρουσιάσουν. Επομένως, παρά τη δημογραφικά ελληνική υπεροχή στη Θεσσαλονίκη, η πόλη για μια ακόμα φορά είχε να αντιμετωπίσει το ίδιο ιστορικά επαναλαμβανόμενο πρόβλημα, αυτό της ενσωμάτωσης και εγκατάστασης «ξένων» -Ελλήνων ωστόσο πλέον- στο χώρο της, μόνο που αυτή τη φορά το πρόβλημα επεκτεινόταν και στην μεγαλύτερη από κάθε άλλη φορά ανάγκη κατασκευής κατάλληλων υποδομών για την στέγαση και ποιοτική ζωή αυτών, αλλά και στην επαγγελματική αποκατάσταση τους.

Προσφυγικός καταυλισμός στο Ελευθέριο Κορδελιό, της Θεσσαλονίκης

(Πηγή: Παρευξείνιος Ελληνισμός, *Η παρουσία του παρευξείνιου ελληνισμού στη σύγχρονη εποχή*, <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-C102/79/657,2423/>)

²²⁸ Οπ.Παρ.223,σελ.426-427

4.3.3 Η συμβολή των προσφύγων στην οικονομία

Η μεγάλη πληθυσμιακή προσφυγική μάζα που κατέφθασε στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε όλα τα αστικά ελληνικά κέντρα, πέρα από την ανάγκη της στέγασης, είχε και την άμεση ανάγκη εύρεσης εργασίας. Ο επαγγελματικός όμως κορεσμός που έπληττε τα αστικά κέντρα, σε συνδυασμό με την υπερπροσφορά εργατικών χεριών, εξειδικευμένων σε επαγγέλματα στα οποία δεν υπήρχε μεγάλη ζήτηση, όπως τσαγκάρηδες, ραφτάδες, μεταλλοτεχνίτες, μαραγκοί, ζαχαροπλάστες και φουρνάρηδες, καθώς επίσης και το γεγονός ότι η βαριά βιομηχανία σχεδόν δεν υπήρχε στην Θεσσαλονίκη, οδήγησε στην αποστολή εγγράφου από την Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης Διευθύνσεως Περιθάλψεως, αναφέροντας την ύπαρξη προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι:²²⁹

«μη δυνάμενοι να εξεύρωσιν εκεί εργασία και πρόθυμοι ως εκ τούτου να έλθωσιν εις Πειραιά, ή Αθήνας ή να μεταβώσιν εις άλλας πόλεις της Ελλάδος όπως αναλάβωσιν εργασία εις εργοστάσια ή εκτός τούτων επί ημερομισθίω συμφέροντι εις τους εργοδότας...»

Διαπιστώνουμε λοιπόν, την αδυναμία επαγγελματικής απορρόφησης των προσφύγων στον αστικό χώρο της Θεσσαλονίκης κατά τα πρώτα χρόνια της άφιξης αυτών. Παράλληλα όμως μπορούμε να διακρίνουμε και την εκμετάλλευση της αδυναμίας αυτής από τους επιχειρηματίες, οι οποίοι με τον χαμηλότερο δυνατό μισθό προσλάμβαναν εργάτες στις βιομηχανίες και βιοτεχνίες τους. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε πως η εκβιομηχάνιση που είχε ξεκινήσει στα μέσα του 19^{ου} αιώνα σταμάτησε με τη Μικρασιατική καταστροφή, οδηγώντας στην εξαφάνιση των βιομηχανιών από τις επαρχιακές πόλεις, συγκεντρώνοντας το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών στην Αθήνα.²³⁰

Εντούτοις, η αστικοποίηση που είχε ξεκινήσει από την εποχή της εκβιομηχάνισης συνεχίστηκε και μετά τον ερχομό των προσφύγων, παρά την αδυναμία των εκτός των Αθηνών μεγαλουπόλεων, όπως η Θεσσαλονίκη, να απορροφήσουν τόσο πληθυσμό σε αστικού τύπου επαγγέλματα όπως, η βιομηχανία και το εμπόριο. Ωστόσο, η αδυναμία του αγροτικού χώρου να συγκρατήσει τον πληθυσμό του, τόσο λόγω της

²²⁹ «Πρόσφυγες ζητούντες εργασία», Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, Φεβρουάριος 1922, σελ.132, **αναφορά στον:** Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων, Η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1993, σελ.140

²³⁰ Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος, *Η Αστικοποίηση: Βασικές έννοιες-Ιστορική εξέλιξη-Ο σύγχρονος ελληνικός χώρος*, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον – Έδρα Πολεοδομίας Α', Αθήνα 1979, σελ.50

δυτικοευρωπαϊκού τύπου νοοτροπίας που είχε γεννηθεί στην Ελλάδα από τους γηγενείς ήδη από την εποχή της εκβιομηχάνισης, σύμφωνα με την οποία οι πόλεις μπορούσαν να προσφέρουν μια καλύτερη ποιότητα ζωής από την επαρχία, ειδικά εάν αναλογιστεί κανείς την έλλειψη ανταγωνιστικότητας της επαρχίας επαγγελματικά, όσο και της αδυναμίας κάποιων αστών προσφύγων να εγκλιματιστούν στις νέες αγροτικές τους περιοχές, είχε σαν επακόλουθο την μεγάλη εσωτερική μετανάστευση και φυσικά την ανεργία.

Ωστόσο, και παρά τις δυσκολίες που καλούνταν οι πρόσφυγες να αντιμετωπίσουν σε κοινωνικό και στεγαστικό επίπεδο κατά τον ερχομό τους στην νέα τους πατρίδα, κατάφεραν να πατήσουν στα πόδια τους και κατ' επέκταση να συμβάλουν δυναμικά στην οικονομία. Οι μεν φτωχότεροι αποτέλεσαν τα φτηνά εργατικά χέρια που «εκμεταλλεύτηκαν» οι επιχειρηματίες βιοτέχνες και βιομήχανοι, οι δε έμπειροι στη βιομηχανία, τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τα χρηματιστηριακά, προσέφεραν τις γνώσεις τους και επένδυσαν κεφάλαια τους, κυρίως από καταθέσεις που διέθεταν στο εξωτερικό, σε διάφορους αναπτυξιακούς τομείς.²³¹

Η μεγάλη ανεργία με τη συμβολή των προσφύγων και όχι μόνο φυσικά, μειώθηκε σημαντικά μέσα στα χρόνια που ακολούθησαν έως το 1928. Στις βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες που λειτουργούσαν ήδη, προστέθηκαν νέα προϊόντα,²³² ενώ δημιουργήθηκαν και νέες μονάδες από τους ίδιους τους πρόσφυγες, σε τομείς που πρώτη φορά γνώριζε η Θεσσαλονίκη, όπως η μεταξουργία, η κεραμική, η χαλκουργία, η ταπητουργία, η αργυροχοΐα και πολλά άλλα. Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζεται η πορεία της βιοτεχνικής δραστηριότητας τη δεκαετία του 1920 στη Θεσσαλονίκη. Διαπιστώνουμε από τους πίνακες λοιπόν, τόσο τον ερχομό στην πόλη επαγγελματιών/ειδικοτήτων, όσο και την αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων σε επαγγέλματα που προϋπήρχαν. Οι επαγγελματικές δραστηριότητες και στις δύο περιπτώσεις αφορούσαν κυρίως στην απασχόληση μικρο-εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων και το αποτέλεσμα της ανάπτυξης, ήταν η προσφορά εργασίας σε αρκετούς πρόσφυγες -και όχι μόνο φυσικά- της πόλης,

²³¹ Περιοδικό Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος, Ειδικό Αφιέρωμα 31: *Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα: Πενήντα χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο, κείμενο του:* Δαμασκηνίδη Αντώνη, «Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδος», Αθήνα 26 Απριλίου 1973, σελ.20

²³² *Κάποιες μόνο από τις βιομηχανικές-βιοτεχνικές μονάδες που δημιουργήθηκαν την εποχή αυτή ήταν η ΥΦΑΝΕΤ (1926), η Μακεδονική Μεταξοϋφαντουργία «ΗΛΙΟΣ» (1925), η ΑΒΕΖ (1926), οι αλευρόμυλοι Γ. Χατζηγιαννάκη (1924), η ΖΑΝΑΕ (1930), η σοκολατοποιία «ΦΛΟΚΑ» (1924) η χημική βιομηχανία «ΑΛΥΣΙΔΑ» (1934) κ.α.*

βοηθώντας παράλληλα και την επαγγελματική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης, άρα και την οικονομία αυτής και κατά συνέπεια την μείωση της ανεργίας.

Ανάπτυξη νέων βιοτεχνικών επαγγελματικών δραστηριοτήτων τη δεκαετία του 1920, στη Θεσσαλονίκη

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ	ΜΕΛΗ ΑΝΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1920	ΜΕΛΗ ΑΝΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1926	ΜΕΛΗ ΑΝΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1928
Ράπτες	0	288	385
Ξυλουργοί	0	209	259
Σιδηρουργοί	0	126	195
Κατασκευαστές γυνεκείων ειδών	0	83	128
Καροποιοί	0	81	103
Σανδαλοποιοί	0	62	134
Ποτοποιοί	0	44	66
Πιλοποιοί	0	35	67
Ηλεκτρολόγοι	0	31	42
Κατασκευαστές πλεκτών ειδών	0	28	53
Αβεστοποιοί	0	25	53
Σαγματοποιός	0	19	37
Κασσιτερωτές	0	19	36
Κατασκευαστές υποκαμίσων, γραβατών κλπ	0	19	34
Μαρμαρογλύπτες	0	18	25
Σιδερωτές	0	17	23
Αγγειοπλάστες	0	14	28
Πεταλωτές	0	14	25
Χαλβαροποιοί	0	13	45
Υφαντουργοί	0	11	30
Επισκευαστές αυτοκινήτων	0	11	22
Οπλοποιοί	0	11	17
Βαρελοποιοί	0	11	11
Ταπετσέρηδες	0	10	16
Ζωγράφοι-επιγραφοποιοί	0	8	18
Κουλουροποιοί	0	7	13
Κηροπώλες και κηροποιοί	0	6	11
Υδραυλικοί	0	5	10
Τροχιστές	0	3	10
Ορειχαλκουργοί	0	3	8
Βαφείς αμαζών & αυτοκινήτων	0	3	3
Κατασκευαστές κομβίων, κτενιών & κομβολογίων	0	2	6
Ταινιοπλέκτες-χρυσοκεντητές-κηλεπιδεσμοποιοί	0	1	8
Φανοποιοί	0	0	77
Εργολάβοι δημοσίων έργων	0	0	40
Μαχαιροποιοί	0	0	11
Κατασκευαστές αποπλίνθων	0	0	10
Μακαρονοποιοί	0	0	3
Ομπρελοποιοί	0	0	3
Ταπητουργοί	0	0	3
Σχοινοποιοί	0	0	2
Κατασκευαστές αλιευτικών ειδών	0	0	1
Κατασκευαστές δερμάτινων ειδών	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ ΑΝΑ ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	0	1.237	2.072

(Πηγή: Δάγκας Αλέξανδρος, Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας 1912-1940, Έρευνα υπό τη διεύθυνση της Καθηγήτριας Ελένης Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Νο2, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.221-222)

Ανάπτυξη της βιοτεχνικής επαγγελματικής δραστηριότητας τη δεκαετία του 1920, σε ήδη υπάρχοντα επαγγέλματα, στη Θεσσαλονίκη

(Πηγή: Δάγκας Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας 1912-1940*, Έρευνα υπό τη διεύθυνση της Καθηγήτριας Ελένης Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Νο2, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.221-222)

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ	ΜΕΛΗ ΑΝΑ ΔΡΑΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1920	ΜΕΛΗ ΑΝΑ ΔΡΑΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1926	ΜΕΛΗ ΑΝΑ ΔΡΑΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1928
Υποδηματοποιοί	122	322	537
Αρτοποιοί	67	240	401
Χαρτοσακουλοποιοί	41	25	42
Επιδιορθωτές ωρολογίων & κοσμημάτων	30	0	35
Εμποροράπτες	27	0	35
Ζαχαροπλάστες	15	123	210
Καφεκόπτες	12	41	54
Χαλκουργοί	12	32	43
Επιπλοποιοί	12	0	52
Τυπογράφοι	7	3	14
Φωτογράφοι	5	21	25
Ιδιοκτήτες καθαριστηρίων & βαφείων	3	32	60

Επίσης, στα πλαίσια της ανάγκης κατασκευής κατοικιών για την στέγαση των προσφύγων, αναπτύχθηκε και η «βιομηχανία» της οικοδομής, απασχολώντας έναν μεγάλο αριθμό προσφύγων, τόσο στον κατασκευαστικό τομέα, όσο και στις βιομηχανίες υλικών για οικοδομικές εργασίες. Οι επενδύσεις που έγιναν στον τομέα της οικοδομής και της βιομηχανίας τα χρόνια αυτά, μετέτρεψαν τη Θεσσαλονίκη σε βιομηχανικό κέντρο της Βορείου Ελλάδος, χωρίς ωστόσο να μπορεί να συγκριθεί με τα βιομηχανικά μεγέθη της Αθήνας. Ωστόσο, η πόλη λίγο πριν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο είχε περίπου πεντακόσιες βιοτεχνικές και βιομηχανικές μονάδες.²³³

Εκτός της βιομηχανίας και βιοτεχνίας όμως, οι πρόσφυγες εισχώρησαν δυναμικά και στην εμπορική δραστηριότητα της πόλης, με την διακίνηση κυρίως υφασμάτων, ξυλείας και υαλικών ειδών.²³⁴ Θα μπορούσε κανείς να συγκρίνει τους πρόσφυγες μετά το 1923 με τους Εβραίους που είχαν καταφθάσει κατά την περίοδο της

²³³ Ζαφείρης Χρίστος, *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ.91

²³⁴ Φωτιάδης Κωνσταντίνος, *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, στον συλλογικό τόμο: «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, από την τραγωδία, στην εποποιΐα»*, επιμέλεια: Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου, Αθήνα 2009, σελ.69

οθωμανικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη, για να της προσφέρουν μεταξύ άλλων την τέχνη τους στο εμπόριο, αναζωογονώντας την.

Πέραν όμως των καθαρά αστικών επαγγελματικών δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, στις εγγύς περιοχές της Θεσσαλονίκης, όπως ήταν ο Χορτιάτης, το Πανόραμα (Αρσακλή), η Θέρμη (Σέδες) και η Πυλαία (Καπουτζήδες), που ήδη πριν την άφιξη των προσφύγων χαρακτηρίζονταν από τη γεωργική και κτηνοτροφική τους παραγωγή,²³⁵ ήρθαν οι πρόσφυγες να συμβάλουν αλλά και να αυξήσουν τα είδη παραγωγής, βοηθώντας έτσι την τροφοδοσία της Θεσσαλονίκη.

Η πόλη λοιπόν φαίνεται τα χρόνια που ακολουθούν το 1923 να εμφανίζει σημάδια ανάπτυξης. Από το 1923 έως το 1927 τα κρατικά έσοδα από τις φορολογίες τετραπλασιάστηκαν, ανεβαίνοντας από 319.000.000 δρχ. σε 1.237.000.000δρχ.²³⁶ Φυσικά δεν ήταν μόνο η Θεσσαλονίκη που βοήθησε σε αυτό, αλλά το σύνολο της χώρας. Στον πίνακα που ακολουθεί μπορούμε να δούμε τον αριθμό των απασχολούμενων στους τρεις κύριους τομείς, γεωργία-κτηνοτροφία, βιομηχανία και εμπόριο, στα τρία μεγαλύτερα Ελληνικά αστικά κέντρα.

Απασχολούμενοι στη γεωργία-κτηνοτροφία, στη βιομηχανία και το εμπόριο το 1928, στα τρία μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Ελλάδας

ΕΙΔΟΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ	ΑΘΗΝΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΓΕΩΡΓΙΑ-ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	5.579	1.862	4.836
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	64.133	36.381	34.698
ΕΜΠΟΡΙΟ	33.546	15.492	18.966

(Πηγή στοιχείων για την δημιουργία του πίνακα: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος, της 15-16 Μαΐου 1928, III. Επαγγέλματα*, Τεύχος Δεύτερον, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1932, σελ.550-570)

Από τα στοιχεία του πίνακα διαπιστώνουμε πως η Θεσσαλονίκη κατέχει έναν σημαντικό ρόλο, ξεχωρίζοντας με τη δεύτερη θέση στη γεωργία-κτηνοτροφία και το εμπόριο. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στο εμπόριο, οι φορτώσεις από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης τα χρόνια λίγο πριν το 1912 τριπλασιάστηκαν έως το 1940, ενώ οι

²³⁵ Οπ.Παρ.210, σελ.40-41

²³⁶ Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήναι 1929, σελ.159

εκφορτώσεις αντίστοιχα διπλασιάστηκαν.²³⁷ Μπορεί η χρονική περίοδος στην οποία αναφερόμαστε να είναι μεγάλη, ωστόσο την αύξηση που παρουσιάζει το εμπόριο δεν θα μπορούσαμε να την θεωρήσουμε καθόλου ευκαταφρόνητη ειδικά αν συνυπολογίσουμε, τόσο τις γεωπολιτικές συνθήκες που άλλαξαν, διακόπτοντας τους εμπορικούς δρόμους της πόλης σε σχέση με αυτούς που είχε πριν το 1912, καθώς επίσης και την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929.

Συνοψίζοντας, να αναφέρουμε πως τη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη, ενίσχυαν οικονομικά και οι τρεις οικονομικοί τομείς. Συγκεκριμένα το 1928, στον πρωτογενή τομέα απασχολούταν το 5,17% του πληθυσμού, στον δευτερογενή το 33,05% και στον τριτογενή το 44,46%, με το υπόλοιπο να απασχολείται σε μη δηλωμένα ή μη καλώς προσδιορισμένα επαγγέλματα.²³⁸ Στον πίνακα που ακολουθεί μπορούμε να δούμε την σχέση το 1928, του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, ανά φύλο και οικονομικό τομέα, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα στοιχεία των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν σε αυτή. Από τα ποσοστά των προσφύγων σε σχέση με του συνόλου του ενεργού πληθυσμού ανά τομέα, αυτό που επιβεβαιώνουμε είναι η μεγάλη συμμετοχή των προσφύγων στην οικονομία της χώρας.

Απασχολούμενοι το 1928, ανά τομέα και φύλο και η σχέση συνόλου ενεργού πληθυσμού Θεσσαλονίκης και προσφύγων

(Πηγή: Δάγκας Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας 1912-1940*, Έρευνα υπό τη διεύθυνση της Καθηγήτριας Ελένης Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Νο2, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.167-168)

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (εργοδότες & εργαζόμενοι)			ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (εργοδότες & εργαζόμενοι)			ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΟΥ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΝΑ ΤΟΜΕΑ
	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	
ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	5.167	256	5.423	1.883	19	1.902	35,00%
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	26.604	8.094	34.698	12.068	4.140	16.208	47,70%
ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ	40.977	5.692	46.669	13.233	2.163	15.396	33,00%

²³⁷ Δαμασκηνίδης Ν. Αντώνης, *Η Θεσσαλονίκη του 1912 και του 1940 και η σημερινή συμπρωτεύουσα, Εξέλιξη και προοπτικές οικονομικής αναπτύξεως*, Λόγος που εκφωνήθηκε την 27^η Οκτωβρίου 1978 στην αίθουσα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, σελ.12-13

²³⁸ Δάγκας Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας 1912-1940*, Έρευνα υπό τη διεύθυνση της Καθηγήτριας Ελένης Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Νο2, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.167

Βέβαια θα ήταν υπερβολή να αποδοθεί η ανάπτυξη που παρουσιάστηκε από το 1923 και μετά μόνο στην προσπάθεια των προσφύγων. Η ανάπτυξη της πόλης οφειλόταν τόσο στην οικονομική προσφορά των προσφύγων, με τα φτηνά εργατικά χέρια που ομάδα αυτών προσέφερε, αλλά και με τις επενδύσεις τους, όσο και στις μεγάλες προσπάθειες γηγενών. Αυτό που προσπαθήσαμε να αποδώσουμε στο παρόν κεφάλαιο παραθέτοντας όλα τα πιο πάνω δεδομένα, ήταν ο αγώνας που έκαναν οι πρόσφυγες για να επιβιώσουν, να καταστούν ικανά μέλη της ελληνικής κοινωνίας και να αξιοποιήσουν ορθότερα τη βοήθεια που τους δόθηκε από το ελληνικό κράτος, μέσα σε ένα κλίμα κάθε άλλο παρά φιλικό.

Παρά τις προσπάθειες και τις ενέργειες που έγιναν, αλλά και την οικονομική ανάπτυξη από το 1923 και μετά, η οικονομική κρίση του 1929-1930, σε συνδυασμό με την απότομη και μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, αλλά και τις τόσες κοινωνικές διαφορές, χαρακτηρίζει την εποχή με ανεργία, κοινωνικούς αγώνες και μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις. Το «βιομηχανικό κέντρο της Βορείου Ελλάδος», αποκτά νέα τάξη πλουσίων βιομηχάνων, ενώ παράλληλα η εργατική τάξη αγγίζει τα όρια της εξαθλίωσης. Οι κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες που επικρατούν αυτήν την εποχή στη Θεσσαλονίκη, κάθε άλλο παρά ηρεμία και ανασυγκρότηση της προσφέρουν.

Η πόλη κατά τον μεσοπόλεμο γίνεται για μια ακόμα φορά το επίκεντρο αρκετών στρατιωτικών κινημάτων, όπως το κίνημα βενιζελικών στρατιωτών το 1935, ενώ παράλληλα εμφανίζονται οι φασιστικές οργανώσεις, με βασικότερη την Εθνική Ένωση Ελλάς (Ε.Ε.Ε.). Η Θεσσαλονίκη γίνεται η εστία κοινωνικών και πολιτικών αναταραχών, με τον πολεοδομικό της ιστό να αλλάζει επηρεαζόμενος πάντα από τις κοινωνιολογικές συνθήκες της εποχής. Αναλυτικότερα όμως τις αλλαγές που δέχτηκε η Θεσσαλονίκη θα τις δούμε στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν.

4.4 ΟΙ ΕΠΗΡΡΟΕΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΙΣΤΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

4.4.1 Η νέα δομή της Θεσσαλονίκης

Επανερχόμενοι όμως στην βασικότερη μετά τη σίτιση ανάγκη του ανθρώπου, αυτή της στέγασης, θα μελετήσουμε τα αποτελέσματα της στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης μετά το 1923, παράλληλα με όλα τα άλλα βασικά πολεοδομικά χαρακτηριστικά της εποχής, μέσα από τις κοινωνιολογικές συνθήκες. Ο μεσοπόλεμος για την πόλη, παρά τις συνεχείς και αδιάκοπες έως τότε μεταμορφώσεις της, αποτέλεσε ίσως έναν από τους μεγαλύτερους πολεοδομικούς και κοινωνικούς σταθμούς. Η πόλη την εποχή αυτή αλλάζει τον πολεοδομικό ιστό του ιστορικού της κέντρου, έργο που χαρακτηρίστηκε από τον Pierre Lavedan ως «...το πρώτο μεγάλο έργο της ευρωπαϊκής πολεοδομίας για τον 20^ο αιώνα»²³⁹, εξαπλώνεται πέρα από τα έως τότε πολεοδομικά της όρια, ανοικοδομείται σε τμήματά της βάσει των ευρωπαϊκών προτύπων, αλλά παράλληλα εμβαθύνει στις έννοιες της αυθαίρετης δόμησης και της οικοδομικής εμπορευματοποίησης και όλα αυτά σε ένα κοινωνικά αντιφατικό κλίμα, με τους ταλαιπωρημένους πρόσφυγες και τους πλούσιους επιχειρηματίες να αποτελούν τα βασικότερα στοιχεία της πολεοδομικής και κοινωνικής δομής μίας πόλης που μόλις είχε καταφέρει δημογραφικά μετά από αιώνες να αποκαλεστεί Ελληνική.

Τα χρόνια λοιπόν που ακολούθησαν την άφιξη των προσφύγων και έως το 1940, η οικοδόμηση που πραγματοποιείται στην πόλη είναι πολύ έντονη, οδηγώντας τη Θεσσαλονίκη στην αλλαγή της πολεοδομικής της μορφής. Οι προβλέψεις του πολεοδομικού σχεδίου του 1921, που ήθελε την αύξηση της πόλης για τα επόμενα πενήντα χρόνια να αγγίζει τα 2.400 εκτάρια με πληθυσμό 350.000 άτομα, δεν επαληθεύτηκαν. Η πληθυσμιακή αύξηση που προκλήθηκε από τον ερχομό των προσφύγων οδήγησε στην οικιστική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης εντός και εκτός του παραδοσιακού της κέντρου. Την περίοδο 1927-1928 στη Θεσσαλονίκη κατοικούσαν 220.000 άτομα σε περίπου 1.500 εκτάρια -147 άτομα ανά εκτάριο.²⁴⁰ Αξίζει να

²³⁹ Lavedan Pierre, *L'Œuvre d'Ernest Hebrard en Grece*, Urbanisme, Μάιος 1933, σελ.159, **αναφορά στις:** Χαστάογλου Βίλμας, *Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη, 1922-1930, στο επιστημονικό συμπόσιο: «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα»*, 11 & 12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα Φεβρουάριος 1999, σελ.335

²⁴⁰ Τριανταφυλλίδης Ι., *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Πυκνότητες-Δόμηση 8*, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1966, σελ.5

σημειώσουμε πως γύρω στο 1928 η πόλη είχε ξεπεράσει κατά 4.5 περίπου φορές την έκταση (περίπου 330 εκτάρια) της περιτειχισμένης, μέχρι το 1869, πόλης. Το 1940, μόλις δέκα εννιά χρόνια μετά από τις προβλέψεις του 1921, σε 2.000 εκτάρια κατοικούσαν 278.145 άτομα.²⁴¹ Βέβαια, το σχέδιο αυτό έγινε μόνο τέσσερα χρόνια μετά το 1917, το έτος όπου η πόλη σε 900 εκτάρια περιλάμβανε 160.000 κατοίκους.²⁴² Ήταν αδύνατο να περάσει εκείνη την εποχή από το μυαλό των πολεοδόμων η πληθυσμιακή, καθώς και η χωρική αύξηση που θα ακολουθούσε τα επόμενα χρόνια, αποτέλεσμα των πολιτικών συνθηκών.

Μέσα στις συνθήκες που επέβαλαν την τόσο μεγάλη απόκλιση από το σχέδιο του 1921, είναι και οι στόχοι των υπευθύνων της εποχής, όπως ήταν η Πρόνοια και η Ε.Α.Π., που όπως ήταν φυσικό δεν ακολουθούσαν το όραμα του Hebrard παρά την άμεση ανάγκη εγκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων. Οι συνθήκες που επικρατούσαν λοιπόν την εποχή αυτή, σε συνδυασμό με τους κρατικούς στόχους και τις ανάγκες, δημιούργησαν το προσφορότερο θα μπορούσαμε να πούμε έδαφος για την άνθηση της εμπορευματοποίησης της γης και της κατοικίας, επάνω στην οποία στηριζόταν σε ένα μεγάλο βαθμό η ελληνική οικονομική πολιτική του μεσοπολέμου. Η οικοδομική αυτή βιομηχανία ενθαρρύνθηκε μέσα από νόμους, όπως ο 3741 «περί οριζοντίου ιδιοκτησίας» το 1929, με τον οποίο επιτρεπόταν η εξ' αδιαιρέτου ιδιοκτησία του οικοπέδου, αλλά και με τον Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό το 1930, ο οποίος επέτρεπε υψηλούς συντελεστές εκμετάλλευσης.²⁴³ Κάπως έτσι δημιουργούνται οι πολυκατοικίες οι οποίες διαιρούνται στις επιμέρους ιδιοκτησίες, τα διαμερίσματα, για τη στέγαση των πολλών.

Αποτέλεσμα αυτής της τάσης προς την οικοδομική δραστηριότητα ήταν «η αποσπασματική πολεοδόμηση και η αθροιστική επέκταση της πόλης»,²⁴⁴ με απλουστευμένες ρυθμίσεις, να γίνουν οι κανόνες της ανάπτυξης της μεσοπολεμικής

²⁴¹ Οπ.Παρ.240, σελ.5

²⁴² Οπ.Παρ.240, σελ.3

²⁴³ Μαρμαρά Μ., *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Αθήνα 1991, και Σαρηγιάννης Μ. Γιώργος: *Η εξέλιξη της εμπορευματοποίησης της κατοικίας και η επίδρασή της στην μορφή της κατοικίας και της πόλεως*, Αρχιτεκτονικά Θέματα, 12/1978, του ίδιου: *Η σύγχρονη πολεοδομική νομοθεσία σαν αποτέλεσμα της θέσεως της κατοικίας στην παραγωγική διαδικασία*, Αρχιτεκτονικά Θέματα, 12/1978, και του ίδιου: *Πολεοδομική Νομοθεσία*, στον συλλογικό τόμο «Κατοικία» της σειράς «Πολεοδομικά Πρότυπα», Έκδοση Έδρας Πολεοδομίας ΕΜΠ., Αθήνα 1977, σελ.95, **αναφορά στον:** Σαρηγιάννη Μ. Γιώργου, *Αθήνα 1830-2000, Εξέλιξη-πολεοδομία-μεταφορές*, Αθήνα 2000, σελ.106

²⁴⁴ Χαστάογλου Βίλμα, *Ο πολεοδομικός μετασχηματισμός της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της προσφυγικής πλημμυρίδας, 1922-1930, στον συλλογικό τόμο: «Η πόλη στο καλειδοσκόπιο, Κείμενα για την ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας», επιμέλεια: Λαββάς Γιώργος, Μαρμαράς Μανώλης, Τσιλένης Σάββας, Χαστάογλου Βίλμα, Εταιρεία Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, Αθήνα 2001, σελ.273*

Θεσσαλονίκης, «σκεπάζοντας» τον πολεοδομικό εκσυγχρονισμό του σχεδίου του Hebrard, διχάζοντας το πολεοδομικό τοπίο της πόλης, με τον εκλεκτικισμό και το νέο-βυζαντινό στυλ του κέντρου να φθίνει όχι μόνο όσο απομακρυνόταν κανείς από αυτό, αλλά και σε όμορα σε αυτό σημεία της πόλης. Η ανάγκη συνολικού σχεδίου ήταν άμεση και απαραίτητη και όπως φαίνεται η νομοθετική «γονιμότητα» της περιόδου δεν ανταποκρινόταν επαρκώς στις απαιτήσεις.²⁴⁵

---

²⁴⁵ Μόνο το 1926 αναφέρονται 130 Νόμοι και 525 Ν.Α.

4.4.1.1 Η μεσοπολεμική διάρθρωση του ιστορικού κέντρου και των όμορων σε αυτό περιοχών

Όπως λοιπόν γνωρίζουμε η άφιξη των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη μετά το 1923, βρήκε μία πόλη η οποία εξαιτίας οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων δεν είχε καταφέρει ακόμα να ανοικοδομηθεί ολοκληρωτικά, ώστε να στεγάσει στο σύνολό τους όλους τους πυροπαθείς του 1917. Οι Μουσουλμάνοι που αποχώρησαν από την πόλη με την ανταλλαγή των πληθυσμών (25.000 άτομα), ήταν λιγότεροι από τους Χριστιανούς που ήρθαν σε αυτή (117.041 άτομα), γεγονός που έκανε ακόμα δυσμενέστερες τις συνθήκες στέγασης. Η Άνω Πόλη, η παραδοσιακά μουσουλμανική περιοχή της Θεσσαλονίκης η οποία έμεινε άθικτη από την πυρκαγιά του 1917, μετρούσε περίπου 4.667 εγκαταλελειμμένα σπίτια. Αυτή λοιπόν αποτελούσε μία από τις πρώτες και κύριες περιοχές μετοίκησης των προσφύγων, οι οποίοι με τον καιρό πρόσθεσαν στις 4.667 ερημωμένες κατοικίες ακόμα 2.500 περίπου, μέσα σε αυλές, άδεια οικόπεδα και αλάνες.²⁴⁶ Η Άνω Πόλη χαρακτηριζόταν από τον 15^ο αιώνα από βοσκοτόπια και χωράφια, τα οποία τώρα πια αποτελούσαν παρελθόν, δίνοντας τη θέση τους σε μια πληθώρα προσφυγικών κατά κύριο λόγο κατοικιών και παραπηγμάτων, αλλά και σε κατατιμήσεις της γης, που οδηγούσαν σε οικόπεδα πολλές φορές μικρότερα και των 40τ.μ.

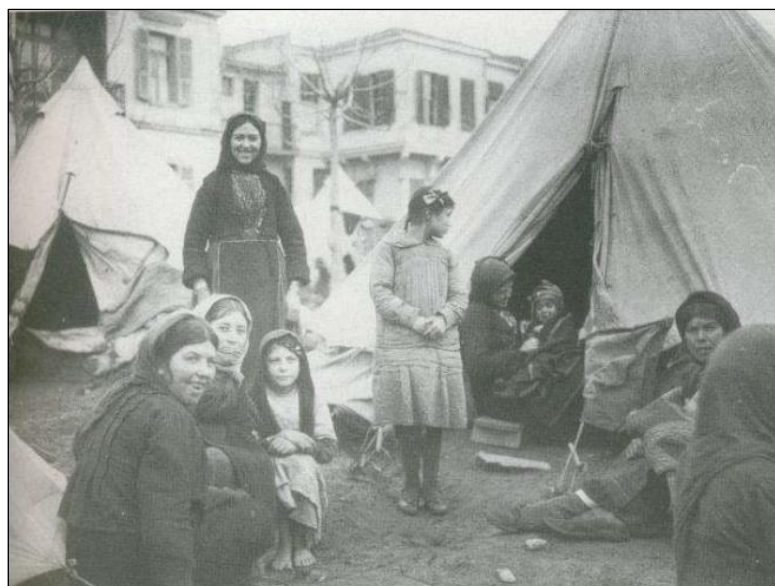

Χαρακτηριστική εικόνα της περιοχής της Άνω Πόλης μετά τον ερχομό των προσφύγων
(Πηγή: Ασλανίδης Ευθύμης και Μουγκράκης Γιώργος, *Προσφυγική μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη*,

<http://www.slideshare.net/marinakar/ss-11590913>, 15.02.2012)

²⁴⁶ Οπ.Παρ.223, σελ.430

Συνολικά στην πόλη 40.000 πρόσφυγες στεγάστηκαν έναντι χαμηλού ενοικίου, στις εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές κατοικίες.²⁴⁷ Όσοι δεν βρήκαν στέγη στα εγκαταλελειμμένα τούρκικα σπίτια της πόλης και δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα που θα τους προσέφερε μία καλύτερη στεγαστική επιλογή, έμειναν προσωρινά στους 115 καταυλισμούς του ιστορικού κέντρου,²⁴⁸ σε αυλές σχολείων, σε εκκλησίες, σε οικήματα που είχαν επιτάξει οι αρχές, καθώς επίσης και σε καταυλισμούς στα προάστια βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά της πόλης, αλλά και σε στρατόπεδα. Η Θεσσαλονίκη είχε υπερπληρωθεί μέχρι ασφυξίας από πρόσφυγες, από τους οποίους 117.041 «...οι τριάντα κατοικούν στους περικόρους συνοικισμούς. Οι δε υπόλοιποι εντός της πόλεως εις ολίγα επιταχθέντα οικήματα και στους καταυλισμούς...».²⁴⁹

Προσφυγικός καταυλισμός, σε κάποιο κεντρικό σημείο της Θεσσαλονίκης
(Πηγή: Ασλανίδης Ευθύμης και Μουγκράκης Γιώργος, *Προσφυγική μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη*,

<http://www.slideshare.net/marinakar/ss-11590913>, 15.02.2012)

²⁴⁷ Χαστάογλου Βίλμα, *Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη, 1922-1930, στο επιστημονικό συμπόσιο: «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα»*, 11 & 12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα Φεβρουάριος 1999, σελ.318

²⁴⁸ Καραθανάσης Αθανάσιος, *Οι προσφυγογειτονιές της Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά συνεδρίου: «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων»*, Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., διοργάνωση: Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, **Πρακτικά Συνεδρίου: «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων», Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., διοργάνωση: Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, <http://www.ionikiestia.gr/sinedrio.htm>**

²⁴⁹ Εφημερίς των Βαλκανίων, 5 Μαΐου 1923, **αναφορά στον: Φωτιάδη Κώστα, Οι πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά συνεδρίου: «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων», Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., διοργάνωση: Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, σελ.7**

Με άλλα λόγια, το κέντρο και οι όμορες σε αυτό περιοχές ήταν εκεί όπου τα πρώτα χρόνια της άφιξης των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, εγκαταστάθηκε προσωρινά η πλειοψηφία του νέου πληθυσμού της πόλης. Εξάλλου η ανάγκη τους για εργασία, απαραίτητη για την επιβίωση τους, καθιστούσε το κέντρο την ιδανική περιοχή, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια του ερχομού τους στην πόλη, ειδικά εάν αναλογιστεί κανείς πως υπήρχαν ακόμα αδόμητες εκτάσεις στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, αποτέλεσμα της πυρκαγιάς του 1917. Στον διαγραμματικό χάρτη που ακολουθεί, μπορούμε να πάρουμε μία γενική εικόνα των περιοχών όπου έγινε η εγκατάσταση αυτή. Βλέπουμε πως στην περιοχή της πυρκαυστής ζώνης εμφανίζεται εγκατάσταση κυρίως πάνω από την οδό Εγνατία, ενώ νοτιοανατολικά και βορειοδυτικά οι συγκεντρώσεις είναι μεγάλες. Κάποιες από αυτές τις περιοχές όπως η Καλλιθέα έγιναν οικισμοί στην πορεία, ενώ η Αγία Φωτεινή εξαφανίστηκε κατά την κατασκευή του Πανεπιστημίου της πόλης.

(Πηγή στοιχείων για την δημιουργία του χάρτη: Καραθανάσης Αθανάσιος, *Οι προσφυγογειτονίες της Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά συνεδρίου: «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων»*, Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., διοργάνωση: Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, **Πρακτικά Συνεδρίου: «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων», Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., διοργάνωση: Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, <http://www.ionikiestia.gr/sinedrio.htm>)**

Τη δεκαετία που ακολούθησε το 1920 στην πυρίκαυστη ζώνη η ανοικοδόμηση μεταμόρφωσε τόσο την πολεοδομική και αρχιτεκτονική, όσο και την κοινωνική δομή της περιοχής. Η πληθώρα των προσφύγων απομακρύνθηκε εκτός του ιστορικού κέντρου, με τους ευπορότερους εξ αυτών να αποτελούν την πλειοψηφία των προσφύγων που συνέχιζαν να δηλώνουν την παρουσία τους στον παραδοσιακό πυρήνα της Θεσσαλονίκης. Εξάλλου, η νέα μορφή που σταδιακά αποκτούσε η ζώνη αυτή δεν θα «επέτρεπε» κάτι διαφορετικό. Όπως περιγράφει ο μελετητής Βασίλης Κολώνας για το νεόδμητο ιστορικό κέντρο²⁵⁰:

«Ένας πλουραλισμός χωρίς προηγούμενο θα έρθει να ντύσει τα πολυώροφα κτίρια που υψώνονται στο καμένο τμήμα της πόλης. Μοντέρνο κίνημα, αρ ντεκό, εκλεκτισμός, σε καθαρές ή αλληλοεπηρεαζόμενες μορφές, θα δώσουν μια σειρά από κτίρια που θα χαρακτηρίσουν τη μορφή της νέας πόλης και θα την καθιερώσουν ως μια πρωτεύουσα του μεσοπολέμου, ισάξια με την Αλεξάνδρεια, το Αλγέρι και τις νέες πόλεις του Μαρόκου...»

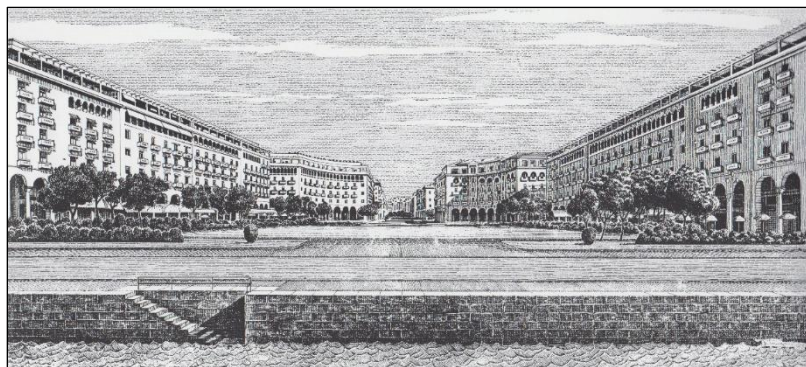
Βλέπουμε λοιπόν την Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου, στο μεγαλύτερο τμήμα της πυρίκαυστης ζώνης της, να ακολουθεί τα πρότυπα της εποχής, αποκτώντας πέρα από τις πολυκατοικίες, πολλά ξενοδοχεία, όπως το «Mediterranean Palace» που κτίστηκε το 1925, καθώς και κτίρια υποδομής, όπως το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Π.Σ.Π.Θ.) που ιδρύθηκε το 1933-1934.²⁵¹ Το νεωτεριστικό αυτό κλίμα ωστόσο της μεσοπολεμικής περιόδου, δεν περιορίστηκε μόνο στα όρια της πυρίκαυστης ζώνης, αλλά και μεμονωμένα εκτός αυτής. Το 1925 λοιπόν ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, ενώ το 1926 λειτούργησε για πρώτη φορά η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης (Δ.Ε.Θ.).²⁵² Ενώ ο εξευρωπαϊσμός της πόλης δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστες και τις αεροπορικές συνδέσεις της, με τα εγκαίνια της αεροπορικής σύνδεσης Θεσσαλονίκης-Αθήνας να γίνονται το 1925, από το αεροδρόμιο του Σέδες,²⁵³ ενώ το 1930 λειτούργησε ο κρατικός αερολιμένας «Μακεδονία» στη Μίκρα.

²⁵⁰ Οπ.Παρ.233, σελ.95-96

²⁵¹ Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, *Θεσσαλονίκη ...εν θερμώ, Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης*, Α' Τόμος, Θεσσαλονίκη 2009, σελ.524-542

²⁵² Οπ.Παρ.251, σελ.484-516

²⁵³ Οπ.Παρ.233, σελ.96

Η νέα όψη της πλατείας Αριστοτέλους
Σχέδιο από σινική μελάνι του Κώστα Γούναρη
(Πηγή: Γούναρης Κώστας, *Σχέδια από τη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1997)

Το ξενοδοχείο Mediterranean Palace το οποίο κτίστηκε το 1925 και κατεδαφίστηκε αμέσως μετά το σεισμό του 1978

(Πηγή: Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, *Θεσσαλονίκη...εν θερμώ, Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης*, Α' Τόμος, Θεσσαλονίκη 2009, σελ.529)

Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης που ιδρύθηκε το 1933-1934

(Πηγή: Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, *Θεσσαλονίκη...εν θερμώ, Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης*, Α' Τόμος, Θεσσαλονίκη 2009,σελ.541)

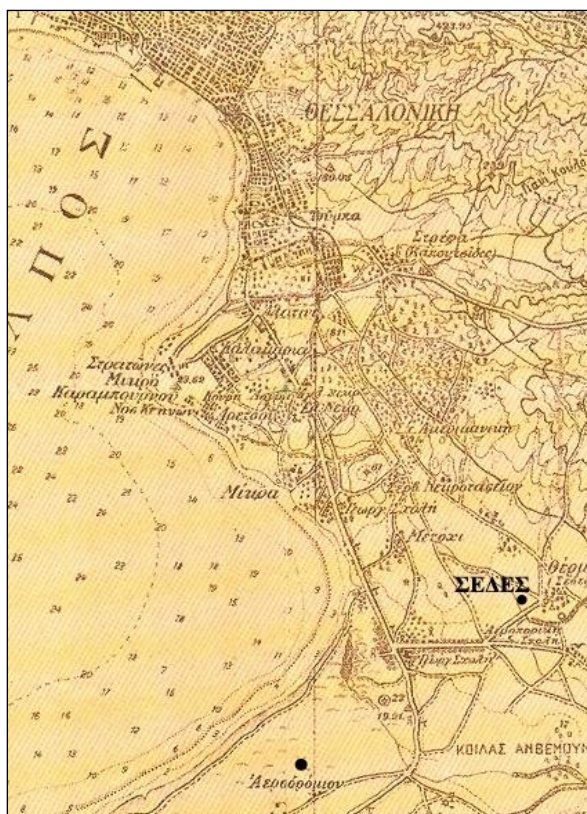
Η πρώτη Δ.Ε.Θ. στο Πεδίο του Άρεως
(Πηγή: Ποζρικίδης Α. Κυριάκος, *Ιστορίες της Έκθεσης*, Θεσσαλονίκη 2013, σελ.14)

Η τοποθεσία του στρατιωτικού έως το 1919, αεροδρομίου Σέδες. Το 1930 άρχισε να χρησιμοποιείται και ως πολιτικό αεροδρόμιο. Στον χάρτη φαίνεται η πολύ κοντινή απόστασή του από το πολιτικό αεροδρόμιο «Μακεδονία» της Μίκρας, το οποίο κατασκευάστηκε το 1930

(Πηγή: Παζαρή Μαρία και Πλούτογλου Νόπη, *Δοτικά της Θεσσαλονίκης, τα νερά. Το δέλτα του Αξιού και η λίμνη των Γιαννιτσών στους χάρτες, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.244)*

Βέβαια ας μην ξεχνάμε πως η πόλη έχρηζε αλλαγών, οπότε δεν είναι καθόλου παράδοξο εν διαμέσως της κρίσης που επέφερε ο ερχομός των προσφύγων σε συνδυασμό με τη στέγαση των πυροπαθών, που κουβαλούσε ήδη από προηγούμενη περίοδο η πόλη, να πραγματοποιούνται μεγάλοπνοα έργα. Ωστόσο το ερώτημα που γεννάται είναι το κατά πόσο αυτά έγιναν οργανωμένα, με κάποιον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό πρόβλεψης των συνεπειών πολεοδομικών, κοινωνικών, αλλά και οικονομικών, σε σχέση πάντα με τις συνθήκες που βίωνε μεσοπολεμικά η πόλη.

Ενώ λοιπόν η «βιτρίνα» της Θεσσαλονίκης ακολουθεί τα πρώτα χρόνια της άφιξης των προσφύγων σε ένα κάποιο βαθμό το όραμα του Hebrard, αλλά και την εξευρωπαϊσμένη πολεοδομία, αρχιτεκτονική και νοοτροπία της εποχής, αποκτώντας πάρκα, πολυτελείς κατοικίες, καταστήματα, τράπεζες και χώρους ψυχαγωγίας, η αντίφαση που δημιουργείται πολεοδομικά και κοινωνικά σε όποιον μελετά την πόλη στον μεσοπόλεμο είναι μεγάλη, βλέποντας κάποιες εντός του πολεοδομικού της ιστού περιοχές να πυκνώνουν, χωρίς ωστόσο να ακολουθούν κάποια αρχιτεκτονική ή πολεοδομική αρχή.²⁵⁴

²⁵⁴ Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκα, *Ένας αιώνας χαρτογραφίας και πολεοδομικών μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης, Από τα μέσα του 19^{ου} στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, στον συλλογικό τόμο:*

Προσφυγικές παράγκες στην περιοχή της οδού Ολύμπου, που δημιουργούν την αναμενόμενη αντίφαση σε σχέση με τα νεόδμητα κτίρια στο βάθος

(Πηγή: Ασλανίδης Ευθύμης και Μουγκράκης Γιώργος, *Προσφυγική μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη*,

<http://www.slideshare.net/marinakar/ss-11590913>, 15.02.2012)

Η αντίφαση ωστόσο δεν επικεντρωνόταν μόνο μεταξύ των πολυτελών νέων κτιρίων και των παραπηγμάτων, αλλά και στις υποδομές του ιστορικού κέντρου, όπως για παράδειγμα η διάνοιξη, αλλά και η ασφαλτόστρωση των δρόμων, πάντα σε σχέση με τις πολυτελείς νέες κατασκευές. Δημοσιεύματα στον τοπικό Τύπο της εποχής, υποδήλωναν αυτή την ανάγκη εργασιών στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, που να υποστηρίζουν τις νέες πολυτελείς κατασκευές. Γράφει ο δημοσιογράφος Αντώνης Θεοδωρίδης το 1927, στην εφημερίδα «Νέα Αλήθεια»²⁵⁵:

«Εις τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, αναφέρονται πολλές αιτήσεις των κατοίκων. Εκλιπαρούν την κατασκευή των δρόμων...Εις τέλματα μεταβλήθηκαν και τοιαύτα πρέπει να καλούνται αντί οδοί: Η Τσιμισκή, η Εγνατία (απ' όπου περνούν όλα τα αυτοκίνητα και αι άμαξαι, μεταφέροντας ξένους εξ Ευρώπης και εκ των χωρών της Βαλκανικής), η Βενιζέλου, η Ερμού, η Εθνικής Αμύνης, η Λεωφόρος Στρατού κτλ.»

«Θεσσαλονίκης ανάδειξης, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του συλλογικού τόμου**: Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.173

²⁵⁵ Εφημερίδα Μακεδονία, **κείμενο του**: Αναστασιάδη Γιώργου, «Το βλέμμα του μεσοπολέμου», Θεσσαλονίκη, 2 Μαρτίου 2008

Αλλά και σε άλλες εφημερίδες της εποχής, όπως στην «Εφημερίς των Βαλκανίων»:²⁵⁶

«...Το ζήτημα της διευκολύνσεως της κυκλοφορίας μας δεν είναι ασήμαντον. Κτίζομεν πόλιν και δεν διηνοίξαμεν ακόμη τας κεντρικώτερας οδούς μας δηλαδή δεν εδώσαμεν τας αρτηρίας της κυκλοφορίας του αίματος εις την καρδίαν...»

Φαίνεται, από τα παράπονα των κατοίκων της πόλης, πως η Θεσσαλονίκη μπορεί έως το 1927 να έχει αποκτήσει και να συνεχίζει να αποκτά μεγάλης σημασίας κτίρια, αλλά η πραγματική καθημερινή ζωή, ακόμα και στο κέντρο αυτής, που ήταν και ο πυρήνας των νεωτερισμών, εμφάνιζε πραγματικά βιοτικά προβλήματα. Η τάση λοιπόν εμπορευματοποίησης της οικοδομικής δραστηριότητας του μεσοπολέμου έχει αρχίσει να διακρίνεται όλο και περισσότερο, στην οποία κυριαρχεί ο ιδιωτικός τομέας, με την υποστήριξη των μεσαίων και υψηλών στρωμάτων, αλλά και του κράτους, το οποίο ωστόσο αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις, όπως για παράδειγμα την κατασκευή των δρόμων και των λοιπών απαραίτητων υποδομών.

Ωστόσο, η «φτωχομάνα» Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου, όπως έχει από πολλούς ονομαστεί, παρά τις συνθήκες της περιόδου διατηρεί τον πάντα χαρούμενο χαρακτήρα της, ειδικά στην κεντρική ζώνη της πόλης, που εκφράζεται μέσα από αρκετά ψυχαγωγικά κέντρα όλων των ειδών, όλων των προτιμήσεων, αλλά κυρίως όλων των κοινωνικό-οικονομικών τάξεων. Μία μεταφορά των δύο όψεων της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης, όπου κανείς μπορούσε να συναντήσει από πολυτελή εστιατόρια, έως ταβερνάκια πάνω στη θάλασσα και από θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, έως κομπανίες, να προσφέρουν μία ψυχαγωγική «πολυχρωμία» στο ιστορικό κέντρο της πόλης.²⁵⁷ Μία σύγχρονη με άλλα λόγια Θεσσαλονίκη.

²⁵⁶ Εφημερίς των Βαλκανίων, *Είνε απαραίτητος η διάνοιξις των οδών*, Θεσσαλονίκη, 10 Μαΐου 1925

²⁵⁷ Οπ.Παρ.233, σελ.97-98

4.4.1.2 Η εκτός ιστορικού κέντρου δομή

Στο κέντρο της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου και έως το 1940 κατεδαφίστηκαν αρκετά νεοκλασικά κτίρια, για να πάρουν τη θέση τους περίπου 450 πολυκατοικίες.²⁵⁸ Και ενώ η πρωτεύουσα Αθήνα το 1930 προσπαθεί να σβήσει το χάσμα που τη χωρίζει από τις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, απαλείφοντας παράλληλα και σταδιακά στο βωμό της πολυκατοικιοποίησης την αρχιτεκτονική και πολεοδομική κληρονομιά της, έχοντας προφανώς λάβει στην υπερβολή του το ευρωπαϊκό πρότυπο, η Θεσσαλονίκη ακολουθώντας διστακτικά το κακό παράδειγμα της πρωτεύουσας, «παλεύει» ταυτόχρονα να αποκτήσει μια πολεοδομική ταυτότητα, χαμένη μέσα στον κοινωνικό και στον αισθητικό διχασμό της, με πολυτελείς πολυκατοικίες, συνοικισμούς κοντά στο ιστορικό κέντρο, αλλά και πολλές επεκτάσεις νόμιμες και αυθαίρετες. Η πόλη είχε ξεκινήσει να βάζει τα θεμέλιά της για την «απροσδιόριστη» πολεοδομική μορφή που θα έπαιρνε μεταπολεμικά.

Όπως λοιπόν αναφέραμε ήδη, πολεοδομικά η Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου χαρακτηριζόταν, από την ανοικοδόμηση μετά την πυρκαγιά του 1917 σε ένα μεγάλο τμήμα του ιστορικού κέντρου και από την έλευση των προσφύγων του 1923 και την δημιουργία των συνοικισμών για την στέγαση αυτών. Η ανοικοδόμηση τμήματος του ιστορικού κέντρου λοιπόν, δεν αποτελεί παρά την εικόνα που η πόλη ήθελε να προβάλλει. Οι εκτός κέντρου περιοχές είναι αυτές που παρουσίαζαν μια άλλη παράλληλη πραγματικότητα, δημιουργώντας την παρουσία δύο διαφορετικών πόλεων μέσα σε μία. Η μία της πολυτέλειας και η άλλη της εξαθλίωσης, τόσο σε κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο, όσο και σε πολεοδομικό.

Απόσπασμα του δημοσιευμένου κειμένου, από τον γενικό διοικητή Μακεδονίας, Αχιλλέα Καλεύρα, στην εφημερίδα «Μακεδονία» το 1928, δίνει μια πιο ξεκάθαρη εικόνα της πόλης την εποχή αυτή²⁵⁹:

«Η Θεσσαλονίκη δεν είναι μόνο εκείνη που παρουσιάζεται εις την πυρίκαυστον ζώνην, μεγαλοπρεπής, νεωτεριστική και ζηλευτή, ενίοτε δε και γοητευτική. Έχομεν και μιαν άλλη Θεσσαλονίκη. Την πόλιν των ταπεινών και των κατατρεγμένων. Την πόλιν της τραγικής εξαθλιώσεως...»

²⁵⁸ Μαρμαράς Β. Μανόλης, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους, Αθήνα 1991, σελ.26

²⁵⁹ Οπ.Παρ.255

Όπως ήταν λοιπόν φυσικό και ίσως αναμενόμενο, ρίχνοντας το μεγαλύτερο βάρος της καλαισθησίας -αμφισβητούμενο από αρκετούς- την περίοδο αυτή στα κτίρια της πυρκαϊστικής ζώνης, δεν είχαν παραμεληθεί μόνο οι κατασκευές των δρόμων,²⁶⁰ και οι λοιπές αντίστοιχες υποδομές στην κεντρική ζώνη της πόλης, αλλά και στους νέους όλο αυξανόμενους συνοικισμούς αυτής, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν τραγικές, καθώς δεν υπήρχε ακόμα πρόβλεψη δρόμων, υπονόμων και ηλεκτρικού, ενώ παράλληλα δεν είχε γίνει η επέκταση της γραμμής του τραμ με αποτέλεσμα την σύνδεση με το κέντρο της πόλης ιδιαίτερα δύσκολη έως και αδύνατη.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, μέσα στα χρόνια που ακολουθούν η πόλη γέμισε με ανεπαρκείς νόμιμους και αυθαίρετους συνοικισμούς, τόσο εντός των ορίων του υπάρχοντος πολεοδομικού ιστού της, όσο και εκτός αυτού, σε εκτάσεις εντός, αλλά και εκτός σχεδίου. Η επέκταση της Θεσσαλονίκης ήταν τόσο άμεση, όσο και σε ένα μεγάλο βαθμό ανοργάνωτη. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούσαν οι περιοχές του Ντεπώ και της Χαριλάου, όπου έως την άφιξη των προσφύγων ανήκαν εκτός της οικιστικής ζώνης της πόλης, ενώ το 1929 αποτελούσαν τόπους κατοικίας των προσφύγων, με στάνες και μαντριά να βρίσκονται μεταξύ των νέων οικημάτων και την κυβέρνηση να υποχρεώνει τους κτηνοτρόφους να απομακρύνουν τις εγκαταστάσεις τους κατά τουλάχιστον 2 χιλιόμετρα,²⁶¹ αδιαφορώντας για τις δυνατότητες πραγματοποίησης του αιτήματος αυτού, απλά προσθέτοντας ακόμα ένα λίθο στο τεράστιο στεγαστικό, οικονομικό, βιοτικό και κοινωνικό πρόβλημα των μη προυχόντων της πόλης.

Οι άστεγοι²⁶² έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930 ήταν χιλιάδες οικογένειες που ζούσαν ακόμα μέσα στα ξύλινα συμμαχικά παραπήγματα. Έως τον μεσοπόλεμο δημιουργήθηκαν νέα στρατόπεδα γύρω από τους πυρήνες των ήδη υπαρχόντων, ορισμένα από τα οποία μετατρέπονταν σε προσφυγικούς συνοικισμούς. Στον χάρτη που ακολουθεί μπορούμε να δούμε τη σχέση μεταξύ των στρατοπέδων του 1916 με αυτών του 1930.

²⁶⁰ Αξίζει να σημειωθεί πως η εμπορική οδός Βενιζέλου ασφαλτοστρώθηκε το 1934, ενώ την ίδια εποχή ο τύπος περιγράφει ακόμα τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης στους νέους συνοικισμούς της πόλης.

Αναφορά στο: Ζαφείρη Χρίστου, *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ.95

²⁶¹ Οπ.Παρ.210, σελ.141

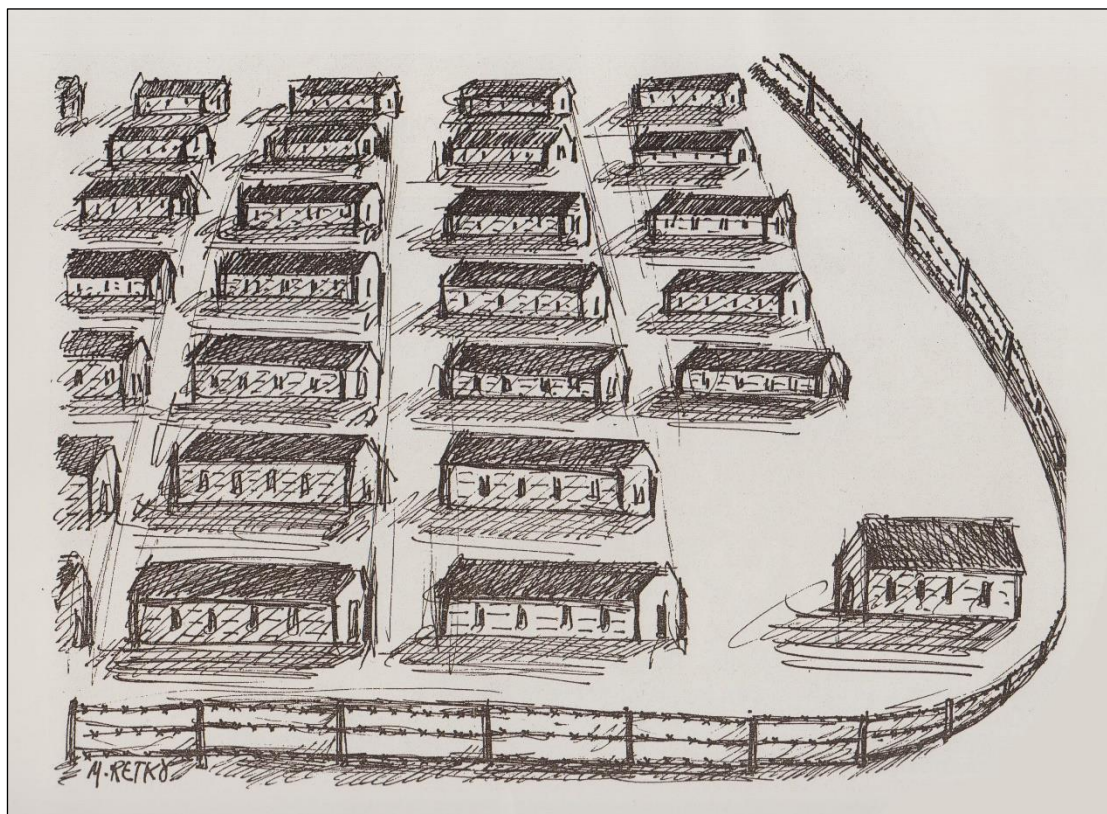
²⁶² Οι άστεγοι της πυρκαϊγής του 1917 αριθμούσαν 72.000 άτομα, ενώ οι άστεγοι πρόσφυγες 77.000 άτομα. Συνεπώς στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η Θεσσαλονίκη και το κράτος καλούνταν επειγόντως να στεγάσουν περίπου 150.000. **Αναφορά στις:** Χασιτάογλου Βίλμας, *Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη, 1922-1930, στο επιστημονικό συμπόσιο: «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα»*, 11 & 12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα Φεβρουάριος 1999, σελ.318

Διαπιστώνουμε μελετώντας τον χάρτη, πως πέρα από το μεγαλύτερο ποσοστό της έκτασης του Ζείτενλικ και δύο ακόμα μικρών περιοχών στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, όλες οι υπόλοιπες στρατιωτικές εγκαταστάσεις παρέμειναν, ενώ οι νέες που δημιουργήθηκαν ήταν, είτε γύρω από τις ήδη υπάρχουσες, είτε σε αποστάσεις πολύ κοντινές σε αυτές. Αυτό που δημιουργεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον από πολεοδομικής άποψης, είναι πως το μεγαλύτερο ποσοστό τους βρίσκεται εντός πολεοδομικού ιστού, ή πολύ κοντά σε αυτόν, με φυσικό επακόλουθο να αποτελέσουν πρόσφορο έδαφος για την δημιουργία προσφυγικών συνοικισμών στη μεσοπολεμική περίοδο και κατά συνέπεια με τη συνεχή πύκνωση της δόμησης της πόλης, στα μετέπειτα μεταπολεμικά αστικά κενά.

**Θάλαμοι στην Καλαμαριά, όπως τους απεικόνισε στο σκίτσο ο Μ. Ρέτκου,
βάσει των περιγραφών του πρόσφυγα Γ. Λαμψίδη**

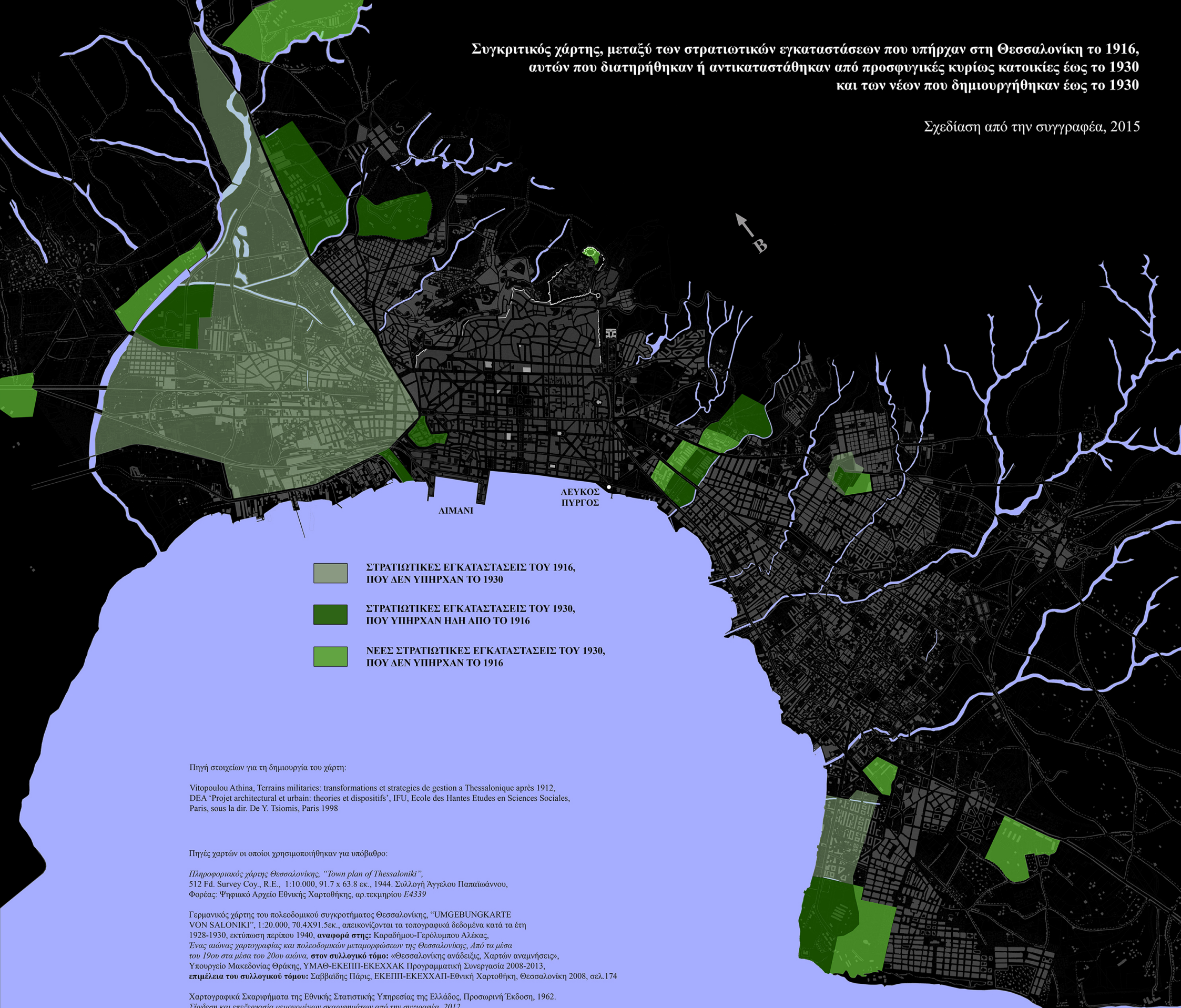
(Πηγή: Σκίτσο του Μ. Ρέτκου, αναφορά στον συλλογικό τόμο: «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, επιμέλεια έκδοσης: Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.36)

Συγκριτικός χάρτης, μεταξύ των στρατιωτικών εγκαταστάσεων που υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη το 1916, αυτών που διατηρήθηκαν ή αντικαταστάθηκαν από προσφυγικές κυρίως κατοικίες έως το 1930 και των νέων που δημιουργήθηκαν έως το 1930

Σχεδίαση από την συγγραφέα, 2015

- ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ 1916, ΠΟΥ ΔΕΝ ΥΠΗΡΧΑΝ ΤΟ 1930
- ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ 1930, ΠΟΥ ΥΠΗΡΧΑΝ ΗΔΗ ΑΠΟ ΤΟ 1916
- ΝΕΕΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ 1930, ΠΟΥ ΔΕΝ ΥΠΗΡΧΑΝ ΤΟ 1916

Πηγή στοιχείων για τη δημιουργία του χάρτη:

Vitoroulou Athina, Terrains militaires: transformations et strategies de gestion a Thessalonique après 1912, DEA 'Projet architectural et urbain: theories et dispositifs', IFU, Ecole des Hantes Etudes en Sciences Sociales, Paris, sous la dir. De Y. Tsiomis, Paris 1998

Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

Πληροφοριακός χάρτης Θεσσαλονίκης, "Town plan of Thessaloniki", 512 Fd. Survey Coy., R.E., 1:10.000, 91.7 x 63.8 εκ., 1944. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου, Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ. τεκμηρίου E4339

Γερμανικός χάρτης του πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης, "UMGEBUNGSKARTE VON SALONIKI", 1:20.000, 70.4X91.5εκ., απεικονίζονται τα τοπογραφικά δεδομένα κατά τα έτη 1928-1930, εκτύπωση περίπου 1940, αναφορά στη: Καραδήμου-Γερόλυμπος Αλέκας, Ένας αιώνας χαρτογραφίας και πολεοδομικών μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης, Από τα μέσα του 19ου στα μέσα του 20ου αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξης, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.174

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962. Σύνδεση και επεξεργασία μεμονωμένων σκαριφημάτων από την συγγραφέα, 2012

Σύμφωνα με τον Ι. Τριανταφυλλίδη, η Θεσσαλονίκη το 1940, λίγο πριν τον πόλεμο, επεκτεινόταν πιο γρήγορα σε έκταση από ότι σε πληθυσμό. Πιο συγκεκριμένα η εξάπλωση της πόλης που είχε ξεκινήσει από το 1923, συνεχίστηκε με την πυκνότητα το 1940 να φτάνει περίπου τα 139 άτομα ανά εκτάριο,²⁶³ δηλαδή σε 2.000 εκτάρια κατοικούσαν 278.145 άτομα. Βλέπουμε μία Θεσσαλονίκη λοιπόν, η οποία πέρα από την πυρκαϊστική ζώνη και τις μεμονωμένες εκτός αυτού εκσυγχρονιστικές ενέργειες, να μην ακολουθεί το όραμα των Hebrard, Παπαναστασίου και Βενιζέλου, παρά να εξαπλώνεται ανεξέλεγκτα, με κύριους στο «έργο» αυτό τις ιδιωτικές οικοδομικές εταιρείες, με τις «ευλογίες» του κράτους.

Φαίνεται να ήταν μόνο το Υπουργείο Συγκοινωνίας αυτό που είχε αντιληφθεί τις συνέπειες που θα επέφερε η κατάσταση αυτή, αποστέλλοντας από τον Οκτώβριο του 1924 σειρά εγκυκλίων προς τα Υπουργεία Πρόνοιας και Γεωργίας, αποζητώντας τον σωστό συντονισμό των ενεργειών.²⁶⁴ Το αποτέλεσμα ήταν ο αποκλεισμός του Υπουργείου Συγκοινωνιών από την κρατική ομάδα αντιμετώπισης του τότε μείζονος ζητήματος της χώρας, αυτό του σχεδιασμού και της ανέγερσης των προσφυγικών οικισμών. Από το 1928 την αρμοδιότητα ανέλαβε το Υπουργείο Υγιεινής,²⁶⁵ χωρίς την υποχρέωση της τήρησης της νομοθεσίας περί σχεδίου πόλεως για διάστημα τεσσάρων ετών, διάρκεια η οποία παρατάθηκε λίγο πριν το πέρας της τετραετίας για δύο ακόμα χρόνια,²⁶⁶ με τις συνθήκες να μην διορθώνονται ουσιαστικά ούτε και μετά την εξαετία, όπου η τήρηση των πολεοδομικών νόμων δεν ίσχυε εντός των ορίων των προσφυγικών συνοικισμών.²⁶⁷

Συμπερασματικά λοιπόν η συνέργεια του κράτους στην εμπορευματοποίηση της οικοδομικής δραστηριότητας, εις βάρος του αστικού τοπίου της Θεσσαλονίκης και όχι μόνο, εκμεταλλευόμενο την μεγάλη ανάγκη εγκατάστασης των αστέγων, κάθε άλλο παρά ασήμαντη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, δεδομένου ότι χωρίς την νομοθετική υποστήριξη που παρείχε, αλλά και τις ανοργάνωτες χωρίς εκτίμηση αποτελέσματα

²⁶³ Οπ.Παρ.240, σελ.8

²⁶⁴ Καραδήμου-Γερόλυπου Αλέκα, *Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940*, σελ.99-100 και Χαστάογλου Βίλμα, *Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη, 1922-1930*, σελ.330-331 & 340 **στο επιστημονικό συμπόσιο:** «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα», 11 & 12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα Φεβρουάριος 1999

²⁶⁵ *ΝΔ 22 Ιουλίου 1927 & ΝΔ 10 Αυγούστου 1928 «περί οργανώσεως των Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεων»*

²⁶⁶ *ΝΔ 29 Σεπτεμβρίου 1931 & Ν.5309/1932*

²⁶⁷ *Ν.6076/1934*

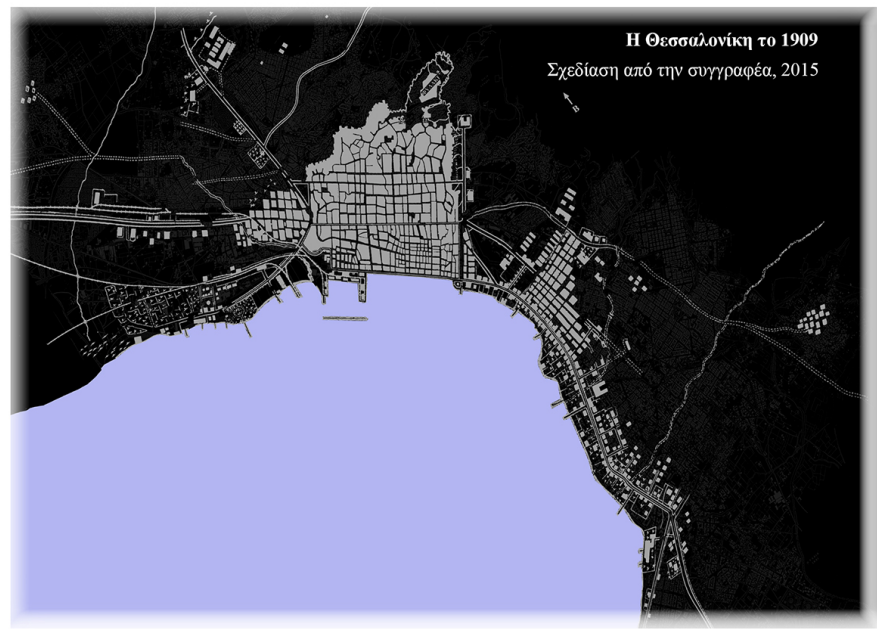
ενέργειες του, μεγάλο τμήμα του «επιλόγου» θα μπορούσε να έχει αποφευχθεί. Συνεπώς λοιπόν, δεν μιλάμε για αδυναμία ελέγχου της κατάστασης από τους κρατικούς φορείς, παρά για την ενδυνάμωση της από τους τελευταίους. Αποτέλεσμα αυτού ήταν και πάλι η νομιμοποίηση του χάους, με το σχέδιο επεκτάσεων του 1929, όπου ενσωματώνονταν οι ήδη διαμορφωμένοι προσφυγικοί συνοικισμοί.

Μέσα σε αυτήν την κοινωνικό-πολιτικό-οικονομική κατάσταση που επικρατούσε την μεσοπολεμική περίοδο, η οποία όπως ήταν επόμενο αντανάκλούσε στην πολεοδομία του αστικού χώρου της Θεσσαλονίκης, δομήθηκαν έως το 1932, 36 προσφυγικοί συνοικισμοί και 13 μικτοί συνοικισμοί, οι οποίοι μαζί με τους 7 εβραϊκούς, στέγασαν 150.000 ανθρώπους.²⁶⁸ Για την Αθήνα και τον Πειραιά την ίδια περίοδο οι πολεοδόμοι μιλούσαν για τις «παραγκουπόλεις» που τις είχαν κυκλώσει, αναφερόμενοι όμως στη Θεσσαλονίκη μιλούσαν για πολεοδομική «αταξία». Δεν μπορούμε να τους αποδώσουμε κανένα άδικο σε αυτό, καθώς η Θεσσαλονίκη είχε αρχίσει να ξεπερνά κάθε προβλεπόμενο μέγεθος, όπως φαίνεται χωρίς σχέδιο και προγραμματισμό.

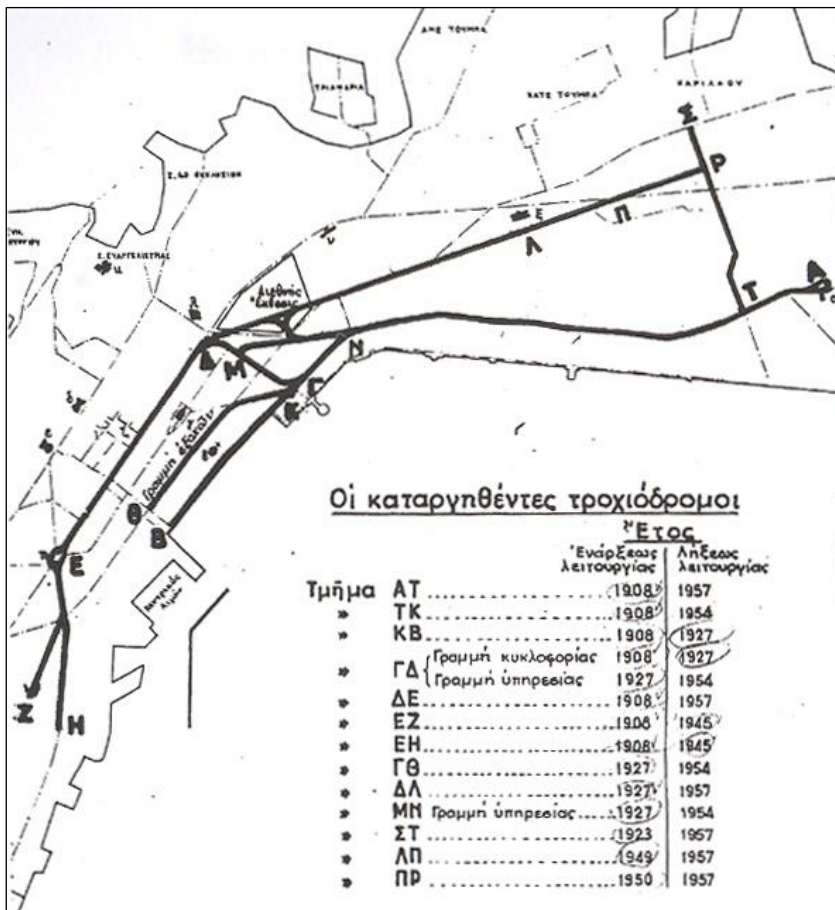
Η διαπίστωση της μεγάλης και γρήγορης εξάπλωσης της Θεσσαλονίκης, μπορεί να διαπιστωθεί και στους χάρτες που παρατίθενται στη συνέχεια, όπου βλέπουμε τη Θεσσαλονίκη το 1478, το 1909, το 1928 και τέλος το 1940. Μεταξύ λοιπόν 1478 και 1909 οι επεκτάσεις παρά το ότι μεσολαμβάν σχεδόν τεσεράμισι αιώνες δεν μπορούν να συγκριθούν με αυτές μεταξύ 1909 και 1928, πόσο μάλλον με αυτές μεταξύ 1928 και 1940. Φυσικά τα κοινωνιολογικά αίτια, τα οποία έχουμε ήδη συναντήσει στην παρούσα διατριβή, ήταν αυτά που κάθε εποχή όριζαν την πολεοδομική αλλαγή-επέκταση της Θεσσαλονίκης, συνεπώς είναι αδύνατο να συγκριθούν οι εποχές και πολεοδομικές αλλαγές που τις συνοδεύουν. Ωστόσο, μπορούμε από τους χάρτες να συμπεράνουμε για τον μεσοπόλεμο πως αποτέλεσε την περίοδο για την πόλη, τουλάχιστον έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, που η μορφή άλλαξε ριζικά ακολουθώντας πλέον νέα δεδομένα, με την σκυτάλη για την συνέχιση του «έργου» να παίρνει η μεταπολεμική περίοδος.

²⁶⁸ Χεκίμογλου Α. Ευάγγελος, *Χαζακότ, Ιτσαρέ, Συνοικισμοί: Διαχρονική θεώρηση των σχέσεων ιδιοκτησίας στους τόπους προσφυγικής εγκατάστασης της Θεσσαλονίκης*, στο **επιστημονικό συμπόσιο: «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα»**, 11 & 12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα Φεβρουάριος 1999, σελ.310

Οι επεκτάσεις όμως της πόλης δημιουργούσαν και το προφανές ζήτημα της μετακίνησης από και προς τους τόπους εργασίας. Το τραμ ήταν το κύριο μεταφορικό μέσο της εποχής το οποίο αποτελούσε και έναν από τους εκφραστές της κοινωνικής κατάστασης της Θεσσαλονίκης. Για την προσαρμογή του με τις πολεοδομικές αλλαγές της πόλης πρόσθεσε στις γραμμές του το 1923 και μια ακόμη που ένωνε το Ντεπώ με τη Χαριλάου. Το 1927 κατασκευάστηκαν ακόμα τέσσερις γραμμές, ενώ κάποιες παλιότερες καταργήθηκαν.²⁶⁹ Εντούτοις, καμία από τις νέες ή παλιές γραμμές του τραμ δεν συνέδεαν τους πιο απομακρυσμένους προσφυγικούς συνοικισμούς με το ιστορικό κέντρο της πόλης, γεγονός που προσέθετε ακόμα ένα πρόβλημα στην καθημερινότητα των προσφύγων και όχι μόνο φυσικά.

Οι γραμμές του ηλεκτροκίνητου τραμ της Θεσσαλονίκης με τον πίνακα να δείχνει τις χρονολογίες ίδρυσης και κατάργησής τους (Πηγή: Νανιόπουλος Αριστοτέλης και Ναλμπάντης Δημήτριος, *Ο αστικός συγκοινωνιακός σχεδιασμός στην πόλη της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης», του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ.222*)

²⁶⁹ Νανιόπουλος Αριστοτέλης και Ναλμπάντης Δημήτριος, *Ο αστικός συγκοινωνιακός σχεδιασμός στην πόλη της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης», του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ.227*

Η δημιουργία όμως νέων γραμμών απαιτούσε αρκετά μεγάλο κόστος για την κατασκευή τους και όπως έχουμε ήδη επανειλημμένα αναφέρει, η οικονομία της Ελλάδας δεν επέτρεπε μια τέτοια κίνηση. Από το 1924 είχαν αρχίσει να κυκλοφορούν τα πρώτα ταξί στην πόλη. Βέβαια, αυτό ήταν προνόμιο μόνο των πλουσίων, τις περιοχές των οποίων οι γραμμές των τραμ εξυπηρετούσαν. Το αυτοκίνητο είχε αρχίσει διστακτικά να μπαίνει στη ζωή της Θεσσαλονίκης, με το πρώτο λεωφορείο να κυκλοφορεί το 1925 κάνοντας την διαδρομή Αποθήκη-Καλαμαριά.

Το πρώτο αστικό λεωφορείο της Θεσσαλονίκης, 1925

(Πηγή: Συλλογή Θεοφύλακτου, αναφορά στον: Πελαγίδα Ευστάθιου, *Ξένες φιλανθρωπικές*

οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922, στον συλλογικό τόμο: «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, από την τραγωδία, στην εποποιΐα», επιμέλεια: Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου, Αθήνα 2009, σελ.103)

Αντιπροσωπεία της Ford στην σημερινή οδό Βασιλίσσης Όλγας, το 1928

(Πηγή: Φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης, <http://thessaloniki.photos.vagk.gr/>)

Ωστόσο, το λεωφορείο θα αργήσει ακόμα να μπει δυναμικά στη ζωή της Θεσσαλονίκης, κάτι το οποίο θα πραγματοποιηθεί το 1957, που ο Ο.Α.Σ.Θ. θα έρθει να αντικαταστήσει τα τραμ. Δεδομένου αυτού και σε σχέση με τις επεκτάσεις της Θεσσαλονίκης, απόρροια των όσων συζητήθηκαν έως αυτό το σημείο, κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστεί ο ακόλουθος χάρτης, στον οποίο παρουσιάζεται η συνολική έκταση της Θεσσαλονίκης έως το 1940, στις παρυφές του Β' Παγκοσμίου πολέμου, σε σχέση με τις γραμμές του τραμ που έως τότε λειτουργούσαν, δηλαδή 17 χρόνια μετά τον ερχομό των προσφύγων στην πόλη. Από τον χάρτη αυτό δεν βγάζουμε μόνο συμπεράσματα αναφορικά με την σχέση τραμ-συννοικισμών, αλλά και τη σχέση της πόλης με τους νέους συννοικισμούς, καθώς και την νέα κοινωνική και πολεοδομική δομή της πόλης. Με στόχο την μεγαλύτερη κατανόηση των συνθηκών που ήδη συζητήσαμε, θα περάσουμε στο επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής όπου θα εμβαθύνουμε λίγο περισσότερα στους πολυσυζητημένους αυτούς νέους συννοικισμούς.

4.4.2 Οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου

Η αστική γεωγραφία της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου χαρακτηρίστηκε κυρίως από την εγκατάσταση των προσφύγων. Μεταξύ άλλων όμως, ένας σημαντικός παράγοντας που έπαιξε ρόλο στην εγκατάσταση του νέου πληθυσμού στον ευρύτερο χώρο της πόλης ήταν το οικονομικό τους υπόβαθρο, που άλλωστε σύμφωνα με τις «απαιτήσεις» της εποχής, αποτελούσε και την κοινωνική τους θέση στην πόλη. Από την στατιστική επεξεργασία λοιπόν του αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, για την προετοιμασία της έκθεσης «Πρόσωπα Προσφύγων» στα πλαίσια της Δ.Ε.Θ. στις 21 Σεπτεμβρίου 1992,²⁷⁰ προέκυψε ότι το 10% των προσφύγων που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη εγκατέλειψαν περιουσία άνω των 2.000 χρυσών λιρών Τουρκίας, το 54% περιουσία κάτω των 500 χρυσών λιρών Τουρκίας, με το υπόλοιπο ποσοστό, δηλαδή το 36%, να έχει εγκαταλείψει περιουσία μεταξύ 500-2.000 χρυσών λιρών Τουρκίας.²⁷¹ Είναι προφανές λοιπόν η κοινωνική διαστρωμάτωση του καινούργιου τότε πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, γεγονός που δεν θα μπορούσε να μην απεικονιστεί στον πολεοδομικό ιστό της πόλης.

Η μεταφορά από κοινωνικό σε πολεοδομικό επίπεδο δεν έγινε παρά με την «επιλογή» της περιοχής κατοικίας των αστών προσφύγων, που βασιζόταν φυσικά στο κοινωνικό-οικονομικό τους υπόβαθρο. Έτσι, στην πλειοψηφία τους οι έχοντες την οικονομική δυνατότητα απέφυγαν τους συνοικισμούς της πόλης, θεωρώντας τις περιοχές «γκέτο», όπως αναφέρει και ο Γιώργος Ιωάννου στο βιβλίο του *Το δικό μας αίμα*. Ουσιαστικά, από το σύνολο των όσων είχαν έστω κάποια περιουσία που εγκατέλειψαν στην πατρίδα τους, το 24% περίπου εξ ανάγκης κατοίκησε στους συνοικισμούς. Οι υπόλοιποι βρήκαν στέγη κυρίως στα νοτιοανατολικά προάστια της πόλης και μία μικρή ομάδα αυτών στο κέντρο.

Παράλληλα η ιδιωτική και προσφυγική ανοικοδόμηση έφτασε να ξεπερνά κάθε έως τότε προηγούμενο, βασισμένη τόσο στην προτίμηση στέγασης, όσο και στην ανάγκη στέγασης των προσφύγων του 1923, των πυρόπληκτων του 1917, στην κάλυψη της ζήτησης των γηγενών κατοίκων της Θεσσαλονίκης, αλλά και των Ελλήνων ερχόμενων από την Αμερική, τη Σερβία και την επαρχία. Ακολουθούσε όμως η ανοικοδόμηση της πόλης και την ανάλογη ζήτηση, ή εκμεταλλευόμενοι τις συνθήκες

²⁷⁰ Τα τεκμήρια της στατιστικής επεξεργασίας, σχετίζονταν με την αποζημίωση των προσφύγων και αφορούσαν το ύψος της περιουσίας που αυτοί εγκατέλειψαν στον τόπο προέλευσής τους

²⁷¹ Χεκίμογλου Α. Ευάγγελος, *Θεσσαλονίκη Τουρκοκρατία & Μεσοπόλεμος, Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*, Σειρά «Ιστορία και Πολιτισμός», Θεσσαλονίκη 1996, σελ.374

της περιόδου οι κατασκευαστές πύκνωναν προς δικό τους όφελος την πόλη; Στον πίνακα που ακολουθεί μπορούμε να δούμε την έντονη οικοδομική δραστηριότητα που παρουσιάστηκε στη Θεσσαλονίκη μεταξύ των ετών 1922-1932, από όπου διαπιστώνουμε το μεγάλο μέγεθος της ιδιωτικής οικοδομικής δραστηριότητας, γεγονός που ενδυναμώνει ακόμα περισσότερο το ερώτημα που αναφέραμε νωρίτερα, περί σχέσης κατασκευής και ζήτησης.

Οικοδομική δραστηριότητα Θεσσαλονίκης από το 1922 έως το 1932

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1922-1932		ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1922-1932	
ΠΕΡΙΟΧΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΕΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΩΝ	ΦΟΡΕΑΣ / ΥΠΗΡΕΣΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΕΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ	2.203	ΠΡΟΝΟΙΑ	4.121
ΤΜΗΜΑ ΕΞΟΧΩΝ	3.168	Ε.Α.Π.	1.652
		ΠΡΟΝΟΙΑ & ΙΔΙΩΤΙΚΗ	3.311
ΣΥΝΟΛΟ ΝΕΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΩΝ	5.371	ΣΥΝΟΛΟ ΝΕΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΩΝ	9.084

(Πηγή στοιχείων για την δημιουργία του πίνακα: Χριστοδούλου Κ. Γεώργιος, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατοταετίαν, Εμπόριον Βιομηχανία Βιοτεχνία*, Θεσσαλονίκη 1936, σελ 312-313)

Όσον αφορά στην προσφυγική οικοδόμηση της πόλης, από τον πίνακα βλέπουμε την πολύ μεγάλη προσφορά της Ε.Α.Π. και κυρίως της Πρόνοιας. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως στον αριθμό των οικοδομών που αυτές κατασκεύασαν με ή χωρίς την βοήθεια περιπτωσιακά του ιδιωτικού τομέα, προστίθενται και οι 4.667 εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές κατοικίες, αποτέλεσμα της ανταλλαγής, αλλά και οι αυθαίρετες κατασκευές που οι ίδιοι οι πρόσφυγες κατασκεύασαν με ευτελή κατά κύριο λόγο υλικά, εντός, αλλά και εκτός της πόλης.

Η «γέννηση» πολλών νέων αυθαίρετων συνοικισμών, που αποτελεί ίσως ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της μεσοπολεμικής πολεοδομίας, κάθε άλλο παρά ποιότητα ζωής προσέφεραν στους νέους κατοίκους και ομορφιά στο αστικό τοπίο, με στενούς δημόσιους χώρους, πρόχειρες κατασκευές και έλλειψη ιδιωτικότητας. Αποτελούσε όμως την αμεσότερη στεγαστική λύση των μη εύπορων προσφύγων. Επίσης, το γεγονός ότι οι οικισμοί αυτοί δημιουργήθηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, έχοντας σαν στόχο -πέρα από τον προφανή που ήταν η εύρεση στέγης στον νέο τους τόπο- την ανάγκη να κατοικήσουν σε μια περιοχή που θα περιβάλλονταν από

συντοπίτες τους με τους οποίους μοιράζονταν το ίδιο πρόβλημα, αυτό του «ξεριζωμού» και της νέας άγνωστης πατρίδας, μας δείχνει ότι ένα μεγάλο μέρος της αιτίας της δημιουργίας αυθαίρετων συνοικισμών κατά την περίοδο αυτή ήταν κοινωνικού χαρακτήρα. Μέσα από το νομοθετικό διάταγμα του 1923, «περί σχεδίου πόλεως, κώμων και συνοικισμών του κράτους», το οποίο όριζε τις απαιτούμενες ενέργειες για την έκδοση οικοδομικής άδειας μέσα από το άρθρο 52, προέκυπτε, έμμεσα βέβαια ακόμα, το ποιες κατασκευές θεωρούνταν αυθαίρετες, για να γίνει πιο σαφές με το προεδρικό διάταγμα του 1926.²⁷² Ψηφίστηκαν πολλοί νόμοι από τότε και μετά, ωστόσο η αυθαίρετη δόμηση ποτέ δεν κατάφερε να περιοριστεί, αντιθέτως έφτασε σήμερα να έχει καταλάβει «μια περίοπτη θέση στο χώρο της κατασκευής και να συναγωνίζεται τη νόμιμη».²⁷³

Και όλα αυτά σε μία πόλη όπου κατέφθασε ένας πολύ μεγάλος αριθμός προσφύγων μετά την ανταλλαγή, μαζί με μία ομάδα εσωτερικών και όχι μόνο μεταναστών, ενώ παράλληλα είχαν αποχωρήσει από αυτή οι Μουσουλμάνοι, αλλά και ένας σημαντικός αριθμός Εβραίων, που σύμφωνα με τον Nehama έφτανε έως το 1930 τα 40.000 άτομα. Κάπως έτσι η Θεσσαλονίκη των 174.390 κατοίκων²⁷⁴ του 1920, έφτασε το 1928 τους 244.680 κατοίκους από τους οποίους οι 117.041 ήταν πρόσφυγες. Η αύξηση λοιπόν του πληθυσμού μέσα στην οκταετία ήταν μόλις 70.290 άτομα, αποτέλεσμα τόσο των αποχωρήσεων, όσο και της μεγάλης θνησιμότητας της περιόδου. Αξίζει να σημειωθεί πως η σύσταση του πληθυσμού της πόλης το 1928 ήταν 47.8% πρόσφυγες, 16.1% εσωτερικοί μετανάστες και 36.1% γηγενείς.²⁷⁵ Στον πίνακα που ακολουθεί μπορούμε να δούμε την αύξηση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης ξεκινώντας από το 1920 και καταλήγοντας το 1940, σε σύγκριση με την αντίστοιχη πορεία του μεγαλύτερου λιμανιού της χώρας του Πειραιά, όπου να σημειώσουμε και πάλι πως από τους 251.659 κατοίκους του το 1928 οι 101.185 ήταν πρόσφυγες.

²⁷² Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, **κείμενο του:** Αραβαντινού Δ., «Η αυθαίρετη δόμηση στη Θεσσαλονίκη κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες (1960-1990)», Τόμος 11, Τεύχος 1, Αθήνα 1991, σελ.90

²⁷³ Οπ.Παρ.272, σελ.90

²⁷⁴ Οπ.Παρ.175, σελ.113

²⁷⁵ Γερόλυμπου – Καραδήμου Αλέκα, *Ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης: Μακρές διάρκειες και γρήγοροι μετασχηματισμοί, με φόντο τη βαλκανική ενδοχώρα, στον συλλογικό τόμο:* «Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο, Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών», Αθήνα 2008, σελ.123

Συγκριτικός πίνακας μεταβολής του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης και του Πειραιά, από το 1920 έως το 1940

ΑΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟ 1920	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟ 1928	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟ 1940
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	174.380	244.680	278.145
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	135.833*	251.659	312.699**

*Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσι Στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος, κατά την απογραφήν της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920, Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 31 Αυγούστου 1921 Β. Διατάγματος*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1921, σελ.49

**Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά Νομούς, Επαρχίας, Δήμους, Κοινότητας, Πόλεις και Χωριά*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1950, σελ.62-65. Σημείωση: Για την ορθότερη δυνατή σύγκριση, στον πληθυσμό του Πειραιά συνυπολογίζονται και η Κοκκινιά, το Κερατσίνι, ο Κορυδαλλός και το Πέραμα, παρόλη την απόσπασή τους από τον Δήμο Πειραιά πριν το 1940

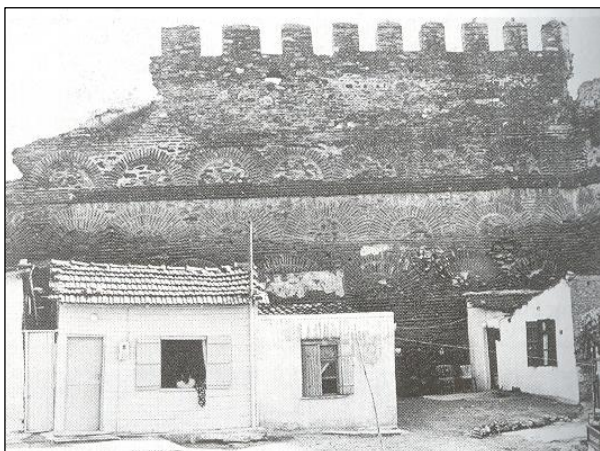
Διαπιστώνουμε συνεπώς, πως παρά το γεγονός ότι στον Πειραιά πήγαν λιγότεροι πρόσφυγες από ότι στη Θεσσαλονίκη, η τελευταία φαίνεται μεταξύ του 1920 και του 1940 να έχει μικρότερο ρυθμό αύξησης του πληθυσμού της εν συγκρίσει με αυτόν του Πειραιά. Εντούτοις, ο ρυθμός αύξησης της οικοδομικής δραστηριότητας της Θεσσαλονίκης, δεν φαίνεται να ακολουθούσε πιστά την πληθυσμιακή αύξηση της πόλης. Με άλλα λόγια η Θεσσαλονίκη μπορεί να μην αύξανε ιδιαίτερα τον πληθυσμό της, δεδομένου ειδικά ότι η μεγάλη αστικοποίηση θα ξεκινήσει την επόμενη δεκαετία, αλλά η έκταση της ολοένα και μεγάλωνε, με εντός και εκτός σχεδίου επεκτάσεις. Κάπως έτσι η Θεσσαλονίκη του 1922 που είχε μέση πυκνότητα 147 άτομα/εκτάριο, έφτασε το 1940 να έχει 139 άτομα/εκτάριο, για να φτάσει το 1951, στο ξεκίνημα της μεγάλης αστικοποίησης, τα 125 άτομα/εκτάριο.²⁷⁶ Και όλα αυτά σε μία πόλη όπου ακόμα το 1938 υπήρχαν άστεγοι, αλλά και διαμένοντες στα κατεστραμμένα πλέον πρόχειρα παραπήγματα που δημιουργήθηκαν τα πρώτα χρόνια του ερχομού των προσφύγων, για την «προσωρινή» στέγαση αυτών.²⁷⁷ Μήπως τελικά το προσφυγικό ζήτημα στέγασης, αποτέλεσε το έναυσμα για την ανάπτυξη της οικοδομικής βιομηχανίας, η οποία τελικά θα φτάσει στο απόγειό της την μεταπολεμική περίοδο;

Στα τελευταία κεφάλαια που ακολουθούν θα δούμε σε μεγαλύτερο πολεοδομικό και κοινωνιολογικό βάθος, τις επεκτάσεις αυτές της πόλης, προσπαθώντας πάντα να βγάλουμε τα μεγαλύτερα δυνατά συμπεράσματα, βάσει των

²⁷⁶ Οπ.Παρ.240, σελ.13

²⁷⁷ Οπ.Παρ.210, σελ.141-145

δεδομένων που μας προσφέρει η βιβλιογραφική και χαρτογραφική έρευνα των στοιχείων της εποχής του μεσοπολέμου.

Προφυγικές παράγκες στα παλιά τείχη της Θεσσαλονίκης

(Πηγή: Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση: Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα 2006, σελ.64*)

Αριστερά:

Η οδός Παύλου Μελά στα τέλη της δεκαετίας του 1920 (Συλλογή Γ. Μέγα)

Κάτω:

Η οδός Παύλου Μελά στα τέλη της δεκαετίας του 1930 (Συλλογή Βασίλη Κολώνα)

(Πηγή εικόνων: **αναφορά στο: Κολώνα Βασίλη, Θεσσαλονίκη 1949-1974: Συνέχειες και ασυνέχειες στην εικονογραφία της πόλης, στα πρακτικά συνεδρίου: «Η Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974», συνδιοργάνωση: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2000, σελ.195**)

4.4.2.1 Οι συνοικισμοί από πολεοδομικής σκοπιάς

Εκτός όμως του ρόλου που έπαιξε η οικοδομική μεσοπολεμική βιομηχανία στην ελληνική οικονομία και πολεοδομία, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο αρχικός στόχος της ήταν η στέγαση των προσφύγων που κατέφθασαν στην Ελλάδα την περίοδο αυτή. Σύμφωνα λοιπόν με τις κρατικές υπηρεσίες, τις τράπεζες, τους οδηγούς πόλης και φυσικά τους ερευνητές και πολεοδόμους, αναπτύχθηκαν πάνω από 50 συνοικισμοί στη Θεσσαλονίκη από το 1923 έως το 1934, από την Πρόνοια, την Ε.Α.Π., από διάφορους οικοδομικούς συνεταιρισμούς υπό την εποπτεία της Πρόνοιας, αλλά και αρκετοί αυθαίρετοι που είτε νομιμοποιήθηκαν στην πορεία, είτε εξαφανίστηκαν με τα χρόνια.

Σε μία προσπάθεια αναφοράς των περισσότερων δυνατών συνοικισμών της πόλης και ξεκινώντας από την ανατολική πλευρά και τις κοντινότερες του κέντρου αποστάσεις, οι πιο γνωστοί συνοικισμοί ήταν η Αγία Φωτεινή, η Τριανδρία (Βενιζελοχώρι), η Νέα Μουταλάσκη, η Αθηνών, οι Σαράντα Εκκλησιές, η Δόξα, η Ευαγγελίστρια (Ιασωνίδα), ο Άγιος Παύλος και η Άνω και Κάτω Τούμπα. Πιο μακριά από το κέντρο ήταν οι οικισμοί, Χαριλάου, Βότση (Γονατά), Παύλου Μελά, Καλαμαριά, Δερκών, Αλλατίνη, Βόσπορος, Βυζάντιο, Κατιρλή (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος), Κουρί, Νέα Κρήνη, Καραμπουρνού, Νέα Τούζλα, Παράδεισος, Άγιος Νικόλαος, Αρετσού, Κανάρη, Τροχιοδρομικών, Οσίας Ξένης, Πυλαίας, Πανοράματος. Στην δυτική πλευρά της πόλης αναπτύχθηκαν οι οικισμοί,²⁷⁸ Κορδελιό, Σιδηροδρομικών, Εύοσμος, Νέος Βόσπορος, Νέα Μενεμένη, Σταυρούπολη, Πολίχνη, Αμπελόκηποι, Επτάλοφος, Ξηροκρήνη, Καισαρείας, Καΐστριον Πεδίον, Τυρολόης, Μαργαρίτη, Νεάπολη, Τρωάδα, Ομόνοια, Κουντουριώτη, Συκιές, Νέα Βάρνα, Λεβαντή, Ρεζί Βαρδάρ, Ρήγας Φεραίος, Κολοκοτρώνη, Καλλιθέα, Ροδοχώρι (Τοπ Αλτή), Αργώ, Ζαΐμη, Κάρα Ισίν, Ευκαρπία, Γενί Ντελίκ και Τενεκέ Μαχαλάς.²⁷⁹

Το κριτήριο χωροθέτησης των συνοικισμών ήταν κατά κύριο λόγο η διαθεσιμότητα του χώρου. Στη συνέχεια η κατάληψη και κατάτμηση γινόταν σταδιακά. Η καταλληλόλητα του χώρου για τη δημιουργία κατοικιών δεν αποτελούσε βασικό κριτήριο. Έτσι πολλοί συνοικισμοί αναπτύχθηκαν σε πρώην συμμαχικές εκτάσεις,

²⁷⁸ *Κάποιοι εκ των οικισμών προϋπήρχαν του μεσοπολέμου, αλλά με τον ερχομό των προσφύγων επεκτάθηκαν ακόμα περισσότερο, όπως π.χ. η Σταυρούπολη, αποκτώντας μεγαλύτερο ρόλο στον ευρύτερο πολεοδομικό χώρο της πόλης.*

²⁷⁹ Οπ.Παρ.244, σελ.263-269 και Οπ.Παρ.233, σελ.89-90 και Οπ.Παρ.248, σελ.3-7 και Οπ.Παρ.251, σελ.451-463 και Μαραβελάκη Μ. – Βακαλοπούλου Α., *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1993, σελ.5-8 και Τομανάς Κώστας, *Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Σκόπελος 1997, σελ. 272-307, **κ.α.**

όπως το Ζέιτενλικ, η Τούμπα και η Καλαμαριά, σε πρώην καταυλισμούς πυροπαθών όπως ήταν το Λεμπέτ, σε πρώην μουσουλμανικά νεκροταφεία όπως ήταν η Αγία Φωτεινή, σε ρέματα αλλά και σε λατομεία όπως ήταν η Ευαγγελίστρια και γενικά όπου βρισκόταν αδόμητη ελεύθερη έκταση, όμορη αλλά και πιο απομακρυσμένη από τον υπάρχοντα αστικό χώρο της πόλης.²⁸⁰

Οι τύποι των κατοικιών διέφεραν μεταξύ τους, ανάλογα με τον «δημιουργό» τους, προσφέροντας μία παράξενη ποικιλία στον ευρύτερο χώρο της πόλης. Τετρακατοικίες, διπλοκατοικίες, δώροφα, μονοκατοικίες, γερμανικοί προκατασκευασμένοι οικίσκοι, ήταν κάποια μόνο από τα είδη των κατοικιών που κατασκευάστηκαν από την Ε.Α.Π. και την Πρόνοια, στα οποία προστέθηκαν και οι κατοικίες των συνεταιρισμών που ήταν σαφώς πιο προσεγμένες αρχιτεκτονικά, ενώ φυσικά δεν έλειπαν και οι πρόχειρες αυθαίρετες κατοικίες από πάσης φύσεως ευτελή υλικά. Το γεγονός αυτό από μόνο του θα μπορούσε να προσφέρει μια όμορφη πολυμορφία στον ευρύτερο πλέον αστικό χώρο της Θεσσαλονίκης. Εντούτοις η ανυπαρξία προγραμματισμού και σωστού ελέγχου στην πολεοδομική οργάνωση των συνοικισμών, αλλά και της αστικής ανάπτυξης της πόλης, δημιούργησε ανεπαρκείς από άποψη υπηρεσιών, αλλά και υποδομών οικιστικές ζώνες, απομακρυσμένες σε αρκετές περιπτώσεις από το κέντρο της πόλης, καθιστώντας τη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου μία πολεοδομικά ασυνεχή πόλη.

Προσφυγική τετρακατοικία στην Καλαμαριά

(Πηγή: Χασιτάογλου Βίλμα, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο: «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα»*, Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, **επιμέλεια έκδοσης:** Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.200)

²⁸⁰ Οπ.Παρ.244, σελ.263

Προσφυγική διπλοκατοικία στην Καλαμαριά

(Πηγή: Χαστάογλου Βίλμα, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο: «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, επιμέλεια έκδοσης: Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.203)*

Μονοκατοικίες στην Τούμπα

(Πηγή: Βλάχου Δ. Ευθυμία, *Ταξίδι στο χρόνο στην ιστορία της Τούμπας της προϊστορίας και της προσφυγιάς*, <http://www.slideshare.net/efvlachou>, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2015)

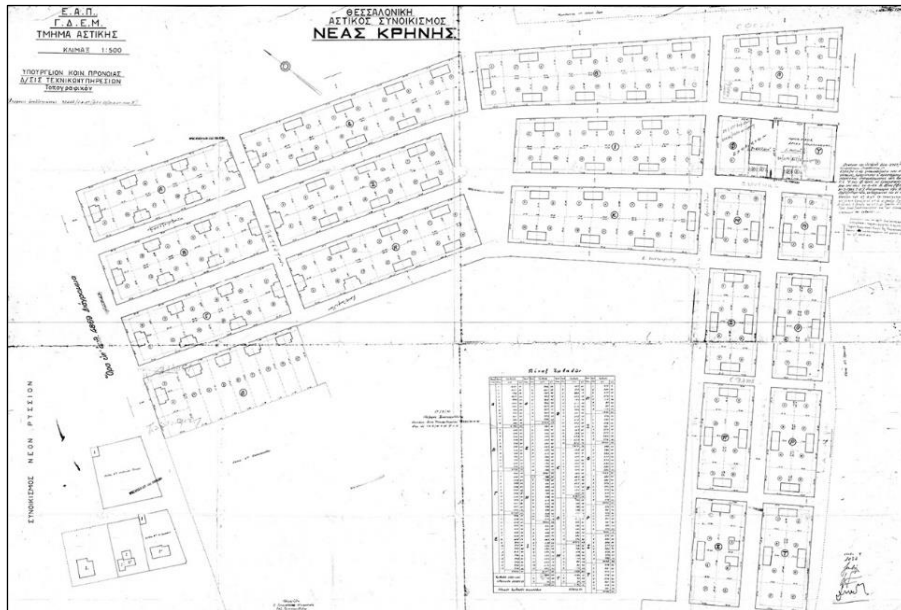
Προσφυγική κατοικία στην Σταυρούπολη μεταξύ των οικοδομών

(Πηγή: Προσωπική Συλλογή Συγγραφέα, Ιούλιος 2014)

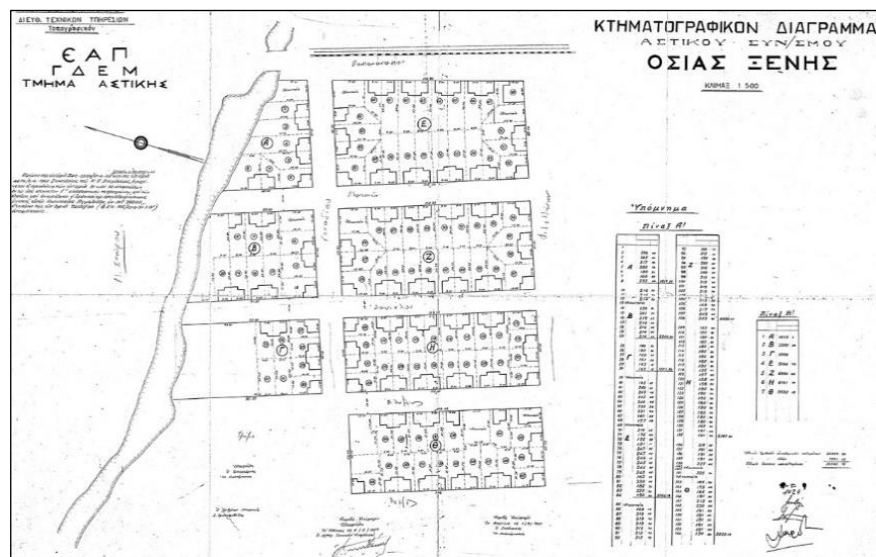

Προσφυγικές κατοικίες στις Συκιές
(Πηγή: Προσωπική Συλλογή Συγγραφέα, Ιούλιος 2014)

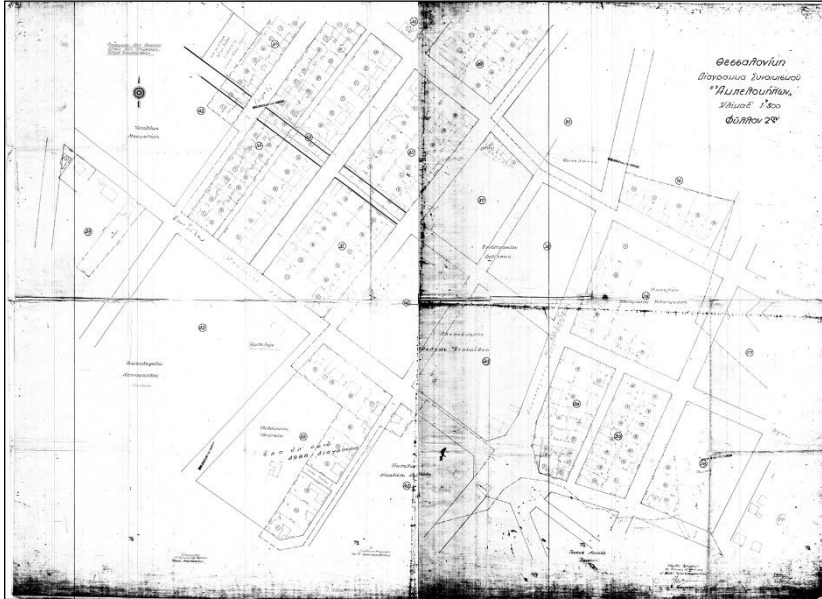
Οι οικισμοί που δημιουργήθηκαν από κρατικούς φορείς και κυρίως από την Πρόνοια και την Ε.Α.Π., ακολουθούσαν την λογική του ορθογωνίου κανάβου, όπως άλλωστε απαιτούσε η δημιουργία πολυάριθμων σχεδίων επεκτάσεων μεγάλης κλίμακας. Μεταξύ των εξαιρέσεων του κανόνα είναι ο οικισμός των Γερμανικών στην περιοχή της Καλαμαριάς, αλλά και ο όμορος στο κέντρο της πόλης συνοικισμός των Σαράντα Εκκλησιών.

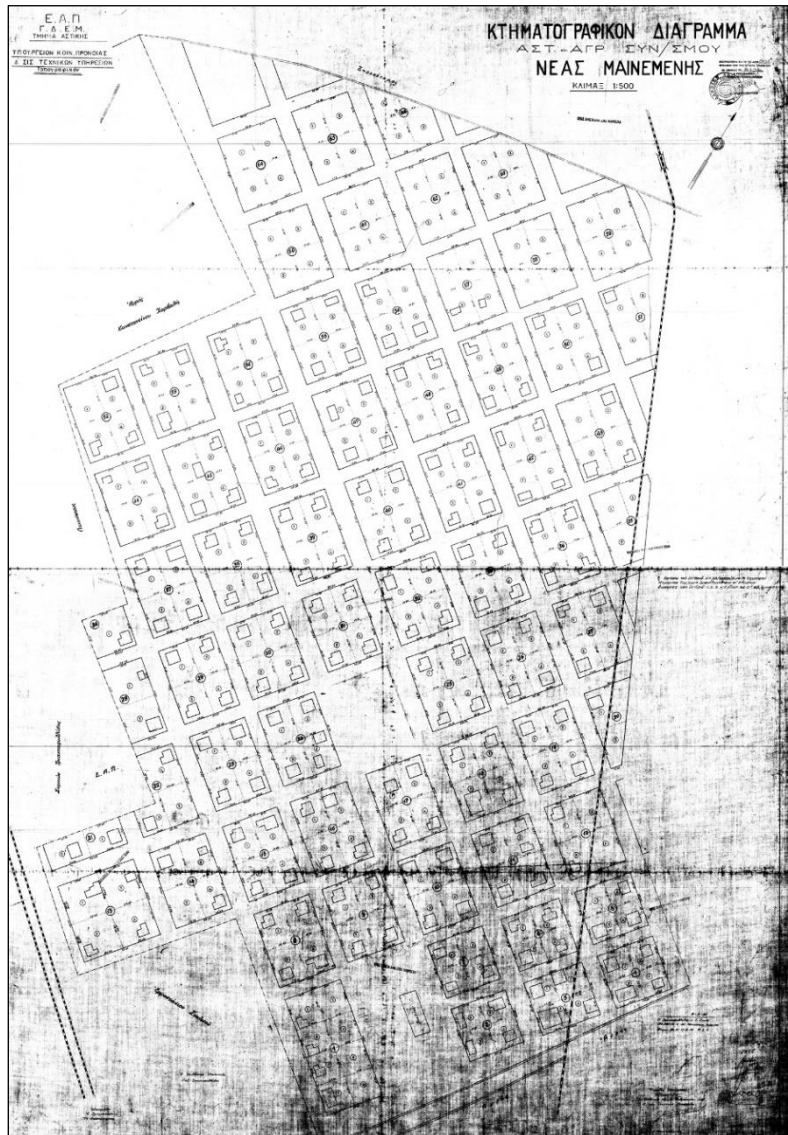
Το σχέδιο του συνοικισμού της Νέας Κρήνης από την Ε.Α.Π., (Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας Θεσσαλονίκης)

Το σχέδιο του συνοικισμού της Οσίας Ξένης από την Ε.Α.Π (Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας Θεσσαλονίκης)

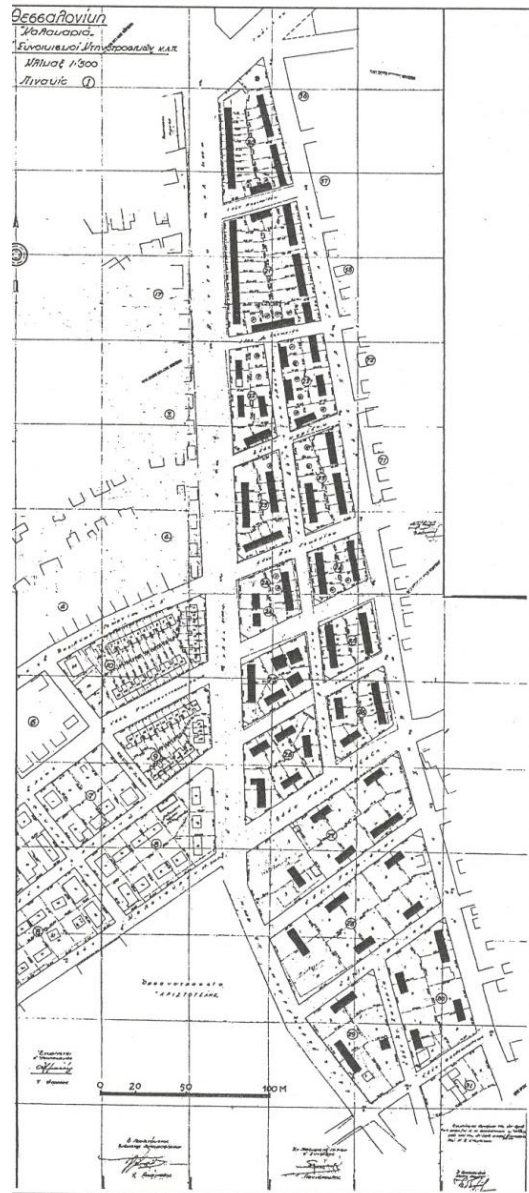

Το σχέδιο του
συνοικισμού των
Αμπελοκήπων από την
Ε.Α.Π.
(Πηγή: Αρχείο
Πρόνοιας
Θεσσαλονίκης)

Το σχέδιο του
συνοικισμού της Νέας
Μενεμένης από την
Ε.Α.Π. το 1930
(Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας
Θεσσαλονίκης)

Σχέδια τμήματος του συνοικισμού της Καλαμαριάς από την Πρόνοια
 (Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας αναφορά στις: Χαστάογλου Βίλμας, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο: «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, επιμέλεια έκδοσης: Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.199 & 206)*

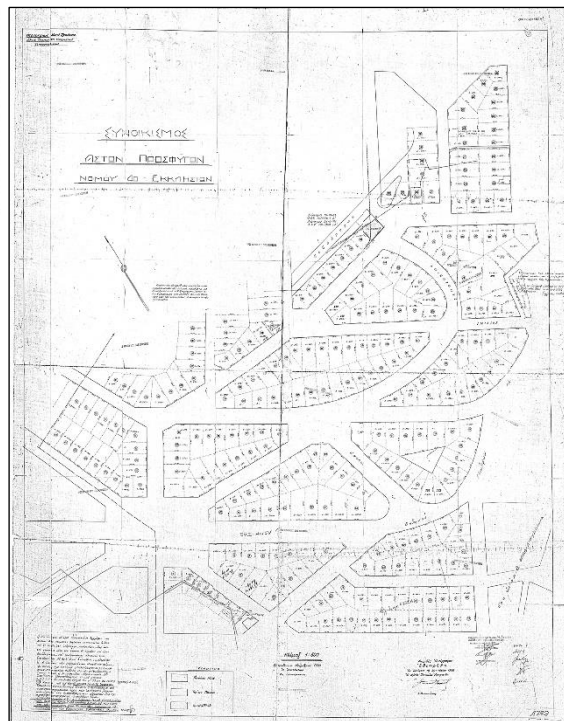
Ο οικισμός των Γερμανικών της Καλαμαριάς, όπου όπως μπορούμε να δούμε από τον χάρτη πιο κάτω, έχει πολλά στοιχεία ορθογώνιου κανάβου με κάποιες μικρές παρεκκλίσεις, πιθανώς να όφειλε τη διαφορετικότητα του στην παρουσία των στρατιωτικών θαλάμων του αγγλικού στρατοπέδου στην έκταση του οποίου και δημιουργήθηκε. Η περίπτωση των Σαραντα Εκκλησιών όμως, απέχει κατά πολύ από τον παραδοσιακό ορθογώνιο κανάβο, φαινόμενο πιθανώς οφειλόμενο στη μεγάλη ιδιομορφία του εδάφους της περιοχής. Βέβαια, τόσο το έδαφος της κάθε περιοχής, όσο και η ύπαρξη προγενέστερων οικισμών, ήταν επόμενο να επηρεάσουν την εικόνα του ορθογώνιου κανάβου.

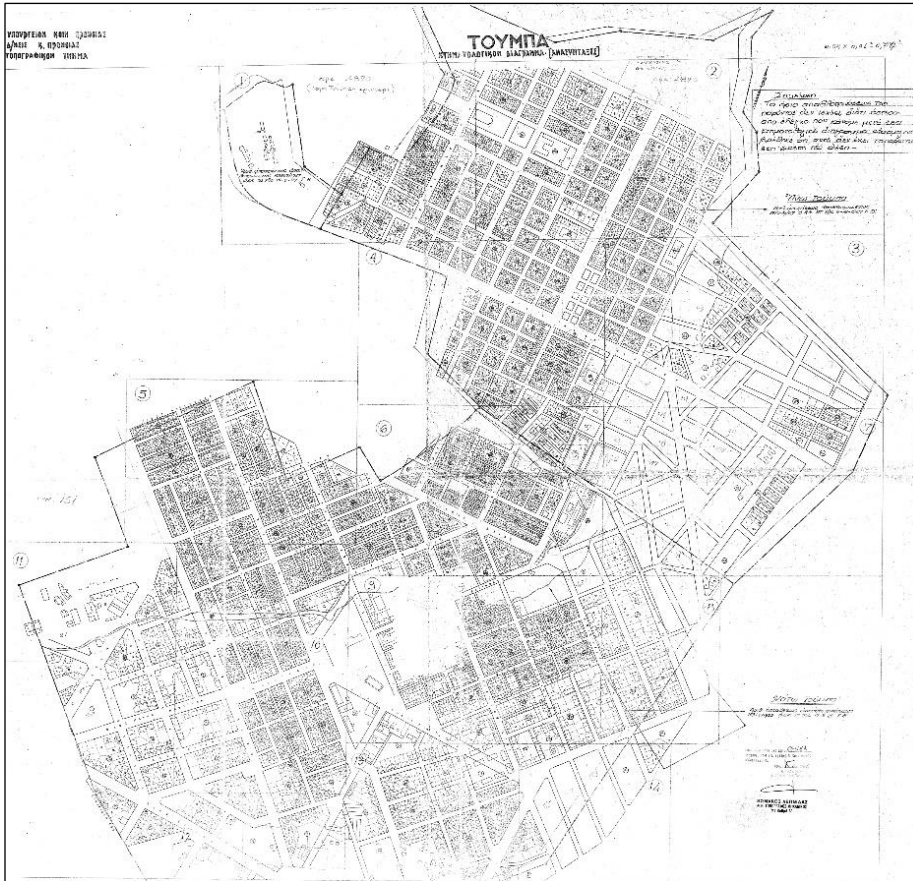

Ο οικισμός των «Γερμανικών» στην Καλαμαριά, όπου προϋπήρχαν στρατιωτικές εγκαταστάσεις
 (Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας αναφορά στις: Χαστάογλου Βίλμας, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο: «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, επιμέλεια έκδοσης: Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.205)*

Σχέδιο του συνοικισμού Σαράντα Εκκλησιές, στον οποίο δεν εμφανίζεται καθόλου ο συνήθης ορθογώνιος κανάβος των περισσότερων λοιπών συνοικισμών
 (Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας Θεσσαλονίκης)

Επίσης, ένας πολύ σημαντικός παράγοντας που δεν επιτρέπει σήμερα στον επισκέπτη να αντιληφθεί τον ορθογώνιο κανάβο βάσει του οποίου σχεδιάστηκαν πολλοί οικισμοί, οφείλεται και στην τμηματική κατασκευή πολλών συνοικισμών, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και πάντα βάσει του διαθέσιμου χώρου. Με άλλα λόγια μπορεί ένας συνοικισμός να αποτελείται από επιμέρους οικισμούς/συνοικίες που αν και κατασκευάστηκαν βάσει του ορθογώνιου κανάβου, η σύνθεσή τους να προσδίδει μια άλλη εικόνα, όπως για παράδειγμα η Τούμπα και η Καλαμαριά.

Ο συνοικισμός της Τούμπας
(Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας Θεσσαλονίκης)

Διάγραμμα των τμημάτων του προσφυγικού συνοικισμού της
(Πηγή: Χαστάογλου Βίλμα, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο: «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, επιμέλεια έκδοσης: Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.198)*

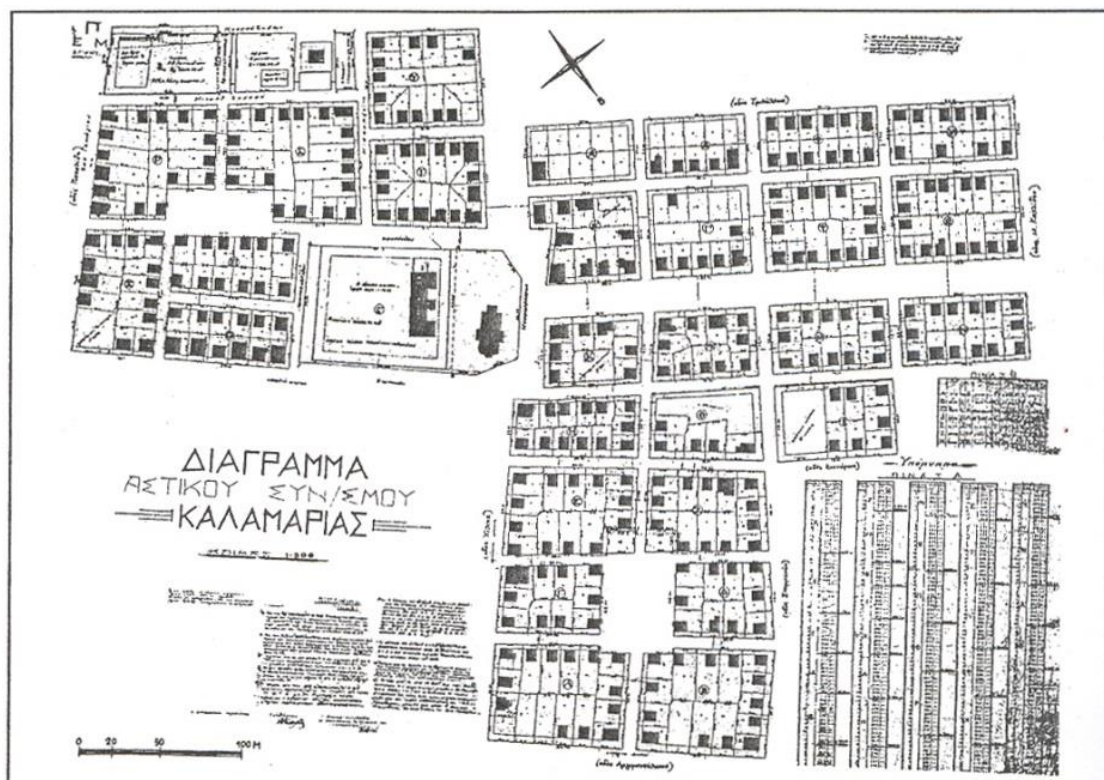

Οι νέοι αυτοί οικισμοί της πόλης, ήταν σχεδιασμένοι να καλύπτουν τις βασικότερες ανάγκες διαβίωσης με την κατασκευή εκκλησιών, σχολείων και πλατειών. Ωστόσο ο οικισμός των μονοκατοικιών της Ε.Α.Π. στην Καλαμαριά αποτελεί ένα καλό παράδειγμα, όπου δόθηκε στις ανάγκες αυτές της περιοχής ιδιαίτερη έμφαση από τον σχεδιασμό της κιάλας. Από τα 152.661τμ. λοιπόν που απαλλοτριώθηκαν για την κατασκευή του οικισμού, τα 55.969τμ διατέθηκαν για τους δρόμους και τις πλατείες,²⁸¹ γεγονός που σε συνδυασμό με τις απλές μεν μονοκατοικίες που κατασκεύασε η Ε.Α.Π., εντούτοις ευρύχωρες σε κήπους, έδωσαν στην περιοχή μια ιδιαίτερη ομορφιά ξεχωρίζοντάς την οικιστικά.

Σχέδιο της περιοχής των μονοκατοικιών της Ε.Α.Π. στην Καλαμαριά

(Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας **αναφορά στις:** Χαστάογλου Βίλμας, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο:* «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, **επιμέλεια έκδοσης:** Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.203)

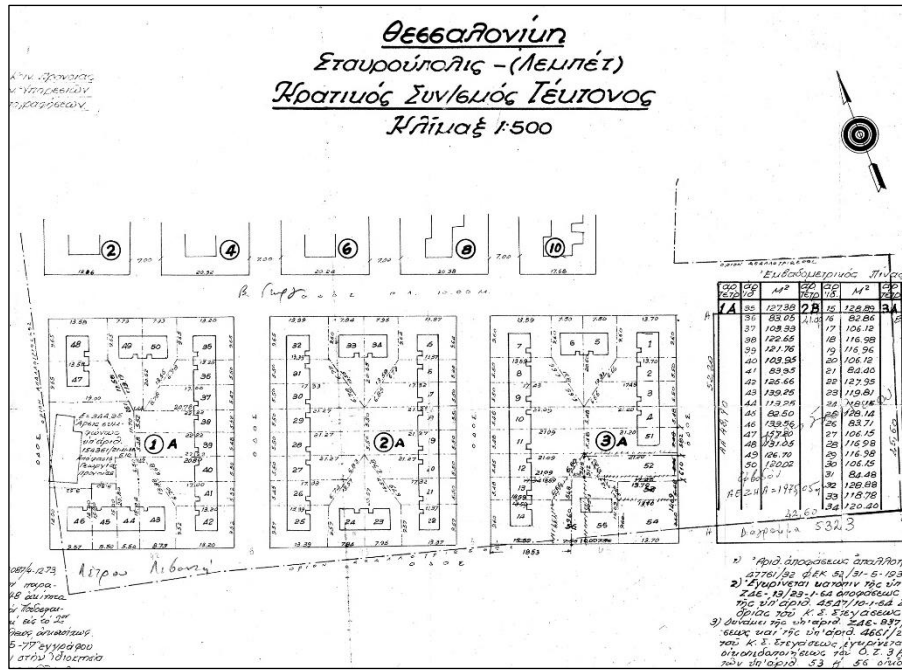
²⁸¹ Χαστάογλου Βίλμας, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο:* «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, **επιμέλεια έκδοσης:** Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.202-203

Επίσης, η μεγάλη κατασκευαστική εμπειρία της εταιρείας Τέκτων, υπό την επίβλεψη της Πρόνοιας, οδήγησε στην δημιουργία οικισμών όπου οι συνθήκες - τουλάχιστον πολεοδομικά- ξεχώριζαν της πλειοψηφίας των υπολοίπων οικισμών. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός Τέκτονος στην Καλαμαριά, όπου προσαρμόστηκε μεν ο σχεδιασμός του στις οικιστικές ανάγκες των προσφύγων, δόθηκαν ωστόσο συνάμα πολεοδομικά στοιχεία που δεν εμφανίζονταν σε άλλους οικισμούς, όπως το μεγάλο πλάτος των δρόμων, ελεύθεροι δημόσιοι χώροι, οργανώθηκαν τα οικοδομικά τετράγωνα σε σχέση με τον κεντρικό οδικό άξονα της περιοχής, ενώ παράλληλα στο εσωτερικό των μεγάλων αυτών οικοδομικών τετραγώνων υπήρχε αρκετός ελεύθερος χώρος. Μία ανάλογη περίπτωση αποτελεί και ο οικισμός του Τέκτονος στην Σταυρούπολη, όπως μπορούμε να δούμε και στους χάρτες που ακολουθούν.

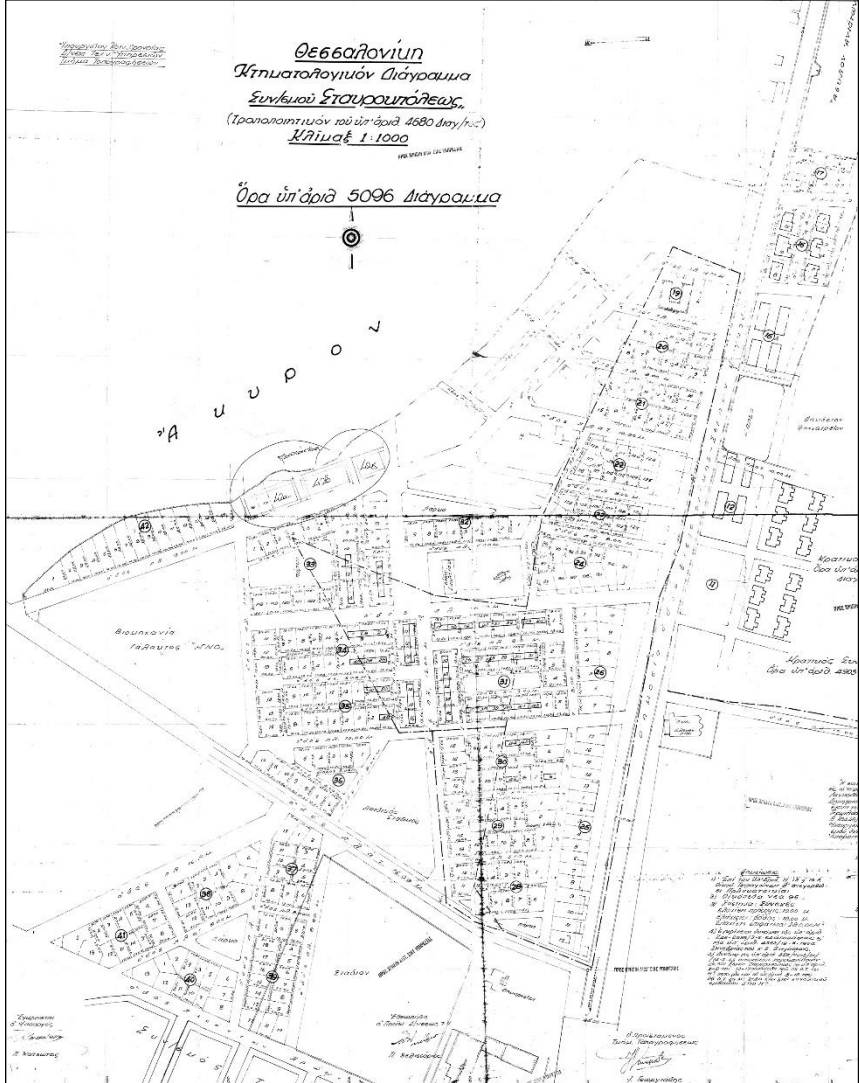

Ο οικισμός Τέκτονος στις Καλαμαριά
 (Πηγή: Χαστάογλου Βίλμα, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο: «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, επιμέλεια έκδοσης: Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.202)*

Ο οικισμός Τέκτονος στη Σταυρούπολη (Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας Θεσσαλονίκης)

Ο οικισμός της Σταυρούπολης στο σύνολό του όπου φαίνονται οι ελεύθεροι δημόσιοι χώροι και η σχέση των οικοδομικών τετραγώνων με τους κεντρικούς οδικούς άξονες (Πηγή: Αρχείο Πρόνοιας Θεσσαλονίκης)

Ωστόσο, τα προαναφερόμενα παραδείγματα δεν αντιπροσώπευαν το σύνολο των νέων οικισμών της πόλης, όπου σε κάποιες περιπτώσεις καλούνταν οι ίδιοι οι κάτοικοι να κατασκευάσουν τις εκκλησίες και τα σχολεία της περιοχής τους. Βέβαια δεδομένων των οικονομικών συνθηκών που είχε να αντιμετωπίσει η χώρα, αλλά και οι λοιπές ανάγκες που καλούταν να καλύψει την περίοδο του μεσοπολέμου, στην πλειοψηφία των οποίων αναφερθήκαμε ήδη, δεν φαίνεται να ήταν εφικτή η κάλυψη σε πολλές περιπτώσεις αναγκών που ξεπερνούσαν την απλή στέγαση, όπως ήταν μεταξύ άλλων, η κατασκευή των δρόμων, αλλά και πολλών άλλων απαραίτητων υποδομών, που η λογική θέλει τον προγραμματισμό και την κατασκευή τους πριν την δημιουργία των κατοικιών, όπως π.χ. ηλεκτρικό, υδρευτικό και αποχετευτικό δίκτυο.

Ξεκινώντας λοιπόν από το δίκτυο των αρτηριών της πόλης, δεδομένου πάντα ότι η Θεσσαλονίκη βρισκόταν στη διαδικασία ανοικοδόμησης της πυρίκαυστης ζώνης της, γεγονός που συνεπάγεται φυσικά και την κατασκευή των νέων αρτηριών αυτής, εκ των πραγμάτων οδηγούσε στην κατάταξη της κατασκευής των αρτηριών που οδηγούσαν στους συνοικισμούς, αλλά και των εντός αυτών μικρότερων αρτηριών, σε δεύτερη μοίρα, με αποτέλεσμα να υπάρχουν περιοχές ακόμα και την μεταπολεμική περίοδο χωρίς οδοστρωμένες αρτηρίες.

Εξάλλου για να φτάσει κανείς στην κατασκευή των δρόμων πρέπει να ολοκληρώσει το αποχετευτικό δίκτυο. Η Θεσσαλονίκη λοιπόν έως το 1922, χρησιμοποιούσε το παλιό αποχετευτικό της σύστημα, το οποίο εκτός του ότι ήταν περιορισμένο, δημιουργούσε και περιβαλλοντικά προβλήματα λόγω της ατελούς κατασκευής των υπονόμων και της διοχέτευσης των λυμάτων στη θάλασσα, με όλες τις συνέπειες που μπορούσε αυτό να έχει. Στα πλαίσια της ανοικοδόμησης του ιστορικού κέντρου της πόλης, με Ν.Δ. στις 14 Σεπτεμβρίου 1923, αποφασίσθηκε η κατασκευή νέου δικτύου, η κατασκευή του οποίου ξεκίνησε το 1925 για να πλησιάσει στην ολοκλήρωσή του το 1930.²⁸² Συνεπώς, το αποχετευτικό δίκτυο των συνοικισμών, ειδικά των πιο απομακρυσμένων, θα καθυστερήσει ακόμα να δημιουργηθεί.

Οι ανάγκες υδροδότησης της πόλης, καλύπτονταν από τα πηγαία ύδατα και τις υπόγειες δεξαμενές, το μεγαλύτερο τμήμα των οποίων στηρίχθηκε σε εργασίες των συμμαχικών στρατευμάτων περί το 1915. Μεταξύ 1926-1928, έγιναν από το δήμο έργα για την υδροδότηση των συνοικισμών Τούμπας, Χαριλάου, Καλαμαριάς, Τριανδρίας, Βαρδαρίου, Καλλιθέας, Νεάπολης, Αμπελοκήπων, Επταλόφου, Ξηροκρήνης, Τενεκέ

---

²⁸² Οπ.Παρ.238, σελ.285-286

Μαχαλά.²⁸³ Για τους υπόλοιπους συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης η πρόβλεψη για την κατασκευή υδρονομικού δικτύου έγινε το 1928.

Έως τον Δεκέμβριο του 1927 οι δημοτικοί λαμπτήρες της πόλης ήταν 1.818, με τον Ιούλιο του 1928 να φτάνουν τους 2.080. Το 1929 ο συνοικισμός της Τούμπας απέκτησε 275 λαμπτήρες, ενώ τον ακολούθησαν οι συνοικισμοί Καλαμαριάς, Κουρί και Αρετσούς. Οι απαιτήσεις της πόλης δεν είχαν καλυφθεί ούτε στο 25%. Το σύνολο της πόλης και με αυτό εννοούμε τη Θεσσαλονίκη συμπεριλαμβανομένων των συνοικισμών της, είχε την ανάγκη περίπου 8.000 λαμπτήρων για την ελάχιστη ηλεκτροδότησή της. Μέρος του προβλήματος λύθηκε με την παροχή 1.109 πετρελαιοφανών στους περισσότερους συνοικισμούς. Μόλις το 1932 ηλεκτροδοτήθηκε η Νεάπολη και οι Συκιές, το 1935 η Σταυρούπολη, ενώ ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος βρήκε πολλούς από τους συνοικισμούς χωρίς ρεύμα.²⁸⁴

Το αποτέλεσμα της ανεπάρκειας των βασικών δικτύων που αναφέραμε, ήταν μεταξύ άλλων και η μεγάλη θνησιμότητα της περιόδου από ασθένειες που προκαλούνταν ή ενθαρρύνονταν από τις άσχημες βιοτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην εκτός ιστορικού κέντρου και αριστοκρατικών συνοικιών πόλη. Απόσπασμα προφορικής μαρτυρίας του Χρίστου Σίμου δείχνει ένα μέρος των συνθηκών που επικρατούσαν²⁸⁵:

«...Νερό δεν υπήρχε, δεν υπήρχανε νερά στα σπίτια, υπήρχανε κοινόχρηστες βρύσες, κάθε διακόσια-τριακόσια μέτρα μία! Όταν έβρεχε δεν μπορούσες να τις πλησιάσεις από τη λάσπη, δρόμοι φυσικά δεν υπήρχανε, ηλεκτροφωτισμός δεν υπήρχε στα σπίτια...»

²⁸³ Οπ.Παρ.238, σελ.259

²⁸⁴ Οπ.Παρ.238, σελ.254-256

²⁸⁵ **Αναφορά στον συλλογικό τόμο:** «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, **επιμέλεια έκδοσης:** Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.92

Η οδός Κομνηνών στην Καλαμαριά το 1949,

όπου φαίνεται ο λασπωμένος μη διαμορφωμένος δρόμος μπροστά από τις κατοικίες

(Πηγή: Δωρεά Βασίλη Λαμπρίδη, **αναφορά στον συλλογικό τόμο:** «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, **επιμέλεια έκδοσης:** Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σελ.86)

Η «αναγκαία προχειρότητα» της ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου, δημιούργησε μία πόλη της οποίας πλέον οι επεκτάσεις ξεπερνούσαν κάθε προηγούμενο, οι οποίες δεν συνδέονταν πρακτικά, αλλά ούτε και πολεοδομικά με τον προϋφιστάμενο αστικό ιστό αυτής. Το γεγονός ότι το τραμ δεν έφτανε σε πολλές εκ των απομακρυσμένων νέων συνοικιών της πόλης, αλλά και το ότι το οδικό δίκτυο δεν επέτρεπε την ομαλή μετακίνηση από και προς τους συνοικισμούς, τους καθιστούσε οικιστικές ζώνες αποκομμένες, ανεπαρκείς, αλλά και απομονωμένες σε σχέση με την πόλη, δεδομένο που έκανε και τις ζωές των κατοίκων δυσμενέστερες. Από πολεοδομικής σκοπιάς, η ύπαρξη «κενών» μεταξύ του αστικού ιστού και των προσφυγικών περιοχών, όπως βιομηχανικά κτήρια, ακόμα και λαχανόκηποι, τόνιζαν ακόμα περισσότερο την πολεοδομική ασυνέχεια της νέας μεσοπολεμικής πολεοδομικής «άτακτης φυσιογνωμίας» της Θεσσαλονίκης.

Το σχέδιο του 1929, που ουσιαστικά αποτελεί ένα σχέδιο “as build” των νέων συνοικισμών, κρατικών, συνεταιριστικών, αλλά και αυθαίρετων της Θεσσαλονίκης, φαίνεται να έχει και κάποιες έστω και μικρές επιρροές από το σχέδιο του Hebrard, όπως η διάνοιξη μεγάλων οδικών αρτηριών στο ιστορικό κέντρο αυτής κυρίως, καθώς και η διατήρηση της ζώνης πρασίνου στην περίμετρο της πόλης. Σε γενικές γραμμές ωστόσο το σχέδιο δεν θυμίζει καθόλου τα πολεοδομικά σχέδια που ακολούθησαν την πυρκαγιά του 1917, παρά αποτελεί μία κατά κύριο λόγο αποτύπωση των επεκτάσεων της Θεσσαλονίκης, μία διαδικασία που οδήγησε στην συνεχή, με τα χρόνια που ακολουθούν, ενσωμάτωση συνοικισμών στο σχέδιο του 1929.

Σχέδιο πόλης του 1929

(Πηγή: Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου Θάλεια, *Το Κτηματολόγιο της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης του 1918 και άλλες κτηματολογικές πηγές της ίδιας εποχής, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.226)*

Χάρτης της Θεσσαλονίκης περίπου 1930-1935

(Πηγή: *Σχεδιάγραμμα πόλεως Θεσσαλονίκης*, εκδότης Ι. Ξενάκης, Βόλος, 1:10.000, 97×66 εκ., περίπου 1930-35. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου Ε4338)

Με Β.Δ. στις 3 Μαΐου 1918 αναγνωρίσθηκε ο δήμος Θεσσαλονίκης, στον οποίο, όπως και σε όλη τη χώρα, έγιναν πολλές προσθαφαιρέσεις περιοχών, αλλά και διασπάσεις σε επιμέρους δήμους έως σήμερα. Η δημιουργία των συνοικισμών της πόλης κυρίως από το 1920 και μετά διεύρυναν τα όρια του δήμου Θεσσαλονίκης, με την δημιουργία ουσιαστικά μικρών πόλεων μέσα στην ευρύτερη πόλη. Οι νέες αυτές οικιστικές ζώνες που απάρτιζαν το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης, τόσο λόγω της απόστασης που είχαν κάποιες από αυτές από το κέντρο της πόλης, όσο και εξαιτίας των όσων αναφέραμε ήδη, αλλά και για κοινωνικούς λόγους, άρχισαν σιγά σιγά να οργανώνονται με δραστηριότητες και να αυτονομούνται, αποκτώντας την δική τους τοπική ζωή, απαγκιστρώνοντας όσο το δυνατό περισσότερο την εξάρτησή τους από το ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης.

Τον Ιούνιο του 1926 αποσπάρθηκαν οι συνοικισμοί Λεμπέτ, Καρά Ισίν, Χαρμανκί και Ευκαρπία από τον δήμο, συγκροτώντας μαζί με τους συνοικισμούς Νέος Κουκλουτζάς, Αμπελόκηποι, Νέα Μενεμένη και Νέο Κορδελιό την κοινότητα Χαρμανκί, για να επανενταχθούν στον δήμο Θεσσαλονίκης το 1930.²⁸⁶ Το 1926 όμως αποτέλεσε το έτος που άρχισαν οι συνοικισμοί να οδεύουν προς την αυτοδιοίκησή τους, με την πολιτογράφηση των κατοίκων τους. Έτσι, ξεκίνησε η απαγκίστρωση από τον δήμο Θεσσαλονίκης των συνοικισμών της πόλης, οδηγώντας στην δημιουργία από το 1942 των έως το πρόγραμμα Καλλικράτη (2010) δήμων, Καλαμαριάς (1942), Νεάπολης (1945), Αμπελοκήπων (1954), Συκεών (1954), Σταυρούπολης (1964), Πολίχνης (1972), Εύοσμου (1973), Μενεμένης (1982), Πυλαίας (1982), Τριανδρίας (1982), Ελευθερίου Κορδελιού (1984), Αγίου Παύλου (1990) και Πανοράματος (1994).²⁸⁷

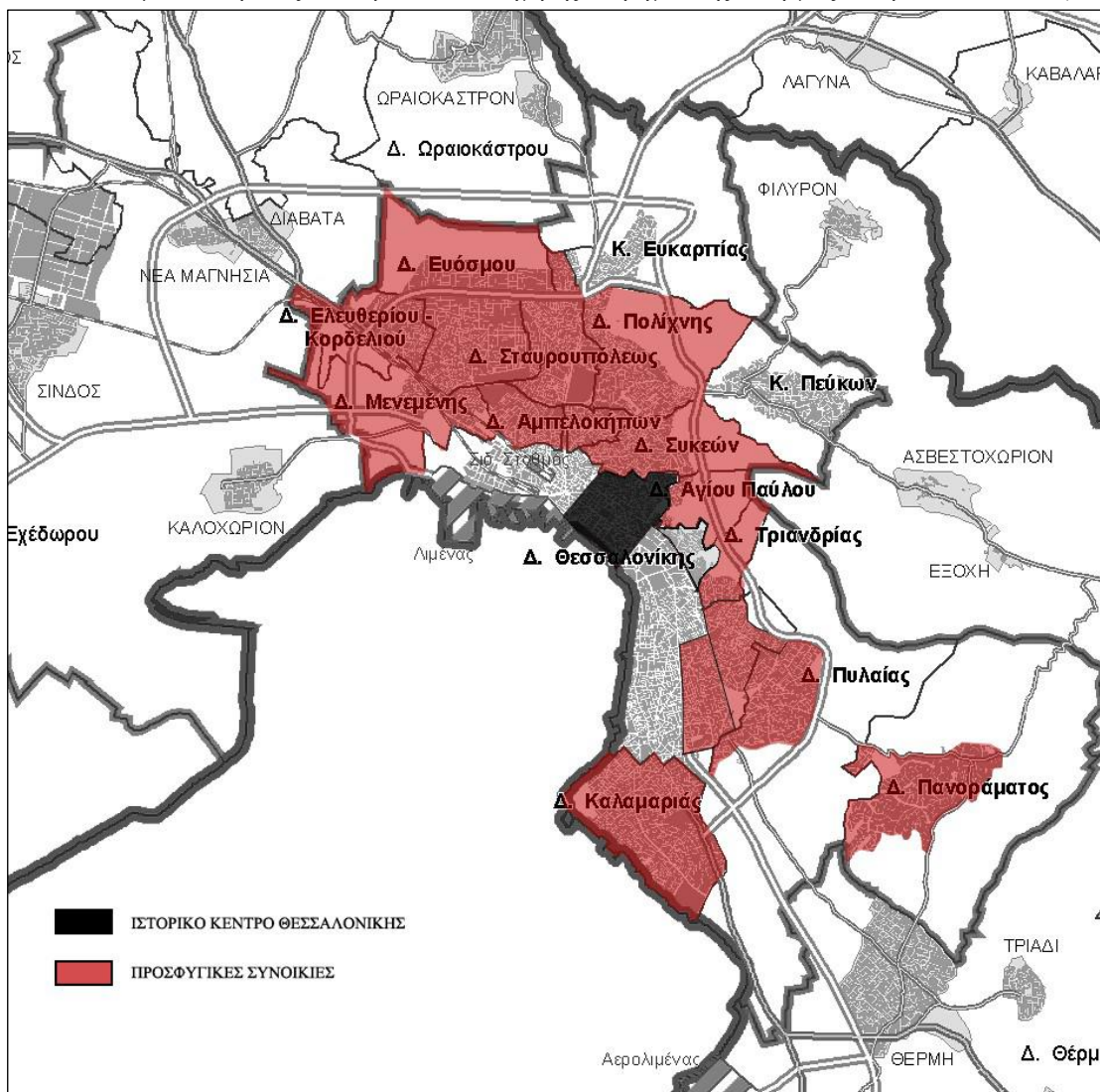
²⁸⁶ Οπ.Παρ.238, σελ.156-157

²⁸⁷ Οπ.Παρ.233, σελ.90

Οι δήμοι της μείζονος Θεσσαλονίκης από το 1942 και μετά

(Πηγή: Χαϊδεμένου Σταματία, *Ο ρόλος των κοινωνικών ομάδων στην πολεοδομική διάρθρωση της Θεσσαλονίκης από τα τέλη της οθωμανικής περιόδου έως τη δεκαετία του 1960*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΕΜΠ – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Κατεύθυνση: Πολεοδομία – Χωροταξία, Επιβλέπων Καθηγητής: Σαρηγιάννης Γεώργιος, Αθήνα 2008, σελ.87)

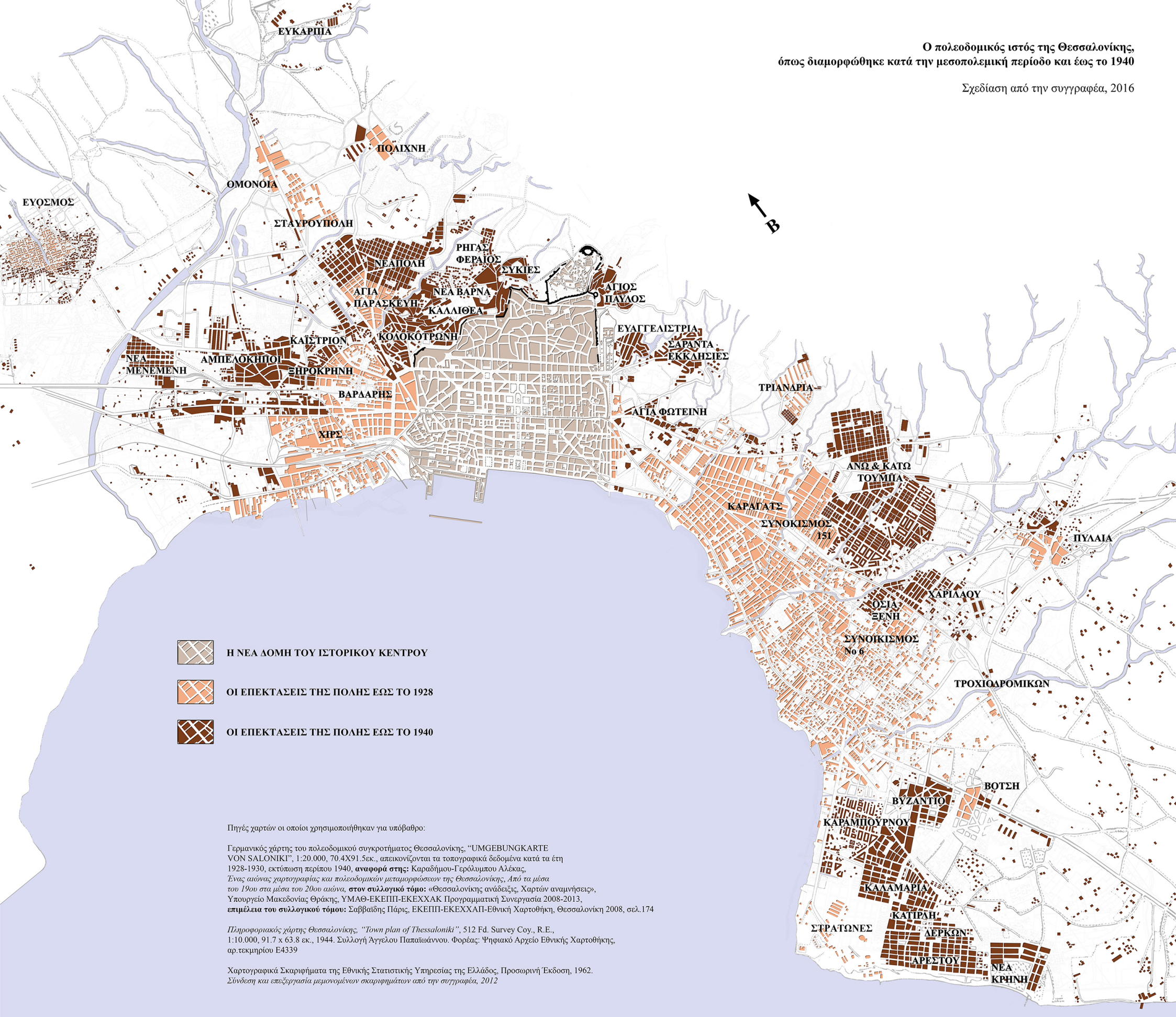
Ο μεσοπόλεμος από πολεοδομικής σκοπιάς για την Θεσσαλονίκη, ήταν η περίοδος που η πόλη καινοτόμησε, εφαρμόζοντας εν μέρει στο ιστορικό της κέντρο ένα από τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά έργα της εποχής και στις επεκτάσεις της το μεγαλύτερο οικιστικό πρόγραμμα της Ελλάδας. Την πορεία των έργων αυτών, αλλά και το αποτέλεσμά τους, δεδομένων των συνθηκών και συγκυριών της εποχής, είναι στην κρίση του κάθε ένα μελετητή να τα συμπεράνει. Αναμφισβήτητα όμως μπορούμε να πούμε πως ο μεσοπόλεμος ήταν η χρονική περίοδος που ξεκίνησε στην Ελλάδα γενικά και στη Θεσσαλονίκη ειδικά, η ανάπτυξη της οικοδομικής βιομηχανίας, η οποία

την μεταπολεμική περίοδο «άνθησε», ενσωματώνοντας στο ελληνικό λεξιλόγιο λέξεις όπως η «αντιπαροχή», δημιουργώντας πόλεις σε ένα μεγάλο βαθμό «απρόσωπες». Μπορεί στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου να υπήρχε πολεοδομική αταξία, αλλά η πόλη διέθετε ακόμα έναν «χαρακτήρα» και μία «φυσιογνωμία» όπως και κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων πριν, όπως είδαμε στην παρούσα διατριβή. Η «μητέρα του Ισραήλ», η «πολυπολιτισμική στρατούπολη» και «μητέρα των προσφύγων», μεταπολεμικά θα γίνει πολεοδομικά απλά μία ακόμα ελληνική μεγαλούπολη. Στους χάρτες που ακολουθούν μπορούμε να δούμε την Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου, με τους συνοικισμούς και τις επεκτάσεις της, αλλά και να ρίξουμε μία γρήγορη ματιά στην εικόνα που απέκτησε η πόλη μεταπολεμικά.

Απόσπασμα άρθρου της εφημερίδας Μακεδονία το 1960 (Πηγή: Εφημερίδα Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 6 Ιανουαρίου 1960)

- Η ΝΕΑ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ
- ΟΙ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΕΩΣ ΤΟ 1928
- ΟΙ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΕΩΣ ΤΟ 1940

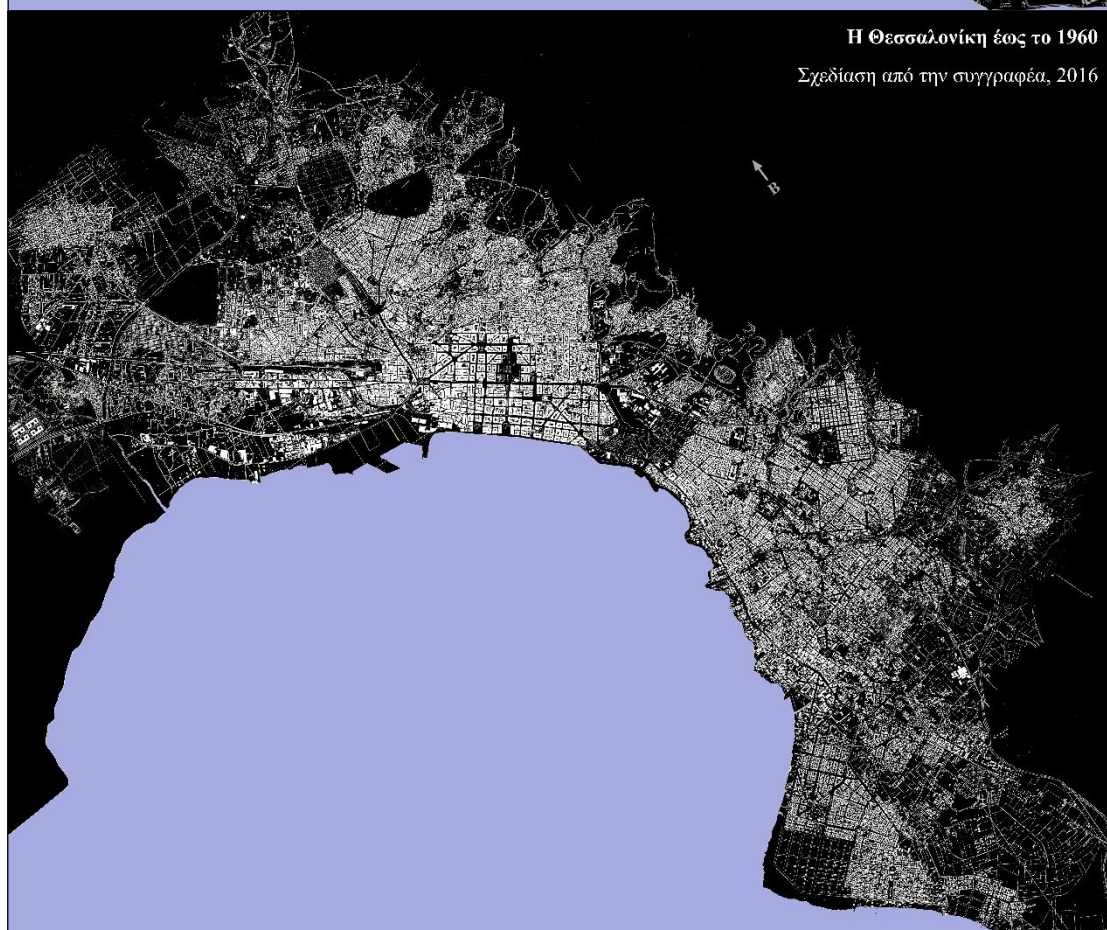
Πηγές χαρτών οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για υπόβαθρο:

Γερμανικός χάρτης του πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης, "UMGEBUNGSKARTE VON SALONIKI", 1:20.000, 70.4X91.5εκ., απεικονίζονται τα τοπογραφικά δεδομένα κατά τα έτη 1928-1930, εκτύπωση περίπου 1940, αναφορά στις: Καραδήμου-Γερόλυμου Αλέκας, Ένας αιώνας χαρτογραφίας και πολεοδομικών μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης, Από τα μέσα του 19ου στα μέσα του 20ου αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξη, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαϊδής Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.174

Πληροφοριακός χάρτης Θεσσαλονίκης, "Town plan of Thessaloniki", 512 Fd. Survey Coy., R.E., 1:10.000, 91.7 x 63.8 εκ., 1944. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ. τεκμηρίου Ε4339

Χαρτογραφικά Σκαριφήματα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Προσωρινή Έκδοση, 1962. Σύνθεση και επεξεργασία μεμονομένων σκαριφημάτων από την συγγραφέα, 2012

4.4.2.2 Ο ρόλος των προσφυγικών συνοικισμών από κοινωνικής σκοπιάς

Η πολεοδομική υπόσταση κάθε αστικού χώρου εξαρτάται άμεσα από την κοινωνία που τον απαρτίζει. Σε κάθε κοινωνία όπου υπάρχουν διαφορετικές πολιτισμικές, εθνοτικές, θρησκευτικές και ταξικές ομάδες, η χωρική διαμόρφωση της πόλης σχηματίζεται ανάλογα με την ύπαρξη και τις ανάγκες αυτών. Η Θεσσαλονίκη όπως είδαμε ήδη αποτελεί ένα πολύ «ζωντανό» παράδειγμα αυτού που μόλις αναφέραμε, με τις μακράιωνες μεταμορφώσεις της, τις πάντα εξαρτώμενες από τον πολυπολιτισμικό και πολυεθνοτικό χαρακτήρα της.

Η Θεσσαλονίκη όμως του μεσοπολέμου, όπως είδαμε ήδη, είχε απαγκιστρωθεί σε μεγάλο βαθμό από την εθνό-θρησκευτική λογική χωροθέτησης, έχοντας παραδώσει τη σκυτάλη στην οικονομικό-ταξική «κατάληψη» του χώρου. Ενώ λοιπόν μιλάμε για πολεοδομική «αταξία» της Θεσσαλονίκης την περίοδο αυτή, φαίνεται να υπάρχει «τάξη» στον κοινωνικό διαχωρισμό της πόλης. Έτσι, βλέπουμε να έρχονται στο νεόδμητο ιστορικό κέντρο, τα εύπορα κοινωνικά στρώματα, όπου οι τιμές των ακινήτων ήταν τόσο υψηλές ώστε να προσκαλούν μόνο εκείνους, απομακρύνοντας τους πιο άπορους, οι οποίοι με τη σειρά τους και ανάλογα της οικονομικής τους «δύναμης» οδηγούνταν στην αντίστοιχη περιοχή της περιφέρειας του κέντρου, νοτιοανατολικά ή βορειοδυτικά, όπου για τις υποδομές στην πλειοψηφία των περιοχών αυτών και κατά συνέπεια τις συνθήκες διαβίωσης μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Ο γενικός διοικητής της Μακεδονίας το 1928 χαρακτήρισε τη Θεσσαλονίκη ως «η πόλις των ταπεινών» και «της εξαθλίωσης». Εξάλλου, πώς θα μπορούσε να την χαρακτηρίσει αλλιώς όταν το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της πόλης κατοικούσε σε περιοχές χωρίς δρόμους, ρεύμα και νερό, σε παραπήγματα ή ακόμα και σε αυτοσχέδιες παράγκες, «θλιβεραί και πρόχειραι κατασκευαί εκ λαμαρινών, ωμοπλίνθων και παντός είδους ευτελούς υλικού»,²⁸⁸ μια όψη ζωής που ερχόταν σε απόλυτη αντίθεση με τα μεγάλα «περίλαμπρα» κτίρια της ανοικοδομημένης Θεσσαλονίκης.

Οι συνθήκες αυτές δεν θα μπορούσαν παρά να προκαλέσουν εντάσεις μεταξύ των κατοίκων των νέων συνοικισμών της πόλης, όπως ήταν ο «πόλεμος» σύμφωνα με την Εφημερίς των Βαλκανίων στις 14 Ιουλίου 1924, που ξεκινούσε «...για μια σταγόνα

²⁸⁸ **Αναφορά στον:** Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση:* Κουρεμένος Κώστας, Αθήνα 2006, σελ.433

νερό...».²⁸⁹ Εκτός όμως των άθλιων συνθηκών διαβίωσης στους συνοικισμούς και τις εντάσεις που η καθημερινότητα αυτή επέφερε, οι πρόσφυγες καλούνταν να αντιμετωπίσουν και την εχθρική στάση μερίδας γηγενών που τους αντιμετώπιζαν «...Σα να επρόκειτο για ρυπαντικά που θα μίαιναν τον ελλαδικό χώρο...».²⁹⁰

Ένα από τα αποτελέσματα της βιοτικής εξαθλίωσης και της κοινωνικής απαξίωσης, ήταν η μεγάλη τάση του πληθυσμού προς την Αριστερά, η οποία στις γενικές εκλογές το Νοέμβριο του 1926 απέσπασε το 4% των ψήφων της χώρας και το 11% της Θεσσαλονίκης, με αποτέλεσμα να στείλει στη Βουλή 3 από τους 10 υποψήφιους της. Σύμφωνα με τον τότε αρχηγό της αστυνομίας της Θεσσαλονίκης, Γιώργο Καλοχριστιανάκη: «Οι περισσότεροι είναι κομμουνιστές γιατί δεν έχουν ούτε τον άρτο τον επιούσιο».²⁹¹

Στη Θεσσαλονίκη όμως του μεσοπολέμου η εργατική δύναμη ήταν μεγάλη. Συγκεκριμένα, οι απασχολούμενοι της πόλης το 1928 ήταν 86.790 άτομα, από τους οποίους το 39,98% απασχολούνταν στον δευτερογενή τομέα και το 53,77% στον τριτογενή. Αυτό όμως που αξίζει μεγαλύτερης σημασίας είναι τα ποσοστά εργοδοτών και εργαζομένων σε αυτούς τους δύο κυρίαρχους οικονομικούς τομείς της πόλης, όπου από το σύνολο των απασχολούμενων στο δευτερογενή τομέα το 73,11% ήταν εργάτες και το 7,58% εργοδότες, ενώ στον τριτογενή τομέα οι εργάτες ήταν το 60,67% και οι εργοδότες το 8,67%.²⁹² Αναμφίβολα λοιπόν η εργατική τάξη της πόλης κυριαρχούσε τουλάχιστον πληθυσμιακά, γεγονός που εκ των πραγμάτων και πάντα σε συνδυασμό με τις συνθήκες διαβίωσης της πληθυσμιακής αυτής ομάδας θα οδηγούσε προς την Αριστερά.

²⁸⁹ Εφημερίς των Βαλκανίων, 14 Ιουλίου 1924, **αναφορά στου:** Φωτιάδη Κώστα, *Οι πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά συνεδρίου:* «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων», Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., **διοργάνωση:** Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., **διοργάνωση:** Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, <http://www.ionikiestia.gr/sinedrio.htm>

²⁹⁰ Άρθρο του Π. Παλαιολόγου, **αναφορά στου:** Φωτιάδη Κώστα, *Οι πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά συνεδρίου:* «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων», Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., **διοργάνωση:** Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., **διοργάνωση:** Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, <http://www.ionikiestia.gr/sinedrio.htm>

²⁹¹ Οπ.Παρ.288, σελ.449

²⁹² Οπ.Παρ.238, σελ.169

Από την απέναντι μεριά ο εθνικισμός που δεν είχε ποτέ σβήσει, ήρθε να «ενθαρρύνει» το ήδη φορτισμένο κοινωνικά κλίμα της Θεσσαλονίκης. Ήδη από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και μετά, όπως ήδη συναντήσαμε, ο αντισημιτισμός αποτελούσε ένα βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής ζωής της πόλης. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, είχαν αρχίσει να γεννιούνται στη Θεσσαλονίκη νέες εθνικιστικές ομάδες με στόχο τους Εβραίους και τους Αριστερούς της πόλης. Η πιο γνωστή αντί-εβραϊκή, αντί-κομμουνιστική, φασιστική οργάνωση ήταν η Εθνική Ένωσης Ελλάς (Ε.Ε.Ε.), η οποία αναζητούσε χρόνια μια αφορμή για να δράσει εναντίων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Με τη «βοήθεια» του αρχισυντάκτη της εφημερίδας Μακεδονία, ο οποίος διαστρεβλώνοντας τα γεγονότα γνωστοποίησε την συμμετοχή του εκπροσώπου της εβραϊκής οργάνωσης Μακαμπή στο συνέδριο της Μακεδονικής Επιτροπής στη Σόφια το 1930, δόθηκε η ευκαιρία που τόσο αναζητούσε η φασιστική οργάνωση Ε.Ε.Ε.²⁹³ Έτσι λοιπόν, μεταξύ άλλων αποτρόπαιων ενεργειών, ακολούθησε και ο εμπρησμός της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ τον Ιούνιο του 1931.²⁹⁴ Μέσα στις καταστροφές που ενέργειες όπως αυτή επέφεραν, ήταν και η επιπλέον μετανάστευση πολλών Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο εξωτερικό μειώνοντας δραματικά την παρουσία τους στην πόλη.

Όπως ήταν φυσικό μέσα σε αυτές τις συνθήκες ο κοινωνικός διχασμός μεγάλωνε και σηματοδοτούταν με γεγονότα όπως τα επεισόδια στις 29 Σεπτεμβρίου του 1935, όπου στις παραμονές του κρίσιμου για το πολίτευμα της χώρας δημοψηφίσματος στρατιωτικοί και χωροφύλακες επιτέθηκαν διαλύοντας ομάδα δημοκρατικών πολιτών,²⁹⁵ αλλά και με τις βίαιες συγκρούσεις διαδηλωτών και χωροφυλάκων, στα πλαίσια των απεργιακών κινητοποιήσεων εργατών στις 8 και 9 Μαΐου του 1936.

Η πόλη βρισκόταν σε μία έντονη κοινωνική αναταραχή. Οι κάτοικοί της ήταν διχασμένοι κοινωνικό-ταξικά, αλλά και ιδεολογικά όπως ήταν φυσικό. Ωστόσο, αυτό που έχει μεγάλο ενδιαφέρον είναι πως οι εύποροι και μικροαστοί πρόσφυγες, ενσωματώθηκαν κοινωνικά στο νεόδμητο κέντρο και τα αρχοντικά της παραλιακής

²⁹³ Εφημερίδα το Βήμα, **κείμενο της:** Γάζη Έφης, «Στα όρια της γκετοποίησης, Οι εκλογικές συμπεριφορές της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης και οι πολιτικές σκοπιμότητες στον Μεσοπόλεμο», 28 Μαΐου 2006

²⁹⁴ Ειδική έκδοση του "Αγγελιοφόρου", *Θεσσαλονίκη, Διήγηση ενός αιώνα*, **κείμενα του:** Θεοδωρίδη Πάνου, Διανομή με τον Αγγελιοφόρο της Κυριακής, 9 Δεκεμβρίου 2012, σελ.139

²⁹⁵ Τσακτσίρης Λάμπρος, *Στην παλιά Θεσσαλονίκη, μια περιδιάβαση με λόγο και εικόνα*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ.58

νοτιοανατολικής Θεσσαλονίκης έως το Ντεπώ, με τους πρόσφυγες της εργατικής τάξης να απομονώνονται στους συνοικισμούς της πόλης. Πολλοί ερευνητές αναφέρονται στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης, χαρακτηρίζοντάς τους «γκέτο», προφανώς όχι με την κυριολεκτική έννοια του όρου, με την οποία και θα συμφωνήσουμε δεδομένου ότι στην πλειοψηφία τους οι συνοικισμοί ήταν αποκομμένοι πολεοδομικά από την υπόλοιπη πόλη, αποτελούσαν περιοχές κατοικίας συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας, με χαμηλό οικονομικό υπόβαθρο, που ακόμα και οι μικροαστοί πρόσφυγες δεν ήθελαν να κατοικήσουν.

Απομονωμένοι κοινωνικά και πολεοδομικά οι πρόσφυγες των συνοικισμών και σε συνδυασμό με την αδυναμία του κράτους και της πολιτείας να διαχειριστούν την κατάσταση, συσπειρώθηκαν δημιουργώντας τοπικούς συλλόγους και σωματεία με στόχο την εξασφάλιση των αιτημάτων τους, την διατήρηση της μνήμης των τόπων τους, αλλά και την βελτίωση της ποιότητας ζωής τους. Η μοναδικότητα της κοινωνικής υπόστασης και της «φυσιογνωμίας» του κάθε προσφυγικού οικισμού, σε συνδυασμό με την ανάγκη των κατοίκων να μη σβήσουν από τη μνήμη τους την πραγματική τους προέλευση, εκφραζόταν τόσο μέσα από τα σωματεία αυτά, όσο και από ονομασίες δρόμων και περιοχών, οι οποίες προέρχονταν από τις περιοχές καταγωγής των νέων κατοίκων της προσφυγούπολης του Βορρά.

Η για αιώνες πολυεθνική Θεσσαλονίκη μπορεί να κατάφερε δημογραφικά μετά την ανταλλαγή να χαρακτηριστεί ελληνική, αλλά ουσιαστικά απέιχε αρκετά από την πραγματοποίηση του στόχου αυτού. Οι πρόσφυγες χρειάστηκε να περάσουν γενιές μέχρι να νιώσουν κομμάτι της νέας τους πατρίδας. Το μόνο βέβαιο είναι πως ακόμη και κατά τον μεσοπόλεμο η Θεσσαλονίκη ήταν μια πολυεθνική, πολυεθνική, πολυεπίπεδη οικονομικά και κοινωνικά πόλη, αποτελούμενη από πολλές και διαφορετικές πόλεις μέσα στην ίδια πόλη, που όμως η σύνθεσή τους δημιουργούσε το ενιαίο σύνολο της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου.²⁹⁶

Η Θεσσαλονίκη λοιπόν αναμφίβολα είναι ένα ζωντανό παράδειγμα πόλης άμεσα επηρεαζόμενης από τις κοινωνιολογικές της συνθήκες, οι οποίες αποτελούσαν πάντα αναπόσπαστο κομμάτι της πολεοδομικής της ιστορίας. Είδαμε στην παρούσα διατριβή μία πορεία αιώνων της πόλης όπου η σχέση κοινωνίας-πολεοδομίας είναι άρρηκτα δεμένη. Εξάλλου οι άνθρωποι έφτιαξαν τις πόλεις, βάσει των δικών τους

²⁹⁶ Περιοδικό Διάπλους, *Αφιέρωμα: Οι μειονότητες στην Ελλάδα*, **κείμενο του:** Σαρηγιάννη Μ. Γεώργιου, «Πόλεις μέσα στην Πόλη – Η Αθήνα των μειονοτήτων», Τεύχος 18, Φεβρουάριος-Μάρτιος 2007

αναγκών και επιθυμιών, άρα οι πόλεις γενικά και η Θεσσαλονίκη ειδικά δεν είναι τα κτήριά και οι υποδομές της, αλλά οι πληθυσμιακές ομάδες που την κατοίκησαν, η κοινωνιολογική ύπαρξη των οποίων εκφράζεται μέσα από τις πολεοδομικές αλλαγές του πολεοδομικού ιστού της πόλης, κάθε ξεχωριστή χρονική περίοδο. Ο μεσοπόλεμος αποτέλεσε για τη Θεσσαλονίκη, την τελευταία περίοδο όπου στην πόλη κυριαρχούσε μια πληθυσμιακή πολυχρωμία, τουλάχιστον έως τη σύγχρονη εποχή. Ακολούθησε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η μεταπολεμική περίοδος, κατά τη διάρκεια της οποίας άλλαξε ριζικά η πολεοδομική και κατά συνέπεια κοινωνιολογική ιστορία της πόλης, αλλά η μεταπολεμική περίοδος αποτελεί ένα ξεχωριστό, πιθανώς επόμενο, πεδίο έρευνας.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο σχεδιασμός, αλλά και η μελέτη της πολεοδομίας ενός τόπου προϋποθέτει την ανάλυση, την έρευνα και τη μελέτη της κοινωνιολογικής υπόστασής του, την κατανόηση των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, εθνοτικών, εθιμικών, πολιτισμικών και όχι μόνο σχέσεων και φυσικά τον ρόλο και την επίδραση που αυτές έχουν στο χώρο. Εξάλλου, η πολεοδομία μίας πόλης είναι η αποτύπωση στο χώρο, της κοινωνίας της, η οποία δεν είναι παρά η σύνθεση των διαφορετικών κοινωνικών της ομάδων επηρεαζόμενων από τις κοινωνιολογικές συνθήκες της κάθε εποχής. Όπως υποστήριζε και ο Blessing,²⁹⁷ το σχέδιο της πόλης δεν βρίσκεται στα σχεδιαστήρια των αρχιτεκτόνων, αλλά στο μυαλό των ανθρώπων. Η Θεσσαλονίκη αποτελεί ένα σημαντικό παράδειγμα αστικού χώρου, στο οποίο έγινε εφαρμογή όλων αυτών των χαρακτηριστικών, τα οποία και μελετήσαμε στην έρευνα μας και τα οποία μας οδήγησαν σε σειρά συμπερασμάτων, αλλά και ερωτημάτων.

Συναντήσαμε λοιπόν μία Θεσσαλονίκη η οποία από τα μέσα της οθωμανικής κυριαρχίας έως και το 1940 έχει σίγουρα ένα κοινό χαρακτηριστικό στον κοινωνικό της χάρτη, η πλειοψηφία του πληθυσμού της δεν ήταν γηγενείς Έλληνες. Εξάλλου η γεωπολιτική θέση της πόλης, πέρα από κατακτητές, δεν θα μπορούσε παρά να αποτελέσει και σταθμό ξένων λαών, συμμαχικών στρατευμάτων, πολλών επισκεπτών, αλλά και προσφύγων, οι οποίοι άφησαν το σημάδι τους στη φυσιογνωμία της πόλης. Φαίνεται σε κάποιον που μελετάει την ιστορία της πριν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, πως η Θεσσαλονίκη ήταν ένα κέντρο φιλοξενίας νέων εθνοτήτων και πολιτισμού, όχι επειδή οι κάτοικοί της το επιδίωξαν, αλλά επειδή η τοποθεσία της και οι πολιτικές συνθήκες που αυτή σε ένα μεγάλο βαθμό προσέελκυσε, το «επέβαλαν».

Το μείγμα των πληθυσμών που την επισκέφτηκαν και κατοίκησαν την έκαναν μια πόλη πολυεθνοτική, πολύγλωσση, πολυθρησκευτική, πολυεθμική, πολύμορφη και πολύχρωμη πολιτιστικά, κοινωνικά και πολεοδομικά. Η λέξη που συμπεριέλαβε όλα αυτά τα χαρακτηριστικά της πόλης και η οποία επανειλημμένα έχει χρησιμοποιηθεί και στην παρούσα έρευνα με σκοπό να προσδιορίσει τα πολλά πρόσωπα της κοινωνικής φυσιογνωμίας της πόλης, είναι η *πολυπολιτισμική*. Η Θεσσαλονίκη όμως δεν είναι η μόνη πολυπολιτισμική πόλη της Ελλάδας, ειδικά σήμερα που η Αθήνα κατέχει την

²⁹⁷ Journal of the American Institute of Planners, **κείμενο του:** Blessing A. Charleas, "Perception in Planning", Vol.26, Issue 1, 1960, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/>

πρωτιά. Ωστόσο, είναι το γεγονός της χρονικής περιόδου που η πολυπολιτισμικότητα αυτή έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη, σε συνδυασμό βέβαια με τα σημαντικά και συνεχή γεγονότα που βίωσε σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα η πόλη, που την κάνουν ξεχωριστή. Η σημερινή πολυπολιτισμική Αθήνα, δεδομένης της τεράστιας έκτασης που έχει καταλάβει, της αστικοποίησης που έχει δεχτεί, αλλά και όλων των μεταπολεμικών, αλλά και πιο σύγχρονων παρεμβάσεων που της ασκήθηκαν, δεν κάνουν εύκολα «αναγνώσιμα» τα πολλά πρόσωπά της, τις πολλές πόλεις που η ίδια κατέχει μέσα της, αλλά και τους κατοίκους και την διαφορετικότητα αυτών. Στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας της Θεσσαλονίκης, που αποτελεί και την περίοδο μελέτης της παρούσας διατριβής, η έκταση όπου όλοι ζούσαν και εργάζονταν ήταν πολύ μικρή, με αποτέλεσμα η κοινωνική διαφορετικότητα της πόλης να αποτελεί και αναπόσπαστο κομμάτι της ύπαρξης αυτής. Ακόμα και μετά τις μεγάλες επεκτάσεις της Θεσσαλονίκης στο μεσοπόλεμο, αλλά και τις παρεμβάσεις που δέχτηκε η πόλη από την μεταπολεμική περίοδο και μετά, λόγω του μεγέθους της, το οποίο σήμερα δεν μπορεί καν να συγκριθεί με αυτό της πρωτεύουσας, της επέτρεψαν να διατηρήσει περισσότερα από τα χαρακτηριστικά του παρελθόντος της και την θύμηση της πολυπολιτισμικότητας της.

Η ύπαρξή της πάντα ως δεύτερη μεγαλύτερη πόλη και ποτέ ως πρωτεύουσα, της έδωσε την πολιτική, οικονομική, αλλά και κοινωνική προσοχή που αρμόζει σε κάθε δεύτερη μεγαλύτερη πόλη, εντούτοις της προσέφερε παράλληλα και την έλλειψη αυστηρής αστυνόμευσης που η πολυπολιτισμικότητα αναζητούσε για την «ανάπτυξή» της. Ήδη από τον 14^ο αιώνα με την ταξική επανάσταση του κινήματος των Ζηλωτών, αλλά και την απομάκρυνση της εξουσίας από τα χέρια της αριστοκρατικής τάξης, φαίνεται η φυσιογνωμία του κοινωνικού χαρακτήρα της πόλης. Βέβαια, οι συνθήκες αυτές είχαν και το τίμημά τους, καθώς παρουσιάζουν μία πόλη που βίωνε συχνά πολιτικές, αλλά και κοινωνικές αναταραχές, δεδομένα τα οποία δεν μπορούσαν να της προσφέρουν την ηρεμία που θα χρειαζόταν για την σωστή και οργανωμένη εξέλιξη και ανάπτυξή της. Τα αλληπάλγηλα γεγονότα της ζωηρής ιστορίας της Θεσσαλονίκης μέσα στην περίοδο που μελετάμε, θα μπορούσε κανείς να τα αποδώσει μεταξύ άλλων και σε αυτήν την κοινωνική της νοοτροπία.

Η Θεσσαλονίκη όμως φαίνεται να δημιουργήθηκε για να γράψει αυτή την ιστορία. Όπως ξέρουμε ιδρύθηκε από τον Κάσσανδρο το 315 π.Χ., ο οποίος είχε σαν στόχο τη δημιουργία μίας στρατηγικής σημασίας ακτογραμμής σύνδεσης με την

ενδοχώρα. Η εμπορική κίνηση της Θεσσαλονίκης αποτελούσε σχεδόν πάντα έναν πολύ σημαντικό παράγοντα στη ζωή και την ύπαρξή της, ο οποίος ενδυναμώθηκε με τον ερχομό των έμπειρων στο εμπόριο Εβραίων στα τέλη του 15^{ου} και στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Οι οθωμανικές σιδηροδρομικές συνδέσεις της πόλης και το τεχνητό λιμάνι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, καθώς και άλλα γεγονότα και έργα υποδομής που συναντήσαμε και αναλύσαμε στην έρευνά μας, έφεραν τη Θεσσαλονίκη κοντά σε κέντρα εμπορίου, αλλά και πολιτισμού. Οι «σχέσεις» αυτές, σε συνδυασμό με την απουσία της αστυνόμευσης και του ελέγχου μίας πρωτεύουσας, της επέτρεψαν μία κοινωνική ελευθερία, πρωτόγνωρη για την εποχή της. Η πληθώρα των νέων κατοίκων που δέχτηκε η Θεσσαλονίκη της προσέδωσαν μία ευχάριστη πολυχρωμία, τουλάχιστον στα μάτια του σημερινού ερευνητή.

Ωστόσο ήταν οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης που αναζητούσαν και επιδίωκαν αυτόν τον χαρακτήρα για την πόλη τους ή η ίδια η κοινωνιολογική σύνθεση οδηγούσε στο αποτέλεσμα αυτό; Σίγουρα η Θεσσαλονίκη την περίοδο που μελετάμε, ήταν μία πόλη «ανοιχτή» στους νέους πληθυσμούς και ότι αυτοί συνεπάγονται, ωστόσο το γεγονός αυτό δεν σημαίνει πως ήταν απαραίτητα και η επιθυμία των κατοίκων της, εξάλλου οι κάτοικοι της πόλης στην πλειοψηφία τους προέρχονταν από διαφορετικές εθνότητες, θρησκείες, ήθη, έθιμα, απόψεις, ιδεολογίες. Μήπως λοιπόν η πλούσια φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης της περιόδου μελέτης μας είναι απλά το αποτέλεσμα της γεωπολιτικής σημασίας τοποθεσία που κατέχει η πόλη; Εξάλλου εκεί οφείλετε και ο ρόλος της ως δεύτερη μεγαλύτερη πόλη και τα έργα που έγιναν για την ανάπτυξη του εμπορίου, τα οποία προσκάλεσαν νέο πληθυσμό, γεγονότα που οδήγησαν στην πολυπολιτισμικότητα, αλλά και στην πλούσια κοινωνιολογική της σύνθεση, που με τη σειρά τους μεταμόρφωσαν επανειλημμένα την πολεοδομία της. Εάν όμως ισχύει αυτό, γιατί η πόλη μεταπολεμικά απέβαλε πολλά στοιχεία του πλούσιου έως τότε χαρακτήρα της;

Είναι βέβαιο πως η τοποθεσία της αποτέλεσε και την θεμέλιο λίθο εξέλιξής της, φαίνεται όμως να ήταν η κοινωνιολογική της σύνθεση και όλα όσα συμπεριλαμβάνονται σε αυτή που μεταμόρφωναν συνεχώς την πόλη κοινωνικά και πολεοδομικά. Αν μη τι άλλο η Θεσσαλονίκη υπήρξε μία πόλη που θα μπορούσε μεταφορικά να χαρακτηριστεί ως ένας «ζωντανός οργανισμός», συνεχώς επηρεαζόμενος από τους εξωτερικούς παράγοντες που ο ίδιος προσέλκυε, αντικατοπτρίζοντας την επιρροή αυτή στον κοινωνικό και πολεοδομικό της χάρτη. Η

Θεσσαλονίκη λοιπόν δεν ήταν παρά η σύνθεση όλων όσων πιο πάνω περιγράψαμε τα οποία αλληλοεπιδρούσαν στην ζωή και ύπαρξή της πόλης, δημιουργώντας αυτή την πλούσια κοινωνική και πολεοδομική ιστορία, που η πόλη καλείται να μας διδάξει.

Για την ενδυνάμωση της άποψης ότι η σχέση μεταξύ των κοινωνιολογικών και πολεοδομικών γεγονότων της πόλης ήταν αλληλένδετη και αλληλοεπιδρώμενη, αλλά και για την τελική σύνδεση της πορείας της πόλης από την οθωμανική περίοδο έως πριν την έναρξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, ας θυμηθούμε εν συντομία τα στάδια της ζωής της Θεσσαλονίκης που μελετήσαμε, τα οποία και θα μας οδηγήσουν στα τελικά μας συμπεράσματα, αλλά και τα ερωτήματα που γεννιούνται από αυτά.

Τον πρώτο λοιπόν περίπου αιώνα μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς, στην πόλη κυριαρχούσαν πληθυσμιακά οι Μουσουλμάνοι και οι Χριστιανοί, με τους δεύτερους να υπερέχουν ακόμα πληθυσμιακά. Η οργάνωση στον χώρο της πόλης των δύο αυτών κυρίαρχων πληθυσμιακών ομάδων είχε καθαρά εθνο-θρησκευτικό χαρακτήρα. Παρά το γεγονός ότι κατοικούσαν όλοι μαζί, καθώς ακόμα δεν έχει ξεκινήσει να αποσαφηνίζεται η ομαδοποίηση στο χώρο της πόλης των διαφορετικών εθνοτήτων, οι Μουσουλμάνοι αν και λιγότεροι πληθυσμιακά ως κυρίαρχοι είχαν καταλάβει μεγαλύτερες εκτάσεις, ενώ οι Χριστιανοί συγκεντρώνονταν σε μεγαλύτερες πυκνότητες. Η εδαφοκυριαρχία των κατακτητών εμφανιζόταν με την παρουσία στον χάρτη της πόλης αρκετών μουσουλμανικών θρησκευτικών χώρων λατρείας και την κατοχή από τους κατακτητές εκτάσεων καίριας εδαφικής σημασίας, όπως ήταν η αγορά και το λιμάνι. Οι Χριστιανοί αν και περισσότεροι ακόμα και σε αυτές τις περιοχές, καταλάμβαναν μικρές εκτάσεις συγκεντρωμένες πάντα γύρω από τους θρησκευτικούς τους ναούς. Με την απομάκρυνση ωστόσο από τη ζώνη της αγοράς και του λιμανιού και κατεύθυνση νοτιοανατολικά, το χριστιανικό στοιχείο κυριαρχούσε, φαινόμενο που υποδηλώνει πως η περιοχή δεν αποτελούσε καίριας εδαφικής σημασίας ζώνη για τους Μουσουλμάνους, επιτρέποντας την πιο ελεύθερη παρουσία των Χριστιανών.

Η περιτειχισμένη Θεσσαλονίκη δεν φαίνεται να άλλαξε χωρικά και πολύ τη σύνθεσή της ακόμα και μετά την άφιξη των Εβραίων, που ήδη από το 1520 αποτελούσαν την κυρίαρχη πληθυσμιακά εθνο-θρησκευτική ομάδα της πόλης. Τη δυνατότητα πιο ξεκάθαρης χωροθέτησης των εθνο-θρησκευτικών κοινοτήτων στο χώρο της πόλης θα «επιτρέψει» η πυρκαγιά του 1620, δύο αιώνες λοιπόν μετά τον ερχομό των Μουσουλμάνων. Πλέον οι τρεις κυρίαρχες εθνο-θρησκευτικές ομάδες

αντανακλούν στον χάρτη της πόλης τον ρόλο τους σε αυτή, αλλά και την μεταξύ τους σχέση.

Έτσι, τοποθετούνται οι κατακτητές Μουσουλμάνοι στην «κορυφή» Άνω Πόλη, οι έμποροι Εβραίοι κοντά στο λιμάνι και την αγορά, ενώ οι κατακτημένοι Χριστιανοί εδραιώνονται ακόμα περισσότερο στην νοτιοανατολική πλευρά του ιστορικού κέντρου. Παρά τις μεταξύ τους φυσικές δεδομένων των συνθηκών διαμάχες, στη Θεσσαλονίκη δεν αναπτύχθηκαν ποτέ «γκέτο», γεγονός που στον χάρτη της πόλης εμφανίζεται με την απουσία πραγματικών ορίων μεταξύ των διαφορετικών συνοικιών. Βέβαια το αόρατο κοινωνικό-συνοικιακό σύνορο προφανώς και υπήρχε, το οποίο επέτρεπε στους κατοίκους να νιώθουν άνετα και οικεία σε κάποιες συνοικίες και ξένοι σε κάποιες άλλες, αν μη τι άλλο δεν μελετήσαμε την ουτοπική πόλη, ωστόσο η ύπαρξη ενός κέντρου και μίας αγοράς όπου όλοι κινούνταν και εργάζονταν, σε συνδυασμό με την απουσία των ορίων στον πολεοδομικό χάρτη της Θεσσαλονίκης, -που συναντάει κανείς σε άλλες πόλεις της εποχής εκείνης-, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως στις κοινωνικές συνθήκες της Θεσσαλονίκης οι όποιες εντάσεις δεν ξεπερνούσαν τα «επιτρεπτά» της εποχής και κοινωνίας όρια ομαλότητας.

Ωστόσο, ο «εγκλωβισμός», *κοινωνικός* λόγω της εθνό-θρησκευτικής νοοτροπίας που επικρατούσε, αλλά και *πολεοδομικός* λόγω των ορίων που έθεταν στην πόλη τα περιμετρικά τείχη, την οδήγησαν στη διατήρηση της ίδιας μορφής έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Τότε ήταν που οι εκσυγχρονιστικές ενέργειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και η στροφή προς την ευρωπαϊκή νοοτροπία, οδήγησαν από οικονομικής απόψεως στην εμπορική άνθηση της Θεσσαλονίκης, από κοινωνικής άποψης στον ερχομό νέου πληθυσμού, εσωτερικούς μετανάστες με στόχο την εύρεση εργασίας, ξένους επενδυτές, επιχειρηματίες, διπλωμάτες κ.α. και από πολεοδομικής απόψεως στην κατεδάφιση των τειχών που επέτρεψαν στην πόλη την εξάπλωσή της εκτός του παραδοσιακού της ιστού. Με άλλα λόγια το τέλος του 19^{ου} αιώνα, αποτέλεσε την έναρξη μιας νέας εποχής για την πόλη. Οι εθνό-θρησκευτικοί δεσμοί και οι χωροθετήσεις τους αρχίζουν να χάνουν δειλά έδαφος, παραδίδοντας τη θέση τους όλο και περισσότερο στην οικονομικό-ταξική νοοτροπία ζωής και χωροθέτησης στην πόλη.

Το ιστορικό κέντρο όμως, αδυνατεί να ακολουθήσει αυτούς τους εκσυγχρονιστικούς ρυθμούς, με την κατεδάφιση των παραθαλάσσιων τειχών και την πυρκαγιά του 1890 να διευκολύνουν την μερική ανοικοδόμησή του, χωρίς ωστόσο οι αλλαγές αυτές να αντανακλούν το μέγεθος του γενικότερου κλίματος νεωτερισμών της

εποχής. Έτσι, παρόλη την είσοδο στον παραδοσιακό πυρήνα της ευρωπαϊκής νοοτροπίας, του εκσυγχρονισμού, αλλά και του καπιταλισμού, με την παρουσία νέων μεγάλων αρτηριών, τραμ, τραπεζών καταστημάτων, ξενοδοχείων, αλλά και άλλων ανάλογων έργων και κατασκευών, οι κατώτερες οικονομικά τάξεις του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, που κατοικούν ακόμα στην πλειοψηφία τους στο ιστορικό κέντρο, φαίνεται να αδυνατούν να αποβάλουν τα εθνό-θρησκευτικά δεσμά τους, αλλά και να απομακρυνθούν από τις άτακτα δομημένες πυκνοκατοικημένες περιοχές τους. Είναι λοιπόν η Θεσσαλονίκη λίγα χρόνια πριν την απελευθέρωσή της, μία πόλη στην οποία για τους αριστοκράτες υπάρχει ο ταξικό-οικονομικός κοινωνικός διαχωρισμός και η νέα εκσυγχρονισμένη πολεοδομία της πόλης, ενώ για τους εργάτες και τους φτωχούς κυριαρχούν ακόμα οι εθνό-θρησκευτικοί δεσμοί κοινωνικά και πολεοδομικά.

Και ενώ η Θεσσαλονίκη συναντάει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα την απελευθέρωσή της μοιρασμένη, στην νέα παράκτια και νοτιοανατολική πόλη της αριστοκρατικής τάξης και στην πυκνοκατοικημένη παραδοσιακή παγιωμένη δομή μεγάλου ακόμα τμήματος του ιστορικού κέντρου της εργατικής τάξης, η οποία διστακτικά έχει αρχίσει να προχωράει και προς τη βορειοδυτική βιομηχανική ζώνη, οι μεταμορφώσεις που θα ακολουθήσουν θα είναι συνεχείς και γρήγορες, μη θυμίζοντας τους βραδύποδες ρυθμούς αλλαγών που δεχόταν η πόλη έως τότε. Ωστόσο, και παρά τις μεγάλες μετατροπές που θα δεχτεί η πόλη τις δεκαετίες που θα ακολουθήσουν η εθνοτική και εθιμική πολυχρωμία της θα συνεχίσει να αποτελεί ίσως τη βασικότερη πηγή της κοινωνικής της δομής, αν μη τι άλλο η Θεσσαλονίκη ήταν μία διεθνής πόλη.

Κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, τρία χρόνια μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, στην πόλη θα φτάσει ένας πολύ μεγάλος αριθμός συμμαχικών στρατευμάτων, αλλά και πολλοί Έλληνες-Χριστιανοί πρόσφυγες από τον Καύκασο και όχι μόνο, οι οποίοι θα έρθουν να προσθέσουν στην ήδη πολυπολιτισμική και πολυεθνοτική Θεσσαλονίκη, ακόμα μεγαλύτερη πληθυσμιακή και κοινωνική ποικιλία, αλλά και πολεοδομικές μεταμορφώσεις, αποτέλεσμα τόσο των αναγκών των προσφύγων όσο και των στρατευμάτων, αλλά και όλων όσων ακολούθησαν τους τελευταίους. Η πόλη αναπτύσσεται πολεοδομικά τόσο προς τη βορειοδυτική της ζώνη (*στρατεύματα, πρόσφυγες, εργατική τάξη*), όσο και τη νοτιοανατολική (*αριστοκράτες, έμποροι, επιχειρηματίες, κ.α.*), διατηρώντας τον οικονομικό-ταξικό χαρακτήρα που απέκτησαν από την κατεδάφιση των τειχών κιόλας οι ζώνες αυτές. Το ιστορικό κέντρο, πάντα εξαιτίας της παγιωμένης έως τότε πυκνής δομής του, φαίνεται να αδυνατεί

ακόμα να δεχτεί καθαρές χωροθετήσεις των νέων λειτουργιών που του επιβάλλονται. Ωστόσο, ο πυρήνας της πόλης συνεχίζει όπως και πριν να είναι η ζώνη αυτή όπου αντανακλούν όλες οι ανάγκες και μεταβολές, αλλά και ο χώρος όπου όλοι συνυπάρχουν. Με άλλα λόγια η Θεσσαλονίκη του 1916 είναι μία πόλη, της οποίας οι επεκτάσεις συναντούν απόλυτα τις απαιτήσεις του «εισβαλλόμενου» σε αυτή ευρωπαϊκού καπιταλιστικού τρόπου ζωής και πολεοδομίας, με το ιστορικό κέντρο να μετατρέπεται σε μία Βαβέλ, πολεοδομικά, πληθυσμιακά, κοινωνικά και πολιτιστικά, επιτρέποντας στην ήδη άτακτη και παραδοσιακή παγιωμένη μορφή του την εξίσου άτακτη ενσωμάτωση των ευρωπαϊκών απαιτήσεων (τράπεζες, ξενοδοχεία, χώροι αναψυχής και εμπορικής δραστηριότητας).

Η πυρκαγιά του 1917 είναι αυτή που θα επιτρέψει στο ιστορικό κέντρο να αποβάλει την ασφυκτική του δομή. Είναι η εποχή που ο πυρήνας της πόλης ενσωματώνεται στον κοινωνικό και πολεοδομικό χαρακτήρα που έχουν ήδη οι επεκτάσεις αυτής. Οι εθνό-θρησκευτικοί δεσμοί, κοινωνικοί και πολεοδομικοί αποβάλλονται από τον πυρήνα της πόλης ο οποίος εξευρωπαϊάζεται. Ωστόσο, τόσο οι πολιτικές συνθήκες, αλλά και η κοινωνική υπόσταση της πόλης που διακρινόταν από καχυποψία απέναντι στις τόσο καινοτόμες αλλαγές, δεν θα μπορούσαν παρά να εμποδίσουν την άμεση και απόλυτη εφαρμογή των πλάνων της ανοικοδόμησής της. Τελικά το αποτέλεσμα της ανοικοδόμησης της πόλης, περιορίστηκε, προσαρμόστηκε και σίγουρα δεν έγινε προς όφελος των μικροϊδιοκτητών, αλλά ούτε και σύμφωνα με το όραμα του δημιουργού της. Έδωσε μεν στο ιστορικό κέντρο μέρος της πνοής που αναζητούσε, έθεσε όμως παράλληλα τα θεμέλια της εκμετάλλευσης της γης και της κατοικίας από τους λίγους προνομιούχους, εδραιώνοντας την έννοια του καπιταλισμού στην κοινωνία και πολεοδομία της πόλης.

Με το ιστορικό κέντρο να αποτελεί πλέον ενεργό τμήμα του εκσυγχρονισμού της Θεσσαλονίκης, την αναγκαστική του μεταμόρφωσή κοινωνικά και πολεοδομικά, αλλά και τις συνεχείς επεκτάσεις της πόλης με στόχο την εγκατάσταση των πυρόπληκτων και όχι μόνο φυσικά, η Θεσσαλονίκη αρχίζει να αποκτάει μια πιο ομοιόμορφη και ενιαία δομή, με τις λειτουργίες της στο ιστορικό κέντρο, τους οικονομικά και ταξικά ισχυρότερους στις νοτιοανατολικές επεκτάσεις και τους φτωχότερους στην βορειοδυτική ζώνη της πόλης. Με άλλα λόγια η δεκαετία που ακολούθησε την απελευθέρωσή της πόλης από τους Μουσουλμάνους, η Θεσσαλονίκη μεταλλάχθηκε δεδομένων των κοινωνιολογικών συνθηκών των οποίων υπήρξε

επίκεντρο, από μία οθωμανική κοινωνικά και πολεοδομικά πόλη, σε ένα ευρωπαϊκών προδιαγραφών αστικό κέντρο, του οποίου οι κάτοικοι παρόλες τις διαφωνίες και αντιδράσεις φαίνεται πως όχι απλά αποδέχτηκαν την μοίρα τους, αλλά εν τέλει έγιναν ενεργά μέλη των μετασχηματισμών αυτών.

Οι αλλαγές όμως αυτές, υποκειμενικά χαρακτηριζόμενες ως αναγκαίες, αλλά βίαια εφαρμοζόμενες, επάνω σε μία πόλη της οποίας η έντονη και άστατη πορεία φαίνεται να μην είχε τέλος, δεν κατάφεραν να ολοκληρωθούν πριν τον ερχομό των προσφύγων του 1922. Έτσι, η πόλη της οποίας οι κάτοικοι δεν έχουν ακόμα αφομοιώσει πλήρως το νέο τοπίο μέσα στο οποίο καλούνται να ζήσουν, όπου οι πολεοδομικές μεταβολές, αν και σχεδιασμένες προσεκτικά εφαρμόζονταν ανοργάνωτα και αποσπασματικά, ήρθε ένας τεράστιος αριθμός προσφύγων να προσθέσει ακόμα ένα λιθαράκι στην ήδη ταραγμένη ισορροπία.

Την περίοδο λοιπόν του μεσοπολέμου, η Ελλάδα αντί να βρίσκεται στη διαδικασία ανασυγκρότησης, βρέθηκε αντιμέτωπη με το ζήτημα του ερχομού του τεράστιου αριθμού προσφύγων και ότι αυτό συνεπάγεται. Οι μη σωστοί υπολογισμοί των κοινωνικών παραμέτρων που έκρυβε η εγκατάσταση των προσφύγων, οδήγησε σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες, πολύ μεγάλο αριθμό στα αστικά κέντρα αντί για τις αγροτικές παραμεθόριες περιοχές στις οποίες στόχευαν οι υπεύθυνοι. Η Θεσσαλονίκη ήταν η περισσότερο επηρεαζόμενη πόλη της Ελλάδας από τα γεγονότα του μεσοπολέμου, όχι επειδή εκεί κατευθύνθηκαν οι περισσότεροι πρόσφυγες, αλλά λόγω της αναλογίας του πληθυσμού που είχε η Θεσσαλονίκη μετά τον ερχομό τους. Σε μία πόλη λοιπόν που εκτός του ότι ποτέ δεν ήταν δημογραφικά για αιώνες ελληνική, αλλά η ποικιλία της καταγωγής των κατοίκων της υπήρξε το βασικό δημογραφικό χαρακτηριστικό της, ήρθε ένα κύμα προσφύγων να την κατοικήσει, το οποίο και αποτέλεσε το 48% του πληθυσμού της.

Το γεγονός ότι οι πρόσφυγες που ήρθαν ήταν Έλληνες-Χριστιανοί, βοήθησε μεν την δημογραφική υπεροχή των Ελλήνων μετά από αιώνες στη Θεσσαλονίκη, αλλά αυτό δεν δημιουργούσε και την αντίστοιχη κοινωνική ισορροπία και ομοιομορφία. Η υποδοχή των προσφύγων από μεγάλη ομάδα των κατοίκων της πόλης, θα μπορούσε να συγκριθεί με την υποδοχή απέναντι στους Εβραίους αιώνες πριν από τους Χριστιανούς, συνεπώς κάθε άλλο παρά φιλική και φιλόξενη. Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, είτε εξαιτίας των συνεχών κοινωνικών, πολιτικών και όχι μόνο αλλαγών, είτε εξαιτίας του φόβου να χάσουν τα κεκτημένα τους, είτε για λόγους που μόνο ένας κοινωνιολόγος θα

μπορούσε να διερευνήσει και ερμηνεύσει, έδειχναν πάντα αφιλόξενοι στους νέους πληθυσμούς, αλλά και τα νέα δεδομένα. Ωστόσο, η κοινωνική δομή της πόλης χαρακτηριζόταν από τον συνεχώς νέο πληθυσμό που την κατοικούσε. Μήπως λοιπόν τελικά οι κάτοικοι δεν έπαιζαν κανένα ρόλο στην ανάπτυξη της πολυεθνικής και πολυπολιτισμικής ταυτότητας που είχε η Θεσσαλονίκη, παρά το γεγονός της ύπαρξης αυτών των χαρακτηριστικών, που ξεκίνησαν την εδραίωσή τους στην πόλη την οθωμανική περίοδο, ήταν και ο βασικότερος παράγοντας ενδυνάμωσης και επέκτασής τους; Με άλλα λόγια μήπως το γεγονός της ύπαρξης, πολλών θρησκειών, γλωσσών, εθνοτήτων, ηθών και εθίμων, που εκ των πραγμάτων οδηγούσε και σε διαφορετικές απόψεις, συμμαχίες, πιστεύω πολιτικά και κοινωνικά, να έκανε τη Θεσσαλονίκη μία πόλη «καλό αγωγό» των συνεχών αλλαγών, που συνεπάγονταν ακόμα μεγαλύτερες εθνοτικές, κοινωνικές, πολιτικές και όχι μόνο αλλαγές;

Συζήτηση επί αυτού μπορεί σίγουρα να γεννηθεί, ωστόσο φαντάζει αδύνατη η αντικειμενική απάντησή του. Το μόνο βέβαιο είναι πως η Θεσσαλονίκη, ακόμα και στο μεσοπόλεμο, βίωσε κοινωνικά και πολεοδομικά γεγονότα που άλλαξαν για μία ακόμα φορά την εικόνα της, με πολύ γρήγορους ρυθμούς. Ο κοινωνικός χάρτης της πόλης, αντιστοιχεί σχεδόν απόλυτα με τον πολεοδομικό, την περίοδο αυτή. Η πόλη επεκτείνεται για να καλύψει τις ανάγκες στέγασης των προσφύγων, αλλά και των πυρόπληκτων του 1917, μοιράζεται στις αριστοκρατικές και εργατικές ζώνες κατοικίας, έχοντας πλέον πλήρως ασπαστεί τον οικονομικό-ταξικό διαχωρισμό των κατοίκων της, με ακόμα και τους πλούσιους πρόσφυγες να ενσωματώνονται στην αριστοκρατική τάξη των γηγενών, ενώ οι φτωχότεροι να βρίσκονται απομονωμένοι στις αποκομμένες από την πόλη ελλειπίς σε αναγκαίες παροχές και υποδομές, συνοικίες τους. Και όλα αυτά με το ιστορικό κέντρο να αποτελεί πλέον τη βιτρίνα της πόλης, με τον αστικό, ευρωπαϊκό τρόπο ζωής να έχει αντικαταστήσει την παραδοσιακή μορφή του πλήρως.

Η Θεσσαλονίκη λοιπόν μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, είχε γίνει ένα ευρωπαϊκό αστικό κέντρο, στο οποίο η πολυπολιτισμικότητα εξακολουθούσε να αποτελεί το βασικότερο κοινωνικό χαρακτηριστικό, με την πόλη ωστόσο να έχει μεταμορφωθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα, τόσο στην κοινωνία με τους ταξικούς διαχωρισμούς, όσο και στην πολεοδομία με τις επεκτάσεις και την ανοικοδόμηση του ιστορικού κέντρου. Την περίοδο όμως αυτή, τόσο εξαιτίας της αναγκαιότητας για εγκατάσταση του νέου, αλλά και του άστεγου πληθυσμού της πόλης, όσο και της

δημιουργίας θέσεων εργασίας, γεννήθηκε ίσως το βασικότερο κοινωνικό-πολεοδομικό χαρακτηριστικό που θα επηρεάσει σημαντικά την πορεία της πόλης στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, αυτό της οικοδομικής βιομηχανίας, χωρίς τους απαραίτητους και αναγκαίους για το σωστό έλεγχο περιορισμούς και νομοθεσίες, οι οποίες ακόμα και εάν υπήρχαν σε πολλές περιπτώσεις είτε δεν εφαρμόζονταν, είτε εφαρμόζονταν προς το συμφέρον των κερδοσκόπων.

Μελετώντας λοιπόν την ιστορία της πόλης την περίοδο από την οθωμανική κυριαρχία έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, βλέπουμε μία πόλη που έχει το ρόλο της «νέας πατρίδας» για πολλούς, με τις συνθήκες ωστόσο που οδήγησαν την κάθε μία πληθυσμιακή ομάδα στη Θεσσαλονίκη, αλλά και τις επικρατούσες την δεδομένη χρονική περίοδο κοινωνιολογικές συνθήκες της πόλης, να αποτελούν τους βασικότερους παράγοντες σύντομης ή αργοπορημένης ενσωμάτωσης των πληθυσμιακών ομάδων στο κοινωνικό σύνολο της πόλης. Βέβαια, θα μπορούσαμε να πούμε πως για τη Θεσσαλονίκη και τις τόσες διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες που την κατοίκησαν, φαίνεται να μην ενσωματώνονταν οι νέοι κάτοικοι στη νοοτροπία της πόλης, παρά η ίδια η πόλη να έπαιρνε πολλά στοιχεία των νέων της κατοίκων, διευκολύνοντας την αφομοίωση αυτών. Φυσικά, οι αντιδράσεις των γηγενών σε κάθε αλλαγή που δεχόταν η πόλη ήταν βέβαιες, ωστόσο δεν φαίνεται να επηρέασαν τελικά ιδιαίτερα την πορεία και εξέλιξή της. Αν μη τι άλλο και οι γηγενείς της Θεσσαλονίκης κάθε διαφορετική χρονική περίοδο, είχαν και διαφορετική καταγωγή.

Τα πολεοδομικά και όχι μόνο έργα που έγιναν στην πόλη από όλους όσους την κατοίκησαν, αποτελούν και ένα λιθαράκι στην ανάπτυξη και ιστορία της. Όλες οι εθνότητες, οι θρησκείες, οι οικονομικές κοινωνικές τάξεις που έζησαν σε αυτή, άφησαν το σημάδι τους στην πολεοδομική ιστορία της Θεσσαλονίκης, είτε άμεσα, από δικές τους ενέργειες, είτε έμμεσα, από ενέργειες που κλήθηκε το κράτος ή άλλοι φορείς να κάνουν στα πλαίσια του ερχομού κάθε νέου πληθυσμού.

Η πόλη αναμφισβήτητά αποτέλεσε εξαιτίας σειράς παραγόντων θετικό αποδέκτη αμέτρητων σημαντικών γεγονότων και επιρροών, τα οποία με τη σειρά τους έκαναν τη Θεσσαλονίκη μια πόλη «χαμαιλέοντα», που προσαρμοζόταν στις αλλεπάλληλες και συνεχείς μεταμορφώσεις που απαιτούσαν οι συνθήκες της κάθε περιόδου. Η «νύφη του Θερμαϊκού», υπήρξε η «μητέρα του Ισραήλ», η «φτωχομάνα», η «πολυπολιτισμική στρατούπολη», η «προσφυγούπολη», η «ευρωπαϊκή νεοελληνική πόλη», της οποίας τα σημάδια των όσων πέρασαν έχουν μείνει επάνω στην πολεοδομία

της, μη διευκολύνοντας τους ερευνητές που προσπαθούν να προσδιορίσουν την καταγωγή της. Η δομή της πόλης σήμερα είναι μία σύνθεση όλων των περιόδων που βίωσε. Βέβαια, τόσο η μεταπολεμική, όσο και η σύγχρονη εποχή επικρατούν της ιστορίας της πόλης σήμερα, ωστόσο η ιστορία της είναι εκεί για αυτόν που επιθυμεί να την ερευνήσει.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως η Θεσσαλονίκη σήμερα είναι κοινωνικά και πολιτισμικά μία πόλη, λίγο φραγκική, λίγο οθωμανική, λίγο ισραηλίτικη, λίγο μικρασιάτικη, λίγο ευρωπαϊκή και λίγο ελληνική. Ενώ πολεοδομικά είναι η σύνθεση των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, των έργων υποδομής των συμμαχικών στρατευμάτων, του οράματος του Hebrard, των μεσοπολεμικών επεκτάσεων και έργων υποδομής. Είναι μία πόλη της οποίας η πολεοδομική ιστορία, από τον 19^ο αιώνα έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, είναι άρρηκτα δεμένη με τις μεγαλύτερες κοινωνιολογικές αλλαγές στο χώρο της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΑΦΟΡΩΝ

(ΚΕΙΜΕΝΩΝ– ΕΙΚΟΝΩΝ – ΧΑΡΤΩΝ - ΑΡΧΕΙΩΝ)

- **Abastado Leon**, *L' Orient qui meurt, Salonique, ce qu'elle est*, Imprimerie Acquarone, Salonique 1918
- **Ben-Zvi Itzhak**, President of Israel, *The exiled and the redeemed*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1961
- **Clogg Richard**, *A millet within a millet: the Karamanlides*, Published by Darwin Press, Princeton 1999
- **Clogg Richard**, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα 2003
- **Collinson H. Owen**, *Salonica and After: the sideshow that ended the war*, Published by King & Jarrett Ltd., London 1919
- **Marc David Baer**, *The Donme, Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford University Press, Stanford, California 2010
- **Mazower Mark**, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, **μετάφραση:** Κουρεμένος Κώστας, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006
- **McEvedy Colin**, *The penguin Atlas of ancient history*, Jesse Broad & Co. Ltd, Manchester 1967
- **McEvedy Colin**, *The penguin Atlas of medieval history*, Jesse Broad & Co. Ltd, Manchester 1961
- **McEvedy Colin**, *The penguin Atlas of modern history (to 1815)*, Fletcher & Son Ltd, Norwich 1972
- **Molho Rena and Hastaoglou - Martinidis Vilma**, *Jewish Sites in Thessaloniki, Brief History and Guide*, Lycabettus Press, Athens 2009
- **Αναστασιάδης Γιώργος - Χεκίμογλου Ευάγγελος**, *Η φωτογραφία στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου, το πρόσωπο της μνήμης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998
- **Ανδριώτης Νίκος**, *Οι πρόσφυγες, Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης, στον συλλογικό τόμο: «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου»*, **σχεδιασμός-διεύθυνση έκδοσης:** Παναγιωτόπουλος Βασίλης, 7^{ος} Τόμος, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2014

- **Ασδραχάς Ι. Σπύρος (μετάφραση)**, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, (Τίτλος πρωτότυπου: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris 1956, κεφ. V-VI)*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979
- **Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος**, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης, 316π.Χ.-1983*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997
- **Βαφόπουλος Θ.Γ.**, *Στον Παγκόσμιο Πόλεμο, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων»*, **μετάφραση:** Καλαμάντης Γιώργος, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1994
- **Βιτοπούλου Αθηνά**, *Αποθεματοποίηση γης και 'ανακύκλωση' στρατιωτικών εκτάσεων. Όψεις του μεταπολεμικού εξαστισμού της ελληνικής πόλης και το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά συνεδρίου: «Η Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974»*, συνδιοργάνωση: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2000
- **Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος**, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1931
- **Γερόλυμπου Αλεξάνδρα και Κολώνας Βασίλης**, *Μια κοσμοπολίτικη πολεοδομία, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων»*, **μετάφραση:** Καλαμάντης Γιώργος, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1994
- **Γερόλυμπου Αλεξάνδρα**, *Το μερίδιο της φωτιάς, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων»*, **μετάφραση:** Καλαμάντης Γιώργος, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1994
- **Γερόλυμπου-Καραδήμου Αλέκα**, *Ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης: Μακρές διάρκειες και γρήγοροι μετασχηματισμοί, με φόντο την Βαλκανική ενδοχώρα, στον συλλογικό τόμο: «Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο. Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών»*, **επιμέλεια των:** Καυκαλά Γρηγόρη, Λαμπριανίδη Λόη και Παπαμίχο Νίκο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2008
- **Γερόλυμπου-Καραδήμου Αλέκα**, *Ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης: Μακρές διάρκειες και γρήγοροι μετασχηματισμοί, με φόντο τη βαλκανική ενδοχώρα, στον συλλογικό τόμο: «Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο, Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών»*, **επιμέλεια:** Καυκαλάς Γρηγόρης, Λαμπριανίδης Λόης, Παπαμίχος Νίκος, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2008
- **Γιαννακόπουλος Γιώργος**, *Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες, Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες, στον συλλογικό τόμο: «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης}*

Αυγούστου», **σχεδιασμός-διεύθυνση έκδοσης:** Παναγιωτόπουλος Βασίλης, 7^{ος} Τόμος, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2014

- **Γκαγκιόζης Γ. Φαίδων**, *Θεσσαλονίκη. Πατρίδα χωρίς σύνορα*, Εκδόσεις Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2009
- **Γκλαβέρης Αθ. Θεόδωρος**, *Ο κάμπος της Θεσσαλονίκης, μια αναδίφηση στη διαχρονική πορεία του*, Κοινότητα Καλοχωρίου, Βιβλιοδεσία Γ. Δεληδημητρίου, Θεσσαλονίκη 1998
- **Γούναρης Κώστας**, *Σχέδια από τη Θεσσαλονίκη*, Εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 1997
- **Γρηγορίου Αλέξανδρος**, *Εγκαταστάσεις και τροχαίο υλικό των σιδηροδρομικών δικτύων της Μακεδονίας από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης», του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Σχεδιασμός, Διαχωρισμοί, Εκτύπωση, Βιβλιοδεσία: “ΑΑ”, Μ. Διαμαντίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2002*
- **Δάγκας Αλέξανδρος**, *Για μια κοινωνική ιστορία της υπαίθρου. Η περιφέρεια Θεσσαλονίκης στον 20^ο αιώνα. Η περίοδος έως το 1945*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010
- **Δάγκας Αλέξανδρος**, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας 1912-1940*, Έρευνα υπό τη διεύθυνση της Καθηγήτριας Ελένης Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Νο2, Τυπώθηκε στη Λιθογραφία Αντωνιάδη-Ψαρρά, Θεσσαλονίκη 1998
- **Δαμασκηνίδης Ν. Αντώνης**, *Η Θεσσαλονίκη του 1912 και του 1940 και η σημερινή συμπρωτεύουσα, Εξέλιξη και προοπτικές οικονομικής αναπτύξεως, Λόγος που εκφωνήθηκε την 27^η Οκτωβρίου 1978* στην αίθουσα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979
- **Δημητριάδης Βασίλης**, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 - 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Μακεδονική Βιβλιοθήκη Αρ.61, Βιβλιοδεσία στο βιβλιοδετείο του Γεωργ. Δεληδημητρίου, Θεσσαλονίκη 1983
- **Επιστημονική Ημερίδα:** «Ιστορική Πορεία της Θεσσαλονίκης», 23 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης:** Ρωμοπούλου Κατερίνα, Σύνδεσμος Θεσσαλονικέων, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Γραφικές Τέχνες Ευαγ. Μπουλούκος – Αντ. Λογοθέτης Ο.Ε., Αθήνα 1988
- **Ζαφείρης Χρίστος**, *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*, Εκδόσεις Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1994

- **Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκα**, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της Ελληνικής πολεοδομίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1995
- **Καραδήμου Γερόλυμπου Αλέκα**, *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης, ιστορίες, πρόσωπα, τοπία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2013
- **Καραδήμου Γερόλυμπου Αλέκα**, *Ο Γ.Ο.Κ. και η Ελληνική πόλη. Από την συνολική πολεοδομική αντίληψη στην ρύθμιση της ιδιωτικής κερδοσκοπίας, στα πρακτικά συνεδρίου: «Η Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974»*, συνδιοργάνωση: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2000
- **Καραδήμου Γερόλυμπου Αλέκα**, *Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς, Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1917*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002
- **Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα**, *Ένας αιώνας χαρτογραφίας και πολεοδομικών μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης, Από τα μέσα του 19^{ου} στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις»*, Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του συλλογικού τόμου: Σαββαΐδης Πάρις**, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2008
- **Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα**, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων, Βόλος-Θεσσαλονίκη-Ιωάννινα-Σέρρες-Αλεξανδρούπολη-Καβάλα*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1997
- **Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα**, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Θεσσαλονίκη & Βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004
- **Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα**, *Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940, στο επιστημονικό συμπόσιο: «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα»*, 11 & 12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Στοιχειοθέτηση Πορεία, Αθήνα 1999
- **Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλεξάνδρα**, *Σχεδιασμός της Θεσσαλονίκης μετά το 1917, στα πρακτικά συνεδρίου: «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912»*, 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης: Κισσας Κ. Σωτ.**, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986
- **Κατσαβουνίδου Γαρυφαλλιά**, *Αόρατες Παρενθέσεις, 27 πόλεις στη Θεσσαλονίκη*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004

- **Κολώνας Βασίλης**, *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών, Εικονογραφία της Συνοικίας των Εξοχών (1885-1912)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014
- **Κολώνας Βασίλης**, *Θεσσαλονίκη 1949-1974: Συνέχειες και ασυνέχειες στην εικονογραφία της πόλης, στα πρακτικά συνεδρίου: «Η Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974»*, συνδιοργάνωση: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2000
- **Κοντογιώργη Έλσα**, *Η αποκατάσταση 1922-1930, στον συλλογικό τόμο: «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου»*, **σχεδιασμός-διεύθυνση έκδοσης:** Παναγιωτόπουλος Βασίλης, 7^{ος} Τόμος, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2014
- **Κορδάτου Γιάννης**, *Η κομμούνια της Θεσσαλονίκης 1342-1349, επιμέλεια: Θ.Χ. Παπαδοπούλου*, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1975
- **Κωνσταντινίδης Γιάννης**, *Θεσσαλονίκη 1913-1919*, Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας, Εκδόσεις Διαγωνίου, Θεσσαλονίκη 1989
- **Λαδόπουλος Σάββας**, *Χάρτες και διαγράμματα στο Αρχείο της Διεύθυνσης Πολεοδομίας Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Θεσσαλονίκης, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις»*, Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του του συλλογικού τόμου:** Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2008
- **Λαζαρίδης Σπύρος**, *Από το Βαρδάρη ως το Δερβένι, Ιστορική καταγραφή μέχρι το 1920*, Μελέτη, Εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 1997
- **Λαζαρίδης Σπύρος**, *Δι' εγκαταστάσεως 1914*, Λεύκωμα, Εκδότης Δήμος Σταυρούπολης, Θεσσαλονίκη 2005
- **Λαζαρίδης Σπύρος**, *Η μοναξιά του Ζέιτενλικ, Η μακραίωνη κνοφορία των δυτικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1920*, Εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2012
- **Λουκάτος Δ. Σπύρος**, *Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης, στα μέσα της δεκαετίας του 1910, στα πρακτικά συμποσίου: «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912»*, 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης:** Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986
- **Μακέδα Αικατερίνη**, *Θεσσαλονίκη: Μετά την πυρκαγιά του 1917, στον συλλογικό τόμο: «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης»*, του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Σχεδιασμός, Διαχωρισμοί, Εκτύπωση, Βιβλιοδεσία: “ΑΑ”, Μ. Διαμαντίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2002

- **Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου Θάλεια**, *Το Κτηματολόγιο της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης του 1918 και άλλες κτηματολογικές πηγές της ίδιας εποχής*, **στον συλλογικό τόμο:** «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του συλλογικού τόμου:** Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2008
- **Μαραβελάκη Μ. – Βακαλοπούλου Α.**, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Βανιας, Θεσσαλονίκη 1993
- **Μαρμαράς Β. Μανόλης**, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους, Εκδότης Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991
- **Μόλχο Ρένα**, *Η αναγέννηση*, **στον συλλογικό τόμο:** «Θεσσαλονίκη 1850-1918, Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων», **μετάφραση:** Καλαμάντης Γιώργος, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1994
- **Μόλχο Ρένα**, *Η Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος (1912-1919)*, **στα πρακτικά συμποσίου:** «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912», 1-3 Νοεμβρίου 1985, **επιμέλεια έκδοσης:** Κισσας Κ. Σωτ., Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις Αρ.2, Θεσσαλονίκη 1986
- **Μόλχο Ρένα**, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919, Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013
- **Μοσκόφ Κωστής**, *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Τόμος Α', Β' Έκδοση Αναθεωρημένη, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1978
- **Νανιόπουλος Αριστοτέλης και Ναλμπάντης Δημήτριος**, *Ο αστικός συγκοινωνιακός σχεδιασμός στην πόλη της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα*, **στον συλλογικό τόμο:** «Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επετηρίδα του κέντρου ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης», του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Έκτος Τόμος, Σχεδιασμός, Διαχωρισμοί, Εκτύπωση, Βιβλιοδεσία: “ΑΑ”, Μ. Διαμαντίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2002
- **Παζαρλή Μαρία και Πλούτογλου Νόπη**, *Δυτικά της Θεσσαλονίκης, τα νερά. Το δέλτα του Αξιού και η λίμνη των Γιαννιτσών στους χάρτες*, **στον συλλογικό τόμο:** «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του συλλογικού τόμου:** Σαββαΐδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2008
- **Παναγιωτόπουλος Δημήτρης**, *Αγροτική οικονομία, Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, **στον συλλογικό τόμο:** «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-

2000, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου», **σχεδιασμός-διεύθυνση έκδοσης:** Παναγιωτόπουλος Βασίλης, 7^{ος} Τόμος, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2014

- **Παπαγιαννόπουλος Απόστολος**, *Θεσσαλονίκη ...εν θερμώ, Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης*, Α' Τόμος, Εκδόσεις Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2009
- **Παπαγιαννόπουλος Απόστολος**, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Ιωάννης Ρέκος & Σια Ο.Ε., Θεσσαλονίκη? 1982?
- **Παπαδημητρίου Ι. Δημήτριος**, *Οι Σιδηρόδρομοι στον Βορειοελλαδικό Χώρο (1871-1965)*, Υπό την Αιγίδα του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, Εκδόσεις Μουσείο Φωτογραφίας «Χρήστου Καλεμκέρη», Δήμου Καλαμαριάς, Καλαμαριά 2005
- **Πελαγίδης Ευστάθιος**, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994
- **Πελαγίδης Ευστάθιος**, *Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922, στον συλλογικό τόμο: «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, από την τραγωδία, στην εποποιΐα»*, **επιμέλεια:** Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου, Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε., Αθήνα 2009
- **Πελαγίδης Στάθης**, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνος και η δόξα*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997
- **Πιζάνιας Πέτρος**, *Οι φτωχοί των πόλεων, Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993
- **Ποζρικίδης Α. Κυριάκος**, *Ιστορίες της Έκθεσης*, Εκδότης ΔΕΘ-HELEXPO Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2013
- **Πολύζος Ι.**, *Η Εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης, Συμβολή στην έρευνα για τον αστικό χώρο στην Ελλάδα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Εκδόσεις Τομέα “Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές”, Αθήνα 1984
- **Πρωτονοτάριος Αθανάσιος**, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Εκδοτικός Οίκος Τύποις "Πυρσού", Αθήναι 1929
- **Ριζάλ Π.** (Νεχαμά Ιωσήφ), *Θεσσαλονίκη η περιπόθητη πόλη, μετάφραση:* Τομανάς Βασίλης, Εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1997
- **Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος**, *Αθήνα 1830-2000, Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές*, Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 2000
- **Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος**, *Η Αστικοποίηση: Βασικές έννοιες-Ιστορική εξέλιξη-Ο σύγχρονος ελληνικός χώρος*, Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον – Έδρα Πολεοδομίας

Α', Εκδόσεις Έδρας Πολεοδομίας Α' και Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών, Αθήνα 1979

- **Σερέφας Σάκης και Γιακουμής Χάρης**, *Θεσσαλονίκη σε πρώτο πρόσωπο, Ταξιδιωτικές σημειώσεις*, Εκδόσεις Μ. Τούμπης, Αθήνα 2005
- **Συλλογικό τόμος:** «Θεσσαλονίκης ανάδειξις, Χαρτών αναμνήσεις», Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης, ΥΜΑΘ-ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ Προγραμματική Συνεργασία 2008-2013, **επιμέλεια του συλλογικού τόμου:** Σαββαϊδης Πάρις, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΠ-Εθνική Χαρτοθήκη, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2008
- **Συλλογικός τόμος:** «Έκθεση Ιστορικών Ντοκουμέντων της Θεσσαλονίκης», **επιμέλεια:** Κανάκης Γιώργος, του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, του Δήμου Θεσσαλονίκης, στα πλαίσια των «Δημητρίων Κ'», Εκτύπωση: Graphotechnika Ο.Ε., Θεσσαλονίκη 1985
- **Συλλογικός τόμος:** «Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο δύο αιώνων. Προσέγγιση στην πόλη μέσα από παλιές καρτ ποστάλ (1896-1913)», **επιμέλεια-σχεδιασμός:** Χεκίμογλου Ε.Α., Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορ. Ελλάδος, Ο κατάλογος τυπώθηκε στην INTERPRINTER
- **Συλλογικός τόμος:** «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, **επιμέλεια έκδοσης:** Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998
- **Τομανάς Κώστας**, *Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Εκδόσεις Νησίδες, Σκόπελος 1997
- **Τριανταφυλλίδης Δ. Ι.**, *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Πληθυσμός 6*, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1966
- **Τριανταφυλλίδης Δ. Ι.**, *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Πυκνότητες-Δόμηση 8*, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1966
- **Τριανταφυλλίδης Δ.Ι.**, *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Περιληπτική Έκθεση Α' Σταδίου Μελέτης*, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1966
- **Τσακτίρας Λάμπρος**, *Στην παλιά Θεσσαλονίκη, μια περιδιάβαση με λόγο και εικόνα*, Εκδόσεις Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1997
- **Τσιλαλής Χρίστος**, *Ελευθέριος Βενιζέλος-Ernest Hebrard. Πολιτικο- πολεοδομική συνέντευξη υψηλής στάθμης, ή όταν ένας «Μεγάλος» πολιτικός συναντάει ένα σπουδαίο πολεοδόμο*, **στα πρακτικά συνεδρίου:** «Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις», Χανιά, 24-27

- Οκτωβρίου 2002, **επιμέλεια έκδοσης:** Βατσάκη Αργυρώ, 1^η Έκδοση, Εκδοτική Παραγωγή Επτάλοφος, Αθήνα 2005
- **Υπουργείο Οικονομικών, Διεύθυνσις Κτημάτων Κράτους, Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων**, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1916
  - **Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος, της 15-16 Μαΐου 1928, III. Επαγγέλματα**, Τεύχος Δεύτερον, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1932
  - **Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος, της 15-16 Μαΐου 1928, I. Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός – Πρόσφυγες**, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933
  - **Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940, Πραγματικός Πληθυσμός κατά Νομούς, Επαρχίας, Δήμους, Κοινότητας, Πόλεις και Χωριά**, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1950
  - **Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, Απαρίθμησις των Κατοίκων των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος, του Έτους 1913**, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1915
  - **Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος, κατά την απογραφήν της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920, Πραγματικός πληθυσμός κρωθείς δια του από 31 Δεκεμβρίου 1921 Β Διατάγματος**, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1921
  - **Φατούρος Α. Δημήτρης, Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης, στον συλλογικό τόμο:** «Μετασχηματισμοί του αστικού τοπίου. Αρχιτεκτονικές μελέτες και έργα του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997», **επιμέλεια:** Παπαδόπουλος Λόης, Οργανισμός Θεσσαλονίκης, Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης, Εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη, Θεσσαλονίκη 2001
  - **Φατούρος Δημήτρης, Θεσσαλονίκη: Επιβίωση ή μεγάλη πόλη;**, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993
  - **Φωτιάδης Κωνσταντίνος, Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, στον συλλογικό τόμο:** «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, από την τραγωδία, στην εποποιΐα», **επιμέλεια:** Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου, Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε., Αθήνα 2009

- **Χαστάογλου Βίλμα**, *Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζάντιο και Καλαμαριάς, στον συλλογικό τόμο: «Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940) Πρόσφυγες, Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, επιμέλεια έκδοσης: Ιωαννίδου Ελένη, Ροτρίγκες Χοσέ, Ζαχαριάδου Τένια, Τελλίδου Ειρήνη, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998*
- **Χαστάογλου Βίλμα**, *Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη, 1922-1930, στο επιστημονικό συμπόσιο: «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα», 11 & 12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Στοιχειοθέτηση Πορεία, Αθήνα 1999*
- **Χαστάογλου Βίλμα**, *Ο πολεοδομικός μετασχηματισμός της Θεσσαλονίκης στα χρόνια της προσφυγικής πλημμυρίδας, 1922-1930, στον συλλογικό τόμο: «Η πόλη στο καλειδοσκόπιο, Κείμενα για την ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας», επιμέλεια: Λαββάς Γιώργος, Μαρμαράς Μανώλης, Τσιλένης Σάββας, Χαστάογλου Βίλμα, Εταιρεία Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, Εκδόσεις Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφηρμοσμένης Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2001*
- **Χεκίμογλου Α. Ευάγγελος**, *Θεσσαλονίκη Τουρκοκρατία & Μεσοπόλεμος, Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης, Σειρά «Ιστορία και Πολιτισμός», University Studio Press, Εκδόσεις Έκφραση, Θεσσαλονίκη 1996*
- **Χεκίμογλου Α. Ευάγγελος**, *Χαζακότ, Ισαρέ, Συνοικισμοί: Διαχρονική θεώρηση των σχέσεων ιδιοκτησίας στους τόπους προσφυγικής εγκατάστασης της Θεσσαλονίκης, στο επιστημονικό συμπόσιο: «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα», 11 & 12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Στοιχειοθέτηση Πορεία, Αθήνα 1999*
- **Χουζούρη Ελένη**, *Η Θεσσαλονίκη του Γιώργου Ιωάννου, Περιπλάνηση στο χώρο και στο χρόνο, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012*
- **Χριστοδούλου Κ. Γεώργιος**, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατοταετίαν, Εμπόριον Βιομηχανία Βιοτεχνία, Εκδοτικός Οίκος Η Ένωσις, Θεσσαλονίκη 1936*

ΣΧΕΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Cullen Gordon**, *The concise townscape*, Redwood Books, Great Britain 1997
- **Lynch Kevin**, *The image of the city*, The MIT Press, U.S.A. 1960
- **Sciaky Leon**, *Αποχαιρετώντας τη Θεσσαλονίκη, Σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, μετάφραση: Τσιμπισκάκης Παντελής*, Εκδόσεις Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 2007
- **Αδαμαντίου Ι. Αδαμάντιος**, *Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη (Ιστορία-Κοινωνικός Βίος-Τέχνη)*, Δεύτερη Έκδοση, Σύλλογος προς Διαδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Ιδρυθείς το 1899
- **Αναστασιάδου Μερόπη**, *Θεσσαλονίκη 1830-1912, Μια μητρόπολη την εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, **μετάφραση: Πατσογιάννης Βασίλης**, Σειρά: Ιστορία και Πολιτική, Διευθυντής: Καραπιδάκης Ε.Ν., Βιβλιοπωλείων της «Εστίας», Αθήνα 2008
- **Δημητριάδης Βασίλης**, *Η Θεσσαλονίκη της Παρακμής, η Ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα Οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής, Ηράκλειο 1997
- **Ζαφείρης Χρίστος**, *Εμείς του '60 οι εκδρομείς*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 2000
- **Ζαφείρης Χρίστος**, *Θεσσαλονίκης τοπιογραφία*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2006
- **Ιωάννου Γιώργος**, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1984
- **Ιωάννου Γιώργος**, *Το δικό μας αίμα*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1992
- **Καραδήμου Γερόλυμπου Αλέκα**, *Οθωμανική πολεοδομία των μεταρρυθμίσεων. Θεσμοί, διοικητική οργάνωση, πολεοδομικές επεμβάσεις*, Ανάτυπο από τον ΙΒ' Τόμο της Επιστημονικής Επετηρίδας της Πολυτεχνικής Σχολής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, ημερομηνία?
- **Κοσμόπουλος Ι. Πάνος**, *Περιβαλλοντική αντίληψη του αστικού χώρου, Έρευνα για το κέντρο της Θεσσαλονίκης*, Σειρά: Άνθρωπος και Χώρος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994
- **Μαρκεζίνη Β. Σπ.**, *Πολιτική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος, Η σύγχρονη Ελλάς, Τόμος Δεύτερος, 1922-1924*, Εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα 1973
- **Μαρξ, Ένγκελς, Βέμπερ, Παρκ, Μπέρτζες, Καστέλς, Λοζκίν, Σίμι, Λεφέβρ**, *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, **επιμέλεια: Καυκαλάς Γ., Γιαουτζή Μ.**, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1977
- **Μαυρογορδάτου Θ. Γιώργος**, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκουλα, Αθήνα 1981

- **Μόλχο Μιχαήλ & Νεχαμά Ιωσήφ**, *In Memoriam: Αφιέρωμα εις την μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, **μετάφραση:** Ζωγραφάκης Γιώργος, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1974
- **Μόλχο Ρένα**, *Τα προβλήματα της αφομοιωτικής ιδεολογίας στους Εβραίους*, Έκδοση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, Αθήνα 1991
- **Ναρ Α. Λεων και Γερόλυμπος Γιώργος**, *Θεσσαλονίκη 1912-2012, Το μέλλον το παρελθόν*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2011
- **Νεραντζή-Βαρμάζη Β.**, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, Εγκώμια της πόλης*, Εκδόσεις Βανιας, Θεσσαλονίκη 2005
- **Νικολαΐδου Σήλια**, *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993
- **Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου:** «Θεσσαλονίκη, Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνική ζωή, 18^{ος}-20^{ος} αι.», 1 & 2-11-1997, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, Ν^ο 1, Εκτύπωση στη μονάδα γραφικών τεχνών ΧΡΩΜΟΤΥΠ Α.Ε. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ, Θεσσαλονίκη 1998
- **Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος**, *Εισαγωγή στην ιστορία και θεωρία της πόλης*, 2^η Έκδοση, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα 1987
- **Σαρηγιάννης Μ. Γεώργιος**, *Η πρωταρχική αστικοποίηση στον Ελλαδικό χώρο της 2^{ης} π.Χ. χιλιετίας*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1993
- **Σατραζάνης Αντώνης**, *Το ειρηνικό έργο του Γαλλικού Στρατού στη Μακεδονία, αντίτυπο από τον τόμο:* «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η προσωρινή κυβέρνηση 1916-1917», Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1994
- **Σταμπούλης Ν. Γεώργιος**, *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912, Λαογραφικά-Ήθη-Εθίμα, Αφιέρωμα στα 2300 χρόνια της Θεσσαλονίκης 315-1985*, Εκδόσεις Διόσκουροι, Θεσσαλονίκη 1984
- **Συλλογικός τόμος:** «Κείμενα στη θεωρία και στην εφαρμογή του πολεοδομικού και του χωροταξικού σχεδιασμού», **επιμέλεια-μεταφράσεις-εισαγωγή:** Γεωργούλης Δημήτρης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995
- **Συλλογικός τόμος:** «La France et la Grèce dans la grande Guerre, Actes du colloque en Novembre 1989 à Thessalonique», Université de Thessalonique, Department d' Histoire et d' Archéologie, Institut d' Histoire des conflits contemporains Paris, Thessalonique 1992
- **Συλλογικός τόμος:** «Η Θεσσαλονίκη στα χαρακτηριστικά από τον 15^ο έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα», Λεύκωμα, του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Συλλογές: Αραμπατζίδου Ν. Υβόννη, Παπαϊωάννου Γ. Άγγελος, Πατιερίδης Σ. Γεώργιος,

Σταμάτη Μ. Κωνσταντίνος, Τανιμανίδη Η. Ιωάννα, Δήμος Θεσσαλονίκης,
Θεσσαλονίκη 1998

- **Συλλογικός τόμος:** «Η Ιστορία της Μικράς Ασίας, Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση, 7», **επιμέλεια:** Ψαρομηλίγκος Α. και Λάζου Β., Εκδόσεις Χ.Κ. Τεγόπουλος, Διανομή με την Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Οκτώβριος 2011
- **Συλλογικός τόμος:** «Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία», Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα, **επιμέλεια έκδοσης:** Παπακαρμέζης Λ. Ιωάννης, Κατσούφη Κατερίνα, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Τμήμα Εκδόσεων ILP productions, Θεσσαλονίκη 2004
- **Συλλογικός τόμος:** «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Μεσοπόλεμος 1922-1940», **επιστημονική επιμέλεια:** Χατζηιωσήφ Χρήστος, Β' Τόμος, Μέρος 1^ο, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002
- **Συλλογικός τόμος:** «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Μεσοπόλεμος 1922-1940», **επιστημονική επιμέλεια:** Χατζηιωσήφ Χρήστος, Β' Τόμος, Μέρος 2^ο, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003
- **Συλλογικός τόμος:** «Μελέτες για την κατοικία στην Ελλάδα», επιμέλεια: Φατούρος Α.Δ., Παπαδόπουλος Λ., Τεντοκάλη Β., Εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1979
- **Τριανταφυλλίδης Δ. Ι.,** *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Κατοικία 9*, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1966
- **Τριανταφυλλίδης Δ. Ι.,** *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης, Μελέτη Γενικού Ρυθμιστικού Σχεδίου, Κέντρον Πόλεως 51*, Υπουργείο Δημοσίων Έργων-Υπηρεσία Οικισμού, Θεσσαλονίκη 1968
- **Χεκίμογλου Ε., επίλογος: Αναστασιάδης Γ.,** *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια, Το μετέωρο βήμα προς τη δύση, Άγνωστες εικόνες και πηγές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998

**ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ | ΕΠΕΤΕΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ | ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ |
ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ**

- **British Journal of Middle Eastern Studies, κείμενο της:** Molho Rena, “The Jewish Community of Thessaloniki and its Incorporation into the Greek State, 1912-19”, volume 24, number 4, London, October 1988
- **Αρχιτέκτονες,** Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, **κείμενο των:** Παπακόστας Γιώργος, Παπαμίχου Νίκος, Χαστάογλου Βίλμα, «Η ανάπλαση του παλιού τμήματος του

λιμανιού της Θεσσαλονίκης», τεύχος 5/6-περίοδος Α, Δεκέμβριος
95/Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1996, Εκδόσεις Untimely Books, Αθήνα

- **Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών**, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση, **ιδρυτές**: Μέλπω και Οκράβιος Μερλιέ, τόμος 9^{ος}, Αθήνα 1992
- **“Ε” Ιστορικά**, *Η Συγκρότηση του Νεοελληνικού κράτους*, Διανομή με την Εφημερίδα Ελευθεροτυπία, Ιούλιος 2010
- **Ειδική Έκδοση της Εφημερίδας Μακεδονία, 1911-2011, ένας αιώνας ιστορίας**, **κείμενα των**: Δρ. Χεκίμογλου Ευάγγελου, Θεοδωρίδη Πάνου, Κούκου Στέλιου, Μακεδονική Εκδοτική Εκτυπωτική Α.Ε., *άγνωστη ημερομηνία και τοποθεσία*
- **Ειδική έκδοση του “Αγγελιοφόρου”**, *Θεσσαλονίκη, Διήγηση ενός αιώνα*, **κείμενα του**: Θεοδωρίδη Πάνου, Εκδοτική Βορείου Ελλάδος Α.Ε., Διανομή με τον Αγγελιοφόρο της Κυριακής, 9 Δεκεμβρίου 2012
- **Ειδική ιστορική έκδοση: “Το Βήμα 90 Χρόνια”**, *Τα άπαντα του Ελευθέριου Βενιζέλου στο Ελεύθερο Βήμα, Κείμενα και παρεμβάσεις 1922-1935*, Τόμος Ι, **επιμέλεια έκδοσης-κείμενα**: Μαλούχος Π. Γεώργιος, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, 2012
- **Εφημερίδα η Καθημερινή, κείμενο του**: Τρεμόπουλου Μιχάλη, «Το τραμ της Σαλονίκης», 6 Μαρτίου 2005
- **Εφημερίδα Μακεδονία**, Θεσσαλονίκη, 6 Ιανουαρίου 1960
- **Εφημερίδα Μακεδονία, κείμενο του**: Αναστασιάδη Γιώργου, «Το βλέμμα του μεσοπολέμου», Θεσσαλονίκη, 2 Μαρτίου 2008
- **Εφημερίδα το Βήμα, κείμενο της**: Γάζη Έφης, «Στα όρια της γκετοποίησης, Οι εκλογικές συμπεριφορές της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης και οι πολιτικές σκοπιμότητες στον Μεσοπόλεμο», 28 Μαΐου 2006
- **Εφημερίς των Βαλκανίων**, *Είνε απαραίτητος η διάνοιξης των οδών*, Θεσσαλονίκη, 10 Μαΐου 1925
- **Η Καθημερινή, Αφιέρωμα. Θεσσαλονίκη: 80 χρόνια από την εκστρατεία των Αγγλογάλλων. Ντοκουμέντα από τα αρχεία της Φωτογραφικής Υπηρεσίας των Γαλλικών Ενόπλων Δυνάμεων**, **επιμέλεια αφιερώματος**: Χρυσάφης Γιάννης, Κυριακή 21 Ιανουαρίου 1996
- **Θ ’97**, Μηνιαία Έκδοση της Εφημερίδας Θεσσαλονίκη, Αρ. Τεύχους 2, Οκτώβριος 1993
- **Περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες, κείμενο του**: Δημητριάδη Π.Ε., «Θεσσαλονίκη: Μια αναφορά στην πολεοδομική της εξέλιξη», Τεύχος 8, Αύγουστος 1983

- **Περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες, κείμενο του:** Κολώνα Βασιλή, «Η Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (εικόνες της πόλης στα 1915-8)», Τεύχος 8, Αύγουστος 1983
- **Περιοδικό Διάπλους, Αφιέρωμα: Η Χαμένη συνείδηση της εργατικής τάξης, κείμενο του:** Σαρηγιάννη Μ. Γεώργιου, «Η εργατική τάξη και η εξέλιξή της στην Ελλάδα», Τεύχος 21, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2007
- **Περιοδικό Διάπλους, Αφιέρωμα: Οι μειονότητες στην Ελλάδα, κείμενο του:** Σαρηγιάννη Μ. Γεώργιου, «Πόλεις μέσα στην Πόλη – Η Αθήνα των μειονοτήτων», Τεύχος 18, Φεβρουάριος-Μάρτιος 2007
- **Περιοδικό Μακεδονικά, κείμενο του:** Δημητριάδη Βασιλή, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η Ελληνική Κοινότητα το 1913», 23^{ος} τ. ΚΓ', Θεσσαλονίκη 1983
- **Περιοδικό Μακεδονικά, κείμενο του:** Παπαστάθη Κ. Χαράλ., «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων», 18^{ος} τ. ΠΗ', Θεσσαλονίκη 1978
- **Περιοδικό Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος, Ειδικό Αφιέρωμα 31: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα: Πενήντα χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο, κείμενο του:** Δαμασκηνίδα Αντώνη, «Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδος», Αθήνα 26 Απριλίου 1973
- **Περιοδικό Σύγχρονα Θέματα, κείμενο της:** Χαστάογλου Βίλμας, «Για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, Ανέκδοτο υπόμνημα και άλλα στοιχεία από το αρχείο του Ε. Μοργκεντάου (ΗΠΑ)», Τεύχος 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1994
- **Σκόκος Φ. Κωνσταντίνος, Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν, κείμενο του:** Βαρδουνιώτη Κ. Δ., «Οι Πύργοι της Θεσσαλονίκης», τομ. 9, Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1894
- **Τα Νέα, Επετειακή έκδοση: ο 20^{ος} αιώνας, Θεσσαλονίκη, η πόλη, η ιστορία, οι άνθρωποι... και 140 παλιές και καινούργιες φωτογραφίες, κείμενα των:** Ιωάννου Γιώργος, Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, Ζαφείρης Χρήστος, Σκαμπαρδόνης Γιώργος και Κουτσούκος Ηλίας, Εκτύπωση – Βιβλιοδεσία: IRIS A.E.B.E., άγνωστη ημερομηνία και τοποθεσία
- **Τάμαριξ, Χρονικά των Τραμ, κείμενο του:** Τρεμόπουλου Μιχάλη, «Η Θεσσαλονίκη των Τραμ», Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Τεύχος 1, Ιανουάριος 1997
- **Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, κείμενο της:** Παπαρη Μ.Α., «Διαχρονικοί Μετασχηματισμοί του Δημοσίου Χώρου στην Περιτειχισμένη Θεσσαλονίκη: 1890-1990», Τόμος 10, Τεύχος 4, Αθήνα 1990

- **Τεχνικά Χρονικά**, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, **κείμενο του:** Αραβαντινού Δ., «Η αυθαίρετη δόμηση στη Θεσσαλονίκη κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες (1960-1990)», Τόμος 11, Τεύχος 1, Αθήνα 1991
- **Τεχνικά Χρονικά**, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, **κείμενο του:** Κουτούπη Θ.Γ., «Η αυτονομία του Σχεδίου της Πόλης. Σχέση μεταξύ των Συνιστωσών της Πολεοδομικής Επέμβασης κατά τον Επανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης, μετά την Πυρκαγιά του 1917», Τόμος 14, Τεύχος 1, Αθήνα 1994
- **Χρονικά**, Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδας, **κείμενο των:** Οικονόμου Φοίβου και Σαρηγιάννη Μαρίνου, «Η Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος», τόμος ΚΔ', αρ. φύλλου 176, κισλεβ-τεβεν 5762, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2001

ΣΠΟΥΔΑΣΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ | ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ | ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ | ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

- **Vitopoulou Athina**, *Terrains militaires: transformations et strategies de gestion a Thessalonique après 1912*, DEA 'Projet architectural et urbain: theories et dispositifs', IFU, Ecole des Hantes Etudes en Sciences Sociales, Paris, sous la dir. De Y. Tsiomis, Paris 1998
- **Αγγελίδης Δ., Πανταζή Α., Πέππα Μ., Τριανταφύλλου Γ. Φίλιππα Ο., Χαρπαντίδου Δ.**, *Πολεοδομική Διερεύνηση στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης*, Α.Π.Θ. –Πολεοδομική Σχολή, Σειρά Σπουδαστικών Εργασιών – Ε' Έτος 1975-1976, Θεσσαλονίκη 1977
- **Βερτζώνης Εμμανουήλ**, *Ιστορία Πόλεως, Η πολεοδομική συγκρότηση και εξέλιξη της Σαλονίκης, 15^{ος} – 20^{ος} αι.*, **Διάλεξη**, Υπ. Καθηγητές: Σαρηγιάννης Γ., Καρύδης Δ., Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο-Τμήμα Αρχιτεκτόνων-Τομέας: Πόλη και Κοινωνικές πρακτικές, Αθήνα 1992
- **Μαγριπλής Γ. Δ.**, *Πολιτική και Θρησκεία στην Κοινωνία του Βυζαντίου: Μια απόπειρα κοινωνιολογικής ανάλυσης του κινήματος των Ζηλωτών (1342-1349μ.Χ.)*, **Διδακτορική Διατριβή**, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1999
- **Σταμνός Αναστάσιος**, *Διαχρονική μελέτη των γεωμετρικών και γεωγραφικών χαρακτηριστικών των προσφυγικών οικισμών του νομού Θεσσαλονίκης με τη χρήση φωτογραμμετρικών και χαρτογραφικών μεθόδων και στόχο τη χωρική τους τεκμηρίωση και ταξινόμηση*, **Διδακτορική Διατριβή**, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο

Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Θεσσαλονίκη 2013

- **Χαϊδεμένου Σταματία**, *Ο ρόλος των κοινωνικών ομάδων στην πολεοδομική διάρθρωση της Θεσσαλονίκης από τα τέλη της οθωμανικής περιόδου έως τη δεκαετία του 1960*, **Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία**, ΕΜΠ – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Κατεύθυνση: Πολεοδομία – Χωροταξία, Επιβλέπων Καθηγητής: Σαρηγιάννης Γεώργιος, Αθήνα 2008
- **Χατζηκωνσταντίνου Ευαγγελία**, *Από τον αστικό δρόμο στην περιφέρεια: Μία μελέτη των μετασχηματισμών του αστικού δρόμου μέσα από θεωρητικά κείμενα και προτάσεις για την οργάνωση της πόλης στον 20^ο αιώνα*, **Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία**, ΕΜΠ – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Κατεύθυνση: Πολεοδομία – Χωροταξία, Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Μαυρίδου Μαρία, Αθήνα 2006

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

(ΚΕΙΜΕΝΩΝ – ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΩΝ ΑΡΘΡΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ - ΧΑΡΤΩΝ)

- **Ian Mladjov**, *Ian Mladjov's Resources*, Department of History, University Of Michigan, <http://sitemaker.umich.edu/mladjov/maps&>
- **Journal of the American Institute of Planners**, κείμενο του: Blessing A. Charleas, “Perception in Planning”, Vol.26, Issue 1, 1960, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/>
- **Marsyas**, *Μνημεία Ιστορικού Κέντρου Θεσσαλονίκης*, <http://el.wikipedia.org/wiki/>
- **Pleyber J.**, *Le probleme de l'habitation a Saloniwue et a la campagne, 1934*, <http://anemi.lib.uoc.gr/>
- **Αθανασόπουλος Γ. Παναγιώτης**, *Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930)*, <http://venetokleio.gr/school/>, 2013-14
- **Ασλανίδης Ευθύμης και Μουγκράκης Γιώργος**, *Προσφυγική μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη*, <http://www.slideshare.net/marinakar/ss-11590913>, 15.02.2012
- **Αττικό Μετρό Α.Ε.**, *Κατασκευή Μετρό Θεσσαλονίκης*, <http://www.ametro.gr>
- **Βλάχου Δ. Ευθυμία**, *Ταξίδι στο χρόνο στην ιστορία της Τούμπας της προϊστορίας και της προσφυγιάς*, <http://www.slideshare.net/efivlachou>, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2015
- **Δημητριάδης Βασίλης**, Καθηγητής Τουρκολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, *Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία*, http://ecourse.uoi.gr/pluginfile.php/93953/mod_resource/content/1/Dimitriadis_gr.pdf
- **Δήμος Θεσσαλονίκης**, Ψηφιοποίηση-Τεκμηρίωση Πολιτιστικών Τεκμηρίων, <http://culture.thessaloniki.gr/>

- **Δικτυακή Εκπαιδευτική Πύλη του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων**, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης*, επιμέλεια συλλογής πηγών: Ιωάννα Ηλιοπούλου, http://www.e-yliko.gr/htmls/istoria/gr_piges/fikeim6.aspx
- **Εφημερίδα Καθημερινή**, κείμενο της: Καραδήμου - Γερόλυμπου Αλέκας, *Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο*, 24 Οκτωβρίου 2004, <http://www.kathimerini.gr>
- **Εφημερίδα Καθημερινή**, κείμενο του: Τρεμόπουλου Μιχάλη, *Το τράμ της Θεσσαλονίκης*, 6 Μαρτίου 2005, <http://www.kathimerini.gr>
- **Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα**, *Η Θεσσαλονίκη, πριν και μετά από τον Ερνέστ Εμπράρ*, http://www.lpth.gr/gr/texts/Yerolympos_gr.pdf, Θεσσαλονίκη Μάιος 2007
- **Καραθανάσης Αθανάσιος**, *Οι προσφυγογειτονιές της Θεσσαλονίκης*, **στα πρακτικά συνεδρίου**: «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων», Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., **διοργάνωση**: Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Σμυρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, <http://www.ionikiestia.gr/sinedrio.htm>
- **Κορομπόκης Δημήτρης & Κοτίνης Χρίστος**, *Θεσσαλονίκη, πολυπρόσωπη πόλη*, Virtual School, The sciences of Education Online, Τόμος 1, Τεύχος 4, Σεπτέμβριος 1999, <http://www.virtualschool.web.auth.gr/>, Εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια των μαθημάτων της Θ. Ανθογαλίδου, **επιμέλεια-διορθώσεις**: Θ. Ανθογαλίδου
- **Μηχανή του Χρόνου**, προέλευση φωτογραφιών «Άγνωστη Θεσσαλονίκη», ημερομηνία ανάρτησης 17/03/2014, Κατηγορίες: ΦΩΤΟΚΟΥΙΖ..., <http://www.mixanitouxronou.gr/>
- **Μηχανή του Χρόνου**, *Το τραμ της Θεσσαλονίκης και εντυπωσιακές φωτογραφίες από το παρελθόν της πόλης...*, ημερομηνία ανάρτησης 10/02/2014, Κατηγορίες: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ..., <http://www.mixanitouxronou.gr/>
- **Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας**, Καρτ-Ποστάλ με τίτλο: *Θεσσαλονίκη. Λεωφόρος Χαμηδιά*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Συλλογή Δούνια Μιχ., <http://openarchives.gr/>
- **Παλιές καρτ-ποσταλ της Θεσσαλονίκης** <http://blog-sta-thrania.pblogs.gr/palies-kart-postal-ths-thessalonikhs.html>
- **Παρευξείνιος Ελληνισμός**, *Η παρουσία του παρευξείνιου ελληνισμού στη σύγχρονη εποχή*, <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-C102/79/657,2423/>
- **Πελαγίδης Ευστάθιος**, *Προσφυγικά προβλήματα του βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο ελληνικό κοινοβούλιο (1924-1928)*, http://media.ems.gr/ekdoseis/makedonika/makedonika_26/ekd_pemk_26_Pelagidis.pdf

- **Τύπος της Κυριακής**, *Θεσσαλονίκη, 100 Χρόνια από την Απελευθέρωση, Ελλήνων Ιστορία*, ημερομηνία ανάρτησης 16/04/2015, <http://documents.tips/download/link/isto-26-10-final>
- **Φωτιάδης Κώστας**, *Οι πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης, στα πρακτικά συνεδρίου: «90 Χρόνια ξεριζωμού, Θεσσαλονίκη η μητέρα των προσφύγων»*, Θεσσαλονίκη 12 & 13 Οκτωβρίου 2012, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., **διοργάνωση:** Α.Π.Θ. Τμήμα Ποιμαντικής & Κοινωνικής Θεολογίας & Ιονική Εστία Θεσσαλονίκης Σύλλογος Συμρναίων-Μικρασιατών, Θεσσαλονίκη 2012, <http://www.ionikiestia.gr/sinedrio.htm>
- **Φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης**, <http://thessaloniki.photos.vagk.gr/>

ΨΗΦΙΑΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

- War Office, *Χάρτης της Θεσσαλονίκης και της περιοχής της, «Map of Salonica and surrounding country (Turkish: SELANIK, Bulgarian: SOLUN, Greek: THESSALONIKI)»*, 47.8x57.9 εκ., 1909. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: **Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης**, αρ.τεκμηρίου E4357
- *Απεικόνιση του νέου ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, γνωστό και ως σχέδιο Εμπράρ, όπως δημοσιεύτηκε στο υπ' αριθμ. 74 Φύλλο του Α' τεύχους της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως στις 3-4-1919, "Θεσσαλονίκη - Νέον Σχέδιον Ρυμοτομίας", Το σχέδιο υπογράφεται από τον Ernest Hebrard και την ομάδα μελέτης της Νέας Ρυμοτομίας της πόλεως Θεσσαλονίκης: E. Mawson, A. Ζάχο, K. Κιτσίκη, A. Γκίνη, Pleyber, K. Αγγελάκη (δήμαρχο) και Th. Mawson (σύμβουλο)*, 1:2500, συνολικά 138.9 χ 98.8 εκ., 1919, Συλλογή Α.Καραδήμου-Γερόλυμπου. Φορέας: **Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης**, αρ.τεκμηρίου E4665, E4666, E4667
- *Γαλλικός στρατιωτικός χάρτης που απεικονίζει την περιοχή της Καλαμαριάς (περιοχή ΝΑ του ιστορικού κέντρου), «Salonique – Kalamaria», Armee d' Orient – Service Topographique*, 1:20.000, 1917. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: **Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης**, αρ.τεκμηρίου E4335
- *Πληροφοριακός χάρτης Θεσσαλονίκης, "Town plan of Thessaloniki"*, 512 Fd. Survey Coy., R.E., 1:10.000, 91.7 x 63.8 εκ., 1944. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: **Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης**, αρ.τεκμηρίου E4339
- *Σχεδιάγραμμα πόλεως Θεσσαλονίκης*, εκδότης Ι. Ξενάκης, Βόλος, 1:10.000, 97x66 εκ., περίπου 1930-35. Συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου. Φορέας: **Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης**, αρ.τεκμηρίου E4338
- *Τοπογραφικός χάρτης της Πόλεως Θεσσαλονίκης, «Plan de la Ville de Salonique»*, έκδ. εφημερίδας L' Indépendent, Λιθογραφείο Γκατένιο, 1:10.000, 61.9x45.7, 1916.

Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου E3710

- *Χάρτης της κεντρικής περιοχής της Θεσσαλονίκης, «ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ», τυπ. Σ. Φωτιάδου, 31.9x24.0 εκ., περίπου 1925, E3717. Συλλογή Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης. Φορέας: Ψηφιακό Αρχείο Εθνικής Χαρτοθήκης, αρ.τεκμηρίου E3717*